

आचार्य कुंदकुंददेव विरचित

अष्टपाहुड

मराठी अनुवाद

पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे, कारंजा

दर्शनपाहुड

सूत्रपाहुड

चारित्र पाहुड

बोधपाहुड

भावपाहुड

मोक्षपाहुड

लिंगपाहुड

शीलपाहुड

प्रकाशक :

‘श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती’, कारंजा

अष्टपाहुड

आचार्य कुंदकुंददेव विरचित

मराठी अनुवाद

पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे, कारंजा

B.A. LL. B.

प्रकाशक

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती
कारंजा

प्रथमावृत्ती

मूल्य ५५/- रुपये फक्त

प्रकाशक - श्री. महावीर ज्ञानोपासना समिति
(म. ब्र. आश्रम) कारंजा, जि. वार्षीम ४४४९०५

प्रकाशन - तिथि माघ शु. ३
वीर निर्वाण संवत् २५२८
दि. १५/२/२००२

मूल्य - रु. ३५/- फक्त

मुद्रक - भूषण व मंदार (बंधु) बनहट्टी
नारायण ऑफसेट वर्क्स
२२४, टिकेकर रोड, धनतोली,
नागपूर ५२

पुस्तके मिळण्याचा पत्ता -

१. श्री महावीर बुक डेपो
श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम
कारंजा जि. वार्षीम - ४४४९०५
२. भरतेश ग्रंथभांडार
बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम
मु. पो. बाहुबली जि. कोल्हापूर - ४१६९९०
३. जीवराज ग्रंथमाला (संस्कृति संरक्षक संघ)
संतोष भवन, फलटण गळी,
सोलापूर (महाराष्ट्र)
श्री. पार्थनाथ ब्रह्मचर्याश्रम
मु. पो. वेस्ल, जि. औरंगाबाद (मराठवाडा)
- ४.

प्रकाशकीय

प. पू. स्व. १०८ समन्तभद्र महाराजांचा शुभ संकेत होता की, जिनवार्णमधील प्रमुख ग्रंथाचा रसास्वाद मराठीभाषी मुमुक्षुंना मिळावा म्हणून त्याचा मराठी अनुवाद योग्य विद्वानाकर्वी करवून घेऊन प्रकाशनाची व्यवस्था महावीर ज्ञानोपासना समितीद्वारा घावी. समितीकडूनच समग्र कुंदकुंद साहित्याचा अनुवादही याच प्रयोजनाने प्रकाशित घावा. याप्रमाणे समितीचे प्रकाशन कार्य १९५६ पासून सुरु होऊन प्रथमतः मोक्षमार्ग प्रकाशक - पं. टोडरमलजी या प्रकाशनापासून प्रारंभ होऊन पुरुषार्थ सिद्धच्युपाय, कार्तिकेयानुप्रेक्षा आदि आणि समग्र कुंदकुंद वाड्मय मराठी भाषेमध्ये उपलब्ध करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

आजपावेतो मोक्षमार्गप्रकाशकाच्या ४ आवृत्त्या, समयसारच्या ३ आवृत्त्या, प्रवचनसारच्या २ आवृत्त्या, पंचास्तिकायसंग्रहाच्या २ आवृत्त्या, नियमसार, अष्टपाहुड बारस अनुप्रेक्षा प्रकाशित झाले आहेत. यातील अष्टपाहुड हा ग्रंथ मुमुक्षु वाचकांच्या हाती देतांना हे कुंदकुंदसाहित्याचे प्रकाशनकार्य पूर्ण होत आहे. याचे समाधान वाटत आहे.

हा ग्रंथ म्हणजे ८ पुस्तकांचा एक संग्रहय असून त्यामुळे मुमुक्षु साधक निश्चय आणि व्यवहार व समीचीन वस्तु व्यवस्था, जैन तत्त्वज्ञानाचे हार्द यासंबंधी यथार्थ सम्यग् निर्णय घेऊ शकतील. मुमुक्षु साधक याच्या स्वाध्यायद्वारा इप्टसिद्धी करू शकतील. असा विश्वास आहे.

याचा भावानुवादही श्री. धन्यकुमार गं. भोरे यांनी केलेला आहे. एवढे सांगितले म्हणजे आगमानुकूल वृत्ती व सुंदर सरळ भाषा यादृष्टीने पुस्तक अधिकृत आहे हे साधकांच्या लक्षात येईल.

हा ग्रंथ स्वाध्यायार्थ उपलब्ध करून देतांना अतिशय प्रसन्नता वाटत आहे.

सर्व साधारण मुमुक्षु साधकांना व सर्वसाधारण भाविकांना परवडेल अशा किंमतीत मिळावे या प्रयोजनाने अनेक दानशूर जिनवार्णी भक्तांना

पत्रद्वारा वा प्रत्यक्ष भेटीमध्ये प्रेरणा करण्यात आली. त्याचे सुफल म्हणजेच असा हा अलैकिक ग्रंथ मात्र ३५ रुपयांत आपल्या हाती पडत आहे. ज्यांच्या दातृत्वामुळे हे घडू शकते त्या दातारांची यादी जोडलेली आहे. त्या सर्व जिनवाणीवर निष्ठा असणाऱ्यांना अंतःकरणपूर्वक अनेकशः धन्यवाद आहेत.

मुमुक्षु साधकांनी यांचा स्वाध्याय करून श्रेयाची सिद्धी करून घ्यावी हीच मनोभावना !

नारायण ऑफसेट वर्क्सचे व्यवस्थापक बनहट्टी परिवार, खास करून भूषण आणि मंदार बंधुद्वय यांनी सुंदर छपाई व सजावट, देखणे जॅकेट याद्वारा हा ग्रंथ या रूपात आपणासमोर येत आहे. समिति त्या सर्वांची आभारी आहे.

आपला नम्र
ज. वि. डोणगांवकर
कोषाध्यक्ष ज्ञानोपासना समिती

अनुवादकाचे हळत

प. पू. १०८ स्व. गुरुदेव श्री समंतभद्र महाराजांचा शुभ संकेत होता की मोक्षमार्गप्रकाश आणि कुंदकुंद समग्र साहित्य मराठी भाषेत प्रकाशित होणे हे मराठीभाषी मुमुक्षूना अतिशय उपयुक्त होईल व त्याची जबाबदारी त्यांनी सोपविली हा माझेवर त्यांचा महान उपकार झालेला आहे. त्यामुळे जैन तत्त्वज्ञानाचे हार्द व रसास्वाद आणि आ. कुंदकुंद साहित्याची अवीट गोडी व तर्कशुद्ध प्रतिपादन यामुळे ती एक जीवननिष्ठाच बनली. हा त्यांचा महान् उपकार आहे.

आज अष्टपाहुड प्रकाशित करतांना प्रसन्नता वाटत आहे. गुरुदेवांच्या आदेशाची पूर्तता होत आहे. त्यामुळे समाधान आहे.

याही ग्रंथात कुंदकुंदाची सर्वच वैशिष्ट्ये सर्वत्र दिसून येतात. जैन तत्त्वज्ञानाची प्रवृत्ती शुद्ध स्वरूपात चालू असावी, दिगंबर परंपरेमध्ये विकार घुसू नयेत यासाठी हवी सूक्ष्म तत्त्वहस्ती व श्रेयोमार्गाची पाईकता. याचे उदात्त आणि मनोरम दर्शन प्रत्येक गाथेमध्ये प्रगटपणे दिसून येते. तत्त्वज्ञानामध्ये तडजोड, कालानुसार बदल ही गोष्ट त्यांना न मानवणारी होती. त्यामुळे ते खच्या अर्थाने जैनदर्शनाचे व मांक्षमार्गाचे उद्घाते होते. या आठही प्राभृतामध्ये अनेक प्रकारे जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रकाश, निश्चय व व्यवहाराचे समीक्षीन प्रतिपादन, अनेक लैंकिक व्यवहाराबाबत समीक्षीन दृष्टी आपणास पानोपानी प्रतीत होईल. त्यांचा थोडक्यांत परिचय होऊन रसास्वाद घेण्यासाठी प्रस्तावना मार्गदर्शक व उपयुक्त होईल असा विश्वास वाटतो.

आता आणखी जैनतत्त्वज्ञान व साहित्य यावर काही लिहावे असा मनोदय आहे. परंतु ते सर्व आता नियतीचे आधीन आहे. आयुष्य थोडे व प्रकृतीची अस्वस्थता ! सिद्धी कितपत होईल हे सांगता येत नाही.

हा ग्रंथही सर्वांना परवडेल या किंमतीत मिळावा यासाठी उदारचेता दातारांना पत्रद्वारा वा प्रत्यक्ष विनंती केली असतांना त्यानी जो प्रतिसाद दिला तो जैन समाजाच्या उदारतेचा परिचयच आहे. त्यामुळे हा ग्रंथही

मात्र अवघ्या पर्सीस रुपयात आपल्या हाती देतांना आनंद वाटतो. त्या सर्व दातारांना अनंकशः धन्यवाद आहेत. महाराष्ट्रीय जेन समाजाचे हे दर्शन खरोखर सुखावणारे व अभिमानास्पद आहे.

श्री. भूषण बनहट्टी व मंडार या बंधुद्वयांनी ग्रंथाची छपाई वर्गे करून आकर्षक रूपात छापून दिला. याबद्दल त्यांचे आभार मानतो.

धन्यकुमार गं. भोरे

आ. कुंदकुंददेवांचे अष्टपाहुड मराठी मुमुक्षूंच्या हाती देतांना प्रसन्नता वाटत आहे. या ग्रंथाच्या प्रति मुमुक्षु साधकांना परवडेल अशा किंमतीत देता याव्यात म्हणून अनेक उदारचेता दातारांना प्रत्यक्ष वा पत्रद्वारा विनंती केली असताना खालील उदार श्रावकांनी या ग्रंथप्रकाशनामध्ये खालीलप्रमाणे ज्ञानदान दिले आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ एवढ्या कमी किंमतीत देणे शक्य झाले आहे. या सर्वदातारांना अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद आहेत. प्रकाशक आणि अनुवादक त्यांचे ऋणी आहेत.

धन्यकुमार भोरे

अध्यक्ष

महावीर ज्ञानोपासना समिती, कारंजा

- ५००९ श्री. मा. ध. पंकजभाई एन. शाह, भडोच
- ५००९ श्री. मा. ध. श्रीमती सौ. इन्दुमती अण्णासाहेब खेमलापुरे, घटप्रभा
- २६९४ श्री. मा. ध. गुप्तदान मा. पंच मारवाडी दि. जैन मंदीर इन्दूर
- २५०९ श्री. मा. ध. राजकुमार ऋषभदास चवरे, कारंजा
- २००९ श्री. मा. ध. संजय सूर्यकान्त पटवा, पुणे
- २००९ श्री. मा. ध. सर्वमंगल प्रतिष्ठान, कारंजा
- १५०९ श्री. मा. ध. हुकुमचंद पवनलाल दोशी, अकलूज
- १५०० श्री. मा. ध. वीतराग स्वाध्याय मंडळ, अकलूज
- १५०९ श्री. मा. ध. सौ. रमाबाई शिशुपाल चवरे, कारंजा
- १५०९ श्री. मा. ध. श्री दि जैन मारवाडी मंदिर ट्रस्ट, इन्दूर
- १२५९ श्री. मा. ध. वीतराग विज्ञान ट्रस्ट बाहुबली
- १२५९ श्री. मा. ध. शांतिनाथ पाटील कल्पवृक्ष ट्युबवेल जयसिंगपूर
- १००९ श्री. मा. ध. स्व. हिरालाल खुशालचंद दोशी, मांडवे
- १००९ श्री. मा. ध. शांतिनाथ अण्णा सोनाज, अकलूज
- १००९ श्री. मा. ध. गजाबेन शहा, बाहुबली
- १००९ श्री. मा. ध. मनोहरपंत अर्थणे, कोल्हापूर
- १००० श्री. मा. ध. शांतिकुमार व हुकुमचंद गहाणकरी बंधु, नागपूर

- १००० श्री. मा. ध. देवकाबाई रतनलाल कळमकर, जिंतुर
 १००० श्री. मा. ध. चंद्राबाई मगनलाल नांदगावकर, नागपूर
 १००० श्री. मा. ध. कमलकुमार दोशी, इंदूर
 १००० श्री. मा. ध. केवलचंद माहुलकर, कोंडोली
 १००० श्री. मा. ध. धन्यकुमार गुलाबसा रायबागकर, कारंजा
 ८०९ श्री. मा. ध. शार्दूल शशिकांत डोणगांवकर, कारंजा
 ७०९ श्री. मा. ध. माणकचंदजी गंगवाल, इंदूर
 ७०९ श्री. मा. ध. रतनचंद माणिकचंद मेहता, नाशिक
 ६०९ श्री. मा. ध. शशिकांत जैन (१००) व श्वसुर (५००) इंदूर
 ६०९ श्री. मा. ध. दि. जैन मारवाडी मंदीर महिलामंडळ
 ६२५ श्री. मा. ध. भाऊसाहेब गांधी, सोलापूर
 ५०० श्री. मा. ध. सौ. ज्योती मोहनलाल शहा, सांगली
 ५०० श्री. मा. ध. विवेक नरेन्द्रकुमार चवरे, कारंजा
 ५०० श्री. मा. ध. शांतिलाल खुशालचंद गांधी, फलटण
 ५०० श्री. मा. ध. विमलाबाई धनपाल दिग्गे, बाहुबली
 ५०० श्री. मा. ध. सौ. समता आशा जैन, इंदूर
 ५०० श्री. मा. ध. दिनेशचंद्र पन्नालाल गंगवाल, औरंगाबाद
 ५०९ श्री. मा. ध. कमलताई वर्धमान दर्यापूरकर, नागपूर
 ५०९ श्री. मा. ध. चंद्राताई जैन, कारंजा
 ५०० श्री. मा. ध. चंदनबाई मलुकचंद दोशी, अकलुज
 ५०० श्री. मा. ध. जंबुकुमार जीवराज दोशी, अकलुज
 ५०० श्री. मा. ध. जयंतीलाल रतनचंद चंकेश्वरा, अकलुज
 ५०९ श्री. मा. ध. श्रीपाल गणेशलाल बिलाला, अकोला
 ५०९ श्री. मा. ध. अनिल नारायणराव बन्नोरे, अकोला
 ५०९ श्री. मा. ध. अशोक चानेकर, अकोला
 ५०९ श्री. मा. ध. दीपचंद गुलाबचंद जैन, अकोला
 ५०९ श्री. मा. ध. भरत, सौ. भारती व कु. भक्ती भोरे, नवी मुंबई
 ५०९ श्री. मा. ध. कनकमालाबाई जयकुमार डोणगांवकर, कारंजा

- ४४० श्री. मा. ध. कु. कुसुम जैन, कुंभोज
 ३०९ श्री. मा. ध. स्व. चंद्रशेखर हिरासा रुईवाले, कारंजा
 ३०० श्री. मा. ध. नेमचंद पद्मासा अर्पल, औरंगाबाद
 ३०० श्री. मा. ध. मोतीलाल लालासा खंडारे, कारंजा
 २५० श्री. मा. ध. देवकुमार कान्हेड, वेरूळ
 २५० श्री. मा. ध. सुनीता गिरीश लाड, नाशिक
 २५० श्री. मा. ध. सौ. विद्या विजयकुमार दोशी, अकलुज
 २५० श्री. मा. ध. रमेश सुरचंद जोशी, अकलुज
 २५० श्री. मा. ध. सुशीलाबाई पवनलाल दोशी, अकलुज
 २५० श्री. मा. ध. सौ. सुशीलाबाई जंबुकुमार दोशी, अकलुज
 २५० श्री. मा. ध. वर्धमानसावजी छोटुलालसावजी डोणगांवकर, देऊळगाव
 २५० श्री. मा. ध. पद्मकुमार चैतनलालसावजी डोणगांवकर, देऊळगाव
 २५० श्री. मा. ध. नेमचंद घन्नुसावजी डोणगांवकर, देऊळगाव
 २५९ श्री. मा. ध. अनिलकुमार नवलसंगई कस्तुरीवाले, कारंजा
 २५९ श्री. मा. ध. गणपति सभाष्पा मिरजे, कोल्हापूर
 २५९ श्री. मा. ध. इंद्रा गंगवाल जैन, इन्दूर
 २५९ श्री. मा. ध. मोतीलाल गो. नांदगावकर, कारंजा
 २५९ श्री. मा. ध. जयंत अजितकुमार भिसीकर, कारंजा
 २०९ श्री. मा. ध. शांताताई कान्हेड, कारंजा
 २०० श्री. मा. ध. विजयकुमार हिराचंद दोशी, अकलुज
 २०० श्री. मा. ध. सौ. शोभा जिनेश्वर भोकरे, कुंभोज
 १५९ श्री. मा. ध. सौ. विभावरी हिराचंद किल्लेदार, नागपूर
 १५९ श्री. मा. ध. मनुताई ओंकारसा जिंतुरकर, नागपूर
 १५९ श्री. मा. ध. सौ. लताताई कां. रुईवाले, कारंजा
 १५९ श्री. मा. ध. सौ. स्नेहलता देवलसी, अमरावती
 १५० श्री. मा. ध. सुबोधकुमार मोतीलाल कळमकर, भोपाल
 १५० श्री. मा. ध. सौ. सुबोधिनी सुबोध कळमकर, भोपाल
 १५० श्री. मा. ध. सौ. प्रभावती नवलसंगई कस्तुरीवाले, कारंजा

- १५९ श्री. मा. ध. श्रीपाल अण्णा मगदुम, कुंभोज
 १५९ श्री. मा. ध. सौ. सुशीला बापुसाहेब भोकरे, कुंभोज
 १२५ श्री. मा. ध. बाबुराव जीवंधर टोपरे, कारंजा
 १२५ श्री. मा. ध. प्रभाकर गंगारामजी जिंतुरकर, नागपूर
 १२५ श्री. मा. ध. रमेश खुशालसंगई, अंजनगाव
 १२५ श्री. मा. ध. नांदगांवकर, अंजनगाव
 १२५ श्री. मा. ध. धृपदबाई देविदास कळमकर, सेखू
 १२५ श्री. मा. ध. अविनाश जिंतुरकर स्मरणार्थ स्मिता जिंतुरकर
 १०८ कु. शितल सन्मति भोरे, कारंजा
 १०९ श्री. मा. ध. अभयकुमार मगदुम, कुंभोज
 १०९ श्री. मा. ध. सौ. उज्वला अभयकुमार मगदुम, कुंभोज
 १०९ श्री. मा. ध. सौ. अरुणा अरविंदकुमार पाटील, कुंभोज
 १०९ श्री. मा. ध. सौ. संध्या अविनाश मोपकर, नागपूर
 १०९ श्री. मा. ध. चारुशीला चंद्रकांत जोगी, नागपूर
 १०९ श्री. मा. ध. सौ. अरुणा धन्यकुमार भोरे, कारंजा
 १०९ श्री. मा. ध. सौ. आथिनी विवेक भोरे, कारंजा
 १०९ श्री. मा. ध. कु. कुसुम मुधोळकर, कारंजा
 १०० श्री. मा. ध. विमलकुमार पोहेवाला, इंटूर
 ५९ श्री. मा. ध. सौ. ललिता शांतिनाथ लासुर्ण, कुंभोज
 ५९ श्री. मा. ध. सौ. प्रभावती महावीर भोकरे, कुंभोज
 ५९ श्री. मा. ध. सौ. राजमती दादासाहेब पाटील, कुंभोज
 ५९ श्री. मा. ध. सौ. शकुंतला बाबगौंडा पाटील, कुंभोज
 ५९ श्री. मा. ध. सौ. कस्तुरी जयकुमार पाटील, कुंभोज
 ५९ श्री. मा. ध. सौ. अरुणा अरविंदकुमार पाटील, कुंभोज
 ५९ श्री. मा. ध. बायाक्का देवगौंडा पाटील, कुंभोज

अनुक्रमणिका

	गाथा क्र.	पान नं.
प्रस्तावना -		
(अ) दर्शनपाहुड	१ ते ३६	१
(ब) सूत्र पाहुड	१ ते २७	४०
(क) चारित्र पाहुड	१ ते ४५	७२
१ चारित्राचे स्वरूप व भेद	१ ते ५	
२ सम्यक्त्वाचरणाचे वर्ण	६ ते २०	
३ सागार (थावक) सयमाचर	२९ ते २७	
(व्रतेव प्रतिमा)		
४ अनगार सयमाचरण	२८ ते ४५	
(महाव्रत, गुप्ती समिती)		
(द) बोधपाहुड	गाथा ६२	१०६
१ अकरा प्रकारे जिनमार्गवर्णन	गाथा १ ते ३	
२ आंयतन	४ ते ७	
३ चैत्यगृह	८-९	
४ जिनप्रतिभा	१०-१३	
५ दर्शन	१४-१५	
६ जिनबिंब	१६ ते १८	
७ जिनमुद्रा	१९	
८ ज्ञान	२० ते २३	
९ देव	२४-२५	
१० तीर्थ	२६-२८	
११ अरहंताचे स्वरूप व वर्णन	२८ ते ४९	
१२ प्रब्रज्या	४२ ते ५९	
१३ समारोप	६० ते ६२	
(इ) भाव पाहुड	गाथा १६५	१५८

१ शुभ भावाचे स्वरूप व तीन प्रकार आत्मा	१ ते १३	
२ अशुभ भावनेचे स्वरूप व त्याचे फल संसार दृश्य		
३ भाव लिंग व द्रव्यलिंग विवेचन ४६ ते ६९		
४ जीव व जीवास मोक्ष हेतू भाव		
५ जिनलिंगाचे स्वरूप, भावरहिताचे ८१ ते ९०३ फल भाव शुद्धी		
६ विनय वैय्यावृत्ती	९०४ ते	
७ तत्त्व व तत्त्वभावना	९९४ ते	
(फ) मोक्षपाहुड	९ ते ९०६	२८३
(ग) लिंगपाहुड	९ ते २२	३७०
(ह) शीलपाहुड	९ ते ४०	३८४
गाथासूची		४९४

प्रस्तावना

मंगलं भगवान्वीरो मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुंदकुंदाद्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

अर्थ - भगवान् महावीर मंगलप्रद आहेत. गौतम गणधर मंगलमय आहेत. कुंदकुंदादि आचार्य मंगलमय आहेत. जैनधर्म मंगल असो. अर्थात् जिनांनी सांगितलेला धर्म मंगलरूप आहे.

ही मंगलमय जैनधर्माची परंपरा आजतागायत चालू आहे. हा अंतिम तीर्थकर भगवान् महावीरांचा प्रभाव आहे. ती महावीरप्रभूंची देशना आपल्या ज्ञानवैभवाने ग्रहण करून अकरा अंग व चौदा पूर्वामध्ये ग्रथित करण्याचे काम श्री. गौतम गणधरांनी केले. भ. महावीर आणि गौतम गणधरानंतर तीन अनुबद्ध केवली, श्रुतकेवली, दशपूर्वधारी, अंगधारी, काही पूर्वाचे ज्ञाते आचार्य यांनी ही श्रुतपरंपरा अविच्छिन्न राखली. यानंतर जिनधर्माचा उद्योत करणाऱ्यामध्ये दिगंबर परंपरा आ. कुंदकुंदांना सर्वतोपरी मानते. भ. महावीर आणि गौतम गणधरांनी प्रवर्तित परंपरा शुद्धरूपाने प्रवाहित ठेवून समीचीत मोक्षमार्गाचे प्रवर्तन आ. कुंदकुंददेवांनी केल्यामुळे त्यांना हे अद्भुत स्थान मिळाले आहे.

भ. महावीरांचे अनुयायी म्हणवून घेणारा दुसरा संप्रदाय आ. कुंदकुंदाचे स्थानी आ. स्थूलभद्रांना मानते. कारण बारा वर्षाच्या दुष्काळात त्यांनी दक्षिणेत न जाता नेपाळच्या तराईत जाऊन तेथे त्यांनी प्रथम वाचना करून अंगसाहित्य लिपिबद्ध केले. आमचा संबंध थेट भगवान् व गौतम गणधरापासून आहे हे दाखविण्याचा हा अद्वाहास मात्र आहे. शेतांबर परंपरा ही शुद्ध परंपरेचे विकृत रूप आहे. कारण उत्तरेत राहिलेल्या साधूवर्गाने आपल्या स्वैराचाराला मान्यता प्राप्त व्हावी यासाठी वाचना करून आगमामध्ये बदल करण्याचा प्रयास केला. वस्तूतः ९ मूळ देशना शुद्ध रूपात असल्यामुळे त्याचे विकृतिकरण होऊ शकते. हे

दोन

अष्टपाहुड

विकृतिकरण अनाचारी साधूनी केले व त्यास मान्यता मिळावी एवढ्या एका प्रयोजनाने नेपाळच्या तराइत बैठक घेऊन वाचना केली व त्यांत काही भाग जोडून फेरफार केला. श्वेतांबर परंपरेमध्ये आचार्य व श्रुतपरंपरा जशी दिगंबर परंपरेत आढळते तशी आढळून येत नाही. यावरून हे स्पष्ट होते की, दिगंबर परंपरेने भ. महावीरांची देशना शुद्ध स्वस्त्रपांत कायम राखली. त्यामुळे ते श्वेतांबराच्या परंपरंच्या पूर्वपर्ती होते. श्वेतांबर परंपरा निश्चितच उत्तरवर्ती आहे.

मोक्षमार्गाची ही परंपरा निर्भेळ शुद्धरूपाने चालू ठेवण्यामध्ये आ. कुंदकुंदाचे कर्तृत्व सर्वमान्य आहे. म्हणूनच भ. महावीर आणि गौतम गणधरानंतर त्यांचे नाव आदराने घेण्यात येते.

त्यांचा काळ, मातापिता व जीवनाबाबत फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. त्यांनी स्वतः बोधपाहुडामध्ये शेवटी गाथा ६१-६२ मध्ये फक्त आपल्या गुरुपरंपरेचा निर्देश केलेला आहे. त्यामुळे बोध प्राभृतातील कथन बुद्धिकल्पित नसून पूर्वाचार्याच्या अनुसार आहे असे ते सांगतात -

सद्वियारो हूओ भासासूतेसु जं जिणे कहियं ।

तो तह कहियं णायं सीसेणह य भद्रबाहुस्स ॥६१॥

बारस अंगवियाणं चक्रदसपुव्वंग विजलवित्थरणं ।

सुयणाणि भद्रबाहू गमयगुरु भयवओ जयउ ॥६२॥

अर्थ - शब्दाच्या विकारामुळे उत्पन्न झालेला अक्षररूपाने परिणत भाषासूत्रामध्ये जे जिनदेवांनी सांगितले ते तसेच भद्रबाहूच्या शिष्यांनी जाणून सांगितले.

ज्यांना बारा अंगाचे विशेष ज्ञान आहे व चौदापूर्वनाही विपुल विस्ताराने जाणल्यामुळे आ. भद्रबाहू श्रुतकेवली आहेत. ते 'गमयगुरु' भगवान् भद्रबाहू जयवंत असोत !

याशिवाय त्यांनी स्वतःबद्दल कोठेही निर्देश केलेला नाही. तथापि उपलब्ध ऐतिहासिक साधनावरून श्री. डॉ. ए. एन. उपाध्ये यांनी

प्रवचनसारवरील प्रस्तावनेत त्याचे चरित्र संकलित केले आहे. त्याप्रमाणेच ज्ञानोपासना समितिद्वारा प्रकाशित समयसार, प्रवचनसार, पंचास्तिकाय संग्रह यामध्ये जीवन परिचय दिला आहे व त्यांच्या साहित्याचाही परिचय दिलेला आहे. ते वाचून जाणून घ्यावा. येथे त्याचे पुनः छापणे हा विस्तारमात्र होईल. म्हणून छापले नाही.

त्यांच्या उपरोक्त ग्रंथब्रय, नियमसार व बारस अणुवेक्खा ग्रंथाशिवाय आज आठ प्राभृत मात्र उपलब्ध आहेत. ते उपलब्ध सर्वच पाहुड प्रत्येक स्वतंत्र रचना आहे. कारण प्रत्येकाचं प्रारंभी मंगलाचरण अंती समापन उपसंहार आहे. ते एकत्रित प्रकाशित झालेत. एतावता त्यांना 'अष्टपाहुड' म्हणतात.

प्राभृताचा अर्थ व व्युत्पत्ती -

आगमामध्ये प्राभृतचा व्युत्पत्ति व अर्थ तीन ठिकाणी आढळून येतो. १. ज्यसेनानी पंचास्तिकायच्या तात्पर्यवृत्ती टीकेच्या प्रारंभी खुलासा असा केलेला आहे. “प्राभृत म्हणजे भेट. ज्याप्रमाणे राजदरबारी जातांना त्यावेळी कांहीतरी भेट नजराणा देतात. त्यास प्राभृत म्हणतात. तद्वत् परमात्मराजाच्या दरबारात जातांना हे ग्रंथ भेटस्वरूप आहेत. म्हणून त्यांना प्राभृत म्हणतात.” २. २. यतिवृषभांनी चूर्णिसूत्रामध्ये “जम्हा पदेहिं फुडं तम्हा पाहुडं” असा व्युत्पत्तिपूर्वक अर्थ केला आहे. त्याचा अर्थ - जे पदांनी स्फुट स्पष्ट असेल ते प्राभृत होय. असा त्याचा आशय आहे.

३. ज्ययघवलामध्ये आ. वीरसेनांनी या पदाची ‘जे तीर्थकरादि द्वारा स्थापित आहे ते प्राभृत’ अथवा ‘विद्याधन आचार्यांनी धारण करून जे कथन केले, परंपरेने जतन केले ते प्राभृत’ अशी व्युत्पत्ती दिलेली आहे. या व्युत्पत्तीच्या अनुसार प्राभृताचा संबंध द्वादशांग वाणीशी जोडल्या जातो. कारण अंग-पूर्व श्रुतापैकी पूर्वामध्ये अवांतर अधिकार असतात. त्याचे रक्षण व संकलन भद्रबाहू वगैरे महान आचार्यांनी केलेले आहे. श्वेतांबर साहित्यामध्ये अंगश्रुत परिवर्तित रूपात तरी आढळते; परंतु

चार

अष्टपाहुड

पूर्वसाहित्य मात्र अजिबात नाही.

दिगंबर परंपरेतील बहुभाग साहित्य पूर्वामध्ये समाविष्ट आहे.

मूळ सत्प्रस्तुपणा सूत्र, कषायपाहुड, महाबंध हे करणानुयोगातील ग्रंथ पूर्वातील विषयावर आधारलेले आहेत. तसेच - समयसार, प्रवचनसार, पंचास्तिकाय संग्रहादिकातील प्रस्तुपण ही पूर्वश्रुताशी संबंधित आहे. त्याचप्रमाणे या अष्टपाहुडमध्ये संग्रहीत आठही पाहुड पूर्वश्रुताशीच संबंधित आहेत. या सर्व श्रुतधराचार्यांच्या रचनेला वर सांगितलेल्या तीनही व्युत्पत्त्यर्थ तंतोतंत लागू पडतात. आ. कुंदकुंदाचे सर्वच साहित्य “पाहुड” नावाने विख्यात आहे. त्यालाही तो अर्थ तंतोतंत लागू पडतो.

या आठ ग्राभूत नावाने संकलित ग्रंथाचे विषय विवेचन (गाथा ३६)

१ दर्शनपाहुड २ सूत्रपाहुड ३ चारित्रपाहुड ४ बोधपाहुड
५ भावपाहुड ६ मोक्षपाहुड ७ लिंगपाहुड ८ शीलपाहुड अशी या नावाने आठ पाहुडांची रचना आहे. त्यावर श्रुतसागर सूरि यांची टीकाही उपलब्ध आहे.

दर्शनपाहुड (गाथा ३६) - दर्शनपाहुड मध्ये सम्यग्दर्शनाची मोक्षमार्गात महत्ता प्रगट केलेली आहे. सम्यग्दर्शन, त्यांची विषयभूत सात तत्त्वे व अनुभूति यांचे प्रत्यक्षकारी विवेचन समयसार, प्रवचनसार, पंचास्तिकायसंग्रह ४ नियमसार यामध्ये विशद केलेले आहेच. त्याचा आशय समयसारादि ग्रंथत्रयीवरील आ. अमृतचंद्रदेव व आ. जयसेन यांची टीका तसेच नियमसारावरील आ. पद्मप्रभमलधारी देवांची टीका यामध्ये त्या त्या आचार्यदेवांनीही स्पष्ट केलेला आहेच. या पाहुडमध्ये सम्यग्दर्शनाचे माहात्म्य व त्यासंबंधी महत्त्वाची दक्षता व प्रवृत्ती यांचे वर्णन केलेले आहे.

सम्यग्दर्शनाचे महत्त्व - जिनेन्द्र भगवंताने धर्माचे मूळ सम्यग्दर्शन आहे असे शिष्यांना सांगितले आहे. म्हणून जिनानुयायांनी दर्शनहीनासे वंदन, मानसन्मान करू नये (गाथा २) कारण जे दर्शनापासून भ्रष्ट आहेत ते सर्वप्रकारे भ्रष्ट आहेतच. एखादा चारित्रापासून भ्रष्ट झाला

तर तो पुनश्च चारित्र धारण करून मुक्ति प्राप्त करू शकतो. परंतु श्रद्धेपासून जो ढळला तो तोवर मुक्त होऊच शकत नाही. कारण सम्यक्त्व रहित जीवास अनेक शास्त्रांचे ज्ञान असूनही त्याला मोक्षमार्गाची आराधना असत नाही; तो संसारातच भटकतो; कडक तपश्चरण करूनही बोधी (रलत्रय) हजार कोटी वर्षांतही प्राप्त करीत नाही; ज्याचे हृदय सम्यक्त्व जलाने निर्मल आहे त्यास पापधूळ चिटकत नाही; आणि जे सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्रापासून भ्रष्ट आहेत ते सर्वतोपरी भ्रष्ट असून अन्य मुमुक्षुंनाही ठगवितात; मूलविना वृक्षाची उत्पत्ती, स्थिती, वाढ फलप्राप्ती असत नाही तद्वत् सम्यगदर्शनाविना धर्म व मुक्ती प्राप्त करू शकत नाहीत; (३ ते १०)

या जिनाज्ञेची विराधना करून सम्यगदर्शनाला दर्शनभ्रष्टास नमन करण्यास भाग पाडतात त्यांना बोधिलाभ असत नाही. ते परभवात लुळे पांगळे आंधळे होतात व जे नमन करतात तेही असेच फल मिळवितात. (३ ते ११) अशा दर्शनमूलक मार्गाचे आराधक साधू बाह्याभ्यंतर परिग्रहरहित, संयमी सर्व प्रकारे पवित्र असतात पाणिपात्र द्वारा आहार ग्रहण करतात. ते दर्शनाचे आराधक आहेत. त्यांनाच रलत्रयाची प्राप्ती, चतुर्विध आराधना, हित-अहित विचार शीलाची जोपासना असते. अशा आराधकाची तीनच लिंग दिगंबर परंपरा मानते. (१) एक नग्य दिगंबर लिंग (२) उत्कृष्ट श्रावकाचे क्षुल्क ऐलकाचे रूप व ३ आर्यिका व क्षुल्किके रूप. याशिवाय दुसरे कोणतेही लिंग जैन परंपरेत नाही. (१२ ते १८) व्यवहाराने व निश्चयाने सम्यक्त्वाचा स्वरूपनिर्देश आचार्यदेव १९ ते २२ गाथेत सांगतात.

उपरोक्त तीन रलत्रय संपन्न साधक वंदन करण्यायोग्य आहेत. अन्य कोणीही नाही. तो सवस्त्र वा कुलिंगी मत्सराने त्या आराधकाचा अवमान करतो, अहंकाराने त्यांचे विनयादिक करत नाही ते जिनसंमत नाही; असंयमी आहेत. तसेच जे वस्त्रत्यागी असूनही अंतर्यामी दर्शनरहित आहेत. तेही वंदनयोग्य नाहीत (२३ ते २९) महान् पुण्योदयाने समगदर्शनपूर्वक बोधिलाभ होतो, मानवजन्म, सत्यवृत्त उद्य गोत्र प्राप्त

सहा

अष्टपाहुड

करून मोक्षाची प्राप्ती करून घेतो. हे सम्यग्दर्शनाचे माहात्म्य आहे (गाथा ३० ते ३७)

या पाहुडातील विशेष लक्षणीय गोष्टी -

(१) गाथा १४ मध्ये जिनमार्गाचा आराधक हा नग्न दिगंबरच असतो व पूजनीय असतो. दिगंबरत्वाची श्रद्धा असणारा उत्कृष्ट श्रावक हाही पूजनीय आहे. सवस्त्र साधू हा सर्वथा अपूज्य आहे. तीन लिंगाशिवाय अन्य कोणताही साधूवेष नाही व ते पूज्य नाहीत.

(२) अरहंत तीर्थकर परमात्म्यास परम औदारिक शरीर, चौतीस अतिशय आठ प्रातिहार्य असतात. याची प्राप्ति हा बाह्यसंयोग मात्र असतो. ते निरिच्छ वीतराग असून मोक्षमार्गाचे उपदेशक आहेत. अतएव वंदनीय आहेत. त्यांना तो संयोग परिग्रह स्वरूप नाही. असे समवसरणरूपाने साक्षात् विहार करणारे तीर्थकर ही स्थावर प्रतिमा मानली आहे. अन्य प्रतिमा हा व्यवहार आहे. निश्चयाने तर अनंत चतुष्ट्य हे परमात्म्याचे देवाचे स्वरूप आहे. (३५-३६)

सूत्र पाहुड - (गाथा २७)

सूत्राचा अर्थ - आचार्य देवांनी 'सूत्र' याचा अर्थ जे सर्वज्ञ, वीतराग आणि हितोपदेशी जिनेश्वरांनी सांगितले आहे ते सूत्र आहे. गाथा ६ मध्ये त्यांनी लोक-अलोक, सहा द्रव्ये, सात तत्त्वे, श्रेय-अश्रेय, हिताहित या सर्वांचा केवलज्ञानद्वारा निर्णय केला आहे. तदनुसार गणधरांनी अकरा अंग आणि चौदा पूर्वाची रचना केली त्यासही सूत्र म्हणतात. तदनुसार आराधनासंपन्न साधूंनी जे आगम रचले तेही सूत्रच आहे. त्यासच आगम संज्ञा आहे.

सूत्रानुसार प्रवर्तनाचा लाभ - जो सूत्रास शब्द आणि अर्थरूपाने यथार्थ जाणतो व जाणून तशी प्रवृत्ती करतो तो जन्ममरणरूप संसाराचा नाश करतो. त्याचा श्रेयोमार्ग कधीही चुकत नाही ज्याप्रमाणे सुई जर दोरासहित असेल तर ती हरवत नाही, सापडतेच तद्दत् सूत्राला धरून प्रवृत्ती करणारा मोक्षमार्गपासून भ्रष्ट होत नाही; म्हणून कल्याणमार्ग चुकत नाही. उलटपक्षी सूत्राविना सुई ही न सापडल्यामुळे नष्टच होते

तद्वत् जिनसूत्राशिवाय विपरीत प्रवर्तणारा मोक्षमार्गापासून विमुख होऊन तो स्वतःला या संसारात श्रेय तेच हरवून बगतो. सूत्रानुसार वागणारा संसारात असेल तरीही स्वस्वरूपास अनुभवतो; म्हणून त्याचा रस्ता चुकतच नाही. कारण जिनप्रणीत सूत्राच्या आधाराने जीवाजीवादि पदार्थ, हेयोपादेय याचा निर्णय करून जो श्रद्धान करतो तोच तर सम्यगृष्टी असल्यामुळे त्याचा मार्ग प्रशस्त असतो. प्रत्युत जो सूत्रानुसार प्रवृत्ती करत नाही, सवस्त्र साधू असतो उद्दीशक आणि अधःकर्म निष्पन्न आहार भांड्यामध्ये गोळा करून भक्षण करतो. ती जिनसूत्राच्या विपरीत प्रवृत्ती आहे. तो कितीही हरिहरासारखा असला तरीही त्यास सिद्धि प्राप्त होत नाही. शुभपरिणामांनी कदाचित् स्वर्गही मिळेल. पण शेवटी संसारातच भटकतो. तप व साधूपणाच्या मोठेपणात घूर होऊन जो स्वच्छंद वागतो तो निश्चितच पापी व मिथ्याहर्षी आहे. कारण अचेलकत्व आणि पाणिपात्र हे श्रमणाचे दृश्य रूप आहे. तेच जिनाजेनुसार लिंग आहे. खेळामध्येही सवस्त्र साधूला वंदन न करावे. आहार न घावा. (७) (गाथा ३ ते १०)

यानंतर गाथा ११ ते १७ पर्यंत निर्गथ दिगंबर साधूच्या चर्येचे वर्णन आहे. तेथे उत्कृष्ट श्रावकच श्राविकेला नमोस्तु न म्हणता ‘इच्छामि’ पदद्वारा त्यांचा सन्मान करावा हे स्पष्ट सांगितले आहे. (गाथा १३-१४) ‘इच्छामि’ याचा अर्थ “मी आपणास चाहतो. आपल्या व माझ्या रलव्रयाची वृद्धि-शुद्धि अपेक्षितो.” जो शुद्ध आत्मा इच्छितो तोच त्याचा सन्मान करतो. म्हणून जो ‘इच्छामि’ करत नाही तो सिद्धी प्राप्त करीत नाही. संसारीच राहतो, कारण ‘इच्छामि’ याचा अर्थ तर ‘मी स्वतःला व आपणास शुद्ध आत्मा इच्छितो असा असल्यामुळे शुद्ध आत्म्यास जाणणे हे मुमुक्षुचे कर्तव्यच आहे; तो हेच करत नाही म्हणून संसारात भटकतो.

पुनश्च येथे साधूस्वरूप विवेचनात साधूच्या अचेलकत्व व आकिंचन्य यांचे महत्व सांगून पाणिपात्र आहार न घेणे व साधू म्हणविणे हे निगोदाचे कारण आहे असे आ. कुंदकुंद सांगतात (गाथा १८) याप्रमाणे

२० गाथापर्यंत साधूंचे विवेचन आहे.

गाथा २२ ते २६ स्त्री ही उत्कृष्ट श्रावकपदवी धारण करू शकते; ती सवस्त्र राहून भिक्षावृत्तीने आहार घेवू शकते. परंतु ती जिनलिंग धारण करू शकत नाही, याचा खुलासा आहे. स्त्री त्या कारणाने दिगंबर पदवी घेवू शकत नाही तिला केवलज्ञान व अरहंतसिद्धपद, तीर्थकरपद प्राप्त होऊ शकत नाही हे सांगितले आहे कारण (१) स्त्रीच्या नाभिस्थानी व योनीस्थानी, स्तनामध्ये सूक्ष्म जीव नेहमी उत्पन्न होत असतात.

सम्यग्दर्शन-ज्ञान व उत्कृष्ट देशचारित्र असून ती महाव्रते व तपस्या साधूं शकत नाही. तिला स्वर्ग मिळू शकतो. पण सिद्धपद मिळू शकत नाही. कारण त्यांना चित्तविभ्रम चंचलता स्वभावतःच असते. शिथिलता असते. त्यांना मासिक पाळी होऊ शकते. ही दशा उत्कृष्ट ध्यान, केवलज्ञानाच्या व सिद्धपदाच्या प्राप्तीला बाधक आहे. उत्कृष्ट श्रावक व श्राविका नियमाने एकभुक्ताच असतात.

शेवटी साधू हे अचेलक, निरिच्छ व आराधनात्तपर असल्यामुळे ते पवित्र असतात व सर्व दुःखाचा नाश करतात हे सांगितले आहे.

या पाहुडातील लक्षणीय वैशिष्ट्य -

हे समग्र पाहुड जिनसूत्राचे महत्त्व व उपयुक्तता सांगून उत्सूत्र वागण्याचा निषेधच करते. सर्वत्रच श्वेतांबर साधूंसंस्था उत्सूत्र प्रवर्तन करते हे स्पष्टच आहे. त्यामुळे कुंदकुंद आचार्यांचे दोन विशेष प्रत्ययास येतात. (१) त्यांना साधूपदामध्ये गृहस्थयोग्य कोणताही परिग्रह ठेवताच येत नाही. हा अपवाद मार्ग व तडजोड यांचे ते कटूर निषेधक होते. (२) त्यांनी या जैनपरंपरेत शिरलेल्या विकारांचा निषेध करून शुद्ध निर्भेद दिगंबरत्वाचा पक्ष वळकट केला.

चारित्रपाहुड (गाथा ४५)

गाथा तीनमध्ये चारित्राचे स्वरूप व महत्त्व सांगितले आहे. जे पाहते, श्रद्धान करते ते दर्शन होय. जे जाणते ते ज्ञान आहे व ज्ञान-दर्शनाच्या आश्रयाने तदनुसार चारित्र होते. आत्म्यास जाणणे व श्रद्धान

करणे हे दर्शनज्ञान असून त्याच्या अवलंबनाने कर्मबंधाचा नाश करून मोक्ष देणारे सम्यक् चारित्र होय. ज्ञान-दर्शन-चारित्र हे नाना जीवांचे परिणाम असून त्यांना शुद्ध करण्याचे साधन सम्यक् चारित्र आहे. (गाथा ३, ४)

सम्यक् चारित्राचे दोन भेद आहेत. १ सम्यक्त्वाचरण २ संयमाचरण. संयमाचरणाचेही दोन भेद आहेत. (१) सागार (गृहस्थ) संयमाचरण व २ अनगार संयमाचरण. सम्यक्त्वाचरण (गाथा ६ ते २०) आठ अंगाच्या पालनेपूर्वक मनवचनकायेने निर्मल श्रद्धानात स्थिरता हे सम्यक्त्वाचरण आहे. आठ अंग हे सम्यक्त्वाच्या आठ दोषाचे परिहार करणारे आहेत. शेवटी रलत्रयाचे स्वरूप सांगून त्यामुळे कर्मनाश होऊन मोक्षाची प्राप्ती होते. या फलाचे कथन केले आहे.

संयमाचरण (गाथा २० ते ४५) संयमाचरणाचे दोन भेद

१ सागर संयमाचरण - अकरा प्रतिमा आणि बाराव्रते हे गृहस्थाचे संयमाचरण चारित्र आहे. त्याचे निस्तप्त गाथा २१ ते २७ पर्यंत केले आहे. नंतर अनगार संयमाचरणाचे निस्तप्त करून ४५ गाथेमध्ये समारोप केला आहे. पाच महाव्रते, पाच महाव्रताच्या पाच पाच भावना, पाच समिती तीन गुप्ती असे तेरा प्रकारचे चारित्र सांगितले आहे.

चारित्र पाहुडमधील टळक विशेषता -

चारित्र पाहुडमध्ये साधारण श्रावकांना सम्यक्त्वाचरण सांगितले आहे व देशसंयमी गृहस्थांना ११ प्रतिमा व १२ ब्रतस्वरूप संयमाचरण सांगितले आहे. दर्शनप्रतिमेचा अंतर्भव सागार संयमाचरणामध्ये केला असल्यामुळे सागार संयमाचरणाविनाही सम्यग्दृष्टी श्रावकास सम्यक्त्वाचरण चारित्र सांगितले आहे. त्यावरून त्यामुळे संयमाचरण नसतांनाही सम्यग्दृष्टीला (४थे गुणस्थान) सम्यक्त्वाचरण असते हे ओघानेच सिद्ध होते. असंयम असूनही चारित्र आहे. त्यामुळे श्रावकाचे पाक्षिक व नैष्ठिक दोन भेद संभवतात. चतुर्थ गुणस्थानवर्ती असंयत सम्यग्दृष्टीला असंयम सांगितला आहे त्याचे कारण तो गुरुसाक्षीने ब्रते-नियम घेत नाही एवढाच आहे. त्यास कारण अप्रत्याखानावरण कषायांचा

दहा

अष्टपाहुड

अंतर्भाव हा असंयमता केला आहे. ते बुद्ध्या गुरुसाक्षीनं व्रतनियम घेऊ शकत नाहीत; परंतु अनंतानुवंधी या चार कषायाचा अभाव असल्यामुळे चारित्राचा अंश प्रगट होतो. तेच सम्यक्त्वाचरण चारित्र असून त्या कारणाने सम्यगदृष्टीला ४९ प्रकृतींचा आस्ववंध तर होतच नाही, म्हणून संवर आहे. प्रत्युत पूर्वबद्ध ४९ प्रकृतीची निर्जराच होते. सम्यक् चारित्राची व्याख्या सवार्थसिद्धी मध्ये अशी केली आहे की -

“संसारकारणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्त क्रियोपरमः सम्यक् चारित्रम् ।”

अर्थ - संसाराच्या कारणापासून निवृत्त होण्याची तळमळ असणाऱ्या ज्ञानीला कर्म-ग्रहणास कारणभूत (रागादि) क्रियेपासून निवृत्त हे सम्यक् चारित्र आहे.

ज्या अर्थी सम्यगदृष्टीला ४९ प्रकृतीच्या वंधास कारणभूत कषायपरिणतीचा अभाव आहे. त्याअर्थी त्यास सम्यक् चारित्र असलेच पाहिजे. त्यास संयमाचरण कदाचित् नसेल. तरीही त्यास वंधात कारणभूत कषाय परिणतीचा अभाव म्हणजेच चारित्र असतेच. त्या चारित्रात (येथे) आचार्यानी ‘सम्यक्त्वाचरण म्हटलेले आहे. कोठे कोठे त्यास स्वरूपाचरण म्हटलेले आहे. सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र हे तिन्ही युगपार प्रगट होतात. त्याशिवाय मोक्षमार्ग कसा संभवेल ? आणि सम्यगदृष्टीला अनंतानुवंधी कषायकर्माचा उदय नियमाने नसतोच. अतः जेवढ्या अंशाने चारित्रमोहनीयाच्या उदयाचा अभाव त्या अंशाने चारित्र असते असे मानणे हेच ठीक आहे.

बोधपाहुड (गाथा - ६२) बोधप्राभूतचे प्रयोजन -

१ आयतन २ चैत्यगृह ३ जिनप्रतिमा ४ दर्शन ५ जिनबिंब ६ जिनमुद्रा ७ ज्ञान ८ देव ९ तीर्थ १० अरिहंत ११ प्रवज्या यांचे वर्णन बोधपाहुडमध्ये करणार आहेत. हे अकरा आलंबन मोक्षमार्गास निमित्त आहेत, म्हणून त्याचा बोध करून देण्यासाठी आचार्यदेवांनी या प्राभूताची रचना केली आहे.

१ आयतन - मुमुक्षु जीवास धर्मपद्धतीमध्ये जे आलंबन घण्यायोग्य

आहे त्यास 'आयतन' म्हणतात. मन-वचन-कायप्रवृत्ती व पांच इंद्रियांचे विषय यांच्या आधीन न होता जो साधू त्यांना स्वाधीन ठेवतो तो श्रमण धर्मायतन असू शकतो. हे त्याचे बाह्य व्यावहारिक रूप आहे. मद, रागद्वेषमोह, कामक्रोधादिक हे ज्याचे आधीन आहे ते अंतरंग विशुद्ध असे 'धर्मायतन' आहे आणि निश्चय धर्मध्यान व शुक्लध्यानद्वारा घातिकर्मरहित होऊन केवलज्ञान विभूतीने संपन्न तो मुनिश्रेष्ठ सिद्धायतन आहे. निर्गंथ दिगंबर श्रमण हेच वास्तविक धर्मायतन आहे. अन्य कोणीही साधू खन्या अर्थाने धर्मायतन नाही. (५ ते ७)

२ चैत्यगृह - तो बुद्ध (अनुभूतिसंपन्न) साधू ज्ञानस्वरूप आत्म्यास जाणतो, अनुभवतो, सर्व जीवमात्रास चेतनामय पाहतो. असा ज्ञानसाधक आणि पाच महाव्रतांनी पावन साधू हा वास्तविक 'चैत्यगृह' आहे. अन्य पाषाणादि निर्मित वास्तू-मंदिर हे व्यवहाराने चैत्यगृह आहे. जो बंध-मोक्ष सुख-दुःख जाणतो, अनुभवतो तो साधू चैत्य आहे. अशा चैत्याचा निवास साक्षात् साधू असतो. म्हणून तोच चैत्यगृह आहे. (८, ९)

३ जिनप्रतिमा - जो सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चरित्राने पवित्र आहे, अशाची निर्गंथ अचेलक, परिग्रहरहित दिगंबरमुद्रा ही वस्तुतः जिनप्रतिमा आहे, त्यासारखी पाष्णणादिकापासून निर्मित व्यवहाराने जिनमुद्रा प्रतिमा आहे. तीच वंदनीय आहे (१०-११) तसेच देहधारी साधू जंगम प्रतिमा आहे.

अष्टगुणसहित अदेही, कर्मरहित, अचल, एकसमयमात्र उर्ध्वगमन क्रियायुक्त असे सिद्ध भगवान् स्थिर प्रतिमा आहेत. (१२-१३)

४ दर्शन - जो मोक्षमार्गाचा प्रदर्शक आहे ते दर्शन आहे. अंतरंग चैतन्यमय आत्म्याची प्रतीति हे यथार्थ दर्शन आहे. तर ज्ञानसहित स्वीकारलेले निर्गंथरूप मुनीचे रूप हेही दर्शन आहे. कारण ते मोक्षमार्ग दाखवते. व्यवहारात अपरिग्रही दिगंबर श्रमण, क्षुल्क-ऐलक व आर्यिका हे रलत्रयाने पावन असल्यामुळे ज्ञानमयच आहेत व तेच जैनदर्शनामध्ये दर्शन करण्यायोग्य आहेत. (१४-१५)

५ जिनविंव - जो स्वयं ज्ञानमयी आहे, संयमी आहे, वीतरागी आहे, पवित्र आहे तोच शिक्षा-दीक्षा देऊ शकतो असा श्रमण आचार्य हे

बारा

अष्टपाहुड

जिनाचे बिंब (रूप) आहे. जड प्रतिबिंब गौणरूपाने व्यवहाराने जिनबिंब आहे. तेच दीक्षा-शिक्षा देणारे अरहंताचे वास्तविक बिंब आहे. (१६ ते १८)

६ जिनमुद्रा - संयमधारी, इंद्रियविजयी, कषायरहित असा जो आराधक आपली ज्ञानप्रवृत्ति अंतर्मुख, आत्माभिमुख करतो असे साधूचे रूप ही साक्षात् जिनमुद्रा आहे. (१९)

७ ज्ञान - ज्ञानाशिवाय, बाह्यतः क्रियाकांडमात्र संयम व ध्यान असूनही, आत्मस्वरूप अनुभवत नसेल तर मोक्षमार्गाचा आराधक होऊ शकत नाही. म्हणून ज्ञानास जाणणे ही ज्ञानसाधना सिद्धी देणारी आहे. धनुर्विद्येत अनभ्यस्त, बाणरहित धनुर्धर लक्ष्याचा वेद घेवू शकत नाही. तद्भूत ज्ञानरहित अज्ञानी मोक्षमार्गाचे लक्ष्य असे परमात्मस्वरूप प्राप्त करू शकत नाही. ज्ञान हेच माक्षमार्गामध्ये साधनभूत आहे. ज्ञानसाधनेने मोक्षमार्गाचे लक्ष्य कधीही चुकत नाही. तो भ्रष्ट होत नाही. हा ज्ञानाचाच प्रभाव आहे; म्हणून स्वाध्याय ही ज्ञानसाधना निश्चितच प्रयोजनीय आहे. (२० ते २३)

८ देव - जो चारही पुरुषार्थाच्या सिद्धीस निमित्त आहे तोच खन्या अर्थाने देव आहे. जे ज्यांचे जवळ आहे तेच दिल्या जाऊ शकते. म्हणून मोक्ष पुरुषार्थाचे साधक परमात्मा हे चारही पुरुषार्थांचे सुफल आहे. म्हणून तो वीतरागी अरहंत परमात्मा हाच देव आहे. कारण तोच चारही पुरुषार्थाने सहित आहे. म्हणून तो भक्तास पुरुषार्थाच्या सिद्धीला कारण होऊ शकतो.

धम्मो दयाविसुद्धो, पव्वज्ञा संब्वसंगपरिचत्ता ।

देवो ववगयमोहो, उदयकरो सव्वजीवाणं ॥२५॥

अर्थ - दयामयी पवित्र धर्म, सर्व अंतर्बाह्य परिग्रहरहित दीक्षा व दोषरहित वीतराग देव हे सर्व जीवमात्रांना उदयकारक आहेत. (२४-२५)

९ तीर्थ - सागर, नदी, पर्वत हे तीर्थ नाहीत. कारण त्यामुळे तर

फक्त बाह्य मल धूतल्या जाऊं शकतो. शरीरांतर्गत मलही धूतल्या जाऊं शकत नाही. तर कर्ममल आणि रागद्वेषादि विकारमल नाहीसे कसे करूं शकतील ? म्हणून ते तीर्थ नव्हेच. रत्नवयस्वरूप, महाब्रतरूप व इक्ष्वपरलोकातील ऐहिक सुखाच्या वांछेने रहित असा पावन धर्म हाच तीर्थ असून संसारातून तारणारा आहे.

१० अरिहंत – गाथा २८ ते ४८

नाम-स्थापना-द्रव्य-भावविक्षेपाने देवादिदेव अरहंताचे स्वरूप आचार्यदेव स्वयं स्पष्टरूपाने सांगतात. त्यात स्थापनारूपाने (३१ ते ३६) अरहंताचे वर्णन केलेले आहे. त्यांचे शरीरवर्णन हे द्रव्यअपेक्षेत अरहंताचे निरूपण आहे. (गाथा ३७ ते ३९) व शेवटी अनंत-चतुष्टय भावरूपाने भावनिक्षेपाने अरहंताचे निरूपण आहे.

११ प्रब्रज्या- दीक्षा गाथा ४० ते ६२

दीक्षायोग्य स्थानविशेष व निवासस्थान याचे वर्णन ४२ ते ४४ गाथामध्ये करून ४५ गाथापासून दीक्षेचे अंतरंग स्वरूप, विधेय कर्तव्य व टाळण्यायोग्य स्थाने याचे द्वारा दिगंबरी जैन दीक्षेचे सांगोपांग वर्णन केले आहे. त्यामुळे जैनी, स्वैराचार विरोधी, जैनदीक्षेच्या महनीयतेचे दर्शन घडते. साधुसंस्थेमध्ये जे विकाररूप आहेत त्या टाळण्याचीही प्रेरणा आहे. त्यावरून जैनी दिगंबरी दीक्षा ही अन्य संप्रदायातील दीक्षेपासून वैशिष्ठच्छपूर्ण आहे; एवढेच नव्हे तर जैन परंपरेतही उत्सूत्र सचेलक साधुत्वापासून ती अतिशय श्रेष्ठ व मोक्षाचे प्रयोजन सिद्ध करणारी आहे; याचे दिग्दर्शन केले आहे.

या पाहुडातील लक्षणीय विशेषता

या पाहुडामध्ये बहुतेक सर्व प्रकरणामध्ये वीतरागी, आत्मलीन दिगंबर साधू हाच आयतन मानला आहे. म्हणून तोच या काळी साक्षात् चालता बोलता धर्म आहे. जेव्हा देव समोर नसतो व शास्त्रे ऐकायला मिळत नाही. समजत नाहीत तेव्हा दिगंबर साधू हेच धर्माचे साक्षात् एकमेव साधन आहे. म्हणून साधूसंस्थेचे पावित्र्य हा धर्मरक्षा व प्रभावनेचा प्रधान मार्ग आहे. हे साधू संस्थेचे पावित्र्य राखणे ही धर्मपरंपरा

चौदा

अष्टपाहुड

अविच्छिन्न चालू ठेवण्यासाठी आवश्यक आहे. कुंदकुंदाचार्यदेवांनी साधूच्या रूपाने धर्मायतन व धर्मसाधन असते हे स्पष्ट सांगितले आहे (देवाचे रूप जाणले जाते; धर्माचार, रत्नत्रयाची साधना व रक्षा यांची प्रेरणा मिळते.) केवढे माहात्म्य आहे साधू संस्थेचं ! हे अतिशय सुंदर रीतांन समोर ठेवले आहे. आचार्य कुंदकुंददेवांनी स्वयं तडजोड न स्वीकारता दिगंबरी दीक्षेचा आदर्श उपस्थित केला आहे व साधू संस्थेत जे सर्व दीक्षाविरोधी दोष शिरले आहेत त्यापासून साधूसंस्था अस्परिशित राहावी याचीच प्रेरणा जणू ते देत आहेत ! ही साधूसंस्था साक्षात् धर्मच आहे. स्वैराचार विरोधी दिगंबरी जैनी दीक्षा सर्व जीवमात्राचा उदय करणारी असो ! चिरकाल राहो व मंगलाची, श्रेयाची वृद्धी होवो ! प्रव्रज्येचे स्वरूप आपले आगळे वेगळे वैशिष्ट्य राखून आहे. केवढे असीम उपकार आहेत आ. कुंदकुंददेवांचे ! आ. कुंदकुंदांची प्रेरणा आपणाला लाभते हा भाग्याने लाभलेला पुण्ययोग आहे. त्यांच्या साहित्याच्या दीपप्रकाशात आपण सर्व जण आपला मार्ग उजळ राखावा. हंच त्यांचे स्मरण आहे.

भावपाहुड (गाथा १६५)

भाव याचा अर्थ परिणमन परिवर्तन. हा समस्त लोक सहा द्रव्यांनी खचारवच भरला आहे. त्या सहा द्रव्यापैकी धर्म, अधर्म, आकाश व काल या चार द्रव्यात पटस्थान पतित हानिवृद्धि मात्र स्वभावपरिणमनच असते. अतएव त्यांचा सुखदुःख आणि हिताहिताशी काहीही संबंध नाही.

पुद्रलद्रव्यामध्ये संधरूपाने विभाव परिणमन व परमाणूमध्ये मात्र स्पर्श-रस-गंध-वर्णांचे पटस्थानपतित आदि रूप स्वभाव परिणमन असते. त्या पुद्रलापैकी आहारवर्गणा, भाषा वर्गणा, मनोवर्गणा, तैजसवर्गणा व कार्माणवर्गणा याच पुद्रलासह फक्त संसारदर्शेमध्येच निमित्त-नैमित्तिक भावरूपाने मात्र संबंध दिसून येतो. परंतु पुद्रलपरिणाम निमित्तमात्र आहेत. ते जीवभावाशिवाय-जीवाच्या भावरूप उपादानाशिवाय कांहीही सुख-दुःख, हित-अहित, संसार-मोक्ष काहीही करूं शकत नाहीत.

जीवाच्या सुख-दुःख, हित-अहित, व संसारमोक्षाला कारण जीवाचे भावच आहेत. संसारामध्ये जीवाचे भाव दोनप्रकारे दिसून येतात. सम्यग्दर्शनादि रलत्रयभाव व पुद्गलकर्म निमित्त मात्र असतांना जीवाच्याच अपराधाने होणारे राग-द्वेष-मोह-कषायभाव त्यापैकी चैतन्यस्वरूप आत्मस्वरूपाची स्वीकृति व श्रद्धा हे सम्यग्दर्शन आहे, ज्ञानप्रवृत्ती, आत्मस्वरूपात रमणे हे सम्यग्ज्ञान आहे. व स्वभावामध्ये, रलत्रयामध्ये स्थिरता हे सम्पर्काचारित्र आहे. हेच भाव जीवाला सुखद, हितकारी व मुक्ती देणारे आहेत. या रलत्रय परिणामालाच भावलिंग म्हणतात. मात्र नग्नतारूप द्रव्यलिंग हे साधूचे लक्षण नसून भावलिंग पूर्वकच द्रव्यलिंग हे श्रमणलिंग आहे. म्हणून भावलिंगाची दक्षता राखावी. भावलिंगाशिवाय द्रव्यलिंग अकार्यकारी असून संसारालाच कारण आहे. म्हणून भावलिंग हे प्रधान आहे. भावलिंगामुळे द्रव्यलिंगाला महत्त्व प्राप्त होते. त्यास अर्थ प्राप्त होतो. भावलिंगाविना द्रव्यलिंग निरर्थकच आहे.

द्रव्यलिंग मात्र मोक्षास कारण नाही

कर्मोदयाचे निमित्त असतांना होणारे जीवाचे भाव मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र, रागद्वेषमोहभाव, कषायभाव हे आकुलतामय, सांसारिक सुखास दुःखास कारण आहेत. तेच भाव अहितकारी असून संसारपरिभ्रमणास कारण आहेत. याच भावांनी हा जीव चतुर्गतीरूप संसारामध्ये परिभ्रमण करतो आहे, चौच्यांशी लाख योनीमध्ये भटकतो आहे. पंचपरिवर्तनरूप संसारांत भ्रमण करतो. सर्व पदार्थमध्ये राग-द्वेष-मोहाने व्याकूल होऊन अनंत यातना भोगत आहे. या संसारपरिभ्रमणाचे व दुःखाचे वर्णन, जन्मरणाचे दुःख, भव (जन्म-मृत्यु) दुःखाचे वर्णन उदाहरण पूर्वक विवेचन पहिल्या पन्नास गाथामध्ये विस्ताराने केलेले आहे. बाहुबली लेशमात्र मानकषायामुळे आतापन योग धारण करून कषायभावामुळे केवलज्ञान प्राप्त करूं शकला नाही. मान नष्ट होताच केवलज्ञान प्राप्त झाले.

या उलट मधुपिंगल मुनी, वशिष्ठमुनी, बाहुमुनी, द्वीपायन मुनी यांनी भावलिंगाविना मोह व निदानामुळे नरकादी महान दुःख भोगलीत.

त्याचे दाखले दिले आहेत. तसेच भावलिंगाने सिद्धी प्राप्त करणाऱ्याचेही उदाहरण दिले आहे. भावलिंग-सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र या भावलिंगपूर्वक द्रव्यलिंग धारण करून शिवकुमार मुनी व शिवभूति मुनी क्षायोपशमिक ज्ञान कमी असूनही कर्मनाश करून संसारातून पार होऊन मुक्ती प्राप्त करते झाले. तर अभव्यसेन आदि अंग व पूर्वज्ञान असूनही अंतरंगामध्ये रलत्रयरूप व शुद्ध आत्मानुभवरूप भावलिंग नसल्यामुळे संसारीच राहले. त्यांना मुक्ती मिळाली नाही. या उदाहरणाने भावलिंगाचे महत्त्व प्रगट केले आहे.

भावलिंगसहित द्रव्यलिंग कार्यकारी व प्रयोजनीय आहे

अचेलकत्व, नग्न दिगंबररूप हे बाह्यरूप तर खरेच. पण द्रव्य लिंगाला भावलिंगामुळे महत्त्व आहे. नग्रता तर हवीच. परंतु प्रथमतः मिथ्यादर्शन-ज्ञानचारित्र, कषायभाव, निदान, अंतर्बाह्य परिग्रह यांनी रहित व्हावे. अशी नग्रता हवी. ती कार्यकारी आहे. भावलिंगाविना मात्र नग्रपणा प्रयोजनभूत नाही. “आत्मा तर स्वयं स्वभावतःच समस्त परद्रव्यापासून अत्यंत भिन्न आहे. त्याचे हे संसारातील क्षणिक द्वेषादि विकार त्याच्या चैतन्यस्वभावास नष्ट करू शकले नाहीत. तोच ममत्वरहित अकिंचन असा चैतन्यस्वरूप परमात्मा मी असून अन्य सर्व सांयोगिक भाव माझे कोणीही नाहीत.” अशाप्रकारे आपल्या आत्मस्वरूपाचे विविधप्रकारे चिंतवन करतो. पाच ज्ञानाच्या संस्काराने अज्ञानाचा नाश करून स्वर्ग व शेवटी मोक्ष प्राप्त करून घेतो. समीचीन भावाशिवाय शास्त्रश्रवण व अध्ययन काहीच कार्यकारी नाही.

फक्त नग्रपणा अचलेकत्व म्हणजे साधुपणा नव्हे. तिर्यच, नारकी बालक वर्गारे बाह्यत नग्न असतात; परंतु अशुद्ध भावामुळे भावश्रमण होऊं शकत नाहीत भावाविना नग्न दुःखी होऊन संसारात भ्रमण करतात. ते रलत्रय प्राप्त करत नाहीत. मात्र अपयशाचे माहेर असे नग्रत्व प्रयोजनीय नाही. म्हणून भावलिंग सहित द्रव्यलिंग धारण करून बाह्याभ्यंतर परिग्रह सोडावा. अन्यथा बाह्य परिग्रहामुळे मालिन्य येईल.

आपल्या स्वभावधर्माचे ज्यास भान नाही तो दोषाचे आगर असतो व उसफूलाप्रमाणे निष्कल व निर्गंध असतो. म्हणून भावलिंगी होऊन चक्रवर्तीचे स्वर्गादि वैभव प्राप्त करून शेवटी मोक्ष प्राप्त करावा.

जीवाचे भाव १ अशुभ २ शुभ व ३ शुद्ध असे तीन प्रकारचे असतात. आर्त व रौद्र ही ध्याने अशुभ आहेत. धर्मध्यान शुभ आहे. शुद्ध आत्म्याचे ध्यान शुद्ध असून त्याने कर्मक्षय होतो. यामध्ये जे कल्याणकारी ते ग्रहण करावे. तो विषयापासून विरक्ती साधून षोडशकारण भावना भाऊन तीर्थकर प्रकृती बांधतो. त्यासाठी सहा अंतरंग तप व सहा बहिरंग तप करून तेरा क्रिया पालाव्यात. ज्ञानारूप अंकुशाने मनसूपी हत्तीला वश करावे.

ज्याप्रमाणे रत्नामध्ये हिरा व वृक्षामध्ये चंदन तद्वत् सर्व धर्मात संसाराचा नाश करणारा जैनधर्म श्रेष्ठ आहे. पूजा-ब्रतपालनादि पुण्यभाव आहेत आणि मोहरहित परिणाम हा आत्म्याचा धर्म आहे. जो भोगास कारणभूत पुण्याच्या वांछेने धर्माचे श्रद्धान, प्रतीति करतो, कर्मक्षयासाठी मात्र नाही. त्यास संवर निर्जरा व मोक्ष प्राप्त होत नाही. रागादिकांचा त्याग करून आत्मस्वरूपांत रमणता होणे हा संसार तरून नेणारा धर्म आहे. जर शुद्ध आत्मस्वरूपाची रुची नसेल व खूप पुण्य केले. तरीही सिद्धी प्राप्त न करता जीव संसारीच राहतो. म्हणून आत्म्यास जाणून त्याचाच अनुभव करावा. अशुद्ध भावाने सालिमिक्थ मासा सातव्या नरकात गेला. शुद्धभावरहित बाह्य परिग्रहाचा त्याग, वनवास व सर्व ज्ञानाध्ययन निरर्थक आहे. म्हणून शुद्ध भावपूर्वक इंद्रिय व मन काबूत ठेवावे. लोकरंजनासाठी जिनलिंग नाही. जिनलिंग धारण करून स्वाध्याय, ध्यान, परीषहजय याद्वारा मोक्ष प्राप्त करावा. उपसर्ग सहन करावा. त्यामुळे कल्याणाची परंपरा प्राप्त होते. परंतु मात्र द्रव्यलिंगी साधू कुमनुष्य तिर्यच व कुदेव होतो. सदोष आहार, सचित्त भोजन अभक्ष्यसेवन या द्वारा अनंत दुःखच प्राप्त होते. म्हणून भावलिंगपूर्वक चार संज्ञा सोडून तत्वचिन्तन करावे. उत्तरगुणांची पालना करावी. तेव्हाच जन्ममरण

अठरा

अष्टपाहुड

नष्ट होते. ऋद्धिंची वांछाही असू नये. म्हणून जोपावेतो रोगजर्जर होत नाही म्हातारण्य येत नाही. शक्ति आहे तोपावेतो आत्महित साधावे.

सम्यग्दर्शनभावाविना मानव चालता फिरता मुडदा आहे. तो तर या लोकीच व परलोकी अपूज्य असतो. सम्यग्दर्शनाचे माहात्म्य व भावांची श्रेष्ठता या पाहुडाच्या समारोपाचे वेळी विशेषत्वाने सांगितले आहे.

या पाहुडाची लक्षणीय विशेषता -

हे पाहुड शुद्ध भाव, सम्यक्त्व रलत्सूप परिणाम, त्याचे फल याचे वर्णन करून अशुद्ध भावाने होणारे संसारभ्रमण याचे सविस्तर व सूक्ष्म वर्णन आहे. त्यापासून सम्यक्त्व व रलत्रयाची प्रेरणा घेवून जीवांनी कल्प्याण करावे.

शुद्ध चेतन परमात्म्याच्या प्रतिष्ठेसमोर जड अचेतन देहाची काय प्रतिष्ठा ! पावन चैतन्यप्रभूसमोर रागादि विकारांची काय प्रतिष्ठा !!

मोक्षपाहुड (गाथा १०६)

या प्राभृतामध्ये परमात्म्याचे वर्णन करणार आहेत. त्या परमात्म्याचे ध्यान करून योगी अनुभूतिद्वारा केवलज्ञानपूर्वक मुक्ती प्राप्त करतात. तो आत्मा १ बहिरात्मा २ अंतरात्मा ३ परमात्मा या प्रकारे तीन प्रकारचा आहे. त्यापैकी परमात्म्याचे ध्यान करून अंतरात्मपदाच्या आलंबनाने बहिरात्मपद सोडावे. जो देहाश्रित इंद्रियांना आत्मसूप मानतो तो बहिरात्मा आहे; जो इंद्रिये आणि मनापासून भिन्न आत्म्यास जाणून “जाणणारा व पाहणारा तो मी आहे” असे स्वसंवेदन ज्ञानाने संकल्पपूर्वक अनुभवतो तो अंतरात्मा आहे; जो कर्म व कर्मनिमित्तक दोषांनी मुक्त आहे तो परमात्मा आहे असे सर्वज्ञ परमात्मा सांगतात. बहिरात्मपणा सोडून अंतरात्मपद ग्रहण करून परमात्म्याचे ध्यान करावे असा जिनेंद्राचा उपदेश आहे.

बहिरात्म्याचे लक्षण - मूढ अज्ञानी बाह्य इष्ट पदार्थामध्ये आत्मबुद्धी करून व इंद्रियद्वारा स्वरूपापासून भ्रष्ट होऊन त्या इंद्रियास व देहाला

आत्मा मानतो. तो बहिरात्मा आहे. तो अन्य जीवांचा देह व इंद्रिये पाहून त्यांना ही पर आत्मा (जीव) मानतो. याप्रमाणे अन्य जीवामध्ये पुत्र-पत्नी आदि संकल्प करून मोही होतो. परंतु योगी मात्र देहामध्ये आत्मत्व न करता ममत्व व आरंभाने रहित होऊन आत्मस्वरूपात लीन होतो, तो मोक्ष प्राप्त करतो. कारण परद्रव्यामध्ये रत कर्मानी बद्ध होतो व विरत कर्मानी मुक्त होतो. संक्षेपाने हे बंध मोक्षाचे तात्पर्य आहे. स्वद्रव्यरत श्रमण सम्यग्दृष्टी आहे व तो सम्यक्त्वामुळे आठ कर्म नष्ट करतो आणि परद्रव्यात साधक मिथ्यादृष्टी आहे व तो कर्मानी बद्ध होतो. म्हणून परद्रव्याचा त्याग करून स्वद्रव्यात लीन व्हावे. “आपल्या मात्र जाननरूप व पाहणाऱ्या आत्म्याशिवाय सर्व पर पदार्थ व परभाव आहेत. आणि आनंदघन ज्ञानमूर्ती आत्माच तेवढा स्वद्रव्य आहे” त्याचे ध्यान करणारा निर्वाण प्राप्त करतो. भयानक संसारसमुद्र तरून जाण्यास कर्म इंधन जो जाळून टाकतो त्यासच शुद्ध आत्मा प्राप्त होतो. योगी सर्व परभावांना सोडून आत्म्यास पाहतो. तो भेदविज्ञानाच्या संस्काराने ज्ञानस्वरूप आत्म्यास जाणून श्रद्धान करतो. तो व्यवहार सोडून आत्मकार्यात जागृत असतो. तोच रलत्रयाचा आराधक आहे. सारांश जे जाणते ते ज्ञान आहे, स्वीकारते ते दर्शन आहे व पुण्य-पापाचा त्याग हे चारित्र आहे. सम्यग्दर्शन व ज्ञान श्रमण व श्रावक दोहोसही असते. रलत्रयसंपन्न जीव मोक्ष मिळवितो. या उलट विषय कषायांनी युक्त जीव तो जिनलिंग त्यागतो. त्यास स्वप्रातही जिनलिंग रुचत नाही. अशा जीव उग्र तपद्वारा नाना भवामध्ये ज्या कर्माचा नाश करतो त्यास तीन गुप्तीसहित ज्ञानी क्षणात नष्ट करतो. जो परपदार्थामध्ये रागद्वेष करतो तो अज्ञानी आहे. ज्ञानी रागद्वेष करत नाही. तो आस्त्रव हेतूस मोक्षाचे कारण मानत नाही. चारित्रशून्य ज्ञान, दर्शनरहित तप, शुद्ध भावरहित क्रिया असतील तर जिनलिंग धारण करून लाभ कोणता ? प्रथमतः आत्मज्ञान कष्टदायक वाटते. जाणून त्याची भावना कष्टाने होते व भावना होऊनही विषयापासून विरक्ती त्याहीपेक्षा कष्टदायक वाटते असे चारित्र, निंदा-प्रशंसा, सुख-दुःख, शत्रु-वांधव याप्रमाणे समभावाने

प्राप्त होते. यानंतर गाथा ७९ मध्ये मोक्षमार्गापासून च्युत जीव कसे आहेत हे सांगून गाथा ८० ते ८५ मोक्षमार्गी साधूंची भूमिका स्पष्ट केली आहे.

श्रावकांची संसारनाशक भूमिका (गाथा ८६ ते ८८)

प्रथमतः श्रावकाने मेरुप्रमाणे अविचल सुनिर्मल सम्यक्त्व धारण करून दुःख नाहीसे व्हावे या प्रयोजनाने सम्यक्त्वाचे ध्यान करावे. म्हणजे सम्यक्त्वाच्या ध्यानामध्ये ज्ञान एकाग्र करावे. जो सम्यक्त्वाचे ध्यान करतो तो नियमाने सम्यगृष्टी होतो व तो दुष्ट आठ कर्माचा नाश करतो. फार काय सांगावे जे अतीतकाळात सिद्ध झालेत, जे भव्य सिद्ध होतील ते सर्व सम्यक्त्वाचे माहात्म्य आहे ! ज्यांनी स्वप्रामध्ये सम्यक्त्वास दोष लावून मलिन केले नाही तेच धन्य आहेत ! कृतार्थ आहेत ! तेच शूर व पंडित मानव आहेत ! हिंसारहित दयामय धर्म, अठरा दोषांनी रहित देव निर्ग्रथ (मोक्षमार्गामध्ये जैनपरंपरेत) तसेच गुरु यांचे दृष्ट श्रद्धान हे सम्यगदर्शन आहे. एकमात्र यथाजात दिगंबर भेष, सर्व परिग्रहाचे रहित चारित्र-संयम व अन्य कोणतेही प्रयोजन नसणे यामध्ये दृष्टाता तेच सम्यगदर्शन आहे.

मिथ्याहृष्टीची ओळख - हीन मिथ्या देव, निर्ग्रथ लिंगाशिवाय अन्य खोट्या भेषधारी गुरुंची लोकलज्जा, भीति व मोठेपणामुळे वंदनापूजा करतो तो मिथ्याहृष्टी आहे. लौकिक प्रयोजन नसेल तर ते लिंग स्वापेक्ष असून अन्य राजादिकांच्या अपेक्षेने ग्रहण केले तर ते परापेक्ष आहे. रागी देव, संयमरहित मात्र लिंगधारी गुरु यांना लाज, भय व मोठेपणास बळी पडून वंदन करतो. तो सम्यक्त्वी नसून मिथ्याहृष्टी आहे. जो श्रावक जिनांनी उपदेशिलेला धर्म पाळतो तो सम्यगृष्टी असून विपरीत वागतो तो मिथ्याहृष्टी आहे. मिथ्याहृष्टी तर संसारपरिभ्रमणाचे भीषण दुःख भोगतो. याप्रमाणे सम्यक्त्व व मिथ्यात्वाचे गुणदोष जाणून ते रुचेल ते करा. फार काय सांगावे ! (गाथा ९२ ते ९६)

हेयोपादेय जाणून विरागी साधू संसारसुखाची वांछा न ठेवता,

प्रयोजनवश ध्यान व अध्ययनात लीन होतो तो उत्कृष्ट मोक्षपद प्राप्त करतो. देहस्थित परमात्मा कर्मानी आच्छादित असूनही त्याने त्याचे ध्यान करूनच मोक्ष प्राप्त केला आहे; लोकामध्ये मान्यता असणारे इंद्रादिक, ध्यान करण्यायोग्य व केवलज्ञानी तीर्थकरही ज्याचे ध्यान करतात त्यास यथार्थ जाणावे जाणून त्याचे ध्यान करावे. आत्माच पंचपरमेष्ठीरूप स्वभावतः आहे, अतः पंच परमेष्ठी आत्म्यामध्येच आहेत ! म्हणून आत्माच शरण आहे ! आत्माच सम्यक्त्व, सुज्ञान, सद्यारित्र व खन्या तप रूप परिणमतो म्हणून ते चारही आत्म्यामध्येच आहेत ! म्हणून आत्माच शरण आहे !

याप्रमाणे मोक्षपाहुड भक्तीने जाणून वाचतो, ऐकतो तो शाश्वत सुख प्राप्त करतो.

मोक्षपाहुडमधील विशेष ज्ञातव्य तथ्ये

या मोक्षपाहुडामध्ये निश्चयाने तत्त्वतः मोक्षमार्गाचे विवेचन आहे. त्यामुळे अध्यात्मरसाने सरस आहे. त्यामध्ये रत्नत्रयाची व त्यांत ही सम्यक्त्वाची महती वर्णन केली आहे. यातील प्रथम ५०-६० श्लोकाचा प्रभाव समाधिशतकावर दिसून येतो. फक्त संस्कृत रूपांतर आहे, एवढेच.

यात एक गोष्ट विशेष आली आहे.

कित्येक महाशय चारित्रमोहाच्या प्रबल उदयाने आचार प्रगट न झाल्याकारणाने शुद्ध भावापासून भ्रष्ट होतात; तर कित्येक सम्यग्दर्शन - ज्ञानाने रहित अभव्य मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट आहेत; संसारसुखात दंग आहेत; कित्येक पाच महाव्रते, पाच समिती व तीन गुप्ती यामध्ये मूढ अज्ञानी आहेत; हे सर्व असे मानतात की “आज हा पंचमकाळ निश्चय ध्यान व समाधीला अनुकूल नाही” हे त्यांचे मंतव्य आगमाशी अनुकूल नाही. या काळात मोक्ष जरी होऊ शकत नाही तरी हा काळ साधूला धर्मध्यानास प्रतिबंधक नाही. आत्मस्वभावात रत साधूना हे धर्मध्यान होते. जो असे मानत नाही तो अज्ञानी आहे. आजही या पंचमकाळातही जे रत्नत्रयाने शुद्ध आहेत, पावन आहेत ते आत्म्याचे ध्यान करून

बाबीस

अष्टपाहुड

इंद्रपद व लोकांतिक देवत्व प्राप्त करतात व तेथून च्युत होऊन मोक्षास जातील. गाथा ७३ ते ७७ मध्ये हा भाग आला आहे. त्यामुळे पंचमकाळाचे नावाखाली धर्मामधील विकाराचे समर्थन करणाऱ्यानी हा भाग जाणून समजून घ्यावा व आपली मान्यता ठीक करावी.

दर्शनानुसार (मत) भेष असतो.

लिंग पाहुड (गाथा २) भिन्न दर्शनातील साधुभेषाच्या भिन्नतेचे कारण -

एखादी विचारप्रणाली स्वीकार करणाऱ्या अनुयांयांची एक परंपरा व व्यवहार असतो. त्यास 'दर्शन' म्हणतात. दर्शन या शब्दाचा 'पंथ संप्रदाय' असाही एक अर्थ आहे. प्रत्येक दर्शनामध्ये तदनुसार आचरण करणारा आणि त्याचा निष्ठावान अनुयायी, त्याची मूलभूत तत्त्वे आणि प्रयोजनाचा विचार करणारा असा कोणी एक महान नेतावर्ग असतो त्यास साधक म्हणतात. त्या त्या संप्रदायातील साधकाची - गुरुची भिन्नता ही त्याच्या भेषावरून दिसून येते. त्यामुळे साधूसंत ही नाना वेषधारी दिसून येतात.

जैन दर्शनामध्ये भेष आणि भावलिंग याचे स्वरूप

जैन परंपरा मूलतः अचेलकृत्य आणि पाणिपात्र बाह्यतः धारण करणारा आणि त्याचबरोबर अंतर्यामी विशुद्ध रलत्रय, महाव्रते, गुप्ती, समितीच्या पालनाने पावन अशा साधूला गुरु मानते. त्यास लिंग भेष म्हणतात. शरीराश्चित जी प्रवृत्ती ती सर्व भक्तांना दिसून येते. म्हणून त्या बाह्य लिंगास द्रव्यलिंग अशी संज्ञा आहे आणि अंतरंग लिंग पावित्र्य - रलत्रय, अभिप्राय, संयमादिकामुळे - प्रगट होते त्यास भावलिंग ही संज्ञा आहे.

अर्थात् भेषामध्ये - लिंगामध्ये जे बाह्यतः वैचित्र्य दिसून येते ते बाह्यलिंग; अंतरंग अभिप्राय व तत्त्वधारणेचे सूचक असते एवढेच. परंतु शेवटी ती बाह्य प्रवृत्ती शरीर; वस्त्र; आहार आदि परद्रव्याश्चित असते. ती प्रधान नसून सूचकत्वामुळे त्यास नाममात्र प्राधान्य असते.

त्या बाह्य वेषाला जो अर्थ आहे तो त्यांची मान्यता, स्वीकृत तत्त्वज्ञानामुळे असतो. त्यामुळे बाह्यलिंगापेक्षा भावलिंग हे श्रेष्ठ आणि महत्त्वाचे आहे. साधूच्या व्रतसंयम, रत्नव्रय परिणतीमुळे नग्र दिगंबर भेषास शोभा येते. तोच भावप्रधान वारतविक धर्म आहे. म्हणून या प्राभृताच्या प्रारंभीच आ. कुंदकुंददेवांनी स्पष्ट केले आहे की “धर्मामुळे लिंग व भेष असतो. मात्र बाह्य भेषाने धर्माची प्राप्ती होत नाही. म्हणून साधूंनी प्रथमतः भावलिंग समजून घेतले पाहिजे. भावलिंगाविना बाह्य भेषाने कोणतेच फल व प्रयोजन सिद्ध होत नाही.” (गा ३-४)

भावविना भेष हा कार्यकारी नाही.

भावविना मात्र बाह्यभेष हा त्याच्या पापक्रियेमुळे उपहासास्पद होतो. मायावी व संधीसाधू हा बाह्यवेष स्वीकारून आपल्या प्रयोजनाची पूर्ति करतात. त्यामुळे तो स्वतः तर पापी आहेच. परंतु तो भेषधारी साधूंचीही बदनामी करतो.

भावलिंगाबाबत विशेष विचार

जैन दर्शनामध्ये दिगंबर श्रमणलिंगासाठी ५ महाव्रते, ३ गुप्ती व पांच समिति असे तेरा प्रकारचे चारित्र नियमाने असावेच लागते. अट्टावीस मुलगुणही असतातच. यामध्ये कोणतीही सूट व अपवाद असू शकत नाही. त्यात एकही कमी असेल तरी श्रामण्यास घातक आहे. तसेच जे गृहस्थपद सोडले त्या भूमिकेत संभवनीय परिग्रह आणि आरंभ हा अपवाद रूपाने ही असू शकत नाही. गृहस्थ धर्म हा अपवादमार्ग शास्त्रसंमत आहे. परंतु साधूना मात्र गृहस्थांना विहित कोणताही आरंभ परिग्रह अपवादरूपानेही जैनदर्शनाला संमत नाही. साधूना उपवासादिक अथवा परिग्रह व्युत्सर्गादिकामध्येच एकमात्र मृदुआचरणाचा अपवादमार्ग आगमास मान्य आहे. त्यामुळे साधू होऊनही जर तो गृहस्थसुलभ आरंभ-परिग्रहामध्ये प्रवृत्ती करत असेल तर तेथे साधूत्वच नष्ट होते. असमर्थता आणि अज्ञान यामुळे अशी प्रवृत्ती होत असते.

साधूंची साधना हा पूर्ण मोक्षमार्ग असून साधू धर्माच्या अनुराग व

चोरीस

अष्टपाहुड

श्रद्धेपूर्वक असणारा गृहस्थर्म हा अपवादरूप मोक्षमार्ग आहे. आणि जर तो वस्त्रधारी गृहस्थाला मोक्ष होऊ शकतो या अभिप्रायपूर्वक असेल तर तो अपवादस्वरूपाचा देखील मोक्षमार्ग नाही. ते मिथ्यात्व आणि अज्ञान आहे.

यथार्थ द्रव्यलिंग भावलिंगामध्ये वर्ज्य बाबी - (गाथा ४ ते २०)

१ निर्ग्रथ वेषधारी साधू व ऐलक क्षुलक व आर्यिकांना नृत्य, गायन, वादन वगैरे गृहस्थसंभव कलासक्ती असत नाही.

२ परिग्रहसंग्रह, रौद्रध्यान व आर्तध्यान मुळीही नसते.

३ कलह, वाद, जूवा, अहंकार आदि साधूना सर्वथा निषिद्ध आहेत.

४ अब्रह्मसेवन हे श्रमणत्वास नष्ट करते.

५ बहुमान पूर्वक रत्नत्रय पाळत नसेल, त्यास कष्ट मानत असेल तो श्रमण नाही.

६ विवाह जुळविणे, कृषि व्यापाराचा उपदेश, ज्यासाठी ज्योतिष्य सांगणे यांचा साधूना निषेध आहे.

७ रत्नत्रयाची आराधना, तप-संयम-नित्य आवश्यक किया यामध्ये ज्यास पीडा होते तो श्रमण कसा असेल ?

८ भोजनामध्ये रस - लोलुपता, मावावगुंठित व्यवहार (विकारी प्रवृत्तिबाबत) जिनलिंग विरोधी आहेत.

९ आहार, खाद्यपदार्थासाठी धावणे, कलाहपूर्वक आहार व त्याबाबत परस्पर ईर्षाभाव श्रामण्यविरोधी भाव आहे.

१० अदत्तदान घेणे, परोक्ष निंदा करणे, भूमी खोदणे (या बंधास कारणांना बंधरूप न मानणे) या गोष्टी समितीच्या विपरीत आहेत.

११ स्वयं महिला वर्गामध्ये प्रीति व त्या बाबत परास मात्र दोष लावणे. व्यभिचारिणी स्त्रीकडे आहार घेणे त्यांची स्तुति करणे. महिलासह शिकविणे आदि मिषाने विश्वास उत्पन्न (शिष्यामध्ये) करून व्यवहार निषिद्ध आले.

१२ अदीक्षित गृहस्थामध्ये (शिष्यामध्ये) विशेष राग, साधूच्या विनयादि चर्यमध्ये दक्षता न राखणे साधुपदवीच्या विरोधी आहे. इत्यादि उपरोक्त क्रिया करणारा संयमीमध्ये वावरत असेल व जाणकार ही असेल तरी तो भावशून्यच जाणावा.

याविरुद्ध आचरणाचे फल

या सर्व गोष्टींचा निर्देश आ. कुंदकुंददेवांनी गाथा ४ ते २९ मध्ये केला आहे. आणि जो साधू या वर्ज्य गोष्टी करतो तो साधू नसून, निर्वस्त्र पशु आहे, तो नरकास जातो, भावरहित आहे अनंतसंसारी आहे असे त्यांनी सांगितले आहे. हे सर्व स्पष्टभाषी कुंदकुंददेवांना कोणतीही तडजोड अमान्य होती हे स्पष्ट करते. या सर्व गोष्टी श्वेतांबर साधूमध्ये बहुधा आढळतात व अनाचारी दिगंबर साधूतही गौणरूपाने आढळतात. भावलिंगरहित साधूंना हे फल मिळते. त्यास कारण आहे याच सर्व बाबी जेथे गृहस्थांनीही शोभास्पद नाहीत तेथे तर साधूने यामध्ये प्रवृत्त होणे हे तीव्र कषायाने व पापवासना, मिथ्यात्वानेच होऊ शकते व त्याचे फल आगमामध्ये असेच सांगितले आहे.

जो श्रमण या सर्व निषिद्ध गोष्टी टाळून भावपूर्वक श्रामण्याचा निर्वाह करतो तो उत्कृष्ट असे सिद्धप्रद प्राप्त करतो.

लिंगपाहुडमधील लक्षणीय विशेष -

(१) या कथनाचे लक्ष्य प्रामुख्याने श्वेतांबर साधू संस्था आहे. श्वेतांबरद्वारा जो विकार जैन परंपरेत आला तोही साधूंच्या द्वारांच. म्हणून साधूसंस्था या सर्व विपर्यस्त बाबीपासून सुरक्षित राहावी, शुद्ध निर्दोष दिगंबर श्रमणसंस्था अशीच मूळ रूपाने राहावी यासाठी आ. कुंदकुंददेवांनी हे प्राभृत रचले. त्याद्वारा दिगंबरत्व मूळ मार्ग आणि दिगंबर श्रमणसंस्था सुरक्षित राहावी एवढेच त्यामध्ये एकमात्र प्रयोजन आहे. जैन परंपरेमध्ये नव्याने आलेला विकार त्याविरुद्ध आ. कुंदकुंद दृढपणे उभे राहून त्यांनी दिगंबरत्वाची सुरक्षा केली हेच त्यांचे ऐतिहासिक कार्य आहे.

साधु संस्था जर ज्ञान व शीलसंपन्न असेल तर त्यामुळे सर्व धर्मानुयायी त्याचेपासून तत्त्व समजून घेवून ज्ञानी होतील, सन्मार्गरत होतील. म्हणून साधुसंस्थेचे पावित्र्य हे चतुर्विध संघाच्या कल्याणासाठी आवश्यक आहे. ही गोष्ट आज विशेषत्वाने जाणवत आहे. समाज धर्मामध्ये स्थिर राहावा यासाठी भावलिंगी साधूंचा समागम आवश्यकच. म्हणून समाजकल्याणाच्या प्रयोजनाने साधूसंस्था व समाज परस्पर योग्य सहभाग यासाठी साधू, सर्व सामाजिक संस्था व विद्वत्वर्गाने यास अग्रक्रम देण्याची आज नितांत गरज आहे. त्यासाठी आ. कुंदकुंद साहित्याचा दीपक हा मार्गदर्शक दीपस्तंभ आहेच. आ. कुंदकुंददेवांचे अनुसरण हे व्यक्तीच्या विकासाला व समाजसाधारणेला साधक होईल हे निःसंशय !

शीलपाहुड (गाथा ४०)

‘शील’ शब्दाचा अर्थ -

(१) सामान्यपणे शब्दशास्त्रानुसार शील शब्दाचा अर्थ ‘स्वभाव’ असा आहे. स्वभाव म्हणजे वस्तूचा स्थायी भाव. जसे अग्रीचा स्वभाव उण्यायता, पुढलाचा स्वभाव स्पर्श - रस - गंधवर्ण. तद्वत् जीवाचा स्वभाव चैतन्य म्हणजे ज्ञान आणि दर्शन.

(२) प्रत्येक जीवमात्राचा हा स्वभावधर्म आहे; परंतु हा जीव अनादि काळापासून रागादि भावकर्म, ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्म, आणि शरीरग्रहणादिकांची परंपरा म्हणजे नोकर्म याच्या संगोगाने बद्ध असल्यामुळे स्वभावरूप चेतना स्वरूपाने शुद्धरूपात आढळून येत नाही. स्व-आणि पर यामध्ये विभक्त वस्तूतत्त्व जाणणे व स्वभावास जाणून आपल्याच परनिरपेक्ष स्वभावात स्थित राहणे हा वस्तूचा धर्म आहे. परंतु कर्मसंयोगाच्या निमित्ताने तो जीवस्वभाव परनिरपेक्ष स्थायी भावरूपाने मात्र आढळून येत नाही. त्याच कारणाने तो कर्मादयानुसार विपरीत मान्यता, (स्व-परावावत) क्रोधमानादि कषाय, रागद्वेषमोहाने ग्रस्त होत आहे. हा त्याच प्रतिभास करणे (जानन व दर्शन) स्वभावमात्र न सोडताही प्रतिभास मात्र रूपाने न राहता विकारांनी मिश्रित झालेला

आहे. त्यासच ज्ञेयभाव, ज्ञानज्ञेयसंकरदोष, ज्ञेयार्थपरिणमन असे आगमामध्ये म्हटले आहे. ज्ञानाचा परिणाम याप्रमाणे विकृत रूपाने दिसून येतो. त्यास कुशील म्हणतात.

(३) जेव्हा ही विकृत कुशीलधारा बदलून मोक्षसन्मुख होत असताना सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र रूपाने परिणमते तेव्हा त्यास सुशील म्हणतात.

प्रकरणवश ‘शीलं’चा आशय

याहृष्टीने मुमुक्षु जीवाचा स्वभाव रलत्रयपरिणती हा आहे. तो मुमुक्षु जीवाचा स्थायी भाव आहे. तो स्थायीभाव सुरक्षित असावा म्हणून श्रमण वा गृहस्थाच्या मूलगुणांना उपकारक जी साधना त्यास उत्तरगुण अथवा शीलब्रते म्हणतात. म्हणजे मूलगुणाना उपकारक साधनेलाही ‘शील’ असे म्हणतात. साधूंचे उत्तरगुण ८४ लाख सांगितले आहेत. हे भेद विभाव परिणतीच्या अपेक्षेने केलेले आहेत. परनिमित्तक विकारांचा अभाव म्हणजेच शीलाचे भेद आहेत. त्याच उत्तरगुणांना ८४ लाख शीलाचे भेद म्हटले आहे. याप्रमाणे शील याचा अर्थ या प्राभृतशास्त्रामध्ये ‘उपकारक’ असा आहे व त्याचरूपाने वर्णन आहे. म्हणजे “शील याचा अर्थ मूलगुणांना उपकारक” असा आहे. विषयप्रवृत्ती सुशीलास घातक आहे.

आत्माच्या सुशील स्वभावास नाहीसे करणाऱ्या दोन प्रवृत्ती आहेत. १. विषयप्रवृत्ती २ कषायप्रवृत्ती. प्रथमतः तर ज्ञानाची प्राप्ती ही कष्टसाध्य आहे. ज्ञान होऊनही भावना - संस्कार - राहणे ही गोष्ट त्याहूनही कष्टसाध्य आहे. आणि विषय कषायापासून निवृत्ती ही त्याहीपेक्षा कष्टसाध्य आहे.)

दुःखे णञ्चादि णाणं, णाणं णाऊण भावना दुक्खं ।

भावियमई य जीवो विसएसु विरञ्चए दुक्खं ॥३॥

जो पावेतो ही विषयप्रवृत्ती आहे तो पावेतो हा जीव आपल्या ज्ञानस्वभावास जाणत नाही, अनुभवत नाही; तोपावेतो पुरातन कर्माचा तो नाश करू शकत नाही. म्हणून विषय-कषाय प्रवृत्ती सुशीलास नष्ट

अट्टावीस

अष्टपाहुड

करणारी आहे. (गाथा ४)

चारित्राविना ज्ञान, सम्यग्दर्शनाविना श्रमणभेष व संयमाविना तप या बाबी प्रयोजनाची हानि करतात. म्हणून निरर्थक आहेत. प्रत्युत चारित्रपरिणत ज्ञान, सम्यग्दर्शनाने पावन साधूभेष व संयमपूर्वक तप हे प्रयोजनास उपकारक आहेत म्हणून थोडेही असेल तर महाफल देणारे आहे. (गाथा ५-६)

या विषयप्रवृत्तीमुळे ज्ञान असूनही त्याचे चार गतीमध्ये परिभ्रमण मात्र संपत नाही. परंतु विषयापासून विरक्त साधू मात्र संसार-परिभ्रमण करत नाही. (१) ही विषयापासून विरक्तता सुशीलास उपकारक असल्यामुळे त्यास येथे 'शील' म्हटले आहे.

(२) शास्त्राभ्यास हा सुशीलास उपकारक आहे.

या शीलाचे महत्त्व व मोक्षमार्गामध्ये आवश्यकतेचे प्रतिपादन गाथा ७ पासून पुढे केलेले आहे. (गाथा ७ ते २०) विषय हे लौकिक सर्पादिकांच्या विषापेक्षाही भयानक आहेत. लौकिक विष तर एकचवेळ भवाचा नाश करील. पण हे विषयाविष भवाभवामध्ये दुःख देणारे व घातक आहे (गाथा २१ ते २४)

शील मोक्षमार्गामध्ये प्रधान आहे

या शीलाचे महत्त्व आचार्यांनी या पाहुडामध्ये विस्ताराने शेवटपर्यंत सांगितलेले आहे. अंगठीत वसलेला हीरा जसा शोभून दिसतो तद्वत् सदाचाराच्या कोंदणात ज्ञान शोभा पावते. आणि शीलाची प्राप्ती व सुरक्षा विषय कषायापासून निवृत्तीदाराच होऊ शकते. हे लक्षात घेवून विषयापासून निवृत्ती हेच मुमुक्षूंचे कर्तव्य आहे व भूषण आहे. त्यामुळे धर्मसाधना निरावाध होते. यामुळे विषयापासून विरक्ती हे धर्माचेग विलोभनीय रूप आहे.

याप्रमाणे हा या आठ पाहुडाचा संक्षिप्त परिचय आहे ज्याप्रमाणे पंचास्तिकायसंग्रह, प्रवचनसार, नियमसार व समयसार या ग्रंथामध्ये विश्वातील वस्तुव्यवस्थेचे यथार्थ दिग्दर्शन करून त्या आधारे मोक्षमार्गाचे यथार्थ विवेचन केलेले आहे. त्याचप्रमाणे या प्राभृतामध्ये एका एका

पाहुडामध्ये एका एका विषयाचे सांगोपांग वर्णन केलेले आहे.

दर्शनपाहुडमध्ये धर्माचा व मोक्षमार्गाचा मूळ आधार अशा आत्मदर्शन व साधनरूपाचे त्यासोबत बाह्य व्यावहारिक रूप याचे विवेचन करून व्यवहारातही सम्यग्दर्शनाच्या मर्यादिचे दिग्दर्शन केले आहे चारित्रपाहुडमध्ये मोक्षास साधनभूत चारित्राचे संक्षेपाने वर्णन आहे. भावपाहुडमध्ये साधूभेषाचाही अंतश्चर प्राण अशा रलत्रय व वीतरागता या भावलिंगाचे स्वरूप व महत्व विस्ताराने वर्णन करून श्रमणांचे वास्तविक रूप उभे केले आहे. तर श्रवण ज्या मनोरथाच्या सिद्धीसाठी व प्राप्तीसाठी उग्र पुरुषार्थ करतो त्या मोक्षास कारण भूत निश्चय रलत्रय व त्याचे मूळ निश्चय समग्दर्शन याचे विवेचन मोक्षपाहुडमध्ये केले आहे. ते एवढे सरस उतरले आहे की जणू ते स्वानुभूतीच्या रसाने प्रेरितच आहे. तर शीलपाहुडमध्ये मोक्षास उपकारक, गुणकारी असे जे सांभाळणे अत्यावश्यक आहे त्याचे दिग्दर्शन केलेले आहे. सूत्रपाहुड आणि लिंगपाहुड जिनेन्द्र परमात्म्याच्या आज्ञेविरुद्ध प्रवर्तन करणाऱ्या व स्वतःला साधू मानणाऱ्या उत्सूत्र-श्रमणाची निर्भीडपणाने आगमविरोधी प्रवृत्ती दर्शविली आहे. तर बोधपाहुड आणि सर्वत्र धर्माचे जे व्यावहारिक रूप आहे तेही तर वास्तविक धर्माशी सुसंगत व मोक्षमार्गाशी अविरोधी असायला हवे. म्हणून धर्मपरंपरेची जी जी कांही आयतने व साधने आहेत त्यांचे वर्णन अकरा विषयाधारे केले आहे. ते वर्णन तर तर्काशी सुसंगत आहेच परंतु अत्यंत प्रत्ययकारी व परिमार्जित आहे. त्यामुळे धर्मपरंपरा ही कोणत्याही कुरुदीपासून दूर राखून तिचे पावित्र्य राखण्यास तसेच धर्मास प्रेरक अशा देव-गुरु-शास्त्र यांची शुद्धता व निर्दोषता सांभाळण्यास सर्वप्रकारे प्रयोजनभूत व कार्यकारी आहे.

संसारामध्ये रुळणाऱ्या प्राण्यापैकी निगोदी जीवापासून असंज्ञी पंचेद्रियापर्यंत जीवमात्रांना हिताहिताची परीक्षा व निर्णय करण्याची क्षमताच असत नाही. संज्ञीपंचेद्रियापैकी पंचेद्रियसंज्ञी तिर्यचानाही देव गुरु शास्त्र साततत्त्वे यापैकी कशाचेही ज्ञान नसते. परंतु स्वपर यातील भेदविज्ञान जाणण्याची योग्यता असते. सम्यक्त्व व व्रते घेण्याचे भाव

यासाठी नियतीच कार्यकारी आहे. त्यावेळी त्यांना शुद्धात्मस्वरूपाची भावभासना असते. फक्त मानवाला सर्वप्रकारे भेदज्ञान, सात तच्चे, आत्मानुभूती यासाठी आवश्यक योग्यता व देवगुरुशास्त्राचा लाभ होतो. देव आणि नारकी जीवासाठी सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीची निमित्ते वेगळीच आहेत.

मानवामध्येही असे बहुभाग जीव आहेत की ज्यांना देव-गुरु-शास्त्राचाही निर्णय करता येत नाही. तत्त्वविचार करण्याचा पुरुषार्थ नसतो. ते कुलपरंपरेनुसार देव-गुरु-आगम निवडतात. त्या परंपरेमध्ये जे विशेष बुद्धिमान व भेषधारी आहेत त्या गुरुंची उपासना विशेष खच्याखोट्याचा निर्णय न करता ते करत असतात. परंतु गुरु होण्यासाठी पुस्तकी अक्षरी ज्ञानाचा विशेष एवढाच पुरेसा नसतो. त्यासाठी कल्याणाची तळमळ व प्रयोजन नजरेआड न होऊ देणे व तत्त्वदृष्टी आवश्यक असते. ही नसेल तर लौकिक ज्ञानाचे विशेष भांडवल असणारे हे दंभाचे शिकार होतात. संसारदुःखाने त्रस्त जीवांना शांति हवी असते. त्यासाठी त्यांना खोट्या मार्गाने नेऊ शकतात. नेहमी जीवावर उपकार करणाऱ्या प्रभावशाली तीर्थकरादि विभूतीचा योग मिळू शकणे संभवनीय नाही. अशा अवस्थेत साधूचे अनुगमन हाच एक मार्ग शिल्क राहतो. परंतु त्यासाठी विवेकाने गुरुमध्येही खच्या खोट्याचा निर्णय योग्य झाला तर दृष्टी स्वच्छ होऊन धर्ममार्ग प्रशस्त होतो. जर हे जमले नाही तर त्यांच्या अगतिकेमुळे दांभिक गुरुकडून ठगविल्या जाण्याचा धोका संभवतो.

'ये रागादिजिता किंचिज्ञानन्ति जनयन्ति' ।

संसारवासनान्तेऽपि यद्यप्ताः किं ठकै, कृतम् ॥२१॥

जे रागद्वेषांनी पछाडलेले आहेत, कांही थोडेसे जाणतात घर, पत्ती आर्दंची वासना जागवितात तेच जर आप्त (देव) वा गुरु असतील. तर ठकांनी काय वाईट केले आहे ?

म्हणून जैन परंपरेमध्ये अचेलक दिगंबरत्व हा श्रमणांचा भेष असला तरी त्याला जी प्रतिष्ठा आहे ती मात्र द्रव्यलिंगाने नाही. भावलिंग असेल तरच द्रव्यलिंगाला व्यवहाराने मोक्षास कारण मानलेले आहे.

कालाची हीनता आहे, मार्गदर्शक आप्त, केवली, श्रुतकेवली विरह आहे; भावलिंगी श्रमण कवित कवित दिसतात. अशा परिस्थितीत या सर्वसामान्य दुःखाने पीडित मानवांना गुरुच शरण असतात. तेच गुरु जर ज्ञानी, विद्वान व शीलसंपन्न नसतील तर ते समाजामध्ये अशांती व अर्धम पसरवू शकतात. म्हणून भावलिंग-सम्यक्त्वपूर्वक रलत्रय, संयम-असेल तर साधू-आत्मकल्याण साधून परकल्याणास निमित्तमात्र होऊ शकतील. म्हणून साधूंना भावलिंग प्रधान आहे. एक वचन पं. आशाधरजींनी उद्घृत केले आहे –

पंडितैर्भृष्टचारिनैर्वठरैश्च तपोधनैः । २ ॥

शासनं जिनचंद्रस्य निर्मलं मलिनीकृतम् ॥२॥

चारित्रशून्य पंडित आणि भावरहित साधूंनी जिनेन्द्र भगवंताचे हे निर्मल शासन मलिन केलेले आहे. म्हणजे श्रमण समताधारी, संयमी रलत्रयसंपन्न असतील तरच ते आत्महित साधू शकतील व सोबत परकल्याणही साधले जाईल. म्हणून गुरुची निवड चोखंदलपणे करावयास हवी. नाहीतर फसगत, होईल. मार्ग चुकेल.

म्हणून समाज धर्ममार्गात राहावा यासाठी साधू शीलसंपन्न, साम्यवृत्ती धारण करणारे व निर्दोष चारित्रधारी असणे आवश्यक आहे. तेच साधू हे ओङ्गे पेलू शकतील. साधूंचे हे अढळ स्थान आहे.

म्हणून आ. कुंदकुंद देवांच्या समग्र साहित्यात श्रमणाची प्रतिष्ठा राखलेली आहे. ज्यांच्या सर्व उपदेशाचे लक्ष्य प्राधान्याने साधू आहेत. व त्यांच्या हा परिमार्जित स्पष्ट दृष्टिकोण आहे की साधूंचा साधुपणा बाह्य भेषाच्या आश्रित नसून तो सर्वस्वी सम्यग्दर्शन पूर्वक ज्ञानचारित्र व

अपरिग्रही व अकषायी वृत्तीवर अवलंबून आहे.

जैनांचा इतिहास सांगतो की, जैन परंपरेमध्ये विकार आला व नवीन परंपरा पंथभेद सुरु झालेत. ते सर्व साधू भ्रष्ट झाल्यामुळे. साधूना आपल्या स्वैराचाराच्या समर्थनार्थ दीर्घकाळपर्यंत आगम बदलण्याचा अद्वाहास करावा लागला. मंदिर आदि सांस्कृतिक प्रतीकामुळे पंथभेद निर्माण झाले नाहीत. तर साधू व आगम बदलल्यामुळे सांस्कृतिक प्रतीके बदलली व पंथभेद पनपले.

म्हणून आताही दिगंबर परंपरा एकसंघ राखण्याची जबाबदारी साधूसंस्था आणि विद्वद्वार्गवर येऊन पडते. समाजविकासासाठी व एकसंघ राखण्यासाठी स्थापन झालेल्या संघटनावर येवून पडते.

त्यांना ही पार पाडण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी आ. कुंदकुंददेवांचे आणि प्राचीन दिगंबर साहित्य समृद्ध करणाऱ्या श्रुतधराचार्यांचे साहित्य मार्गदर्शक आहे. त्यांच्या साहित्याच्या प्रकाशात अंधारलेल्या वातावरणात प्रकाश लाभतो आहे. एवढी सुट्ट परंपरा असतांना आपणास मार्ग मिळेलच. मात्र त्यांचा आशय जाणून घेवून आपणास निष्ठेने जय्यत तयार व्हावे लागेल. आ. कुंदकुंदासारखे मार्गदर्शक असतांना आपणास भटकण्याचे कारण काय आहे ? प्राचीन आचार्य आणि श्रुतधरांचा आशय समजून न घेता त्यासंबंधी विवाद, निफळ चर्चा याने काहीच पदरात पडणार नाही. विघटन मात्र होईल. म्हणून हे सर्व थांबले पाहिजे. उदारतेने समावेशक दृष्टि स्वीकारून व सगळ्या सामाजिक संस्थांनी एकाच ध्येयाने प्रेरित होऊन हे आद्वान स्वीकारले पाहिजे. श्रमण, विद्वान आणि सामाजिक संस्था यांनी एकत्र येवून या दिशेने प्रयत्नाची पराकाळा करून साधूसंस्थेचे पावित्र कायम ठेवून समाज बांधण्याचे हे काम करणे जरूरीचे आहे. त्यासाठी वैयक्तिक हेवेदावे, मानापमान, पुढारीपणाचा हव्यास दूर करावा लागेल. त्यासाठी जो मार्ग आम्हास आ. कुंदकुंद, समंतभद्र, देवनंदी आदि प्रकांड श्रुतधरांनी दाखविला तो त्यांच्या साहित्याच्या प्रकाशात शोधून त्यामार्गाने विश्वासपूर्वक निष्ठेने जाणे मात्र जरुरीचे आहे. हा प्रकाश तुम्हा आम्हा सर्वांचा मार्ग

अष्टपाहुड

तेहतीस

उजळो ! दिगंबर परंपरा व तिने दाखविलेला मोक्षमार्ग असाच चिरंजीव
राहणारच आहे. फक्त तो प्रकाश असतांनाही आपणास डोळे स्वच्छ
करून उघडावे लागतील. हे सर्व घडवून आणण्यासाठी आपण कंबर
कसून बद्धकर होऊ या !

वीतराग दिगंबरशासन आम्हास कल्याणप्रद होवो !

जैनशासन जयवंत असो ! भावलिंगी पावन श्रमणपरंपरा जयवंत
असो !!

आमची प्रकाशने

१.	समयसार (१ टीकेसह, २ टीकेसह)	किं. ३९ रु., किं. ५९ रु.
२.	प्रवचनसार (१ टीकेसह, २ टीकेसह)	किं. ३९ रु., किं. ५९ रु.
३.	पंचास्तिकाय संग्रह	किं. ४० रु.
४.	नियमसार	किं. ४० रु.
५.	पुरुषार्थ सिद्ध्युपाय (साधी बांधणी)	किं. ९० रु.
	" (पुढा बांधणी)	किं. ४० रु.
६.	मोक्षमार्ग प्रकाशक (साधी बांधणी)	किं. ३० रु.
	" (पुढा बांधणी)	किं. ४० रु.
७.	बारस अणुवेक्खा	किं. ०७ रु.
८.	तत्त्वार्थसूत्र (साधी बांधणी)	किं. ४० रु.
	" (पुढा बांधणी)	किं. ५० रु.
९.	रलकरण्डशावकाचार	किं. १२ रु.
१०.	छहडाळा	किं. १२ रु.
११.	जैनसिद्धांत प्रवेशिका	किं. १२ रु.
१२.	द्रव्यसंग्रह	किं. १२ रु.
१३.	नित्य नैमित्तिक पाठावली (साधी)	किं. ४० रु.
१४.	" (पुढा बांधणी)	किं. ५० रु.
१४.	जैन बालबोध भा. ३-४ था	किं. १२ रु.

याशिवाय जीवराज ग्रंथमाला, सन्मति प्रकाशन, वर्णी ग्रंथमाला, ज्ञानपीठ प्रकाशन, दिल्ली; वीतराग विज्ञान प्रकाशन जयपूर आदि प्रकाशनाची धार्मिक पुस्तके मिळतील.

* टीप - * चिन्ह असलेल्या पुस्तकांवर १० रु. सुट आहे.

आचार्य कुंदकुंददेव विरचित

अष्टपाहुड

मराठी अनुवाद - पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे, कारंजा

आचार्य श्रीमत्कुंदकुंददेव रचित

अष्टपाहुड

आता ग्रंथकार आ. कुंदकुंददेव या ग्रंथाच्या प्रारंभी ग्रंथाच्या उत्पत्तीला आणि त्यातील तत्त्वविचारास कारणभूत ऋषभादि वर्धमान तीर्थकर परमदेवांना व आचार्य परंपरेला मंगलाच्या प्रयोजनाने नमस्कार करतात.

काऊण णमुक्कारं जिणवरवसहस्र वड्ढमाणस्स ।

दंसणमगं वोच्छामि जहाकम्मं समासेण ॥१॥

कृत्वा नमस्कारं जिनवरवृषभस्य वर्धमानस्य ।

दर्शनमार्ग वक्ष्यामि यथाक्रमं समासेन ॥२॥

अर्थ - जिनामध्ये श्रेष्ठ असे प्रथम तीर्थकर श्री ऋषभदेव तसेच अंतिम तीर्थकर वर्धमानस्वामी पर्यंत सर्वांना नमस्कार करून मी यथानुक्रम संक्षेपाने दर्शनमार्गाचे कथन करेन.

भावार्थ - ‘जिनवरवृषभ’ या विशेषणातील जिन शब्दाचा अर्थ “जो कर्मशत्रूस जिंकतो तो जिन” असा आहे. या अर्थाने अव्रती सम्यग्दृष्टीपासून तो कर्मची गुणश्रेणीस्तपाने निर्जरा करणारे सर्वच जिन आहेत. त्यामध्ये जे वर म्हणजे श्रेष्ठ आहेत ते. याप्रकारे गणघरादिक व श्रुतकेवली मुनींनाही जिनवर म्हणतात. त्यामध्ये ‘वृषभ’ म्हणजे श्रेष्ठ प्रधान असे भगवानं तीर्थकर परमात्मा. या परंपरेने या वर्तमान हुडावसर्पिणी काळामध्ये प्रथम तीर्थकर ऋषभदेव झालेत आणि अंतिम तीर्थकर वर्धमानस्वामी चतुर्थ काळाच्या शेवटी झालेत ते सर्वच तीर्थकर जिनवरवृषभ आहेत. त्यांना मंगलाचरणस्तपाने नमस्कार केलेला आहे.

या विशेषणाप्रमाणे वर्धमान हे विशेषण सर्व तीर्थकरांना लागू आहे. कारण सर्वच तीर्थकर अंतरंग आणि बाह्य लक्ष्मीने वर्धमान

आहेत. म्हणजेच येथे ‘जिनवरवृषभ’ या विशेषणाने प्रथम तीर्थकर ऋषभनाथापासून आणि अंतिम तीर्थकर वर्धमानस्वामींचे प्रमुखतेने ग्रहण करावे. याप्रमाणे आदि व अंतिम तीर्थकरांना नमस्कार केल्याने मध्यंतरीचे बावीस तीर्थकरांचेही समुद्दय रूपाने ग्रहण होते. तीर्थकर सर्वज्ञ वीतरागी परमात्म्यास परमगुरु म्हणतात. आणि त्यांच्या परंपरेमध्ये जे गौतमादि गणधर वा मुनीवर आहेत त्यांनाही हे विशेषण लागू पडते. त्यांना अपर गुरु संज्ञा आहे. याप्रमाणे पर-अपरगुरुंची परंपरा जाणावी. ते शास्त्राची रचना करणारे व ज्ञान करून देणारे आहेत; म्हणून ते परंपरेने मान्य आहेत. म्हणून त्यांना प्रथमतः नमस्कार केलेला आहे. ॥ १ ॥

धर्माचे मूळ दर्शन आहे. म्हणून जो दर्शनाने रहित आहे त्यांची वंदना करू नये असे सांगतात.

दंसणमूलो धम्मो उवङ्गुटो जिनवरेहिं सिस्साणं ।

तं सोऊण सकणे दंसणहीणो ण वंदिव्वो ॥ २ ॥

दर्शनमूलो धर्मः उपदिष्टः जिनवरैः शिष्याणाम् ।

तं श्रुत्वा स्वकर्णे, दर्शनहीनः न वंदितव्यः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ - (जिवणवरेहिं सिस्साणं दंसणमूलो धम्मो उवङ्गुटो) जिनवर अशा सर्वज्ञ देवांनी गणधरादिकापासून सम्यग्दृष्टीपर्यंत सर्वच शिष्यांना सम्यग्दर्शन ज्याचे मूळ आहे अशा धर्माचा उपदेश दिलेला आहे. ज्याप्रमाणे मंदीर, महालादिकांचा पाया असतो त्यास मूळ जड म्हणतात. त्याचप्रमाणे धर्माचे मूळ सम्यग्दर्शन आहे. म्हणून आचार्य उपदेश देतात की “हे धर्मश्रवण करणाऱ्या सकर्ण सत्युरुषांनो ! सर्वज्ञदेवांनी सांगितलेल्या त्या दर्शनमूल धर्मास आपल्या कानाने श्रवण करा. जे दर्शनाने रहित आहेत ते वंदन करण्यायोग्य नाहीत असे जाणून दर्शनरहितास वंदन करू नका. (तं सकणे सोऊण) तो उपदेश श्रवण करून (दंसणहीणो ण वंदिव्वो) दर्शनरहितास नमस्कार न करावा. ज्याप्रमाणे मूळ नसलेल्या वृक्षास बुंदा, शाखा [फांद्या] पुष्प फलादिक

असूं शकत नाही त्याप्रमाणे सम्यगदर्शनाशिवाय मोक्षमार्ग आणि गुरुपणा संभवत नाही. म्हणून त्यास धर्माच्या प्रयोजनाने नमस्कार कसा करावा ? हे समजून घ्यावे.

सर्व आगमामध्ये धर्म आणि दर्शनाच्या स्वरूपाचे विस्ताराने विवेचन आहे. ग्रंथकार याचे निरूपण स्वयं पुढे करणार आहेत. परंतु आगमानुसार हार्दरूपाने धर्म आणि दर्शन यांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

जो वस्तूचा स्वभाव आहे तोच धर्म आहे. आत्म्याचा स्वभाव चेतना हे आहे. रागद्वेषरहित आत्मस्वरूपाचे चेतन करणे हा धर्म आहे. दर्शन याचा अर्थ पाहणे व प्रतीति करणे असा आहे. जेथे धर्माच्या स्वरूपाची चर्चा दिसून येते त्या परंपरेस आणि संप्रदायास दर्शन असे म्हणतात. म्हणजे जेणेकरून धर्माचे ग्रहण होईल ते मत म्हणजेही दर्शन म्हटल्या जाते. धर्म आणि दर्शन या दोहोचाही सार-भाव एकच आहे.

साधारणपणे तर सर्वच जीवांना धर्म आणि दर्शन याची मान्यता असते. परंतु सर्वज्ञ सोडून कोणी यथार्थस्वरूपाचे यथार्थ निरूपण केलेले आढळून येत नाही. छद्मस्थ प्राणी आपल्या अभिप्रायानुसार धर्माची अन्यथा मान्यता करून तदनुसार ते प्रवृत्ती करतात. परंतु जैनधर्माची परंपरा व प्रवृत्ती सर्वज्ञ परंपरानुसूप आहे. म्हणून त्यांत धर्माचे यथार्थ निरूपण आहे.

धर्माचे निरूपण निश्चय आणि व्यवहार या दोन प्रकाराने करण्यात येते. धर्माचे स्वरूपही दृष्टिकोणास अनुसरून चार प्रकाराने^१ सांगितलेले आहे. (१) प्रथमतः तर आत्मवस्तूच्या स्वभावानुसार प्रवर्तन हा निश्चयाने धर्म आहे. त्या एकाचा विशेष बोध व्हावा म्हणून तोच धर्म (२) सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या रलत्रयरूपाने तीन्हीची एकाग्रता मात्र सांगितला आहे. (३) तसेच त्याचेच विस्ताराने विवेचन उत्तम क्षमादि दशधर्मरूपाने व कषाय-असंयम प्रवृत्तीच्या अभावरूपाने केलेले आहे. (४) आणि व्यवहाराने जीवांच्या रक्षेला, अहिंसेला धर्म म्हटलेले आहे.

१. आत्म्याचे आपल्या लक्षणभूत चैतन्यमात्र रूपाने (रागद्वेषांनी

अमिश्रित) परिणमन करणे हा आत्म्याचा धर्म आहे.

२. सम्यगदर्शनाचे स्वरूप, रत्नत्रयाने वरील आत्मधर्म दृढ होतो.

सम्यगदर्शन म्हणजे ज्ञायकस्वरूप आपल्या आत्म्याला चैतन्यमात्रस्वपाने स्वीकारणे— रागद्वेषस्वरूपाने न स्वीकारणे – हे आत्म्याचे समीचीन श्रद्धान आहे. आपल्या चैतन्यस्वभावद्वारा त्याच आत्म्यास जाणणे प्रतिभासित करणे हे सम्यग्ज्ञान आहे. आपल्या श्रद्धान-ज्ञान व चारित्र या तिन्ही प्रवृत्ती चैतन्यस्वरूपात लीन करणे हेच सम्यग्चारित्र आहे. संसार आणि मोक्ष या उभय मार्गात श्रद्धान, ज्ञान व चारित्र यांची परिणती असते. जेव्हा या तीन धारा, मोहनीय कर्माच्या उदयानुसार होणाऱ्या रागद्वेषस्वरूप विकारभावांचा अनुभव घेण्यात येतो, तेव्हा त्यामध्ये एकाग्र होतात त्यास मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र म्हणतात. जेव्हा याच तीन धारा एकमात्र ज्ञायकस्वभावाच्या आश्रयाने प्रवृत्त होतात तेव्हा त्यास सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र म्हणतात. एकाच चैतन्यमात्र अनुभवाचे श्रद्धान-ज्ञान-चारित्र याद्वारा तीन भेद केलेत. या सद्बूत भेदव्यवहाराने सुख्ख एकमात्र ज्ञायकस्वपाने अनुभवाप्रत; निश्चयास प्रगट केले आहे. या रत्नत्रयाने शुद्ध आत्मानुभूतिच ज्ञानाद्वारा प्रगट होते म्हणून या दुसऱ्या धर्मलक्षणाने प्रथम धर्मलक्षणाचीच सिद्धि होते.

३. दशलक्षणधर्मामुळे आत्मधर्माचीच साधना

तसेच त्याच अनुभूतिमात्र एकस्वरूप आत्मधर्माचे आणखी अन्यप्रकारे स्वभावाच्या विशेष पर्यायस्वपाने दिग्दर्शन केले आहे. साधारणतः या दहाधर्मस्वरूप पर्यायाचे दोन भाग दिसून येतात. क्रोध-मान-माया-लोभ व या चार कारणाने असत्य तत्त्वप्रस्तुपणा या विकारामुळे संसारांत अधर्म आढळतो. त्यांच्यापासून उत्तमक्षमा, उत्तमर्मार्दव, उत्तमआर्जव, उत्तमशौच व उत्तम सत्य हे धर्म भिन्न असून त्याद्वारा कषाय व अतत्त्वप्रवृत्तीचा अभाव होऊन ज्ञायकमात्र आत्मानुभव प्रगट होतो.

साधारणतः सर्व संसारी जीवांची प्रवृत्ती विकारामुळे षटकाय जीवांची हिंसा व सहा इंद्रियविषयामध्ये लुब्धता अशी असंयमस्वप

असते. त्यामुळे ते स्वरूपसाधनेपासून विमुख असतात. तपाच्या मार्गापासून दूर राहतात. या कारणाने उपरोक्त कथायप्रवृत्ती सोडवत नाही. (अत्याग), तौ सर्व परद्रव्य व परभावांना आपले मानतो (किंचनरूप ममत्वबुद्धी करतो) व अब्रह्मरूप, आत्म्यामध्ये सारखा प्रवृत्त होतो. उत्तम संयम, उत्तम तप, उत्तम त्याग, उत्तम अकिंचन्य व उत्तम ब्रह्मचर्या या कारणाने या विकारप्रवृत्तीचा निरोध होतो व विकारप्रवृत्तीचा अभाव झाला असतांना आत्मानुभवच प्रगट होतो. याप्रमाणे दहा धर्मरूपाने पर्यायद्वारा विशेष धर्मरूप प्रगट करून त्याद्वारा शुद्ध आत्मानुभव मात्र साध्य होतो. म्हणजे या पर्यायविशेषामुळेही वस्तुस्वभाव-परिणतीच सिद्ध होते.

४. याप्रमाणे पहिल्या तीन प्रकाराने जे धर्माचे स्वरूप सांगितले त्यामुळे रागद्वेषादि विकारापासून व अधर्माचिरणापासून विनिवृत्ती होणे स्वाभाविकच आहे. तीनही प्रवृत्ती एकमात्र ज्ञायकभावाच्या आश्रयाने होतात. त्यामुळे सर्व पापप्रवृत्तींचा सहज त्याग होतो. म्हणून हिंसादि पापांच्या उत्पत्तीला अवकाशच राहत नाही. अतएव जीवांची रक्षा म्हणजे अहिंसा व शेष पापांचा त्याग म्हणजेही अहिंसाच. ही तर तत्त्वतः निश्चयाने अहिंसा आहे. जीवांची रक्षा-अहिंसा हे त्यांचे व्यावहारिक रूप आहे. म्हणून अहिंसा परमो धर्मः / सर्व आचार रात्रिभोजनत्याग, जलगालन, अभक्ष्यत्याग आदि अहिंसा धर्माचेच दृश्य रूप आहे. म्हणून “जीवाणं रक्खणं हवे धर्मो” हेही धर्माचे निर्विवाद लक्षणच आहे.

या सर्व विवेचनाचे हार्द आ. स्वामि कुमार कार्तिकेय आपल्या ‘द्वादश अनुप्रेक्षे’मध्ये धर्मध्यान प्रकरणात धर्मस्वरूप वर्णन करतांना सांगतात की,

वस्तुसहावो धर्मो, खमादिभावेहिं दसविहो धर्मो ।

रयणत्तयं च धर्मो जीवाणं रक्खणं हवे धर्मो ॥४७५॥

अर्थ – वस्तु स्वभाव हाच त्या वस्तूचा धर्म आहे. उत्तम क्षमादि दहा धर्मरूपाने धर्म दहाप्रकारचा आहे व तोच धर्म रत्नत्रयस्वरूप धर्म आहे. जीवांची रक्षा हा धर्म आहे. ॥४७५॥

सम्यगदर्शनाचे स्वरूप, उपत्तीमध्ये निमित्त व अंतरंग बाह्य लक्षणे—

सम्यगदर्शन—ज्ञान—चारित्र ह्या रत्नत्रय धर्माचा आश्रय जीवच आहे. जीवाचे लक्षण चैतन्य, ज्ञायकभाव हे असून तो परनिरपेक्ष जीवाचा स्वभाव आहे. तो अनादि—अनंत—शाश्वत आहे. स्वतःसिद्ध आहे. ज्याचा पर्यायबुद्धीचा एकान्त नष्ट होऊन शुद्धनयाची दृष्टी प्राप्त ज्ञाली आहे त्यालाच या आत्मस्वभावाची अनुभूती व प्रतीती होते. त्यालाच सम्यगदर्शन होते. शुद्धनयाचा विषयभूत अनादिअनंत ज्ञायकभाव चैतन्यतत्त्वाचे रागद्वेषादि विकारापासून भिन्नरूपाने श्रद्धान म्हणजेच सम्यगदर्शन आहे. वस्तुतः सम्यगदर्शन हा जीवाचा सहज भाव आहे. परंतु अनादि कालीन मोहनीयादि कर्मादयाचे निमित्त असतांना त्यास रागादिरहित शुद्ध आत्म्याचा अनुभव व प्रतीती होत नाही.

या संसारी जीवास अनादिकाळापासून आठ कर्माचा संयोग आहे. त्यामुळे तो रागादि विकारस्वरूपाने परिणमत करतो आहे. त्याकारणाने त्यास शुद्ध आत्म्याची प्रतीती होत नाही. अनादि काळापासून अज्ञानी जीव कर्मजनित मोह आणि कषायरूपाने आत्म्यास अनुभवतो. त्यास काललघ्यि येत नाही तोपावेतो सम्यगदर्शन प्राप्त होत नाही. अनादि मिथ्याहष्टीला दर्शनमोहनीयाच्या फक्त मिथ्यात्व प्रकृतीचा उदय आणि सत्ता आहे. नियतीला अनुसरून सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीचा स्वकाल येतो तेव्हां मिथ्यात्वाच्या उदयाची अखंड धारा खंडित होते; मिथ्यात्वप्रकृतीचा उपशम होतो व त्यास सम्यगदर्शन स्वभावाची प्राप्ती होते.

औपशमिक, क्षायोपशमिक व क्षायिक सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीमध्ये अंतरंग निमित्त —

सर्वप्रथम या संसारी जीवास प्रथमतः औपशमिक सम्यक्त्वच होते. औपशमिक सम्यक्त्व ज्ञाल्यानंतर सम्यक्त्वपरिणामामुळे मिथ्यात्व प्रकृतीचे सम्यङ्गमिथ्यात्वरूपाने व सम्यगमिथ्यात्वाचे सम्यक्त्रूपाने संक्रमण होते. अशाप्रकारे मिथ्याहष्टीला दर्शन मोहनीयाच्या तीन प्रकृतीची सत्ता द्योते. चारित्रमोहनीयाच्या अनंतानुबंधीचा उदय मिथ्यात्वासोबत

असेल तरीही त्यास सम्यगदर्शन होत नाही. म्हणून अनंतानुबंधी कषाय चौकडीला सम्यक्त्वाचे घातक व्यवहाराने म्हणतात. त्या सादि मिथ्याहस्तीला दर्शनमोहनीयाच्या तीन व अनंतानुबंधी चार अशा सात प्रकृतीच्या अनुदयामध्ये पुनःपुनः औपशमिक सम्यक्त्व प्राप्त होऊं शकते. अथवा त्यास वा औपशमिक सम्यग्हस्तीला क्षायोपशमिक वेदक सम्यक्त्व होईल. त्यास उपरोक्त सात कर्मप्रकृतीमध्ये फक्त सहाया अनुदय असतो व फक्त सम्यक्प्रकृतीचा उदय असतो. त्यांचा क्षय होतो तेव्हां त्यास या सात प्रकृतीचा सत्तेतून क्षय झाल्याने वेदक सम्यक्त्वपूर्वक क्षायिक सम्यक्त्व होते.

सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीमध्ये द्रव्य-क्षेत्र-काळ-भावांचे निमित्त

याप्रमाणे या सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीमध्ये द्रव्यक्षेत्रकालभाव हे बाह्य साधन निमित्त आहे. साक्षात् तीर्थकर-दर्शन हे द्रव्यरूप निमित्त आहे. समवशरणादि व निर्वाणक्षेत्र हे क्षेत्रनिमित्त आहे. काळ म्हणजे संसारमर्यादा अर्धपुद्रलपरिवर्तनापेक्षा कमी असेल तो अथवा पंचकल्याणिकाचा काळ हे कालनिमित्त आहे. आणि अधःकरण, अपूर्वकरण आणि अनिवृत्तीकरण हे परिणाम भावनिमित्त आहे.

सम्यक्त्वाच्या उत्पत्तीमध्ये विशेष बहिरंग निमित्त

अशी निमित्ते तर अनेक आहेत.

मनुष्य-देव-तिर्यच यांना अरिहंताचे व जिनबिंबाचे दर्शन, साधुसमागम पंचकल्याणिक वगैरे अन्य विशेष बहिरंग निमित्त असतात.

नारकांना वेदनांचा अनुभव व तिसऱ्या नरकापर्यंत स्वर्गांतील सम्यग्हस्ती देवांच्या उपदेशादिकांचे निमित्त असते. त्यांना उपरोक्त विशेष निमित्त नसतात.

स्वर्गांतील देवांना देवांच्या ऋद्धीचे दर्शन हे विशेष निमित्त असते. हे तत्त्वविचार प्राप्तीचे निमित्त आहे –

वास्तविक सम्यगदर्शनाच्या उत्पत्तीचे नियमरूप निमित्त दर्शनमोहनीय सर्वघाती व अनंतानुबंधीचा अनुदय हेच आहे. हे जसे नियमरूप व्याप्तीचे

कारणाने निमित्त आहेत, तशी उपरोक्त विशेष निमित्ताची नियमसूप व्याप्ती नाही. खास सम्यक्त्वाच्या उपतीच्या क्षणी ह्या विशेष निमित्तांचा विकल्पही नसतो. परंतु हे तत्त्वविचार आणि भेदविज्ञानास कारण असतात.

उपशमादि निमित्ताने जीवपरिणामांची विशेषता –

याप्रमाणे वर सांगितल्याप्रमाणे जे जीवाचे तीन परिणाम होतात तेही अतिसूक्ष्म आहेत, केवलज्ञानगम्य आहेत. त्यास कारणभूत पुढ्रल कर्मप्रकृतीचे परमाणूंचे स्कंध हेही अतिसूक्ष्म व केवलज्ञानगम्य आहेत. त्यामध्ये जी फलदान शक्ती आहे – अनुभाग आहे – तोही अतिसूक्ष्म व केवलज्ञानगम्यच आहे. परंतु जीवांचे सम्यक्त्वाचे कांही परिणाम हे छद्मस्थाचे ज्ञानास गोचर होऊं शकतात. त्यास ओळखण्याची बाह्य चिन्हे आहेत. त्यांची परीक्षा ज्ञाली असतांना स्वपराच्या सम्यक्त्वाचा निर्णयाचा व्यवहार होतो. जर छद्मस्थाला सम्यक्त्वाचा निर्णयच होत नाही अशी एकान्त मान्यता असेल तर आस्तिकतेचा अभाव मानावा लागेल. म्हणून आगम आणि स्वानुभव प्रत्यक्षाने परीक्षा करून निर्णय करावा.

सम्यक्त्वास ओळखण्याची चिन्हे – प्रथान चिन्ह

सम्यक्त्वाचे मुख्य चिन्ह तर रागादि उपाधीने रहित आपल्या चेतनस्वरूप आत्म्याची अनुभूती हे आहे. अनुभूती ज्ञानाचा विशेष-पर्याय आहे. परंतु तो ज्ञानपरिणाम सम्यक्त्व झाले असतांना होतो. म्हणून त्यासही व्यवहारचिन्ह समजावे. आत्म्यास आपल्या शुद्ध चैतन्यमात्र अनुभव होतो की, “हा शुद्ध निरूपाधि चैतन्याचभाव-ज्ञान—आहे तोच मी असून ज्ञानामध्ये जी रागद्वेषांची उपाधी दिसून येते ते कर्मनिमित्क आहेत ते माझे स्वरूप नाही.” याप्रमाणे भेदज्ञानाने ज्ञानमात्राचा जो स्वाद तोच अनुभव आहे. हे सम्यक्त्वाचे खास चिन्ह आहे. जरी हा उपचार आहे तरीही तो सम्यक्त्वासोबत हा अनुभव - साधन ज्ञानपरिणाम - निश्चितपणे असतो. म्हणून हाही व्यवहार सम्यक्त्वाचा बोधकच आहे.

स्वपराच्या सम्यक्त्वाचे निश्चयाने साधन

याची परीक्षा आगम, अनुमान आणि स्वानुभूति-प्रत्यक्ष या प्रमाणांनी होते. तेच निश्चय श्रद्धान - सम्यक्त्व - आहे. आपल्या सम्यक्त्वपरिणामाचा निश्चय तर स्वानुभूतिप्रत्यक्षाने होतो व दुसऱ्याच्या सम्यक्त्वाचा निश्चय आगम, परवचन व क्रियेवरून होते. हा व्यवहार आहे. परमार्थाचे साक्षात् ज्ञाते सर्वज्ञ परमात्मा आहेत. सर्वज्ञदेवांनीही निश्चयाच्या सिद्धीसाठी व्यवहाराचा आश्रय घेण्याचा उपदेश दिलेला आहे.

तत्त्वार्थश्रद्धान हेही सम्यक्त्वाचे बाह्य चिन्ह आहे.

सम्यक्त्व परिणाम तर केवलींना गम्य आहेत असे कांही म्हणतात. परंतु जर ते केवलीगम्य आहे व छद्मस्थांना त्याचा बोध होऊ शकत नाही अशी मान्यता तर सम्यक्त्वाचा सर्व गृहस्थांना व साधूना अभाव मानण्यास कारण होईल. परीक्षा ज्ञाल्यानंतरही सर्वच मिथ्याहृष्टी आहेत अशी मान्यता उचित नाही. तत्त्वार्थश्रद्धान हेही बाह्यचिन्हच आहे. जीव, अजीव, आस्त्र, बंध, संवर निर्जरा मोक्ष ही सात तत्त्वे आहेत. पुण्य व पाप धरून सात तत्त्वे म्हणजेच नव पदार्थ आहेत. त्यांची सर्वज्ञवचनानुसार रुची व प्रतीती हे सम्यक्दर्शन आहे व तेही सम्यक्त्वाचे बाह्य चिन्ह आहे.

सम्यक्त्व ओळखण्याची बाह्य चिन्हे –

प्रशम, संवेग, (निर्वद), अनुकंपा व आस्तिक्य हेही सम्यक्त्वाचे बोधक बाह्य चिन्ह आहेत.

१. प्रशम – अनंतानुबंधी चौकडीचा अनुदय म्हणजेच प्रशम आहे. सर्वथा एकान्त तत्त्वार्थाचे निरूपण करणे, बाह्य वेषामध्ये तत्त्वाचा आग्रह धरणे, पर्यायामध्ये आत्मत्वभावनेचा अहंकार इत्यादि अनंतानुबंधीची चिन्हे आहेत. कोण्या अपकारकर्त्यावर आघात करणे अशी अज्ञानभावना आपणास उत्पन्न होणार नाही अशी दक्षता घ्यावी. आपले विकारी कषाय मोह परिणामच आपले वैरी असून अन्य तर मात्र निमित्तच आहेत अशी भावना हे सर्व प्रशमभावाचे बोधक आहेत. अनंतानुबंधी शिवाय अन्य चारित्रमोहाच्या उदयाने जे आरंभ, हिंसादिक

होतात त्यासही ज्ञानी उपादेय मानत नाही. म्हणून तेही प्रशमास घातक होत नाहीत.

२. संवेग – धर्म आणि धर्मफलामध्ये उत्तम उत्साह असणे म्हणजेच संवेग होय. पंचपरमेष्ठीची भक्ती आणि साधर्मी बांधवावर वात्सल्य याचाही अंतर्भाव संवेगातच होतो. त्यापैकी ऐहिक धर्मफलाचीही अभिलाषा न करता आपल्या स्वरूपप्राप्तीची भावना सदैव करावी. संवेगामध्येच निर्वेदही अंतर्लीन आहे. स्वरूपाव्यतिरिक्त अन्याची अभिलाषा सोडणे हा निर्वेद आहे.

३. अनुकंपा – सर्वप्राणीमात्रामध्ये मैत्रीभाव व उपकारबुद्धी यास अनुकंपा म्हणतात. समताभाव असल्यामुळे शल्य असत नाही. कषाय सोडणे ही आपल्यावर अनुकंपाच आहे.

४. आस्तिक्य – जीवादि तत्त्वे, आत्मा, धर्म आदिबाबत अस्तित्वभावना म्हणजेच आस्तिक्य आहे. सर्वज्ञवचनानुसार जीवादि पदार्थाचा निश्चय हेही आस्तिक्यच आहे.

याप्रमाणे हे सम्यक्त्वाचे बाह्य चिन्ह आहेत. (१) संवेग, (२) निर्वेद, (३) निंदा, (४) गर्हा, (५) उपशम, (६) भक्ती, (७) वात्सल्य व (८) अनुकंपा हे सम्यक्त्वाचे आठ गुण आहेत. हे सर्व प्रशमादिक चारमध्ये सामावलेले आहेत. संवेगामध्ये निर्वेद वात्सल्य आणि भक्ती हे अंतर्भूत आहेतच. प्रशमामध्ये निंदा व गर्हा अंतर्भूत आहे.

सम्यक्त्वाचे आठ अंग –

सम्यगदर्शनाचे आठ अंग अथवा गुण सांगितलेले आहेत. (१) निःशंकितत्व, (२) निःकांकितत्व, (३) निर्विचिकित्सत्व, (४) अमूढदृष्टित्व, (५) उपगृहन, (६) स्थितीकरण, (७) वात्सल्य व (८) प्रभावना.

९. निःशंकितत्व – शंका याचे येथे दोन अर्थ आहेत व ते दोन्ही येथे लागू होतात. १ शंका म्हणजे संशय आणि २ शंका म्हणजे भय.

धर्म-अधर्म-आकाश व काळ ही चार अमूर्तद्रव्ये, कालाणू-परमाणू आदि सूक्ष्म पदार्थ, द्वीप-समुद्र-मेरुपर्वत आदि स्थलांतरित पदार्थ व तीर्थकर चक्रवर्ती आदि कालांतरित पदार्थ इत्यादि सर्वच सर्वज्ञाच्या

आगमांत जसे सांगितले तसेच आहेत की नाहीत ? सर्वज्ञदेवांनी वस्तुमात्र अनेकांतात्मक सांगितली आहे. ते सत्य की असत्य ? असा संशय न ठेवणे हे निःशंकित्व अंग होय. ही शंका मिथ्यात्वाच्या सद्गावांतच असू शकते. परामध्ये आत्मावबुद्धी व पर्यायास द्रव्य मानणे. ही पर्यायबुद्धी भयास उत्पन्न करणारी आहे. हे भय सात प्रकारचे आहेत.

(१) इहलोकभय, (२) परलोकभय, (३) मरणभय, (४) अरक्षाभय, (५) अगुप्तीभय, (६) वेदनाभय, (७) अकस्मात् भय. मिथ्यात्वाच्या उदयाने हे भय उपस्थित झाले असतांना त्यात अज्ञानी आपला नाश मानतो. सम्यगृष्टी अंतरंगात पर्यायास नाशवंत मानतो व द्रव्य शाश्वत मानतो. त्यामुळे तो अभिप्रायाने निर्भयच असतो.

येथे प्रश्न संभवतो की गुणस्थानपरिपाटीमध्ये तर भयाचा उदय आठव्या गुणस्थानापर्यंत सांगितला आहे, तर सम्यगृष्टी निर्भय कसा असू शकेल ? उत्तर – १. सम्यगृष्टीला चारित्रमोहाच्या भय प्रकृतीच्या उदयाने भय होते पण तो त्यास आत्मद्रव्याचा घातक मानत नाही. तो भयाच्या उदयाचा स्वतःला स्वामी मानत नाही. पर्यायदृष्टीने भय असेल तरीही तो निर्भयच म्हटल्या जातो. तो निर्वलतेमुळे भयाचा इलाजही करतो. पण आपल्या आत्मतत्त्वास शाश्वतच मानतो. निर्भयच असतो.

२. येथे मिथ्यात्वजनित भयाचा विचार आहे. त्याचा सम्यगृष्टीला नियमाने अभाव असतो. मिथ्यात्वाविना मात्र भयाच्या उदयाने होणारे भय याचा येथे विचार नाही.

(२) निःकाक्षित अंग – कांक्षा म्हणजे इच्छा, अभिलाषा. भूतकाळांतील भोगांची अभिलाषा व स्मरण, वर्तमान भोगामध्ये आसक्ती, कर्म आणि कर्मफलाची वांछा, मिथ्याहृष्टीला पुण्योदयाने भोगसामग्री पाहून विषाद करणे ही सर्व कांक्षा आहे. अशी कांक्षा ज्यास नाही तो निःकाक्षित गुणवान सम्यगृष्टी आहे. सम्यगृष्टी व्यवहारधर्माची साधना करतो व त्याचे फलही मिळते. परंतु त्यास फलाची लिप्सा असत नाही. म्हणून तो निःकाक्षित सम्यगृष्टीच आहे.

(३) निर्विचिकित्सत्व – निर्विचिकित्सा म्हणजे किळस. आपणास संपत्ति,

रूप, निरोगीपणा आदि कारणाने श्रेष्ठ समजणेव रोगी, दारिद्री, कुरुपाची घृणा करणे ही विचिकित्सा आहे. रोगी वृद्ध साधूंचे वैय्यावृत्य करतांना ग्लानी न करणे हा सम्यक्त्वाचा तिसरा निर्विचिकित्सा गुण आहे. कर्मोदयाने अशी विचित्रता कुरुपता प्राप्त होते. त्यास पाहून ग्लानी न करावी. उलट असा विचार करावा की कर्मोदयाने मलाही अशी किळसवाणी अवस्था प्राप्त होऊं शकेल. तेव्हा किळस कुणाचा करावा ?

(४) अमूढदृष्टिच - अतत्वास तत्त्व मानणे, कुदेवास देव मानणे, कुर्धमास धर्म मानणे व कुगुरुला सुगुरु मानणे इत्यादि मान्यतेला मूढदृष्टी म्हणतात. मिथ्यादृष्टी खोटे तर्क व वृष्टान्ताने आपल्या मान्यतेचे समर्थन करतात, परंतु सम्यग्दृष्टी त्यास यथार्थ मानत नाही. सामान्य लोक अनेक मूढतेने ग्रस्त असतात. परंतु सम्यग्दृष्टी धर्मात्मा लोकमूढतेपासून दूर असतो.

अठरा दोष किंवा अठरा पैकी एकही दोष असेल तर तो देव या संज्ञेस पाव्र नाही. अरहंत आणि सिद्ध हेच खरे देव आहेत, कारण ते क्षुधातृष्णादि अठरा दोषांनी रहित असतात. यांना सोडून दोषांनी युक्त व्यक्तीला देव मानणे, दयामय अहिंसाधर्म हा धर्म न मानता हिंसेला धर्म मानणे, व परिग्रही व कुलिंगी गुरुला गुरु मानणे व कुशास्त्रास शास्त्र मानणे हे मिथ्यादृष्टीचे लक्षण आहे. सम्यग्दृष्टीला कधीही याबाबत मूढता-अज्ञान असत नाही. थेतपट, यापनीय, द्रविडसंघ आदि, अनेक भेषधारी साधू आहेत. त्यास सम्यग्दृष्टी वंदन करीत नाही. देव-गुरु-धर्म-शास्त्र व तत्त्व यामध्ये त्यास अज्ञान, संशय अथवा भ्रम नसतो. सम्यगदर्शन हे धर्माचे मूळ आहे. हे सम्यक्त्वाचे चौथे अमूढदृष्टि अंग आहे.

(५) उपगूहन - जैनधर्मामध्ये प्रसूपित तत्त्वे निर्दोष आहेत, श्रेष्ठ आहेत परंतु असमर्थ, दुबळे मानव त्याचे पूर्णतः पालन करूं शकत नाहीत. त्यांचे दोष प्रगट न करणे हे उपगूहन अंग आहे. यालाच उपबृहण असेही म्हणतात. आपल्या रलत्रयधर्माच्या पालनांत सामर्थ्य वाढविणे व दुसऱ्यासही वाढविण्यास मदत करणे हे उपबृहण अंग आहे.

(६) स्थितीकरण – स्वतःला वा दुसऱ्यास धर्मामध्ये दृढ स्थापित करणे हे स्थितीकरण अंग आहे. दुसरे धर्मापासून च्युत होत असतील तर त्यांनाही धर्मामार्गामध्ये निश्चल करणे हे स्थितीकरण अंग आहे.

(७) वात्सल्य – अरहंत-सिद्ध, त्यांच्या प्रतिमा, चैत्यालय, चतुर्विंथ संघ आणि शास्त्र यामध्ये नोकर हा जसा मालकाचा दास असतो तशी विनयपूर्वक भक्ती हे वात्सल्याचे उत्कृष्ट रूप आहे. गायीचे वासरावर निर्वाज प्रेम असते तसेच सम्यग्दृष्टीचे साधर्मी बांधवावर निर्वाज वात्सल्य असते. ब्रतीमध्ये विशेष वात्सल्य असते.

(८) प्रभावना – आत्मधर्माचा उत्कर्ष साधणे व प्रतिष्ठा, ज्ञानप्रचार आदि मार्गाने जिनधर्म व परंपरेचा उद्योत करणे हीही व्यवहाराने प्रभावना आहे. याप्रमाणे सम्यक्त्वाचे आठ गुण आहेत.

येथे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, जर हे सर्व सम्यक्त्वाचे गुण व चिन्ह मिथ्यादृष्टीमध्ये तर संभवनीय आहेत. तर सम्यक्त्व व मिथ्यात्व यामध्ये भेद कसा करता येईल ?

उत्तर – हे सम्यक्त्वाचे चिन्ह व गुण जसे सम्यग्दृष्टीला असतात तसे मिथ्यादृष्टीला कदापिही असू शकत नाही. कोण्या अपरीक्षकाला असे दिसूनही येईल तर परीक्षा करणे शक्य आहे. स्वानुभवाश्रित परीक्षा यथार्थ निर्णयास निश्चितच पोहोचवील. ज्ञानी ज्ञानीला ओळखतो त्यास छल कपट यांचा पत्ता लागतो. नग्र दिगंबर वीतराग साधू हे जिनेंद्राचे रूप आहे, लिंग आहे. म्हणून त्यासही जिनदर्शन म्हणतात.

याप्रमाणे धर्माचे मूळ सम्यग्दर्शन जाणून जो सम्यग्दर्शनविरहित असेल त्यांच्या वंदन-पूजनाचा निषेध केलेला आहे. भव्य जीवांनी याप्रमाणे सम्यग्दर्शनाचे निर्दोष पालन करावे.

अंतरंगात यथार्थ सम्यग्दर्शनाशिवाय बाह्य चारित्राने निर्वाण होत नाही हे सांगतात –

दंसणभट्टा भट्टा, दंसणभट्टस्स णत्थि णिव्वाणं ।

सिज्जंति चरियभट्टा, दंसणभट्टा ण सिज्जंती ॥३॥

दर्शनभ्रष्टाः भ्रष्टाः, दर्शनभ्रष्टस्य नास्ति निर्वाणम् ।

सिद्धन्ति चारित्रभष्टा, दर्शनभ्रष्टा न सिद्धन्ति ॥३॥

अन्वयार्थ – (दंसणभट्ठा-भट्ठा) सम्यगदर्शनापासून जे भ्रष्ट आहेत ते तर सर्वच प्रकारे भ्रष्ट आहेत. (दंसणभट्ठस्स णिवाणं णत्थि) दर्शनपासून जो भ्रष्ट आहे त्यास निर्वाण कधीच प्राप्त होत नाही. (सिज्जांति चरियभट्ठा) चारित्रापासून भ्रष्ट झालेले [जर ते पुनः सम्यगदर्शन दृढ असल्याकारणाने चारित्राचे ग्रहण करतील तर] निश्चितच मुक्त होतील. परंतु (दंसणभट्ठा ण सिज्जांति) दर्शनापासून भ्रष्ट झालेले मुक्त होत नाहीत.

भावार्थ – दर्शनभ्रष्ट याचा अर्थ जो सर्वज्ञकथित मार्गापासून च्युत झालेला आहे तो सर्वप्रकारे भ्रष्ट आहे. परंतु जो श्रद्धेपासून भ्रष्ट नाही परंतु कदाचित् चारित्रमोहाच्या उदयाने चारित्रामध्ये दोष लावेल व भ्रष्ट होईल तर त्यास सर्वथा भ्रष्ट म्हणता येत नाही. कारण की, जो दर्शनापासून भ्रष्ट आहे त्यास निर्वाण प्राप्त होतच नाही, परंतु जे चारित्रापासून भ्रष्ट आहेत, मात्र सम्यगदर्शनामध्ये दृढ आहेत ते तर पुनश्च चारित्राचे ग्रहण करूऱ शकतील व मोक्ष प्राप्त करतील. परंतु जे आत्मश्रद्धानापासून – वीतरागी चैतन्यमात्र आत्मानुभवापासून भ्रष्ट आहेत त्यांना सम्यक्चारित्र प्राप्त होत नाही व त्यांना मोक्षही प्राप्त होणे अशक्य आहे. ज्याप्रमाणे ज्या वृक्षाचे मूळ तर कायम आहे तो वृक्ष शाखा, पालवी यांनी पुनश्च सहित होऊन फळाफुलांनी तो बहरेल. तद्वत् जेथे धर्माचे मूळ सम्यगदर्शन दृढ आहे तो पुनः चारित्राची प्राप्ती करून घेवूऱ शकेल. परंतु जो वृक्ष मुळापासून उखडला आहे त्यास फांद्या-पालवी कशी फुटेल ? व तो फळाफुलांनी कसा बहरेल ? तद्वत् सम्यगदर्शनापासून भ्रष्ट झालेला धर्मवृक्ष मूलतः उखडल्यामुळे तो चारित्राने बहरणार नाही व त्यास मुक्ती प्राप्त होणार नाही. ॥३॥

जे सम्यगदर्शनापासून भ्रष्ट आहेत आणि अनेक शास्त्रांचे जाणकार आहेत तरीही ते संसारात भटकतात. अशा ज्ञानापेक्षा श्रद्धानाची महती अधिक आहे, हे सांगतात.

समत्तरयणभद्रा, जाणंता बहुविहाइं सत्थाइं ।

आराहणाविरहिया, भमंति तत्थेव तत्थेव ॥४॥

सम्यक्त्वरलभ्रष्टा, जाणंतो बहुविधानि शास्त्राणि ।

आराधनाविरहिता, भ्रमन्ति तत्रैव तत्रैव ॥४॥

अन्वयार्थ – (समत्तरयणभद्रा) जे पुरुष सम्यक्त्वरल्ताने रहित आहेत तसेच (बहुविहाइं सत्थाइं जाणंता) अनेक प्रकारच्या शास्त्रांना जाणतात तथापि (आराधणाविरहिया) ते जर आराधनेने रहित असतील तर (तत्थेव तत्थेव भमंति) ते चतुर्गतिशूल संसारामध्येच भ्रमण करतात. तत्थैव दोनवेळा आलेले आहे याचा आशय ते अतिशय भ्रमण करतात असा आहे.

भावार्थ – ज्यास सर्वज्ञप्रणीत तत्त्वज्ञानावर विश्वास नाही आणि छंद, शब्द, न्याय आदि अनेक शास्त्रे शिकलेला आहे; परंतु त्यास दर्शनाराधना, ज्ञानाराधना, चारित्राराधना व तपाराधना या चारही आराधना नाहीत. म्हणून ते कुमरणाने मरुन संसारात भटकतात, मोक्ष प्राप्त करत नाहीत, म्हणून सम्यक्त्वरहित ज्ञान म्हणजे धर्माची आराधना नक्हे. ॥४॥

जे तपही करतात परंतु सम्यक्त्वशून्य आहेत त्यांनाही स्वरूपाची प्राप्ती होत नाही हे सांगतात –

समत्तविरहियाणं सुदुवि उग्गं तवं चरंताणं ।

ण लहंति बोहिलाहं, अवि सहस्रवासकोडीहिं ॥५॥

सम्यक्त्वविरहितानां सुदु अपि उग्रं तपः चरन्ताणं ।

न लभन्ते बोधिलाभं, अपि वर्षसहस्रकोटिभिः ॥५॥

अन्वयार्थ – (समत्तविरहियाणं सुदु वि उग्गं तवं चरंताणं) जे पुरुष सम्यक्त्वाने रहित आहेत, यद्यपि ते उग्र तप करतात तरीही (बोहिलाहं ण लहंति) ते रलत्रयाची प्राप्ती करुन घेत नाहीत; यद्यपि ते

हजार कोटी वर्षे तप करतील तरीही.

भावार्थ – येथे ‘ण’ प्राकृतमध्ये अव्यय आहे. ते पादपूरण म्हणून येते. सम्यक्त्वाशिवाय हजार कोटी वर्षे तप करूनही मोक्षमार्गाची प्राप्ती होत नाही. येथे हजार कोटी वर्षे याचा आशय तेवढाच असा नसून ‘बहुत काल’ असे समजावे. तप तर मनुष्य पर्यायातच होते व मानवपर्यायाचा काळ अल्प आहे. म्हणून तपाची साधना विशेषत्वाने ‘फार काळ’ सांगितली आहे. ॥५॥

या दोन गाथामध्ये सम्यक्त्वाविना चारित्र व तप निष्कळ आहे हे सांगितले. आता पुढील श्लोकात सम्यक्त्वसहित सर्वच प्रवृत्ति सफल आहे हे सांगतात -

समतणाणदंसणबलवीरियवङ्माण जे सबे ।

कलिकलुसपावरहिया, वरणाणी होंति अझरेण ॥६॥

सम्यक्त्वज्ञानदर्शनबलवीर्यवर्धमानाः जे सर्वे ।

कलिकलुषपापरहिता वरज्ञानिनो भवन्ति अचिरेण ॥६॥

अन्वयार्थ – (जे समतणाणदंसणबलवीरियवङ्माणा सबे) जे सम्यक्त्व, ज्ञानदर्शन बल, वीर्य यांनी वर्धमान आहेत तसेच (कलिकलुसपावरहिया) कलिकलुष पाप अर्थात या पंचम काळातील पापांनी विरहित आहेत (ते अझरेण वरणाणी होंति) ते सर्वच अल्पकाळात वरज्ञानी अर्थात केवलज्ञानी होतात.

भावार्थ – या पंचम काळामध्ये जड व वक्र जीवांच्या निमित्ताने यथार्थ मार्ग अपभ्रंशित झाले आहेत. जे जीव या वासनेने रहित आहेत ते यथार्थ जिनमार्गाचे श्रद्धानी आहेत. सम्यक्त्वपूर्वक ज्ञानदर्शन आपले पराक्रम व बल न लपविता तसेच आपले वीर्य अर्थात् शक्तीने वृद्धिंगत असून प्रवर्ततात ते अल्पकाळातच केवलज्ञानी होऊन मोक्ष प्राप्त करतात. ॥६॥

सम्यक्त्वरूप जलप्रवाह आत्म्यास कर्मरज लागू देत नाहीत हे

सांगतात –

समत्सलिलपवहो णिचं हियए पवद्वृए जस्स ।

कम्मंचालुयवरणं बंधुच्चिय णासाए तस्स ॥७॥

सम्यक्त्वसलिलप्रवाहो नित्यं हृदये पवर्तते यस्य ।

कर्म वालुकावरणं बद्धमपि नश्यते तस्स ॥७॥

अन्वयार्थ – (जस्स हियए समत्सलिलपवहो णिचं पवद्वृए) त्या पुरुषांच्या हृदयामध्ये जलाचा प्रवाह सारखा वाहतो (तस्स कम्मं वालुयवरणं बंधुच्चिय णासाए तस्स) त्याला कर्मरूपी रजधूलीचे आवरण लागत नाही, तसेच पूर्वकाळांत जो कर्मबंध झाला त्याचाही नाश होतो.

भावार्थ – सम्यक्त्वसहित पुरुषाला ज्ञानचेतनेच्या स्वामित्वभावनेने परिणमन असते. म्हणून त्यास कर्माच्या उदयाने झालेले रागादिक भावांचे स्वामित्व असत नाही. म्हणून कषायांच्या तीव्र कलुषितपणाने रहित परिणाम उच्चल होतात. त्यास जलाची उपमा दिलेली आहे. जसे जेथे निरंतर पाण्याचा प्रवाह वाहतो तेथे वाळू-रेत-रज लागत नाही; तद्वत् सम्यक्त्वी जीव कर्माच्या उदयास भोगत असतांनाही कर्मानी लिप्त होत नाही. तसेच बाह्य व्यवहाराच्या अपेक्षेने असेही तात्पर्य जाणावे की, ज्याच्या हृदयामध्ये निरंतर सम्यक्त्वजलाचा प्रवाह वाहत असतो तो सम्यग्घट्टी पुरुषाला या कलिकालातील वासना अर्थात् कुदेव-कुशास्त्र-कुगुरुंना नमस्कार करणे इत्यादि अतिचाररूप धुळही चिटकत नाही. तसेच त्याला मिथ्यात्वसंबंधी प्रकृतींचा आगामी बंध देखील होत नाही. ॥७॥

जे दर्शन-ज्ञान-चारित्र तिहीपासून भ्रष्ट आहेत ते स्वयं तर भ्रष्ट आहेतच परंतु दुसऱ्यांनाही भ्रष्ट करतात –

जे दंसणेसु भट्ठा, णाणे भट्ठा चरित्तभट्ठा य ।

एदे भट्ठ विभट्ठा, सेसं पि जणं विणासंति ॥८॥

जे दर्शनेसु भ्रष्टा; ज्ञाने भ्रष्टा चरित्रभ्रष्टाश्च ।

एते भ्रष्टेसु अपि भ्रष्टा, शेषं अपि जनं विनाशयन्ति ॥८॥

अन्वयार्थ – (जे दंसणेसु भट्ठा) जे पुरुष दर्शनातही भ्रष्ट आहेत, (णाणे भट्ठा) तसेच ज्ञानामध्येही भ्रष्ट आहेत (य चरियभ्रष्टा) आणि जे चारित्रापासूनही भ्रष्ट आहेत (एदे भट्ठ विभट्ठा) हे स्वयं भ्रष्टामध्येही भ्रष्ट आहेत (शेषं अपि जनं विनाशयन्ति) ते आपल्या इतरेजनानाही भ्रष्ट करतात.

भावार्थ – हे सामान्य कथन आहे. त्याचा असा आशय समजावा की, सत्यार्थ श्रद्धान–ज्ञान–चारित्र तर दूरच राहिले परंतु जे आपल्या मतानुसार श्रद्धा–ज्ञान आचरणापासूनही भ्रष्ट आहेत ते तर निरर्गल स्वेच्छाचारी आहेत, ते स्वयं तर भ्रष्ट आहेतच, परंतु त्याचप्रकारे अन्य लोकासही उपदेशाने भ्रष्ट करतात. तसेच त्यांची प्रवृत्ती पाहून लोक स्वयमेव मूढ व चलितबुद्धी होतात. म्हणून अशा तीव्रकषायांचा संग सर्वथा निषिद्ध आहे. त्यांची संगति करणेही उचित नाही.

असे भ्रष्ट पुरुष स्वयं तर भ्रष्ट आहेतच, परंतु ते धर्मात्मा पुरुषांना दोष लावून ते भ्रष्ट आहेत असे दर्शवितात –

जो कोवि धम्मसीलो, संजमतवणियमजोगगुणधारी ।

तस्य य दोस कहंता भग्ना भग्नमणं दिंति ॥९॥

यः कोऽपि धर्मशीलः संयमतपनियमजोगगुणधारी ।

तस्य च दोषान् कथयंतः भग्ना भग्नत्वं ददति ॥९॥

अन्वयार्थ – (जो कोवि धम्मसीलो) तो पुरुष धर्मशील आहे अर्थात् स्वरूपप्राप्तीची साधना करीत असतो. हाच त्याचा स्वभाव असतो; (संयमतवणियमजोगगुणधारी) तो संयम पाळतो म्हणजे इंदियमनाचा निरोध करून पट्काय जीवांची रक्षा करतो; तो सहा बाह्य व सहा अभ्यंतर तपाची प्रवृत्ती करतो; नियमही म्हणजे आवश्यक

षट्कर्मही पाळतो; योग म्हणजेच समाधि, ध्यान, वर्षाकाल आदि कालयोग साधतो; मूलगुण आणि उत्तरगुणांची पालना करतो; (तस्स थ दोस कहंता) अशा धर्मात्म्यासही कित्येक मतभ्रष्ट जीव दोष लावून आरोप करतात की, (भग्गा भगत्तणं दिंति) तो भ्रष्ट आहे, दोषी आहे ते पापात्मा स्वयं तर भ्रष्ट आहेतच, म्हणूनच आपल्या अभिमानाच्या पुष्टीकरता मात्र अन्य धर्मात्मा पुरुषास भ्रष्ट म्हणतात.

भावार्थ – पापींचा असाच स्वभाव असतो की, स्वयं जसा दुराचारी पापी आहे तसा धर्मात्म्यासही दोष लावून त्यांना आपणासारखे बनविण्याची इच्छा करतात. अशा पापींची संगति न करावी. ॥९॥

जो दर्शनभ्रष्ट आहे तो मूलभ्रष्ट आहे म्हणून त्यास फल मिळत नाही हे सांगतात –

जह मूलम्मि विणद्वे, दुमस्स परिवार णत्थि परवङ्ही ।

तह जिणदंसणमद्वा, मूलविनष्टा ण सिज्जंति ॥९०॥

यथा मूले विनष्टे, दुमस्य परिवारस्य नास्ति परिवृद्धिः ।

तथा जिनदर्शनभ्रष्टाः, मूलविनष्टा न सिथ्यन्ति ॥९०॥

अन्वयार्थ – (जह मूलम्मि विणद्वे दुमस्स परिवार परवङ्ही णत्थि) ज्याप्रमाणे वृक्षाचे मूळच नाहीसे झाले तर त्या वृक्षाचा परिवार बुंधा शाखा पत्र फुले फळे वगैरे यांचीही वाढ होत नाही (तह जिणदंसणभद्वा मूलविणद्वा) त्याचप्रमाणे जे जिनप्रणीत दर्शनापासून भ्रष्ट आहेत, तदापि ते बाह्यतः नग्र दिगंबर यथाजात रूपधारी असतील, मूलगुणांचीही पालना करत असतील, मोरपिच्छिका तथा कमङ्डलु राखत असतील, ४६ दोष टाळून यथाविधि उभ्याने आहारही घेत असतील, इत्यादि बाह्य भेष धारण करत असतील; तसेच अंतरंगात सहा द्रव्ये, नव पदार्थ, सात तत्त्वे यांचे त्यांना यथार्थ श्रद्धान व ज्ञानही आहे, भेदविज्ञानाने आत्मानुभव जर नसेल असे जैनदर्शनातील प्रस्तुपित तत्त्वांची श्रद्धा नसणारे तर ते मुलतःच भ्रष्ट आहेत. (ण सिज्जंति) त्यांना सिद्धि मिळत

नाही, ते मोक्षफळाची प्राप्ती करत नाहीत. ॥ १० ॥

जिनदर्शन हाच मूलमार्ग आहे हे सांगतात.

जह मूलाओ खंधो, साहापरिवार बहुगुणे होइ ।

तह जिणदंसणमूले णिदिद्वो मोक्खमगरस्स ॥ ११ ॥

यथा मूलात्कंधः शाखापरिवार बहुगुणः भवति ।

तह जिनदर्शनमूलं निर्दिष्टं मोक्षमार्गस्थ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ - (जह मूलाओ खंधो) ज्याप्रमाणे वृक्ष मूलसहित असेल त्याचा बुंदा होतो ज्याचा (साहापरिवार बहुगुणे होइ) शाखापरिवार बहुगुणी असतो. (तह जिणदंसणमूले) त्याचप्रमाणे गणधर देवादिकांनी जिनदर्शनास (मोक्खमगरस्स णिदिद्वो) मोक्षमार्गाचे मूळ म्हटलेले आहे.

भावार्थ - श्री तीर्थकर परमदेवांनी ज्या दर्शनाचा स्वीकार केला आणि उपदेश दिला तोच मूलसंघ असून तो अद्वावीस मूलगुणांचा पाळणारा व मानणारा आहे. पाच महाब्रत, पाच समिती, सहा आवश्यक, पाच इंद्रियसंयम, अस्नान, एकवेळ मात्र आहार, उभ्याने आहार, केशलोच, दंतधोवन न करणे, दिगंबर मुद्रा, भूमिशयन हे अद्वावीस मूलगुण आहेत. तसे छेचाळीस दोष टाळून आहार घेणे याचा एषणासमितीमध्ये अंतर्भाव आहे. ईर्यापथ, चार हात जमीन पाहून चालणे हे ईर्यासमितीत आहे. तसेच दयेचे उपकरण मोरपिसांची पिंछी आणि शौचचे उपकरण कमङ्डलू राखणे हा साधूचा बाह्य वेष आहे. तसेच जीवादिक सहा द्रव्ये, पंचास्तिकाय, सात तत्त्व. नव पदार्थ यांना यथावत् जाणून श्रद्धान करणे आणि भेदविज्ञानाने आपल्या आत्मस्वरूपाचे चिंतवन करणे, अनुभव करणे असे मूलसंघाचे दर्शन-मत-आहे. असे जिनदर्शन हे मोक्षमार्गाचे मूळ आहे. याच्या बळावरच मोक्षमार्गाची प्रवृत्ती सफल होते. जे या परंपरेपासून भ्रष्ट होऊन दूर गेलेले आहेत ते कालदोषाने जैनाभास झाले आहेत. ते श्रेतांवर, द्राविड गच्छ, यापनीय, गोपुच्छाषिष्ठ, निपिच्छ असे पाच संघ आहेत. त्यांनी आगमसूत्र आणि सिद्धांत यांचा

विपर्यास करून वाह्य भेष बदलून जैनमतास दोष लावले आहेत. ते मूलसंघ जैन दर्शनापासून भ्रष्ट झाले आहेत, त्यांना मोक्षमार्गाची नाही. मोक्षमार्ग हा मूलसंघाच्या मान्यतेचे श्रद्धान-ज्ञान-आचरणानेच असतो असा नियम जाणावा. ॥१९॥

जो समीचीन श्रद्धानाने रहित आहे आणि अन्य दर्शनावलंबीकडून आपला विनय, सत्कार आणि पूजा करून जे घेतात ते दुर्गती प्राप्त करतात असे आता पुढील गाथेत सांगतात -

जे दंसणेसु भट्ठा, पाए पाडंति दंसणधराणं ।

ते होंति लळमुआ, बोहि पुण दुल्हा तेसिं ॥१२॥

ये दर्शनेषु भ्रष्टाः, पादयोः पातयंति दर्शनधरान् ।

ते भवन्ति लळ मूकाः बोधिः पुणः दुर्लभा तेषाम् ॥१२॥

अन्वयार्थ - (जे दंसणेसु भट्ठा) जे सम्यग्दर्शनापासून भ्रष्ट आहेत आणि तसेच (दंसणधराणं पाए पाउंति) जे अन्य दर्शनधारकांना आपल्या पाया पडण्यास भाग पाडतात, (ते लळमुआ होंति) ते लुळे बहिरे होतात. (तेसिं पुण बोहि दुल्हा) पुनः त्यांना रत्नत्रयाची प्राप्ती मात्र दुर्लभ आहे.

भावार्थ - जे समीचीत मान्यतेने विरहित आहेत, ते मिथ्याहष्टी आहेत, ते परंपरेचे जतन करणाऱ्यांना सम्यग्हष्टीला आपल्या पाया पडण्यास भाग पाडतात. त्यांना मिथ्यात्वाचा तीव्र उदय आहे असे समजावे. ते परभवांत गुंगे आणि मूक होतात म्हणजेच एकेंद्रिय होतात. एकेंद्रियांना पाय नसतात ते खच्या अर्थाने गुंगे व मूकच आहेत. याप्रकारे एकेंद्रिय स्थावर होऊन निगोदवासी होतात. ते तेथे अनंतकाल राहतात. त्यांना दर्शनज्ञानचारित्राची प्राप्ती दुर्लभ असते. कारण मिथ्यात्वाचे फल तर निगोदच आगमात सांगितलेले आहे. या पंचम काळामध्ये मिथ्यामार्गाचे प्रचारक होऊन लोकाकरवी मान-सन्मान व विनयपूजा अपेक्षितात त्यांचा त्रसयोनीचा काळ संपलेला आहे. असे दिसून येते. ते आता

एकेन्द्रिय होऊन निगोदामध्ये जातील असे आगमावरून ज्ञात होते.
॥१२॥

जे वि पडंति य तेसिं जाणंता लज्जागारवभयेण ।

तेसिं पि णत्थि बोही पावं अणुमोयमाणां ॥१३॥

ये पि च पतन्ति तेषां जानन्तः लज्जागारवभयेण ॥

तेषामपि नास्ति बोधिः पापं अनुमन्यमानानाम् ॥१३॥

अन्यार्थ - (ये जे वि जाणंता लज्जागारवभयेण तेसिं पडंति) स्वयं दर्शनसहित असूनही जे दर्शनभ्रष्ट मिथ्याहष्टी आहेत त्यांना जाणतात, तथापि लोकलज्जा, गारव आणि भीतीने त्याच्या पाया पडतात (तेसिं पि अणुमोयमाणां बोही णत्थि) ते पापास अनुमोदना देतात; त्यांनाही बोधिस्थणजे सम्यगदर्शनज्ञानचारित्राची प्राप्ती होत नाही. (कारण करणे, करविणे अनुमोदन देणे या तिहींचेही फळ सारखे आहे.)

भावार्थ - (१) लाजकाजेने विनय असा होतो की, जर आम्ही त्यांचा विनय केला नाही तर लोक म्हणतील, “हा उद्भुत आहे; मानी आहे”; म्हणून आम्हास तर सर्वांचा मानसन्मान राखावा लागतो म्हणून आम्ही पाया पडतो. (२) गारवामुळे विनय असा होतो की, गारव तीन प्रकारचे सांगितले आहे. १ रसगारव २ ऋद्धिगारव ३ सातगारव. इष्ट, मिष्ट, पुष्ट आहारदिक मिळतात त्यामुळे तो सुस्त प्रमादी राहतो. त्यास (१) रसगारव म्हणतात. काही तपादिकाचे प्रभावाने ऋद्धीची प्राप्ती होते. ऋद्धीचा ज्यांना मोठेपणा आहे. त्याचे ते (२) ऋद्धिगारव होय. या (३) सातगारव - शरीर निरोगी, निराकुल आहे, त्यामुळे क्लेशाचे कारण नसल्याने ते सुखामध्ये झिंगतात. ते सातगारव होय. या तिन्ही गारवामुळे अनेकांना योग्य-अयोग्याचा विचार राहत नाही. तेव्हा ते दर्शनभ्रष्टाचाही विनय करतात. इत्यादि अनेक कारणाने ते अन्य मिथ्याहष्टीचा मान-सन्मान करू लागतात. याप्रमाणे जर दर्शनभ्रष्टाचा विनय केला तर त्यामुळे मिथ्यात्वास अनुमोदन दिल्यासारखे होते. त्यास

चांगले मानले, म्हटले जर स्वयं ही तर त्याच्या सारखाच झाला. मग त्यास रत्नत्रयाची प्राप्ती झालेली आहे असे कसे म्हणता येईल ? याप्रमाणे समजून घ्यावे.

दुविहं पि गंथचायं तिसु वि जोएसु संजमो ठादि ।

णाणम्मि करणसुद्धे उब्भसणे दंसणं होदि ॥४४॥

द्विविधं पि ग्रंथत्यागं त्रिषु अपि योगेषु संयमस्तिष्ठति ।

ज्ञाने करणशुद्धे उद्घोजने दर्शनं भवति ॥१४॥

अन्यार्थ - (दुविहं पि गंथचायं) १ परिग्रह बाह्य - अभ्यंतर या भेदाने दोन प्रकारचा आहे. २ जेथे दोहोंचाही त्याग आहे. तसेच (तिसु व जोएसु संजमो ठादि) मन-वचन-काय या तिन्ही योगामध्ये संयम आहे, (णाणम्मि करणसुद्धे) तसेच जेथे कृत-कारित-अनुमोदनाच्या द्वारा आपणास दोष लागणार नाहीत याचे ज्ञान (जाणीव) आहे, (उब्भसणे दर्शनं भवति) उभ्याने पाणीपात्रामध्ये आहार घेतो, ते तर साक्षात् मूर्तिमंत दर्शन आहे.

भावार्थ - येथे दर्शन शब्दाचा अर्थ मत असा आहे. जेथे बाह्य वेष शुद्ध आहे तेथे ते दर्शन आहे. कारण ते अंतरंगातील रत्नत्रयाचे बोधक आहे. जेथे बाह्य परिग्रह अर्थात् धनधान्यादि वस्त्रादि नाहीत आणि अंतरंग परिग्रह मिथ्यात्व कषायादिक जेथे नाहीत; यथाजात नग्न दिगंबर भेष आहे, इन्द्रिये व मनाच्या विषयप्रवृत्तीचा निरोध आहे, त्रस-स्थावर जीवांची रक्षा आहे. असे संयमप्रदर्शक रूप म्हणजे हे मत, दर्शन आहे. दर्शनसंपन्न साधूला मन-वचन-काय या तीन योगाचा निरोध असतो; करणे, करविणे व अनुमती देणे या तिनही निमित्ताने विकार दिसून येत नाही; स्वच्छ निर्दोष प्राणिमात्रामध्ये नीरस आहार घेतात. असे साधू हे जैनदर्शनाचे साक्षात् प्रतीक आहेत. हेच जिनदेवाचे रूप होते व असते. तेच खरोखर वंदन पूजन करण्यायोग्य आहे. अन्य पाखंड वेषधारी पूजनीय वंदनीय अन्य कोणीही वंदनीय नाहीत. ॥१४॥

याच सम्यगदर्शनाने श्रेय- अश्रेय, हेयोपादेयाचा निर्णय होतो हे सांगतात -

समत्तादो णाणं, णाणादो सब्बभावउवलळ्ही ।

उवलळ्हपयत्थे, पुण सेयासेयं वियाणेदि ॥१५॥

सम्यक्त्वात् ज्ञानं, ज्ञानात् सर्वभावोपलब्धिः ।

उपलब्धपदार्थे पुनः, श्रेयोऽश्रेयौ विजानाति ॥१५॥

अन्वयार्थ - (समत्तादो णाणं) सम्यगदर्शनामुळे ज्ञान सम्यक् होते. (णाणादो सब्बभावउवलळ्ही) आणि ज्ञानाने सर्व पदार्थाची यथार्थ उपलब्धी म्हणजे ज्ञान होते. (पुण उवलळ्हपयत्थे) पुनश्च पदार्थाची यथार्थ उपलब्धि म्हणजे ज्ञान झाले असताना (सेयासेयं वियाणेदि) श्रेय-अश्रेय म्हणजेच कल्याणाचा अकल्याणाचा निर्णय होतो.

भावार्थ - सम्यगदर्शनाविना ज्ञान मिथ्याज्ञान आहे. कारण सम्यगदर्शन ज्ञाल्यानंतरच यथार्थ ज्ञान होते. सम्यगज्ञानाने सर्व पदार्थाचा स्वपर व हेय-उपादेयरूपाने निर्णय होतो. समीचीन मार्ग वा अमार्ग याचे ज्ञान होते. म्हणून रलत्रयामध्ये सम्यगदर्शन श्रेष्ठ आहे. ॥१५॥

कल्याण-अकल्याण यांच्या निर्णयाचे फळ -

सेयासेयविदण्हू उद्भूददुस्सील शीलवंतो वि ।

सीलफलेणब्युदयं, तत्तो पुण लहड णिवाणं ॥१६॥

श्रेयोऽश्रेयबेत्ता, उद्भूतदुःशीलः सीलवंवानषि ।

शीलफलेनाभ्युदयं, ततः पुनः लभते निर्वाणम् ॥१६॥

अन्वयार्थ - (सेयासेयविदण्हू) कल्याण आणि अकल्याणमार्गाला जाणणारा पुरुष (उद्भूददुस्सील शीलवंतो वि) मिथ्या चारित्रमार्ग सोडून दिल्यामुळे सम्यक् स्वभावसंपत्र होतो; (शीलफलेणब्युदयं) शीलसंपत्तेमुळे सर्व अभ्युदय प्राप्त होतो व (तत्तो पुण णिवाणं लहड) अभ्युदयाची प्राप्ती करून पश्चात् निर्वाण प्राप्त करतो.

भावार्थ - यथार्थ-अयथार्थ मार्गास जाणतो तेव्हा अनादि संसारापासून जी मिथ्यात्वरूप परिणति होत आहे ती बदलून सम्यक् रत्नव्रयमार्गरूप होते. त्याचे तात्कालिक फल पुण्यबंध व त्यामुळे संसारातील अभ्युदय प्राप्त होतो. तीर्थकर चक्रवर्ती आदि पद प्राप्त करून निर्वाण प्राप्त करतो. ॥१६॥

आता सांगतात की, सम्यक्त्वाची प्राप्ती जिनवाणीने होते. तीच सर्व दुःखास हरण करणारी आहे -

जिणवयणमोसहमिणं, विसयसुह-विरेयणं अमिदभूदं ।

जरमरणवाहिहरणं, खयकरणं सब्दुवखाणं ॥१७॥

जिनवचनमौषधमिदं, विषयसुखविरेचनं अमृतभूतं ।

जरामरणव्याधिरहितं, क्षयकरणं सर्वदुःखानाम् ॥१७॥

अन्वयार्थ - (जिणवयणमोसहमिणं) हे जिनवचन म्हणजे उत्तम औषध आहे; (विसयसुह-विरेयणं) पाच इंत्रियांच्या विषयजनित सुखाचे विरेचन म्हणजे नाश करणारे आहे; (अमिदभूदं) अमृतासमान आहे; (जरमरणवाहिहरणं) भव्यजीवांच्या म्हातारपण मृत्यु च व्याधीला हरण करणारे आहे. (खयकरणं सब्दुवखाणं) सर्व दुःखाचा नाश करणारे आहे.

भावार्थ - या संसारामध्ये जीव विषयसुखाचे सेवन करतात. त्याची एवढी आसक्ती असते की, जणू ते विषयसुखाचे अजीर्ण आहे. त्या अजीर्णास नाहीसे करण्यास जिनवचन समर्थ आहे; अमृतोपम आहे, दुःखाला आकुलतेला दूर करणारे आहे. ज्याप्रमाणे हिरडा वगैरे अजीर्णास नाहीसे करते. तद्वत् जिनवाणी विषयसुखाची अभिलाषा नष्ट करते. विषयसेवनापासून निवृत्त झाल्यामुळे रागद्वेषादी नाहीसे होतात. तेव्हा जन्ममरणादि रोगही होत नाही. त्यामुळे सर्व संसाररोग नाहीसे होतात. आकुलता दूर करण्यास अमृतोपम आहे.

जिनवचनामध्ये दर्शनाचे लिंग अर्थात् वेष किती प्रकारचे सांगितले आहेत हे सांगतात -

एकं जिणस्स रूवं विदियं उक्किडुसावयाणं तु ।

अवरद्वियाण तईयं चउत्थ पुण लिंगदंसणं णत्थि ॥१८॥

एकं जिनस्य रूपं, द्वितीयं उत्कृष्टश्रावकानां तु ।

अवरस्थितानां तृतीयं, चतुर्थं पुनः लिंगदर्शनं नास्ति ॥१८॥

अन्वयार्थ - (एकं जिणस्स रूवं) जैन परंपरेमध्ये - दर्शनामध्ये एक जिनाचे स्वरूप लिंग आहे. जसे जिनेन्द्र परमात्म्याने धारण केलेले रूप आहे तसे श्रमणांचे आहे. (विदियं तु उक्किडुसावयाणं) तसेच दुसरे लिंग उत्कृष्ट श्रावकांचे आहे. (अवरद्वियाण तईयं) तिसरे लिंग-अवरस्थित-म्हणजे अर्थात् जघन्यपदामध्ये स्थित अशा आर्थिकांचे आहे. (पुण चउत्थं लिंगदंसणं णत्थि) चौथे लिंग जैनदर्शनामध्ये नाही. ॥१८॥

भावार्थ - जिनमतामध्ये तीनच वेष (लिंग) सांगितलेले आहेत. चौथे लिंग सांगितलेले नाही. एकतर यथाजातरूप जिनदेवांनी धारण केलेले आहे. तसेच दुसरे अकराव्या प्रतिमाधारीचे उत्कृष्ट श्रावकाचे रूप आहे. तिसरे लिंग जी स्त्री आर्थिका आहे तिचे आहे. याशिवाय चौथा अन्यप्रकारचा भेष नाही. जे मानतात ते मूलसंघाबाहेर आहेत.

॥१८॥

असे उपरोक्त ज्यास बाह्यलिंग आहे तसेच अंतरंग श्रद्धान याप्रमाणे असते हे सांगतात -

छह दब्ब णव पयत्था पंचत्थी सत्त तच्च णिदिड्डा ।

सद्हहइ ताण रूवं सो सद्हिड्डी मुणेयब्बो ॥१९॥

षट् द्रव्याणि नव पदार्थः पंचास्तिकायाः सप्त तत्त्व निर्दिष्टाः ।

श्रद्धाति तेषां रूपं, सः संद्विष्टित्वा ज्ञातव्यः ॥१९॥

अन्वयार्थ - (छट दब्ब णव पयत्था, पंचत्थी, सत्त तच्च णिदिड्डः) सहा द्रव्य, नवपदार्थ, पाच अस्तिकाय, सात तत्त्वे हे जिनवाणीत सांगितलेले आहे. (सद्हहडि ताण रूवं) जो त्यांच्या स्वरूपाचे श्रद्धान

करतो (सो सद्दिद्वी) तो सम्यग्दृष्टी आहे.

भावार्थ - १ जीव २ पुद्रल ३ धर्म ४ अधर्म ५ काल व ६ आकाश ही जाती अपेक्षेने सहा द्रव्ये आहेत. तसेच १ जीव, २ अजीव, ३ आस्त्रव, ४ बंध, ५ संवर, ६ निर्जरा, ७ मोक्ष हे सात तत्त्व आहेत व त्यात पुण्य, पाप मिळविले म्हणजे नव पदार्थ होतात. सहा द्रव्यापैकी जीव, पुद्रल, धर्म, अधर्म, आकाश ही पात्र द्रव्ये बहुप्रदेशी आहेत म्हणून अस्तिकाय आहेत. कालद्रव्य अस्ति म्हणजे आहे, पण अकायवान-एक प्रदेशमात्र - आहे.

या सात तत्त्वांचे संक्षेपाने स्वरूप - १ जो चेतनस्वरूप ज्ञायक लक्षणाने युक्त आहे तो जीव आहे. चेतना ज्ञानचेतना, दर्शन चेतना याप्रमाणे दोन प्रकारची आहे. पुद्रल म्हणजे जे स्पर्श, रस, गंध, वर्णने सहित आहेत ते पुद्रल मूर्तिक होय. परमाणू आणि स्कंध असे पुद्रलांचे दोन भेद आहेत. शब्द, बंध, सूक्ष्म, स्थूल, संस्थान भेद, तम, छाया, आताप उद्योत वगैरे हे पुद्रलस्कंध आहेत. धर्मद्रव्य अधर्मद्रव्य व आकाशद्रव्य हे एक एक आहेत. अमूर्तिक आहेत, निष्क्रिय आहेत. कालाणू लोकाकाशप्रमित असंख्यात आहेत. ते व परमाणू. एक प्रदेशी द्रव्ये आहेत. म्हणून ते अस्तिकाय नाहीत. परमाणूस उपचाराने अस्तिकाय म्हणतात. यापेक्षा त्यांचे विशेष स्वरूप तत्त्वार्थसूत्रादिकावरून त्यांच्या टीकेवरून जाणून घ्यावे. जीव जातिअपेक्षेने एक पदार्थ आहे. अजीव जाति अपेक्षेने पाच आहेत. कर्मबंधयोग्य पुद्रलांचे कर्मरूप होणे हे आस्त्रवतत्त्व आहे. कर्मपरमाणू व आत्मप्रदेश परस्परावगाहरूपाने जीवप्रदेशात राहतात. तो बंध आहे. आस्त्रवाचा निरोध हा संवर आहे. कर्म निघून जाणे ही निर्जरा होय. संपूर्ण कर्माचा क्षय होणे हा मोक्ष आहे. संसारात जीवास संसारसुखास हेतू पुण्यकर्म आहे. दुःखास कारण पाप आहे. असे सात तत्त्व व नव पदार्थांचे स्वरूप आहे. आगमानुसार त्याचे स्वरूप जाणून जे श्रद्धान करतात ते सम्यग्दृष्टी आहेत. ॥ १९ ॥

आता सम्यक्त्वाच्या निश्चय आणि व्यवहार या भेदाचे कथन करतात-

जीवादिसद्दहणं समतं जिणवरेहिं पण्णतं ।

ववहारा णिच्ययदो अप्पाणं हवइ समतं ॥२०॥

जीवादिश्रद्धानं, सम्यक्त्वं जिनवरैः प्रज्ञपतम् ।

व्यवहारात् निश्चयतः, भवति आत्मनः सम्यक्त्वं ॥२०॥

अन्वयार्थ - (ववहारा जीवादिसद्विषयानं समतं जिनवरेहिं पण्णतं)

व्यवहारनयाने जीवादी सात तत्त्वांचे श्रद्धान हे सम्यक्त्व आहे असे जिनवरांनी सांगितलेले आहे. (णिच्ययदो अप्पाणं सद्विषयानं सम्यक्त्वं भवति) निश्चयाने सुद्धा ज्ञायकस्वरूपी शुद्ध आत्म्याचे श्रद्धान हे सम्यक्त्व आहे.

भावार्थ - सात तत्त्वार्थांचे श्रद्धान हे तर व्यवहाराने सम्यक्त्व आहे. आणि आपल्या आत्मस्वरूपाच्या अनुभवद्वारा आत्म्याची श्रद्धा-प्रतीती-रुची-आचरण हे निश्चयाने सम्यक्त्व आहे. हे सम्यक्त्व आत्म्यापासून भिन्न पदार्थ नाही. तो आत्म्याचाच परिणाम आहे, म्हणून तो आत्माच आहे. सम्यक्त्व आणि आत्मा एकच वस्तू आहे. हा निश्चयाचा आशय आहे. ॥ २० ॥

हे सम्यग्दर्शन सर्व गुणात सारभूत आहे हे सांगतात -

एवं जिणपण्णतं दंसणरयणं धरेह भावेण ।

सारं गुणरयणत्तय, सोवाणं पठम मोक्खस्स ॥२१॥

एवं जिनप्रणीतं, दर्शनरत्नं धरत भावेन ।

सारं गुणरत्नत्रये, सोपानं प्रथमं मोक्खस्य ॥२१॥

अन्वयार्थ - (एवं जिणपण्णतं दंसणरयणं धरेह भावेण) याप्रमाणे मागील गाथेत सांगितल्याप्रमाणे जिनेश्वरदेवांनी सांगितलेले सम्यग्दर्शन हे (सारं गुणरयणत्तय) सर्व गुणामध्ये आणि सम्यग्दर्शनचारित्र या तीन रत्नामध्ये सार आहे, उत्तम आहे, आणि (मोक्खस्स पठम सीवाणं) मोक्षमंदिरामध्ये चढण्यासाठी प्रथम पायरी आहे. म्हणून आचार्य सांगतात की,

भावार्थ - म्हणून हे भव्य जीवांनो ! तुम्ही या सम्यग्दर्शनरत्नास

अंतर्भावनेने धारण करा. बाह्य क्रियारूपाने व्यवहारमात्र धारण करणे तर परमार्थ नाही. रुचिपूर्वक धारण करणे हे मोक्षास साधन आहे. || २१ ||

जो श्रद्धान करतो त्यालाच सम्यक्त्व होते हे सांगतात -

जं सक्त तं कीरइ जं च ण सक्ते तं च सद्दहणं ।

केवलिजिणेहिं भणियं सद्दहमाणस्स सम्मतं ॥२२॥

यत् शक्रोति तक्रियते यत् च न शक्रयात् - तस्य च श्रद्धानं।

केवलिजिनैः भणितं, श्रद्धानम् सम्यक्त्वम् ॥२२॥

अन्वयार्थ - (जं सक्त तं कीरइ) जो मान्यतेप्रमाणे करण्यास समर्थ असेल तर त्याने करावे. (जं च ण सक्ते तं च सद्दहणं) जे करण्यास तो समर्थ नाही तर त्याने श्रद्धान करावे. कारण की, (केवलिजिणेहिं भणियं ‘सद्दहमाणस्स सम्मतं’) कारण केवली भगवंतांनी श्रद्धान करणाऱ्यास सम्यगदर्शन सांगितले आहे.

भावार्थ - येथे सांगण्याचा आशय हा आहे की, जर कोणी म्हणेल की, “सम्यक्त्व झाल्यानंतर तर सर्व परद्रव्यास संसारास हेय जाणावे. ज्यास हेय जाणले त्यास सोडून मुनी होऊन चारित्राचे पालन करावे. तर त्यास सम्यक्त्वी मानावे.” याचे समाधान येथे केले आहे की, ज्याने समस्त परद्रव्यास हेय जाणून आत्मस्वरूपास उपादेय जाणले; श्रद्धान केले तेव्हा मिथ्यात्वभाव तर नाश पावला. परंतु जोपावेतो (चारित्रामध्ये) जबरदस्त दोष आहे, चारित्रामोहनीयाचा प्रबल उदय असतो आणि तोपावेतो चारित्र ग्रहण करण्याचे सामर्थ्य नसते. जेवढे सामर्थ्य आहे तेवढे आचरण करावे आणि जे आचरणात येत नाही त्याचे श्रद्धान करावे. याप्रमाणे श्रद्धान करणे यास भगवंतांनी सम्यक्त्व म्हटलेले आहे. || २२ ||

आता सांगतात की, जो याप्रमाणे दर्शनज्ञानचारित्रामध्ये स्थित आहे ते वंदनीय आहेत -

दंसणणाणचरित्ते, तवविणये णिच्चकालसुपसत्था ।

एदे तु वंदणीया, जे गुणवादी गुणधराणं ॥२३॥

दर्शनज्ञानचारित्रे, तपोविनये नित्यकालसुप्रशस्ताः ।

एदे तु वंदनीया, जे गुणवादिनः गुणधराणाम् ॥२३॥

अन्वयार्थ - (दंसणणाणचरित्ते तवविणये णिच्चकाल सुपसत्था)
दर्शन-ज्ञान-चारित्र यामध्ये, तप-विनयामध्ये जे चांगल्याप्रकारे नेहमी
स्थित आहेत, ते प्रशस्त आहेत, स्तुती करण्यायोग्य आहेत. अथवा
चांगल्याप्रकारे स्वस्थ आहेत, लीन आहेत, (गुणधराणं गुणवादी) आणि
गणधरादिक आचार्य ही ज्यांच्या गुणांचे स्तवन करतात. (एदे तु वंदणीया)
म्हणून ते वंदनीय आहेत. दुसरे जे दर्शनादिकापासून भ्रष्ट आहेत आणि
गुणवानाशी मत्सरभाव ठेवून विनयप्रवृत्ती करत नाहीत ते वंदन
करण्यायोग्य नाहीत. ॥२३॥

आता सांगतात की, जे यथाजात रूपास पाहून मत्सरभावाने
वंदना करत नाहीत तेही मिथ्यादृष्टी आहेत -

सहजुप्पणं रूबं ददुं जो मण्णए ण मच्छरिओ ।

सो संजम पडिवण्णो मिच्छाइट्टी हवइ एसो ॥२४॥

सहजोत्पन्नं रूपं दृष्ट्वा यः मन्यते न मत्सरी ।

सः संयमप्रतिपत्रः मिथ्यादृष्टिर्भवति एषः ॥२४॥

अन्वयार्थ - (सहजुप्पणं रूबं ददुं जो मच्छरिओ ण मण्णए) सहजोत्पन्न
यथाजातरूपास पाहून जो मत्सरी त्यास मानत नाही, विनय करत
नाही, मत्सर करतो (सो संजमपडिवण्णो) तो संयमधारी आहे, दीक्षा
ग्रहण केलेला आहे तरीही (एसो मिच्छाइट्टी हवइ) तो मिथ्यादृष्टीच आहे

भावार्थ - जो यथाजात दिगंबर रूप पाहून मत्सरभावाने त्यांचा
विनय करत नाही तर त्यावरून असे ज्ञात होते की, त्या मत्सरीला या
यथाजात रूपाची श्रद्धा रुची नाही. अशा श्रद्धा व रुचिविना तर तो

मिथ्याहस्तीच असतो. येथे आशय असा आहे की, जे श्वेतांबरादिक आहेत ते दिगंबर साधुबाबत मत्सरभाव ठेवतात आणि त्यांचा विनय करत नाहीत त्यांची वंदना न करावी. ॥२४॥

हेच दृढ करतात -

अमराण वंदियाणं रूवं ददूण सीलसहियाणं ।

जे गारवं करंति य समत्तविवज्ञिवा होंति ॥२५॥

अमरैः वंदितानां, रूपं दृष्ट्वा शीलसहितानाम् ।

ये गारवं कुर्वन्ति, च सम्यक्त्वविवर्जिता भवन्ति ॥२५॥

अन्वयार्थ - (अमराण वंदियाणं) देवांनाही वंदनीय असे (सीलसहियाणं रूवं ददूण) शीलसहित साधूंचे यथाजात रूप पाहून (जे गारवं करंति) जे गर्व करतात, विनयादिक करत नाहीत तर ते सम्यक्त्वाने रहित आहेत.

भावार्थ - ज्या यथाजात रूपास पाहून आणिमा आदि ऋद्धींचे धारक देवही त्यांचे चरणी विनम्र होतात त्यांना पाहून मत्सरबुद्धीने नमस्कार करत नाहीत त्यांना सम्यक्त्व कसे असेल ? ते तर सम्यक्त्वाने रहितच असतात. ॥२५॥

आता सांगतात की असंयमीही वंदनीय नाही -

अस्संजदं ण वंदे वत्थविहीणो वि तो ण वंदिन्न ।

दोणिं वि होंति समाणा एगो वि ण संजदो होदि ॥२६॥

अन्वयार्थ - (अस्संजदं ण वंदे) असंयताला वंदन करू नये (वत्थविहीणो वि तो ण वंदिन्न) जरी तो वस्त्रविरहित दिगंबर असेल तरीही वंदू नका. (दोणिं वि समाणा होंति) दोन्हीही सारखेच असंयमी आहेत (एगो वि संजदो ण होदि) त्यापैकी एकही संयमी नाही.

भावार्थ - जो गृहस्थाचा वेष धारण करतो तो असंयमी आहेच. परंतु ज्याने बाह्यतः नग्रत्व धारण केले आहे आणि अंतरंगात भावसंयम नाही तर तोही असंयमीच आहे. म्हणून ते दोघेही असंयमीच आहेत.

म्हणून दोघेही वंदनयोग्य नाहीत. येथे आशय असा आहे, अर्थात् असे समजू नये की, आचार्य जे यथाजातरूपास दर्शन म्हणत आले तर ते यथाजात नग्र रूपासच दर्शन म्हणत आलेत; कारण की, आचार्य तर बाह्य व अभ्यंतर सर्वच परिग्रहाने रहित असतील त्यास यथाजातरूपधारी म्हणतात. अभ्यंतर भावसंयमाशिवाय बाह्यतः नग्र रूप आहे एतावता तर तो संयमी नाही; असे समजावे. येथे कोणी विचारेल की, बाह्य वेष शुद्ध असेल तर आचार निर्दोष पालन करण्याला त्याच्या अभ्यंतर परिणामात कपट असेल याचा निर्णय कसा करावा ? आणि सूक्ष्मभाव तर केवलीगम्य आहे. मिथ्यात्व असेल तर त्याचा निर्णय कसा होणार ? निश्चयाशिवाय वंदन करण्याची रीत कोणती ?”

समाधान - अशा कपटाचा जोपावेतो निश्चय होत नाही तोपावेतो आचार शुद्ध पाहून वंदना करावी. त्यात दोष नाही; आणि कपटाचा कोणत्या तरी कारणाने निश्चय झाला तेव्हा वंदन न करावे. केवलिगम्य मिथ्यात्वाची व्यवहारामध्ये चर्चा नाही. छद्मस्थाच्या ज्ञानास गम्य असेल त्याची चर्चा आहे. जी आपल्या ज्ञानाचा विषयच नाही. त्याचा साधकबाधक निर्णय करण्याचा व्यवहारच नाही. सर्वज्ञ प्रभूचीही हीच आज्ञा आहे. व्यवहारी जीवास व्यवहारच शरण आहे.

नोट - (एका गुणाचा दुसऱ्या आनुवंशिक गुणद्वारा निश्चय करणे हा व्यवहार आहे. त्यासच व्यवहारी जनास व्यवहार शरण आहे. असे म्हणतात.) पुनः याच अर्थाला दृढ करतात. ॥ २६ ॥

ण वि देहो वंदिझई, ण वि य कुलो ण वि य जाइसंजुत्तो ।

को वंदइ गुणहीणो ण हु सवणो णेय सावनो होई ॥२७॥

नाऽपि देहो वंद्यते, नापि च कुलो, नापि च जातिसंयुक्तः ।

को वंदते गुणहीनः, न खलु श्रमणः नैव श्रावकः भवति ॥२७॥

अन्यर्थ - (ण वि देहो वंदिझई) देह हा वंदन करण्यायोग्य नाही. (ण वि य कुलो) कुलही वंदनीय नाही (ण वि य जाइसंजुत्तो) सज्जातियुक्त

ही वंदनीय नाही. (को वंड गुणहीणो) जो गुणरहित असेल त्यास कोण वंदन करणार ? (ण हु सवणो णेव सावऔ होइ) रलत्रय गुणाशिवाय कोणी मुनीही असत नाही; आणि श्रावकही असत नाही.

भावार्थ - लोकामध्येही असाच न्याय आहे की जो गुणांनी हीन असतो त्यास कोणीही श्रेष्ठ मानत नाहीत. देह सौंदर्यसंपन्न असला तरी काय ? कुल मोठं असले तरी काय ? जात श्रेष्ठ असली तरी काय ? कारण की, मोक्षमार्गामध्ये तर सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र हेच गुण मानले आहेत. याशिवाय जाति, कुल, रूप आदि काहीच वंदनीय नाही. या कुलादिकामुळे मुनीपणा अथवा श्रावकपणाही नाही. श्रावकपणा अथवा मुनीपणा तर रलत्रय गुणामुळेच आहे. अतएव रलत्रयधारकच वंदनीय आहेत. जाति वगैरे वंदनीय नाहीत. ॥२७॥

जो तपादिकांनी सहित त्यास मी नमस्कार करतो हे सांगतात -

वंदमि तवसावणा, सीलं च गुणं च बंभचेरं च ।

सिद्धिगमनं च तेसिं, समत्तेण सुद्धभावेण ॥२८॥

वंदे तपः श्रमणात्, शीलं च गुणं च ब्रह्मचर्यं च ।

सिद्धिगमनं च तेषाम् सम्यक्त्वेन शुद्धभावेन ॥२८॥

अन्यार्थ - (वंदमि तवसावणा, सीलं च गुणं च बंभचेरं च) ते तपसहित उत्तम श्रमण आहेत त्यांना, तसेच शीलास, संयमतपादि गुणास (समत्तेण सुद्धभावेण तेसिंच सिद्धिगमणं बंदे) मी नमस्कार करतो. कारण ब्रह्मचर्य सम्यक्त्वादि शुद्धभावाने मोक्षाची सिद्धीची प्राप्ती होते.

भावार्थ - देहादिक पूजनीय नाहीत, गुणच पूजनीय आहेत हे मागील गाथेत सांगितलेले आहे. म्हणून येथे गुण सहितास वंदन करतात. त्यातही जे तपास धारण करतात. व गृहस्थपणा सोडून मुनी झाले आहेत त्यांना तसेच त्याच्या शील-गुण-ब्रह्मचर्यास- की जे सम्यक्त्वसहित आहेत - सम्यक्त्वादि शुद्धभावाने वंदन करतो. येथे गुण शब्दाचा अर्थ मूलगुण असून शीलाचा अर्थ उत्तरगुण असा आहे. ब्रह्मचर्य म्हणजे

आपल्या शुद्ध स्वरूपात लीनता हा आहे. ॥ २८ ॥

कोणी शंका करतो की, संयमीला वंदनीय सांगितलेले आहे. तर समवशरणादि विभूतियुक्त तीर्थकर आहेत ते वंदनीय आहेत की नाहीत? त्याचे समाधान पुढील गाथेत केले आहे की, जे तीर्थकर परमदेव आहेत ते सम्यक्त्वसहित, त्याच्या महात्म्याने तीर्थकर होतात. ते तर वंदनीय आहेतच. हे सांगतात -

चउसट्ठि चमर सहिओ, चउतीसहिं अइसएहिं संजुत्तो ।

अणवरयबहुसत्तहिओ, कम्मक्खयकारणनिमित्तो ॥ २९ ॥

चतुःषष्ठिचमरसहिताः चतुस्त्रिंशद्द्विरतिशयैः संयुक्तः ।

अणवरयबहुसत्त्वहितः, कर्मक्षयकारणनिमित्तः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ - (चउसट्ठिचमरसहिओ) जे चौसठ चामरांनी सहित अहेत: (चउतीसहिं अइसएहिं संजुत्तो) चौतिस अतिशयांनी संयुक्त आहेत, (अणवरयबहुसत्तहिओ) त्यांच्याकरवी अनवरत म्हणजे अखंडपणे सर्व जीवांचे हित होते. (कम्मक्खयकारणनिमित्तो) आणि ते कर्माच्या क्षयास कारणभूत असे तीर्थकर आहेत ते प्रथम वंदनीय आहेत.

भावार्थ - या गाथेमध्ये चौसठ चामर आणि चौतीस अतिशयाने सहित या विशेषणाने तीर्थकराचे प्रभुत्व दर्शविलेले आहे. तसेच सर्व जीवांना हितकर कर्मक्षयास कारण या दोन विशेषणाने अन्य जीवावर त्यांचा उपकार दर्शविला आहे. या दोन्ही कारणांनी या जगतामध्ये ते वंदनीय; पूजनीय आहेत. म्हणून असा भ्रम कोणीही करू नये की, तीर्थकर कसे पूज्य आहेत. हे तीर्थकर सर्वज्ञ वीतराग आहेत. त्यांना समवशरणादि विभूतीची रचना करून इंद्र वगैरे भक्तजन इन्द्रादिक भक्तजन महिमा प्रगट करतात. यांना तर त्यांचे काहीच प्रयोजन नाही. ते तर स्वयं अंतर्बाह्य दिगंबर आहेत. अंतरीक्षामध्ये विराजमान आहेत; असे जाणावे. ॥ २९ ॥

आता ज्या कारणाने मोक्ष होतो ते सांगतात -

णाणेण दंसणेण य तवेण चरियेण संजमगुणेण ।

चउहिं पि समाजोगे मोक्षो जिण्णसासणे दिट्ठो ॥ ३० ॥

ज्ञानेन दर्शनेन च तपसा चारित्रेण संयमगुणेन ।

चतुर्णामपि समायोगे मोक्षो जिनशासणे दृष्टः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ - (णाणेण दंसणेण य तवेण चरियेण) ज्ञान, दर्शन, तप आणि चारित्र या (चउहिं पि समाजोगे) चारहींचा समायोग झाला असताना (संजमगुणेण) जो संयमगुण असतो त्या कारणाने (जिण्णसासणे मोक्षो दिट्ठो) जिनशासनामध्ये मोक्ष होतो असे सांगितलेले आहे. ॥ ३० ॥

आता हे ज्ञानादिक उत्तरोत्तर सारभूत आहेत हे सांगतात -

णाणं णरस्स सारो सारो वि णरस्स होइ समतं ।

समत्ताओ चरणं, चरणाओ होइ णिवायं ॥ ३१ ॥

ज्ञानं नरस्य सारः सारः अपि नरस्य भवति सम्यक्त्वम् ।

सम्यक्त्वात् चरणं चरणात् भवति निर्वाणम् ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ - (णरस्स णाणं सारं) प्रथम तर या पुरुषाला ज्ञान सारभूत आहे. कारण की, ज्ञानाने सर्व हेयोपदेशाचे ज्ञान होते. तसेच (सारो णरस्स समतं भवति) त्या पुरुषाला सम्यक्त्व निश्चयाने सारभूत आहे. कारण की सम्यक्त्वाविना ज्ञान मिथ्या म्हटले आहे. (समत्ताओ चरणं) सम्यक्त्वामुळे चारित्र होते. कारण की सम्यक्त्वाशिवाय चारित्र मिथ्याच आहे. (चरणाओ होइ णिवायं) चारित्राने निर्वाण होते.

भावार्थ - चारित्राने निर्वाण-मोक्ष-होतो आणि चारित्र ज्ञानपूर्वक असेल तर ते सम्यक् आहे. ज्ञानही सम्यक्त्वसहित असेल तर ते यथार्थज्ञान आहे. याप्रमाणे विचारांती सम्यक्त्वच सारभूत आहे. त्या कारणाने ज्ञान चारित्र सारभूत आहे. प्रथमतः ज्ञानाने पदार्थाच्या स्वरूपाचा बोध होतो. म्हणून ज्ञान हे प्रथमतः सारभूत आहे. तथापि सम्यक्त्वाविना ज्ञान सारभूत नाही. असे जाणावे. ॥ ३१ ॥

हाच भाव आणखी हठ करतात -
 णाणम्मि दंसणम्मि य तवेण चरियेण सम्मसहियेण ।
 चउण्हं पि समाजोगे सिद्धा जीवा ण संदेहो ॥३२॥
 ज्ञाने दर्शने च तपसा चारित्रेन सम्यक्त्वसहितेन ॥
 चतुर्णामपि समायोगे सिद्धा जीवा न संदेहः ॥३२॥

अन्वयार्थ - (णाण दंसणम्मि) ज्ञान आणि दर्शनामध्ये (सम्मसहिएण चरणेण चरिएण) सम्यक्त्वसहित तप केल्याने, चारित्राने (चउण्हं पि समाजोगे) या चारहींचा समायोग [एकाग्रता] झाला असतांना (जीवा सिद्धा) जीव सिद्ध झाले आहेत. (ण संदेहो) यांत संदेह नाही.

भावार्थ - प्रथमतः निश्चित निर्णय केलेले सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र आणि तप हे या चारहींच्या एकाग्रतेनेच होतात हे जिनवचन आहे. यांत संदेह मुळीच नाही. ॥३२॥

जगामध्ये सम्यग्दर्शन रत्न हे अनमोल आहे हे सांगतात -
 कल्याणपरंपरया लहंति जीवा विसुद्धसम्पत्तं ।
 समदंसणरयणं अग्धेदि सुरासुरे लोए ॥३३॥
 कल्याणपरंपरया लभन्ते जीवा विशुद्धसम्यक्त्वम् ।
 सम्यग्दर्शनरत्नं अर्घ्यते सुरासुरे लोके ॥३३॥

अन्वयार्थ - (जीवा कल्याणपरंपरया विसुद्धं सम्पत्तं लहंति) जीव शुद्ध सम्यक्त्वाने कल्याणपरंपरेची प्राप्ति करतात. म्हणून (समदंसणरयणं) सम्यग्दर्शन हे रत्न आहे. हे सम्यग्दर्शन सुरासुरांनी परिपूर्ण लोकामध्ये पूज्य आहे.

भावार्थ - विशुद्ध म्हणजे पंचेवीस दोषांनी रहित निरतिचार सम्यक्त्वाने कल्याणाची परंपरा अर्थात् तीर्थकरपद प्राप्त होते. म्हणून हे सम्यक्त्वरत्न लोकामध्ये सर्व देव दानव आणि मानवांनाही पूज्य आहे. तीर्थकर प्रकृतीच्या बंधास कारण सोलाकारण भावना सांगितल्या आहेत.

त्यात प्रथम दर्शनविशुद्धि आहे. ती प्रधान आहे. तीच विनयसंपन्नता आदि पंधरा भावनांचे कारण आहे. म्हणून सम्यगदर्शन हे सर्वश्रेष्ठ आहे. ॥ ३३ ॥

जे उत्तम गोत्रपूर्वक मनुष्यजन्म प्राप्त करून सम्यकत्वलाभाने मोक्ष प्राप्त करतात हे या सम्यगदर्शनाचेच महत्त्व आहे हे या गाथेत सांगतात-

लद्धूण य मणुयत्तं, सहियं तह उत्तमेण गोत्तेण ।

लद्धूण य सम्मतं, अक्खयसोक्खं च मोक्खं च ॥ ३४ ॥

लब्धा च मनुजत्वं, सहितं तथा उत्तमेण गोत्रेण ।

लब्धा च सम्यक्त्वं, अक्षयसौख्यं च मोक्षं च ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ - (उत्तमेण गोत्तेण सहियं तह य मणुयत्तं लद्धूण) उत्तमगोत्र सहित मनुष्यपणा प्रत्यक्ष प्राप्त करून आणि तेथे (सम्मतं लद्धूण य) सम्यकत्व प्राप्त करून (अक्खयसोक्खं) अविनाशी सुखरूप केवलज्ञान प्राप्त करतात (च मोक्खं) आणि त्या सुखाने सहित असा मोक्ष प्राप्त करतात.

भावार्थ - हे सम्यगदर्शनाचे माहात्म्य आहे. ॥ ३४ ॥

आता प्रश्न उत्पन्न होतो की, जे सम्यकत्वाच्या कारणाने मोक्ष प्राप्त करतात ते तात्काल प्राप्त करतात की काही मध्यंतर असते ? याचे समाधान या गाथेने करतात -

विहरदि जाव जिंदिदो, सहसद्सुलक्खणेहिं संजुतो ।

चउतीसअइसयजुदो, सा पडिमा थावरा भणिया ॥ ३५ ॥

विहरति यावत् जिनेन्द्रः, सहस्राष्टसुलक्षणेहिं संयुक्तः ।

चउतीसातिशययुतः, सा प्रतिमा स्थावरा भणिता ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ - (जाव सहसद्सुलक्खणेहिं चउतीसअइसयजुदो संजुतो जिंदिदो विहरदि) केवलज्ञान झाल्यानंतर जिनेन्द्र जोपावेतो आर्यखंडामध्ये विहार करतात (पडिमा थावरा भणिया) तोपावेतो त्यांची ती प्रतिमा

म्हणजेच शरीरसहित प्रतिबिंब त्यास स्थावर प्रतिमा असे म्हणतात. ते जिनेन्द्र कसे आहेत ? एकहजार आठ लक्षणाने सहित आहेत. त्यापैकी श्रीवृक्षापासून प्रारंभ करून एकशे आठ लक्षण आहेत. तिळ मूस आदि घेऊन १०० व्यंजन होतात. ते चौतिस अतिशयाने युक्त असतात. त्यापैकी दहा जन्मतःच होतात. १ निस्वेदत्व २ निर्मलता ३ श्वेतरुधिरपणा ४ समचतुरस्र संस्थान ५ वज्रवृषभताराच संहनन ६ सुरुपता ७ सुगंधता ८ सुलक्षणता ९ अतुलवीर्य १० हित-मितवचन. हे दहा जन्मकृत अतिशय आहेत. घातिया कर्माचा क्षय झाला असतांना दहा अतिशय होतात. १ शतयोजन सुभिक्षता २ आकाशगमन ३ प्राणिवधाचा अभाव ४ कवलाहाराचा अभाव ५ उपसर्गाचा अभाव ६ चतुर्मुखता ७ सर्वविद्याप्रभुत्व ८ छायारहितपणा ९ निष्ठंद लोचन (पापणी न लावता डोळे) १० केस व नख न वाढणे.

देवकृत चौदा अतिशय - १ सकल अर्धमागधी भाषा २ सर्व जीवांमध्ये मैत्रीभाव ३ सर्व क्रतुतील फलपुष्टांचा सद्ग्राव ४ भूमि दर्पणसमान होणे ५ मंद सुगंधी वारा ६ सर्व संसारामध्ये आनंद व्यापणे ७ भूमि काटे वगैरेनी रहित होणे. ८ देवद्वारा गंधोदक वर्षा ९ विहारप्रसंगी चरणाखाली देवद्वारा सुवर्णमय कमलांची रचना होणे १० भूमी धान्याने समृद्ध होणे. ११ आकाश-दिशा निर्मल होणे १२ देवांचा आव्हानन शब्द होणे १३ पुढे धर्मचक्र चालणे १४ आठ मंगलद्रव्यांची प्राप्ती. असे चौदा अतिशय आहेत. असे एकूण चौतीस अतिशय होतात.

आठ प्रातिहार्य आहेत - १ अशोक वृक्ष २ पुष्पवृष्टी ३ दिव्यधनी ४ चामर ५ सिंहासन ६ छत्रब्रय ७ भामंडल ८ दुदुंभी - असे ३४ अतिशय व आठ प्रातिहार्य असे ४२ होतात. यांनी सहित चार अनंत चतुष्छ्य - १ अनंतज्ञान, २ अनंतदर्शन, ३ अनंतसुख, ४ अनंतवीर्य असे अरहंताचे छेचाळीस गुण आहेत.

अशा सुलक्षण सहित जिनेन्द्रभगवान् जोपावेतो जीवांना संबोधन करत विहार करतात तोपावेतो त्या देहरूपास स्थावर प्रतिमा म्हणतात. अशी स्थावर प्रतिमा म्हटली जाते - याचा अर्थ तीर्थकरांना केवलज्ञान

ज्ञात्यानंतर अवस्थान असते. आणि धातुपाषाणाची प्रतिमा बनवून स्थापित करतात हा याचाच व्यवहार आहे. ॥ ३५ ॥

यानंतर हे दर्शनधारी कर्मचा नाश करून मोक्ष प्राप्त करतात हे सांगतात -

बारसविहतवजुत्ता, कम्मं खविउण विहिबलेण सं ।

वोसट्टचत्तदेहा, णिव्वाणमणुत्तरं पत्ता ॥ ३६ ॥

द्वादशविधतपोयुक्ता कर्म क्षपयित्वा विधिबलेन स्वीयम् ।

व्युत्सर्गत्यक्तदेहा, निर्वाणमनुत्तरं प्राप्ताः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ - (बारसविहतवजुत्ता) जे बारा प्रकारच्या तपाने संयुक्त असतात (विहिबलेण सं कम्मं खविऊण) विधीच्या बलाने आपल्या कर्मास नष्ट करून - (वोसट्टचत्तदेहा) ज्यांनी व्युत्सर्गपूर्वक देहाचा त्याग केला आहे असे अरहंत भगवान्, ज्या पलिकडे अन्य अवस्थांतरच नाही म्हणून अनुत्तर अशा निर्वाण अवस्थेला प्राप्त होतात.

भावार्थ - जो तपद्वारा केवलज्ञान प्राप्त करून जोपावेतो विहार करतो तोपावेतो त्यांचे अवस्थान आहे. येथे विधि म्हणजे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाची नियत सामग्री - त्या विधीच्या बलाने कर्म नष्ट करतात. व्युत्सर्गपूर्वक शरीर सोडून निर्वाणास प्राप्त होतात. येथे आशय असा समजावा की, जेव्हा निर्वाणास प्राप्त होतात तेव्हा लोकशिखरास जाऊन तेथे विराजमान होतात. तेव्हा गमनास एक समयमात्र लागतो. तेव्हा त्यास जंगम प्रतिमा म्हणतात. याप्रमाणे सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राने मोक्षाची प्राप्ती होते. त्यात सम्यग्दर्शन प्रधान आहे. या पाहुडामध्ये सम्यग्दर्शनाच्या प्रधानतेचे निस्तप्पण आहे. ॥ ३६ ॥

श्री कुंदकुंदस्वामिविरचित अष्ट प्राभृतामध्ये प्रथम दर्शन -

प्राभृताचा मराठी भावानुवाद समाप्त झाला.

सूत्रपाहुड

वीरजिनेश्वर नमन करुं, गौतम गणधर

पंचमकालाच्या आर्दो, झाले सूत्रकरतार ।

याप्रमाणे मंगलाचरण करून आ. श्री. कुंदकुंददेव विरचित प्राकृतगाथामय सूत्र पाहुडचा मराठी भावानुवाद लिहिण्यात येतो.

प्रथमतः सूत्रकार आ. कुंदकुंद देव सूत्राची महिमादर्शक सूत्राचे स्वरूप सांगतात -

अरहंतभासित्यं, गणहरदेवेहिं गंथियं सम्म ।

सुत्तथमगणत्थं, सवणा साहंति परमत्थं ॥१॥

अर्हद्वाषितार्थं गणधरदेवैः ग्रथितं सम्यक् ।

सूत्रार्थमार्गणार्थं श्रमणाः साधयंति परमार्थम् ॥२॥

अन्वयार्थ - (अरहंतभासित्यं गणधरदेवेहिं सम्म गंथियं) जे तीर्थकर देवांनी सांगितले आहे व जे गणधर देवांनी सम्यक् प्रकारे पूर्वापर विरोधाने रहित रचलेले आहे ते सूत्र आहे. ते सूत्र कसे आहे ? (सुत्तथमगणत्थं) सूत्राचा जो काही अर्थ आहे त्यास हुंदणे हे ज्यामध्ये प्रयोजन आहे आणि अशाच सूत्रद्वारां श्रमण (सवणा परमत्थं साहंति) (मुनी परमार्थ म्हणजे उत्कृष्ट जो अर्थ (प्रयोजन) आहे अशा मोक्षाची साधना करतात. येथे गाथेमध्ये 'सूत्र' असे विशेष्य पद नाही. तरीही विशेषणाच्या सामर्थ्याने गृहीत आहे.

भावार्थ - जे सर्वज्ञ अरहंतद्वारा सांगितलेले आहे, तसेच गणधरदेवांनी अक्षर, पद, वाक्यरूपाने ग्रथित आहे. तसेच सूत्राच्या अर्थास जाणण्याचे निःसंदेह निरूपण करण्याचे ज्यामध्ये प्रयोजन आहे अशा सूत्रद्वारा मुनी परमार्थ अशा मोक्षाची साधना करतात. अन्य जे काही अक्षणाद, जैमिनी, कपिल, सुगत आदि छद्मस्थांनी जी कल्पित सूत्रे रचली आहेत त्यांनी परमार्थाची सिद्धी होत नाही. असा आशय समजावा. ॥३॥

पुढील सूत्रात सांगतात की, जो याप्रमाणे सूत्राचा अर्थ आचार्याच्या परंपरेद्वारा पर्वतमान आहे त्यास जाणून मोक्षमार्गाची साधना करतात. ते भव्य आहेत.

सुत्तम्मि जं सुदिदुं, आइरियपरंपरेण मगेण ।

णाढूण दुविह सूतं, वट्टदि सिवमग्ग जो भवो ॥२॥

सूत्रे यत् सुदृष्टं, आचार्यपरंपरया मार्गेण ।

ज्ञात्वा द्विविधं सूत्रं, वर्तते शिवमार्गं यः भव्यः ॥२॥

अन्वयार्थ - (सुत्तम्मि जं सुदृष्टं) सर्वज्ञप्रणीत सूत्रामध्ये जे काही चांगल्याप्रकारे निर्दिष्ट आहे त्यास (आशरियपरंपरेण मगेण) आचार्याच्या परंपरास्वरूपाच्या मार्गाने (दुविहं सूतं णाढूण) दोन प्रकारच्या सूत्रांना (१ शब्दमय सूत्र व २ अर्थमय सूत्र) जाणून (जो सिवमग्गं वट्टदि भवो) मोक्षमार्गमध्ये प्रवृत्ती करतो तो भव्य जीव आहे, मोक्ष प्राप्त करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

भावार्थ - येथे कोणी प्रश्न करील की, अरहंतद्वारा भाषित आणि गणधर देवांनी रचित जे सूत्र द्वादशांगरूप आहेत ते तर याकाळात दिसत नाहीत. तेव्हा परमार्थरूप मोक्षमार्ग कसा काय साधेल ?-

समाधान - या गाथेत सांगितले आहे की, अरहंतांनी सांगितलेल्या व गणधरदेवांनी रचलेल्या सूत्रामध्ये जो उपदेश आहे तो आचार्याच्या परंपरेद्वारा जाणण्यात येतो. त्यास शब्द व अर्थद्वारा जाणून जो मोक्षमार्गाची साधना करतो तो निश्चित मोक्ष होण्यायोग्य भव्य आहे. यावर कोणी असे विचारू शकेल की, आचार्याची परंपरा म्हणजे काय आहे ?

उत्तर - अन्य ग्रंथामध्ये आचार्य परंपरा खालील प्रकारे सांगितले आहे. ॥२॥

आचार्य परंपरा

वर्धमान तीर्थकर परमदेवानंतर तीन अनुबद्ध केवली झाले. अनुबद्ध

केवलींची ती परंपरा तोपर्यंत अखंड चालू होती. १ गौतम २ सुधर्म
 ३ जंबुस्वामी. यानंतर पाच श्रुतकेवली झालेत १ विष्णु २ नंदिमित्र
 ३ अपराजित ४ गोवर्धन ५ भद्रबाहु. यानंतर दहा पूर्वाचे ज्ञाते अकरा
 झालेत. १ विशाख २ प्रौष्ठिल ३ क्षत्रिय ४ जयसेन ५ नागसेन
 ६ सिद्धार्थ ७ धृतिषेण ८ विजय ९ बुद्धिल १० गंगदेव ११ धर्मसेन.
 तदनंतर अकरा अंगाचे ज्ञानधारी पाच झालेत. १ नक्षत्र २ जयपाल
 ३ पांडु ४ धृवसेन ५ कंस. यानंतर एक अंगाचे धारक चार झालेत
 १ सुभद्र २ यशोभद्र ३ भद्रबाहु ४ लोहाचार्य. यानंतर एका अंगाचे
 परिपूर्ण ज्ञानी यांची तर व्युच्छिति म्हणजे अभाव झाला; अंगाचे एकदेश
 ज्ञान असणारे आचार्य झालेत. त्यापैकी काहीची नावे येणेप्रमाणे. अहंद्विल
 माघनंदी, धरसेन, पुष्पदंत, भूतबलि, जिनचंद्र, कुंदकुंद, गृच्छपिच्छ
 गृद्धपिच्छ, समंतभद्र, शिवकोटी, शिवायन, पूज्यपाद, वीरसेन, जिनसेन,
 नेमीचंद इत्यादि.

यानंतर त्यांच्याही परिपाटीमध्ये आचार्य झालेत. यांच्या करवी
 अर्थाचा व्युच्छेद झाला नाही. याप्रमाणे दिगंबर परंपरेमध्ये यथार्थ प्रसूपणा
 चालत आलेली आहे. अन्य श्वेतांबरादिक वर्धमान स्वामीपर्यंत परंपरा
 जोडतात ती कल्पित आहे, कारण की भद्रबाहु स्वामीनंतर कित्येक मुनी
 दशेपासून भ्रष्ट झालेत. त्यांना अर्धफालक नाव होते. यांची परंपरा
 म्हणजे ही श्वेतांबराची परंपरा आहे, यामध्ये “देवर्धिगणी” नामक साधु
 यांच्या परंपरेत झालेत. त्यांनी सूत्र रचले आहेत. त्यामध्ये त्यांनी
 (देवगण) शिथिलाचाराचे पोषण करण्यासाठी म्हणून कल्पित कथा तसेच
 कल्पित आचारर्धमाचे निरूपण केलेले आहे, ते प्रमाणभूत नाही.
 पंचमकालामध्ये जैनाभासामधील शिथिलाचरणींची अधिकता आहे, ते
 युक्तच आहे. या काळामध्ये यथार्थ मोक्षमार्ग विरळच आढळतो. म्हणून
 शिथिलाचारींना यथार्थ मोक्षमार्ग कोठून होईल ? अर्थात त्यांना यथार्थ
 मोक्षमार्ग होणार नाही; असे जाणावे.

आता येथे काही द्वादशांग सूत्र तसेच अंगबाह्य श्रुताचे वर्णन
 करतात. तीर्थकरांच्या मुखापासून निघालेली सर्व भाषा स्वरूपाने परिणत

दिव्यधनी ऐकून चार ज्ञान, सात ऋद्धीचे धारक गणधरदेवांनी अक्षरपदमय सूत्ररचना केली. सूत्र दोन प्रकारचे आहेत. (१) अंगप्रविष्ट व २ अंगबाबृ. यांच्या अपुनरुक्त अक्षरांची संख्या वीस अंकप्रमाण आहे. हे अंग एक घटवून एकही प्रमाण आहे. हे अंक १८४, ४६७, ४४८, ७३७२, ९५५, १६१५ इतके अक्षरी अंक आहेत. यांचे पद केले तेव्हा एका मध्यपदाचे अक्षर सोळाशे चौतीस कोटी त्र्यांशी लाख सात हजार आठशे अठ्यांशी सांगितले आहेत. त्याच भाग दिला असताना एकशे बारा कोटी त्र्यांशी लाख अड्डावन हजार इतके पद ग्राप्त होतात. हे पद बारा अंगरूप सूत्राचे पद आहेत. आणि अवशिष्ट वीस अंकी अक्षर राहिलेत ते अंगबाबृ श्रुत म्हटले जाते. हे आठ कोठी एक लाख आठ हजार एकशे पंच्याहत्तर अक्षर आहेत. या अक्षरामध्ये चौदा प्रकीर्णकरूप सूत्ररचना आहे.

या द्वादशांगरूप सूत्ररचनेचे नाव व पदसंख्या -

१ पहिले अंग आचारांग - १ यात मुनीश्वराच्या आचाराचे निरूपण आहे. याचे पद अठरा हजार आहेत. दुसरे अंग सूत्रकृतांग आहे. त्यामध्ये ज्ञानाचे विनायादिक अथवा धर्मक्रियेतील स्वमत-परमत क्रियेचे विशेष वर्णन आहे. याचे पद ३६००० आहेत.

तिसरे पद स्थानांग आहे. त्यामध्ये पदार्थाच्या एक आदि स्थानाचे विवरण आहे. जसे जीव सामान्यपणे एक प्रकार, विशेषपणे दोन प्रकार, तीन प्रकार अशी स्थाने आहेत. याचे पद बेचाळीस हजार आहेत.

चौथे अंग समवायांग आहे. त्यामध्ये जीवादिक सहा द्रव्याचे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव द्वारा वर्णन आहे, याची पदसंख्या एक लाख चौसठ हजार आहे.

पाचवे व्याख्याप्रज्ञपती अंग आहे. त्यामध्ये जीवाचे अस्ति-नास्ति आदि साठ हजार प्रश्न गणधर देवांनी तीर्थकराच्या सन्निध केले त्याचे वर्णन आहे. याची पदसंख्या दोन लाख अड्डावीस हजार आहे.

सहावे ज्ञातृधर्मकथा नामक अंग आहे. यामध्ये तीर्थकराची कथा,

जीवादि पदार्थाच्या स्वभावाचे वर्णन तसेच गणधरांच्या प्रश्नांचे उत्तर आहे. यांची पदसंख्या पाच लाख छप्पन हजार आहे.

सातवे उपासकाध्ययन नावाचे अंग आहे. त्यामध्ये अकरा प्रतिमा आदि श्रावकाच्या आचारधर्माचे वर्णन आहे. याचे पद अकरा लाख सत्तर हजार आहेत.

आठवे अंग अंतकृदशांग आहे. त्यामध्ये एकाएका तीर्थकराच्या काळात दहा दहा अंतकृत्केवली झाले त्यांचे वर्णन आहे. याची पदसंख्या तेवीस लाख अड्डावीस हजार आहे.

नववे अंग अनुत्तरोपपादक आहे. त्यामध्ये एका एका तीर्थकराच्या काळामध्ये दहा महामुनी घोर उपसर्ग सहन करून अनुत्तर विमानामध्ये उत्पन्न झाले. याचे पद बावन लाख चौरेचाळीस हजार आहे.

दहावे अंग प्रश्नव्याकरण नावाचे आहे. त्यामध्ये अतीत अनागत कालसंबंधी शुभाशुभाचे प्रश्न कोणी करतात त्याचे उत्तर यथार्थ देण्याचा उपायांचे वर्णन आहे. या अंगाची तसेच आक्षेपिनी, विक्षेपनी, संवेदनी, निर्वेदनी या कथांचे वर्णन आहे. त्याची पदसंख्या त्याण्णव लाख सोळा हजार आहे.

अकरावे अंग विपाकसूत्र नावाचे आहे. यामध्ये कर्मोदयाच्या तीव्र मंद अनुभागाचे द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव या अपेक्षेने वर्णन आहे. यांची पदसंख्या ९ कोटी चौच्यांशी लाख आहे.

याप्रमाणे अकरा अंग आहेत. त्यांची एकूण पदसंख्या चार कोटी पंधरा लाख दोन हजार आहे.

बाराव्या दृष्टिवाद अंगाचे वर्णन

बारावे दृष्टिवाद नावाचे अंग आहे. त्यामध्ये मिथ्यादर्शनासंबंधी तिनशे त्रेसष्ट मिन्या मतांचे वर्णन आहे. त्यांचे पद एकशे आठ कोटी अडुसष्ट लाख छप्पन हजार आहेत. या बाराव्या अंगाचे पाच अधिकार आहेत. १ परिकर्म २ सूत्र ३ प्रथमानुयोग ४ पूर्वगत व ५ चूलिका. परिकर्मामध्ये गणिताचे करणसूत्र सांगितले आहे. त्याचे पाच भेद आहेत. १ चंद्रप्रज्ञाति चंद्रमाचे गमनादिक, परिवारवृद्धि - हानि

इत्यादिकांचे वर्णन आहे. याचे पद छत्तीस लाख पाच हजार आहे.

२ सूर्यप्रज्ञाप्ति - यामध्ये सूर्याची वृद्धी, परिवार, गमनादिकांचे वर्णन आहे. याचे पद पाच लाख तीन हजार आहेत.

३ जंबुद्वीप प्रज्ञप्ति - यामध्ये जंबुद्वीप संबंधी मेसूर्पर्वत, क्षेत्र, कुलाचल पर्वत आदींचे वर्णन आहे. याची पदसंख्या तीन लाख पंचेवीस हजार आहे.

४ द्वीपसागर प्रज्ञप्ति - द्वीपसागराचे वर्णन, तेथे राहणाऱ्या ज्योतिषी व्यंतरवासी व भवनवासी देवांचे आवास व तेथील जिनमंदिराचे वर्णन आहे. पदसंख्या बावनलाख छत्तीस हजार आहे.

५ व्याख्या प्रज्ञप्ति - यात जीव-अजीवादि पदार्थाच्या प्रमाणाचे वर्णन आहे. याचे पद चौन्यांशी लाख छत्तीस हजार आहेत. एकूण परिकर्माची पदसंख्या एक कोटी एक्यांशी लाख पाच हजार आहे.

दुसरा भेद सूत्र - त्याचे वर्णन - यामध्ये मिथ्यादर्शनासंबंधी तीनशे त्रेसष्ट कुवादीची मते, त्यांचा पूर्वपक्ष घेवून त्यावर जीवादि पदार्थवर घटविण्याचे वर्णन आहे. याचे पद अळुयांशी लाख आहेत.

तिसऱ्या भेदाचे - प्रथमानुयोगाचे वर्णन - यामध्ये प्रथमतः जीवास उपदेश देण्यायोग्य तीर्थकर आदि त्रेसष्ट शलाका पुरुषांचे चरित्रवर्णन आहे. पदसंख्या पाच हजार आहे.

४ षष्ठीवादाचा चौथा भेद पूर्वगत आहे. याचे चौदा भेद आहेत. **त्यांचे वर्णन** -

१ उत्पादपूर्व - यांत जीवादी पदार्थाचे उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य आदि अनेक धर्माच्या अपेक्षेने वर्णन आहे; पदसंख्या एक कोटी आहे.

२ अग्रायणीपूर्व - यात सातशे सुनय कुनयाचे वर्णन आहे. तसेच सहा द्रव्य सात तत्त्व नव पदार्थाचे वर्णन आहे. पदसंख्या ९६ लाख आहे.

३ वीर्यानुवाद पूर्व - सहा द्रव्याच्या शक्तीरूप वीर्यांचे वर्णन आहे. पदसंख्या सत्तर लाख आहे.

४ अस्तिनास्ति-ग्रवाद पूर्व - यामध्ये जीवादि वस्तूचे स्वरूप, द्रव्य-

क्षेत्र-काल-भावाच्या अपेक्षेने अस्ति व पररूप द्रव्यादि चतुष्टय अपेक्षेने नास्ति आदि अनेक धर्मामध्ये विधिनिषेधपूर्वक सप्तभंगी द्वारा कथंचित् विरोध नाहीसा करणे स्वरूपाचा, मुख्य-गौण करून वर्णन आहे. पद साठ लाख आहेत.

५ ज्ञानप्रवाद पूर्व - यांत ज्ञानाचे भेद त्याचे स्वरूप, संख्या, विषय, फलादिकांचे वर्णन आहे. पदसंख्या एक कमी कोटी आहे.

६ सत्यप्रवादपूर्व - यात सत्य-असत्यादि वचनाची अनेक प्रकारची प्रवृत्ती सांगितलेली आहे. पदसंख्या एक कोटी सहा आहे.

७ आत्मप्रवाद पूर्व - यात आत्मा (जीव) पदार्थाचा कर्ता भोक्ता आदि अनेक धर्माचे निश्चय व्यवहारनयाच्या दृष्टीने वर्णन आहे; पदसंख्या सबीस कोटी आहे.

८ कर्मप्रवादपूर्व - यात ज्ञानावरणादि आठ कर्माचा बंध, सत्व, उदय, उदीरणा इत्यादिकांचे तसेच क्रियारूप कर्माचे वर्णन आहे. पदसंख्या एक कोटी ऐंशी लाख आहे.

९ प्रत्याख्यानपूर्व - यामध्ये पापाच्या त्यागाचे अनेक प्रकारे वर्णन आहे. पदसंख्या चौच्यांशी लाख आहे.

१० विद्यानुवाद पूर्व - यामध्ये सातशे क्षूद्र विद्या आणि पाचशे महाविद्या यांचे स्वरूप, साधन मंत्रादिक, त्यांनी सिद्ध होणाऱ्या फलाचे वर्णन, अष्टांग निमित्तांचे वर्णन आहे. पदसंख्या एक कोटी दहा लाख आहे.

११ कल्याणवादपूर्व - तीर्थकर, चक्रवर्ती आदींच्या गर्भ आदि कल्याणिकाचे उत्सव व त्यास कारणभूत षोडशकारणभावना, तपश्चरणादिक, तसेच चंद्र सूर्यादिकांचे गमनविशेष इत्यादि वर्णन आहे. पदसंख्या सबीस कोटी आहे.

१२ प्राणवाद पूर्व - यात अष्टांग वैद्यक, तसेच भूतादिकांच्या व्याधीस दूर करणारे मंत्र वर्गे, विष दूर करण्याचे उपाय, स्वरोदयादिकांचे वर्णन आहे. पदसंख्या तेरा कोटी आहे.

१३ क्रियाविशालपूर्व - यात संगीतादि १०८ विद्या, छंद -

अलंकारादिक, तसेच चौसठ कला, गर्भाधानादि ८४ क्रिया, सम्यग्दर्शनादि एकशे आठ क्रिया, देववंदनादि पंचेवीस क्रिया, नित्यनैमित्तिक क्रिया इत्यादिकांचे वर्णन आहे. पदसंख्या नव कोटी आहे.

१४ त्रिलोक बिंदुसार - यामध्ये तीन लोकांचे स्वरूप, बीजगणिताचे स्वरूप, मोक्षाचे स्वरूप तसेच मोक्षास कारणभूत क्रियांचे स्वरूप इत्यादि वर्णन आहे. पदसंख्या बारा कोटी पन्नास लाख आहे. असे एकूण चौदा पूर्व आहेत. यांच्या सर्व पदांची संख्या ९५ कोटी पन्नास लाख आहे.

बाराव्या दृष्टीवादाचा पाचवा भेद चूलिका. त्याचे वर्णन -

चूलिकेचे पाच भेद आहेत. त्यांची पदसंख्या प्रत्येकाची २ कोटी ९ लाख एकोणऐंशी हजार दोनशे आहे.

१ जलगत चूलिका - जलाचे स्तंभन करणे, पाण्यामध्ये गमन करणे, याचे वर्णन आहे.

२ अग्निगत चूलिका - अग्नीचे स्तंभन करणे, अग्नीमध्ये प्रवेश करणे व अग्नीचे भक्षण करणे इत्यादिकास कारणभूत मंत्रतंत्रादिकांचे प्रसूपण आहे. एवढेच पद अन्य चूलिकाचे जाणावेत.

२ स्थलगत चूलिका - यामध्ये मेरुपर्वत भूमि इत्यादि ठिकाणी प्रवेश करणे, शीघ्र गमन करणे इत्यादि क्रियास मंत्र-तंत्र-तपश्चरणादिकांचे वर्णन आहे.

३ मायागत चूलिका - यामध्ये मायामयी इंद्रजाल या विक्रियेस कारणभूत मंत्र-तंत्र तपश्चरणादिकांचे वर्णन आहे.

४ रूपगत चूलिका - यामध्ये सिंह, हत्ती, घोडा, बैल, हरीण इत्यादि नानाप्रकारचे वेष धारण करण्यास कारणभूत मंत्र-तंत्र-तपश्चरणाचे वर्णन आहे, तसेच चित्राम, काष्टलेपादिकाचे लक्षण सांगितले आहे आणि धातू रसायनाचेही निरूपण आहे.

५ आकाशगत चूलिका - आकाशामध्ये गमनादिकास कारणभूत मंत्र-तंत्र-तपश्चरणादिकांचे यामध्ये वर्णन आहे. असे हे पाच भेदरूप बारावे दृष्टिवाद अंग आहे. याप्रमाणे बारा अंग म्हणजेच सूत्र आहे.

अंगबाह्य श्रुत-चौदा प्रकीर्णकाचे स्वरूप

१ सामायिक - यामध्ये नाम, स्थापना, द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव अशा सहाप्रकारे सामायिकाचे विशेष वर्णन आहे.

२ चतुर्विशतिस्तव - यामध्ये चोरीस तीर्थकराची महिमा वर्णन केली आहे.

३ वंदना - यामध्ये एका तीर्थकराच्या आश्रयाने वंदना-स्तुतीचे वर्णन आहे.

४ प्रतिक्रमण - यात सात प्रकारच्या प्रतिक्रमणाचे वर्णन आहे.

५ वैनियिक - यामध्ये पाच प्रकारच्या विनयाचे वर्णन आहे.

६ कृतिकर्म - यामध्ये अरहंतादिकांचे वंदन या क्रियेचे वर्णन आहे.

७ दशवैकालिक - यामध्ये मुनीचा आचार, आहाराची शुद्धता आदि वर्णन आहे.

८. उत्तराध्यन - यामध्ये परीषष्ठ, उपसर्ग सहन करण्याचे विधान सांगितले आहे.

९ कल्पव्यवहार - यामध्ये मुनीयोग्य आचरण आणि अयोग्य सेवनाच्या प्रायश्चित्ताचे वर्णन आहे.

१० कल्पाकल्प - मुनींना द्रव्य-क्षेत्र-काळ-भावनेच्या अपेक्षेने उचित-अनुचित याचे वर्णन यामध्ये आहे.

११ महाकल्प - यामध्ये जिनकल्पी मुनींचे प्रतिमायोग, त्रिकाल योगाचे वर्णन आहे.

१२ पुंडरिक - यामध्ये चार प्रकारच्या देवामध्ये उत्पन्न होण्याच्या कारणाचे विधान आहे.

१३ महापुंडरिक - यामध्ये इंद्रादिक महान ऋद्धिधारी देवामध्ये उत्पन्न होण्याच्या कारणाचे प्रस्तुपण आहे.

१४ निषिद्धिका - यामध्ये अनेक प्रकारच्या दोषांच्या शुद्धतेला निमित्तभूत प्रायश्चित्तादिकांचे वर्णन आहे. हे प्रायश्चित्त शास्त्र आहे.

याप्रकारे अंगबाह्य श्रुत चौदा प्रकारचे आहे.

पूर्वज्ञानाची उत्पत्ती पर्यायसमास ज्ञानापासून सुरु होऊन पूर्वज्ञानार्पर्यंत असते. त्याचे वीस भेद आहेत. यांचे विशेष वर्णन गोमटसारमधील श्रुतज्ञानप्रकरणापासून विस्तारपूर्वक जाणून घ्यावे. ॥२॥

आता पुढील सूत्रात सांगतात की, जो सूत्रामध्ये प्रवीण आहे तो संसाराचा नाश करतो -

सुतं हि जाणमाणे भवस्स भवनाशं च कुणदि ।

सुई जहा असुत्ता णासदि सुते सहा णो वि ॥३॥

सूत्रे ज्ञायमानः भवस्य भवनाशनं च सः करोति ।

सूचि यथा असुत्रा नश्यति सूत्रेण नाऽपि ॥३॥

अन्वयार्थ - (सुई जहा असुत्ता णासदि) ज्याप्रमाणे पोलादाची सुई, जर दोन्याशिवाय असेल तर नाश पावेल (च सुते सहा णो वि) आणि जर ती दोन्याने सहित असेल तर नष्ट होणार नाही. त्याप्रमाणे (हि सुते ज्ञायमाणे भवस्स भवनाशं च ण कुणदि) जो सूत्र जाणण्यामध्ये निपुण आहे तो संसारामध्ये जन्म घेण्याचा नाश करतो.

भावार्थ - सूत्राचा यथार्थ ज्ञाता असेल तर तो संसाराचा नाश करतो. जसे सुई दोन्यासहित असेल तर ती दृष्टिगोचर होईल. तर ती मिळू शकेल. कधीच नष्ट होणार नाही आणि दोन्याविना असेल तर दिसणार नाही; नष्ट होऊन जाईल. याप्रकारे समजून घ्यावे. ॥३॥

सुईच्या दृष्टान्ताने सिद्धांत सांगतात -

पुरिसो वि जो ससुत्तो, ण विणासइ सो गओ वि संसारे ।

सच्चेदन पद्यम्बं, णासदि तं सो अदिस्समाणो वि ॥४॥

पुरुषो वि यः ससुत्रः न विनश्यति स गतोऽपि संसारे ।

सच्चेतनप्रत्यक्षेण, नाशयति तं सः अदश्यमानोऽपि ॥४॥

अन्वयार्थ - (जहा ससुत्ता सुई ण विणासइ तहा ससूत्तो पुरिसो सो

संसारे गओ वि ण विणस्सइ) ज्याप्रमाणे दोय्याने सहित सुई नष्ट होत नाही, मिळते तद्वत जो पुरुष संसारामध्ये आहे, तरी (तं स अदिस्समाणो वि) आपले खप आपल्या दृष्टीला दिसत नाहीही तरी जर तो जिनसूत्राने सहित [म्हणजे त्यामध्ये निपुण तरी असेल तर (सच्चेदणपच्चक्ष्य)] त्यास आपला शुद्ध आत्मा सत्तारूप चैतन्यचमत्कार स्वरूप स्वसंवेदनाने प्रत्यक्ष अनुभवामध्ये येतो. म्हणून तो संसारामध्ये व्याप्त नाही, म्हणून तो नष्ट होत नाही. तो ज्या संसारामध्ये वावरतो त्या संसाराचा नाश करतो.

भावार्थ - जरी आत्मा इंद्रिय गोचर नाही तरीही सूत्राच्या जाणकाराला स्वसंवेदन प्रत्यक्षाने अनुभवगोचर होतो तो सूत्राचा जाणकार संसाराचा नाश करतो, स्वयं प्रगट ज्ञात होतो. म्हणून सुईचा दृष्टान्त योग्य आहे. ॥ ४ ॥

सुत्तत्थं जिणभणियं, जीवाजीवादि बहुविहं अत्थं ।

हेयाहेयं च तहा, जो जाणइ सो हु सद्दिद्धी ॥५॥

सूत्रार्थं जिनकथितं, जीवाजीवादिबहुविधमर्थम् ।

हेयाहेयं च तथा, जो जानाति स हि सद्दृष्टिः ॥५॥

अन्यार्थ - (सुत्तत्थं जिणभणियं) सूत्राचा विषयभूत अर्थ सर्वज्ञ जिनेंद्र भगवंतांनी सांगितलेला आहे. (जीवाजीवादि बहुविहं अत्थं) आणि तो सूत्राचा वाच्य पदार्थ जीव, अजीवादि नानाप्रकारचे पदार्थ आहेत. (तहा हेयाहेयं च जो जाणइ) तसेच त्या पदार्थप्रमाणे हेय (पुद्लादी) व अहेयास [उपादेयास] आत्म्यास जो जाणतो (सो हु सद्दिद्धी) तो खन्या अर्थाने सम्यग्दृष्टी आहे.

भावार्थ - सर्वज्ञप्रणीत सूत्रामध्ये जीवादिक नव पदार्थ आणि त्यामध्ये हेय आणि उपादेय असे बहु प्रकारचे वर्णन आहे. त्यास जो जाणतो तो श्रद्धावान् सम्यग्दृष्टी आहे. ॥ ५ ॥

आता सांगतात की, जिनभाषित सूत्र व्यवहार व परमार्थ असे दोन प्रकारचे आहे, त्यास जाणून योगीश्वर परिणाम शुद्ध करून अविनाशी सुख प्राप्त करतात.

जं सुतं जिणउत्तं, ववहावो तह य जाण परमत्थो ।

तं जाणिउण जोई, लहइ सुहं खवइ मलपुंजं ॥६॥

यत्सूत्रं जिनोक्तं, व्यवहारं तथा च जानीहि परमार्थम् ।

तं ज्ञात्वा योगी, लभते सुखं क्षपयति मलपुंजम् ॥६॥

अन्वयार्थ - (जं जिणउत्तं सुतं) जी जिनांनी सांगितलेले सूत्रे आहेत ते (ववहारो तह य परमत्थो जाण) व्यवहार आणि परमार्थाच्या स्याद्वादशैलीने कथन केल्या गेली आहेत. (जोई तं जाणिउण) त्यास योगीश्वर जाणून (सुहं लहइ) अविनाशी सुख प्राप्त करतात. व (मलपुंजं खवइ) मलपुंजास [अर्थात् द्रव्यकर्म, नोकर्म यांचा क्षय करतात, नाश करतात -

भावार्थ - जिनसूत्र व्यवहार आणि परमार्थ या दोन प्रकारे जो जाणतो ते योगीश्वर कर्माचा नाश करून अविनाशी सुखरूप अशा मोक्षाला प्राप्त करतात.

परमार्थ म्हणजे निश्चय व व्यवहाराचे थोडक्यात विवेचन.

जिनागमाचे व्याख्यान चार अनुयोगरूप शास्त्रांमध्ये दोन प्रकाराने सिद्ध आहे. एक आगमपद्धति आणि दुसरी अध्यात्मपद्धति. जेथे सामान्य-विशेषरूपाने सर्व पदार्थाचे वर्णन करतात ती आगमपद्धती आहे. परंतु जेथे एका आत्माच्याच आश्रयाने वर्णन करतात ते अध्यात्म आहे. हेतुमद आगम व अहेतुमद आगम असेही दोन भेद आहेत. जेथे सर्वज्ञाची आज्ञा मात्र प्रमाण मानून कथन आहे ते अहेतुमत् आगम आहे; आणि प्रमाणनयद्वारां वस्तुची निराबाध सिद्धी ज्या आगमात केलेली असते तो हेतुमद् आगम आहे. याप्रमाणे आगमामध्ये उपरोक्त दोन प्रकाराने निरूपण आहे. त्याबाबत संक्षेपाने विवेचन करतात.

जेव्हा आगमप्रतिपादित सर्व पदार्थावर हे घटवितात तेव्हा तर वस्तुचे स्वरूप सामान्यविशेषरूप अनंतर्धर्मस्वरूप आहे. ते ज्ञानगम्य

आहे. तेथे जे सामान्य लक्षणरूप पद्धतीने निरूपण आहे तो तर निश्चयनयाचा विषय आहे. आणि विशेषरूप जेवढे आहेत त्यांच्यामध्ये भेद करून भिन्न भिन्न निरूपण केलेले असते ते व्यवहारनयाचे दिग्दर्शन आहे. ज्या वस्तूचे प्रधानरूपाने कथन आहे, त्यास द्रव्य-गुण-पर्याय, उत्पाद-व्यव्याधीव्य, द्रव्य क्षेत्र काल भावरूपाने जे काही सामान्यविशेषरूप वस्तूचे सर्वस्व आहे ते तर निश्चय-व्यवहाराने निरूपण आहे, हे सिद्ध होते. आणि त्या वस्तूचे अन्य वस्तूच्या संयोगाने होणारे जे परिणाम असतील त्यास वस्तुरूपाने सांगणे हाही एक व्यवहार आहे. त्यास उपचार असेही म्हणतात. उदाहरणार्थ - जसे एखादा विवक्षित घट नावाचा पदार्थावर घटवावे तेव्हा त्या घटपदार्थाचे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावरूप सामान्यविशेषरूप जेवढे काही सर्वस्व आहे तेवढे निरूपण केले. असे निश्चय व्यवहाराने कथन तो तर निश्चय-व्यवहार आहे व घटास काही अन्यवस्तूच्या उपाधीने त्या घटाचे कथन करणे, तसेच अन्य पटादि पदार्थामध्ये घटाचा आरोप करून त्यास घट म्हणणे हाही (उपचाररूप) व्यवहार आहे.

व्यवहाराचे हे दोन भेद १ भेदव्यवहार व २ उपचार व्यवहार त्यामध्ये प्रयोजन व निमित्त यांची अपेक्षा आहे. प्रयोजनाच्या सिद्धीसाठी कोण्या वस्तूला घट म्हणणे तो व्यवहार प्रयोजनाने प्रवृत्त आहे आणि कोण्या एका अन्य वस्तूच्या निमित्ताने घटामध्ये होणाऱ्या अवस्था रूपाने त्यास घट म्हणणे हे निमित्ताच्या अपेक्षेने आहे. याप्रमाणे विवक्षित जीव-अजीव पदार्थावर घटवावे. एक आत्माच प्रधानतेने विवक्षित करून कथन म्हणजे अध्यात्मनिरूपण आहे. जीवसामान्यासही आत्मा म्हणतात. जो जीव आपणास अन्य सर्व जीवापासून व परपदार्थापासून भिन्न अनुभवतो त्यालाही आत्मा म्हणतात. जेव्हा आत्म्यास परद्रव्य व परभावापासून भिन्न अनुभवले असताना आपणावर निश्चय घटवावा तेव्हा याप्रकाराने आत्मा तर अनादि, अनंत, अविनाशी, सर्व अन्य पदार्थापासून भिन्न व आपल्या गुणपर्यायासह एकरूप सामान्यविशेषात्मक, अनंतधर्मस्वरूप द्रव्यपर्यायात्मक जीव नामक शुद्ध वस्तू आहे. तो कसा

आहे -

आत्मा शुद्ध ज्ञान-दर्शनमय चेतनास्वरूप आहे. तो त्याचा लक्षणभूत स्वभावधर्म आहे. तो अन्य पदार्थामध्ये अजिबात आढळून येत नाही. सर्व धर्मामध्ये व्यापक चेतना जीवाच्या सर्व गुणपर्यायामध्ये एकरूपाने व्यापक आहे. त्यास समयसार मध्ये ज्ञायकभाव व नियमसारमध्ये कारण परमात्मा म्हटले आहे. ती चेतना जीवाच्या सर्व सहभावी अनंतगुणामध्ये व क्रमभावी अनंत पर्यायामध्ये व्यापक आहे. ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य, श्रद्धा, चारित्र हे त्याचे सहभावी गुण आहेत व त्यामध्ये चेतना व्यापक आहे. तसेच मतिज्ञावादि केवलज्ञान अज्ञानभाव (क्षायोपशमिक) या सर्व क्रमभावी सर्व पर्यायांतही ती व्यापून आहे. असे हे सामान्य विशेषात्मक व द्रव्य-गुण-पर्याय हे जीवनामक वस्तूचे स्वरूप आहे. त्यामध्ये एक चैतन्य व्यापक आहे म्हणून तेच जीवाचे लक्षण आहे. असा एकरूप आत्मा, शुद्ध आत्मा असा जीव नामक पदार्थ सर्वज्ञाला प्रत्यक्ष आहे. तो शुद्धनयाच्या, शुद्ध द्रव्यार्थिक नयाचा विषय आहे. तेव्हा तर तो एकरूपाने अनुभवात येतो. अनंतधर्मामध्ये कोण्या एका धर्माच्या प्रधानतेने भेदरूप कथन हा व्यवहार आहे.

त्या आत्म्यास पर्यायदृष्टीने पाहिले तर त्यासह अनादि काळापासून कर्माचा परस्पर-अवगाह संबंध आहे. त्या कर्माच्या उदयाचे निमित्त असताना जीवामध्ये रागद्वेषादि विकारांची उत्पत्ती होते. त्यास विकारी भाव, कर्मजनित विभाव परिणाम म्हणतात. त्या विकाररूपाने आत्म्यास मानणे हे अनंत संसाराचे मूळ कारण आहे. हेच नवीन कर्मवंधास नियमरूपाने निमित्त आहे. याप्रमाणे अनादि काळापासून निमित्त-नैमित्तिक भावरूपाने चतुर्गतीमध्ये परिभ्रमण होत आहे. जी गती व भव प्राप्त करतो तेच नाव त्यावेळी मिळते. तसेच ज्या विकाररूपाने परिणमतो तीही संज्ञा त्यास मिळते. जेव्हा द्रव्यादि चतुष्ट्याचा सहज योग, नियति मिळते तेव्हा शुद्धनयाने जाणण्यायोग्य एकरूप शुद्ध ज्ञायक आत्मा अनुभवात येतो. त्यास जाणून त्याचेच श्रद्धान व अनुभवन करावे. तसेच कर्मसंयोग व कर्मसंयोगाच्या लक्ष्याने आपले रागद्वेषादि विकारास

जाणून त्यापासून भेदविज्ञान झाले असताना एकरूप ज्ञायकरूपाने आत्म्यास मानतो तेव्हा रागादिभावांचे ममत्व समाप्त होते. त्या रागद्वेषादि विकारांना दूर करण्याचा उपाय सर्वज्ञभाषित सूत्रामध्ये सांगितलेला आहे. त्यास जाणून, त्याचा स्वीकार करून स्वभावामध्ये स्थिरता झाल्याने अनंत चतुष्टयाची प्राप्ती होते. सर्व कर्म नष्ट होऊन सिद्धपद प्राप्त होते.

याप्रमाणे जेवढे काही संसारदशा आणि सिद्धदशेचे, संसारमार्ग व मोक्षमार्गाचे निरूपण आहे ते भेदरूप कथन आहे. म्हणून तो व्यवहार आहे. त्यासही अध्यात्मशास्त्रामध्ये अभूतार्थ असत्यार्थ म्हटलेले आहे. कारण त्रिकाल ध्रुव ज्ञायक आत्म्यामध्ये संयोगजनित भान मानणे हे तर असत्यार्थ आहे. कारण तो आत्म्याचा स्वतःसिद्ध स्वभाव नाही.

परंतु निमित्ताच्या सद्रावात संसारामध्ये ज्या अवस्था होतात त्याही जीवाच्याच अवस्था आहेत. आत्म्याच्या अवस्था म्हणजे आत्माच आहे. कारण त्या अवस्थामध्ये तो तन्मयपणे व्यापून आहे. म्हणून त्यास पर्यायदृष्टीने व्यवहाराने कथंचित् सत्यार्थी म्हटले आहे. परंतु अशी मान्यता भेदविज्ञानापूर्वीच असते. भेदविज्ञान झाल्यानंतर एकरूप ज्ञायक आत्म्याचा अनुभव झाल्यानंतर अंतरंगात अशीच श्रद्धा नसते.

आत्म्याशी अनादिकाळापासून परस्परावगाहरूपाने संबद्ध कर्म आत्म्यापासून भिन्नच आहे; कर्मनिमित्ताने प्राप्त होणारे शरीर ते प्रगटपणे आत्म्यापासून भिन्न आहे. त्यासही व्यवहारामध्ये आत्मा म्हणतात तो असत्यार्थ व्यवहार आहे. उपचार आहे. त्या निमित्ताने कर्मजनित विकार भाव होतात ते नैमित्तिक भाव आहेत; स्वाश्रित भाव नाहीत. निमित्ताश्रित आहेत. ते भाव अशुद्ध सद्बूत व्यवहाराने आत्म्याचे म्हटले जातात. याप्रमाणे जीवाबाबत निश्चय व्यवहाराचा संक्षेप आहे. सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रास मोक्षमार्ग म्हटले आहे. हे तिन्ही एका आत्म्याचेच भाव आहेत. सर्वज्ञपद प्राप्त होण्यापूर्वी त्याची साधना एकदेश असते त्यास सर्वदेशरूप म्हणणे हाही व्यवहार आहे. एकदेश म्हणणे हा निश्चय आहे.

भेदरूप सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रास मोक्षमार्ग म्हणणे, त्याचे बाह्य परद्रव्य द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव निमित्त आहेत त्यांनाही रलत्रय म्हणणे हे

सर्व व्यवहारच आहेत. देवगुरुशास्त्राचे श्रद्धानास सम्पदर्शन म्हटले आहे; जीवादि सात तत्त्वांच्या श्रद्धानास सम्पदर्शन म्हटले आहे; शास्त्रज्ञान व जीवादि तत्त्वाचे ज्ञानास सम्पदज्ञान म्हणणे; पाच महाब्रत, पाचसमिती, तीनगुप्ती या प्रवृत्तीला चारित्र म्हणणे; बारा प्रकारच्या तपास तप म्हणणे; असे भेदरूप कथन व परदव्याख्तित प्रवृत्ती या सर्वास अध्यात्म शास्त्रामध्ये व्यवहार असे म्हटले आहे. कारण वस्तूच्या अंशास वस्तु म्हणणे हाही तर व्यवहारच आहे. तो सद्गुत व्यवहार आहे.

अध्यात्मशास्त्रामध्ये असेही वर्णन आहे की, वस्तु अनंत धर्मस्वरूप आहे; म्हणून सामान्य-विशेषरूपाने तसेच द्रव्यपर्यायरूपाने वर्णन करतात. तिला द्रव्यमात्र म्हणणे वा पर्यायमात्र म्हणणे हा व्यवहार आहे. द्रव्य व पर्याय दोहोंचा निषेध करून वचनास अगोचर सांगणे हा निश्चयनयाचा विषय आहे. जे द्रव्यरूप आहे तेच पर्यायरूप आहे, याप्रमाणे दोहोचेही प्रधानरूपाने कथन करणे हे प्रमाण आहे. उदाहरणार्थ - जीवास चैतन्यरूप, नित्य, एक, सत्तामात्र इत्यादिप्रकारे अभेदमात्र सांगणे हे द्रव्यार्थिक नयाचे कथन आहे, आणि ज्ञान-दर्शनरूप, अनित्य, अनेक, नास्तित्य इत्यादि भेदरूपाने कथन करणे हा पर्यायार्थिक नय आहे. उपरोक्त दोन्ही नयातील दोन प्राधान्याचा निषेध करून वचनास अगोचर सांगणे हा निश्चय नय आहे. दोन्ही धर्मास प्रधान करून सांगणे हा प्रमाणाचा विषय आहे.

याप्रमाणे निश्चय-व्यवहाराचे सामान्य, संक्षेपाने कथन आहे. त्यास जाणून जसे आगम ग्रंथामध्ये वा अध्यात्मग्रंथामध्ये विशेष वर्णन असेल त्यास सूक्ष्म दृष्टीने जाणावे. जैनदर्शन अनेकांतस्वरूप स्याद्वादरूप आहे, नयाच्या आश्रयानेही वर्णन आहे. नयांच्या परस्पर विषय-विरोधास स्याद्वाद दूर करतो. त्या विरोध आणि अविरोधाचे स्वरूप चांगले समजून घ्यावे. म्हणून आपले ज्ञानाचे बळ काम करते तोपावेतो विशेषरूपाने समजून घेण्याचा यत्न करतच राहावा, काही अल्प ज्ञान प्राप्त करून त्याचा गर्व करू नये. वर्तमानकाळी अल्पज्ञानी पुष्कळ आहेत. म्हणून काही अभ्यास करून त्यामुळे स्वतःला महंत मानणे या

उद्धतपणाने गर्व होतो व ज्ञान थकल्यासारखे होते आणि विशेष समजून घेण्याची जिज्ञासाही राहात नाही. तेव्हा सर्वच उलटे होऊन यद्धातद्धा मनास येईल तसें सांगू लागतो. त्यामुळे अन्य जीवाचेही श्रद्धान विपरीत होते; तेव्हा आपण अपराधी होतो; म्हणून शास्त्रास समुद्राप्रमाणे जाणून आपण अल्पज्ञ आहोत अशी बुद्धी ठेवावी, त्यामुळे विशेष जाणण्याची जिज्ञासा कायम राहील. त्यामुळे ज्ञानाची वृद्धी होते.

अल्पज्ञानीमध्ये राहून महंतपणा मिरवितो तेव्हा आपणास प्राप्त ज्ञानही अज्ञानवत् होते, असे जाणून आगमाची जी निश्चय-व्यवहाररूप कथन शैली आहे ती समजून घेवून, त्याचे श्रद्धान करून, यथाशक्ती आचरण करावे. या काळामध्ये गुरुसंप्रदायाशिवाय महंत बनण्याचा हव्यास धरू नये. जिनाजेच्या भंगाचे भय ठेवावे - कोणी म्हणतात की, आम्ही तर परीक्षा करून जैन तत्त्वज्ञानास मानू ते निष्कारणच बडबड करतात. अल्पबुद्धी जीवाचे ज्ञान परीक्षा करण्यायोग्य नाही. आज्ञाप्रामाण्य मानून बनेल तेवढी परीक्षा करावी, हे दूषणास्पद नाही. केवळ परीक्षाप्रधानी होण्यामध्ये जिनमतापासून च्युत होण्याचे भय आहे. त्यात महान् दोष आहे. म्हणून ज्यास आपल्या हित-अहिताची चाड आहे त्यांनी असे यथार्थ समजून घ्यावे आणि ज्यांना अल्पज्ञानीमध्ये महंतपणा मिरवायचा आहे, आपला मान, लोभ, मोठेपणा आणि विषयकषाय पुष्टच करावयाचे असतील तर त्यांना मोक्षमार्गाचा उपदेश रुचणार नाही. विपरीत वृत्ती असेल तर त्यास उपदेश कसा द्यावा ? असे जाणावे. ॥६॥

जो सूत्राच्या अर्थ आणि पद दोहोपासूनही भ्रष्ट आहे त्यास मिथ्यादृष्टी जाना.

सूतत्यपयविणद्वो, मिच्छादिद्वी हु सो मुणेयब्बो ।

खेडे वि ण कायबं, पाणिष्पत्तं सचेलस्स ॥७॥

सूत्रार्थपदविनष्टः, मिथ्यादृष्टिः हि स ज्ञातव्यः ।

खेलेऽपि न कर्तव्यं, पाणिपात्रं सचेलस्य ॥७॥

अन्वयार्थ - (सुत्तत्पयविणद्वा) सूत्राचा अर्थ आणि पद यापासून जो भ्रष्ट आहे, (हे सो मिच्छादिदी मुणेयबो) तो नियमाने मिथ्यादृष्टी आहे असे जाणावे. (खेडेऽपि सचेलस्स पाणिपतं ण कायबं) त्यास खेळातही हास्यविनोदानेही, कुतुहलानेही पाणीपात्रामध्ये आहारदान देवू नये.

भावार्थ - सूत्रामध्ये मुनीचे रूप नग्रदिगंबर सांगितले आहे. यास असा सूत्राचा विषयही नाही व पदही नाही आणि स्वयं वस्त्र धारण करून आपणास मुनी म्हणवितो तो जिनाज्ञेपासून भ्रष्ट झालेला प्रगट मिथ्यादृष्टी आहे. म्हणून वस्त्रसहित साधूल कुतुहल म्हणून विनोद म्हणूनही पाणिपात्र म्हणजे आहारदान देवू नये. याचा असाही अर्थ निघतो की, अशा नामधारी मुनीला पाणिपात्रामध्ये आहार घेणे योग्य नाही. असा वेष हास्य-कुतुहलानेही धारण करणे उचित नाही की, सवस्त्र दीक्षा घेणे आणि पाणिपात्रामध्ये भोजन करणे. याप्रकारे तर क्रीडामात्राही प्रवृत्ती न करावी. ॥७॥

जिनसूत्रापासून भ्रष्ट असेल आणि तो हरिहरादिकासारखा असेल तरी त्यास मोक्ष मिळत नाही हे आता सांगतात -

हरिहरतुळोऽवि णरो, सगं गच्छेऽ एइ भवकोडी ।

तह वि ण पावइ सिद्धिं संसारत्थो पुणो भणिदो ॥८॥

हरिहरतुल्योऽपि नरः स्वर्गं गच्छति एति भवकोटिः ।

तथापि न प्राप्नोति सिद्धिं संसारस्थः पुनः भणितः ॥८॥

अन्वयार्थ - जो मनुष्य सूत्राचा अर्थ व पद या दोहोपासून भ्रष्ट आहे (हरिहरतुळो वि णरो) तो हरि म्हणजे नारायण आणि हर म्हणजे रुद्रासारखा मानव असूनही (भवकोडी सगं गच्छेऽ एइ) तो कोटी भव स्वर्गास जातो आणि येतो (तह वि सिद्धिं ण पावइ) तरीही तो सिद्धी प्राप्त करत नाही (पुण संसारत्थो भणिदो) तो संसारातच परिभ्रमण करतो असे जिनसूत्रात सांगितले आहे.

भावार्थ - श्वेतांबरादिक अशाप्रकारे म्हणतात की, गृहस्थ वगैरे

सवस्त्रांनाही मोक्ष होतो, असे सूत्रामध्ये सांगितले आहे. त्याचा या गाथेमध्ये निषेध केलेला आहे. त्याचा आशय असा की, जे हरिहरादिकाप्रमाणे महान् सामर्थ्यशालीही असोत तरीही सवस्त्राला तर मोक्षही नाहीच. शेतांबरांनी सूत्रे बदल करून रचली आहेत. त्यामध्ये जे लिहिले आहे ते प्रमाणभूत नाही. ते शेतांबर जिनसूत्राचा अर्थ व पदापासून च्युत झालेले आहेत, असे समजावे. ॥८॥

आता सांगतात की, जे जिनसूत्रापासून च्युत आहेत ते स्वचंद्र प्रवृत्ती करतात -

उक्तिद्विसिंहचरियं, बहुपरियम्मो य गरुयभारो य ।

जो विहरइ सच्छंदं, पावं गच्छदि होदि मिच्छतं ॥९॥

उत्कृष्टसिंहचरितं, बहुपरिकर्मा च गुरुभारश्च ।

जो विहरति स्वच्छंदं, पापं गच्छति भवति मिथ्यात्वम् ॥९॥

अन्वयार्थ - (उक्तिद्विसिंहचरियं) जो मुनी होतो व उत्तम सिंहाप्रमाणे निर्भय होतो, तसेच आचरण करतो, (बहुपरियम्मो) भरपूर परिकर्म अर्थात् तपश्चरण वगैरे क्रियाविशेषांनी सहित आहे, (च गरुयभारो) जो गुरुपदभाराने सहित आहे, संघनायक म्हटल्या जातो तरीही (जो सच्छंदं विहरइ) जर तो जिनसूत्रापासून च्युत होऊन स्वचंद्र प्रवृत्ती करतो तर (पावं गच्छदि) तो पापाचरणच करतो, (मिच्छतं होदि) मिथ्याहष्टी होतो.

भावार्थ - जो चतुर्विध धर्मसंघाचा नायक असूनही, गुरु होऊन निर्भयपणे वनामध्ये तपश्चरणादि करतो व त्यामुळे महत म्हणवून घेतो, जिनसूत्रभाषित मार्गापासून भ्रष्ट होतो व स्वैराचार प्रवृत्ती करतो तर तो पापी मिथ्याहष्टीच आहे, त्यांचा संसर्गही ठीक नाही. ॥९॥

जिनसूत्रामध्ये मोक्षमार्ग कसा सांगितला आहे हे सांगतात -

णिश्वेलपाणिपतं उवद्दुं परमजिणवरिंदेहिं ।

एको वि मोक्खमग्गो, सेसा य अमग्या सब्बे ॥१०॥

निश्चेलपाणिपात्रं उपदिष्टं परमजिनवरेन्द्रैः ।

एकोऽपि मोक्षमार्गः, शेषाश्च अमार्गः सर्वे ॥१०॥

अन्वयार्थ - (णिश्चेलपाणिपत्तं) जो निश्चेल व पाणिपात्र [अचेलकृत्व म्हणजे निर्ग्रथ दिगंबर रूप आणि हातामध्ये उभ्याने आहार घेणे] (परमजिनवरिदेहिं उवइडुं) हा तीर्थकर परमदेव जिनेन्द्रांनी मोक्षमार्ग सांगितला आहे. (एको वि मोक्खमग्गो) याप्रमाणे एकमेव अद्वितीय मोक्षमार्ग आहे. (य सेसा सबे अमग्गया) आणि या शिवाय अन्य मोक्षमार्ग नाही हे सर्वज्ञवचन आहे.

भावार्थ - जे हरिणाचे कातडे, वृक्षवल्कले, कापूसपट्ट, दुकूल, रोमवस्त्र (लोकर वगैरे) तसेच तृणवस्त्र इत्यादि राखतात; आपणास मोक्षमार्ग मानतात; परंतु याकाळी जिनप्रणीत मार्गाणासून भ्रष्ट झालेले आहेत. त्यांनी आपल्या मान्यतेप्रमाणे अनेकविधि वेष रूढ केले आहेत. कोणी पांढरे वस्त्र ठेवतात (श्वेतांबर) कोणी लाल वस्त्र घालतात, कोणी पिवळे वस्त्र घालतात, कोणी हादवस्त्र तर कोणी तृणवस्त्र घालतात, कोणी लोकर वगैरे रोमवस्त्र वापरतात. त्यापैकी कोणीही मोक्षमार्ग नाहीत. कारण जिनसूत्रामध्ये तर एक नग्न दिगंबर लिंग. (त्याचे प्रतीक म्हणून पाणिपात्र आहार घेतात.) याप्रकारे एकमात्र मोक्षमार्ग सांगितला आहे. अन्य सर्व वेष हा मोक्षमार्ग नाही व जो असे मानतो तो मिथ्यादृष्टी आहे. ॥१०॥

दिगंबर मोक्षमार्गाची प्रवृत्ती सांगतात -

जो संजमेसु सहिओ, आरंभपरिग्रहेसु विरओ वि ।

सो होइ वंदणीओ, ससुरासुरमाणुसे लोए ॥११॥

यः संयमेषु सहितः, आरंभपरिग्रहेषु विरतोऽपि ।

स भवति वंदनीयः, ससुरासुरमानुषे लोके ॥१२॥

अन्वयार्थ - (जो संजमेसु सहिओ) जो जिनलिंगधारी मुनिवर इंद्रिय-मन स्वाधीन ठेवणे, षट्काय जीवावर दया कराऱे याप्रकारे

संयमामध्ये लीन आहे, (आरंभपरिग्रहेसु विरओ वि) गृहस्थ सुलभ सर्व आरंभापासून तसेच बाह्य व अंतरंग परिग्रहापासून विरत आहे, त्यामध्ये प्रवर्तन करत नाही, (सो ससुरासुरमाणुसे लोए वंदणीओ होइ) आदि पदावरून ब्रह्मचर्य वगैरे गुणास धारण करतो तो देवदानवसहित मनुष्यलोकामध्ये वंदन करण्यायोग्य आहे. अन्यवेषधारी, आरंभ व परिग्रहामध्ये गुंतलेले अन्य पाखंडी वंदनीय नाहीत. ॥ ११ ॥

पुनश्च त्यांची विशेष प्रवृत्ती सांगतात -

जे बावीसपरीसह सहंति, सत्तीसएहि संजुत्ता ।

ते होंति वंदणीया, कम्मक्खयणिझरा साहू ॥ १२ ॥

जे द्वाविंशतिपरिषहान् सहन्ते, शक्तिशतेहिं संयुक्ताः ।

ते भवन्ति वंदनीया, कर्मक्षयनिर्जरा साधवः ॥ १२ ॥

अन्यवार्थ - (सत्तीसएहिं संजुत्ता जे बावीसपरीसह सहंति) जे शताधिक शक्तीने संपन्न असल्यामुळे बावीस परीषह सहन करतात परंतु ते उपस्थित झाले असतानाही मुनीर्धर्मापासून च्युत होत नाहीत (कम्मक्खयणिझरा ते साहू) ते कर्माचा क्षय व निर्जरा करणारे साधू (वंदणीया) वंदनीय आहेत.

भावार्थ - महान् सामर्थ्य धारण करणारे साधू परिषह सहन करतात, परीषह प्राप्त झाले तरी मुनीमार्गापासून ढळत नाहीत ज्यांच्या कर्माची निर्जरा व क्षय होतो. ते वंदनीय आहेत. ॥ १२ ॥

जो दिगंबर मुद्रेशिवाय कोणतेही वस्त्र धारण करतो, सम्यग्दर्शनज्ञानाने सहित आहे तो याप्रकारे सन्मान करण्यायोग्य आहे.

अवसेसा जे लिंगी, दंसणणाणेण सम्मसंजुत्ता ।

चेलेण य परिग्रहिया ते भणिया इच्छाणिझा य ॥ १३ ॥

अवशेषा जे लिंगिनः दर्शनज्ञानेन च सम्यक् संयुक्ताः ।

चेलेन य परिगृहीता, ते भणिता इच्छाकारयोग्याः ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ - (जे अवसेसा) जे कोणी दिगंबर लिंगधारी साधुशिवाय अन्य वेषधारी आहेत परंतु (सम्पदंसणणेण संजुत्ता) जे सम्यग्दर्शन व ज्ञानाने संपन्न आहेत (चेलेण य परिगहिया) वस्त्रद्वारा सहित आहेत ते (जे इच्छाणिज्ञा य) ते इच्छाकाराने विनय करण्यायोग्य आहेत.

भावार्थ - जे सम्यग्दर्शन व ज्ञानाने सहित आहेत, उत्कृष्ट श्रावकाचा वेष धारण करतात, एक लंगोटमात्र वस्त्र वा एक लंगोट व चादरमात्र धारण करतात त्यांचा 'इच्छाकार द्वारा' सन्मान करावा म्हणूनच त्यांना "इच्छामि" असे म्हणतात. 'इच्छामि' चा अर्थ असा आहे की, मी आपणास इच्छितो, चाहतो. हा 'इच्छामि' पदाचा अर्थ आहे. असे इच्छाकाराने सन्मान करावा हे सूत्रात सांगितले आहे. ॥१३॥

इच्छाकारयोग्य श्रावकाचे स्वरूप सांगतात -

इच्छायारमहत्यं, सुत्तटिओ जो हु छंडे कम्मं ।

ठाणे द्वियसम्पत्तं, परलोयसुहंकरो होदि ॥१४॥

इच्छाकारमहार्थं सूत्रस्थितः य स्फुटं त्यजति कर्म ।

स्थाने स्थितसम्यक्त्वः परलोकसुखंकरः भवति ॥१४॥

अन्वयार्थ - (सुत्तटिओ जो इच्छायारमहत्यं) जो सूत्रसंमत मार्गामध्ये स्थित आहे आणि 'इच्छाकार' या पदाच्या महान् अर्थास जाणतो तसेच [जो श्रावकाच्या प्रतिमारूप भेदस्वरूप अकरा स्थानामध्ये सम्यक्त्व सहित प्रवर्तता.] (जो हु कम्मं छंडेइ) जो आरंभादि कर्माचा त्याग करतो ते स्वर्गलोकांत जन्म घेऊन तेथील सुख भोगतो.

भावार्थ - उत्कृष्ट श्रावकाला इच्छाकार करतात. जो इच्छाकाराचा मुख्य आशय जाणतो, तो श्रावकधर्म पाळून सूत्रानुसार सम्यक्त्व न सोडता आरंभादिकास सोडून उत्कृष्ट श्रावक होतो तो स्वर्गसुख प्राप्त करतो. ॥१४॥

जो इच्छाकाराचा प्रमुख आशय समजून घेत नाही आणि अन्य धर्माचे आचरण करतो तो सिद्धी प्राप्त करत नाही, हे सांगतात -

अह पुण अप्पा णिच्छदि, धम्माइं करेइ णिरवसेसाइं ।

तहवि ण पावइ सिद्धिं, संसारस्थो पुणो भणिदो ॥१५॥

अथ पुनः आत्मानं नेच्छति, धर्मान् करोति निरवशेषान् ।

तथापि न प्राप्नोति सिद्धिं, संसारस्थः पुनः भणितः ॥१५॥

अन्यार्थ - ‘अथः पुनः’ असे सांगण्याचा आशय हा आहे की यापूर्वीच्या गाथेमध्ये सांगितले होते की, जो इच्छाकाराचा यथार्थ आशय जाणतो तो आचरण करून स्वर्गसुख प्राप्त करतो. तीच गोष्ट विशेषप्रकारे सांगतात. इच्छाकाराचा भाव तर आत्म्यास अनुभवणे हा आहे; आत्मस्वरूपात रुचि करणे हा आहे. (अहपुण अप्पा णिच्छदि) जो आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपाची इच्छा करत नाही आणि (णिरवसेसं धम्माइं करेइ) अन्य धर्माचे सर्व क्रियाकांड करतो (तहवि सिद्धिं ण पावइ) तरीही तो मोक्ष-सिद्धी-प्राप्त करत नाही. (पुणो संसारस्थो भणिदो) त्यास संसारीच म्हटले आहे.

भावार्थ - इच्छाकाराचा प्रमुख अर्थ स्वरूपाची इच्छा करणे हा आहे. तर ज्यास स्वरूपाची रुची म्हणजेच सम्यक्त्व नाही त्याचे सर्व श्रावक-मुनीचे क्रियाकांड मोक्षास कारण नाहीत. ॥१५॥

हाच अर्थ पुनः दृढ करतात -

एएण कारणेण य, तं अप्पा सदहेह तिविहेण ।

जेण य लहेह मोक्खं, तं जाणिञ्चह पयत्तेण ॥१६॥

एतेन कारणेन च, तं आत्मानं श्रद्धत्त त्रिविधेन ।

येन च लभते मोक्षं, तं जाणीत प्रयत्नेन ॥१६॥

अन्यार्थ - (य एएण कारणेन) पूर्वी गाथेत हे सांगितले आहे की, जो शुद्ध आत्म्यास उपादेय स्वीकारत नाही तो मोक्ष प्राप्त करत नाही, (तं अप्पा तिविहेण सदहेह) म्हणून हे भव्यजीवांनो ! आपल्या शुद्ध

आत्म्याची श्रद्धा करा की त्यामुळे (य जेण मोक्खं लहइ) मन वचनकायेने रुची करा. त्या मार्गाने मोक्ष प्राप्त करा. (तं पयत्तेण जाणिञ्जह) म्हणून ज्यामुळे मोक्ष मिळतो त्यास प्रयत्न करून जाणा.

भावार्थ - ज्यामुळे मोक्ष मिळतो त्यास जाणावे, श्रद्धान करावे; हा उपदेश आहे. अन्य आडंबराने काय लाभ आहे ? असा विचार करावा.

॥ १६ ॥

जे जिनसूत्रास जाणतात अशा मुनींचे लक्षण दृढपणे सांगतात -

बालग्गकोडिमेतं, परिग्रहग्रहणं ण होइ साहूणं ।

भुंजेइ पाणिपते, विण्णणं, इक्कठाणमि ॥ १७ ॥

बालग्गकोटिमात्रं, परिग्रहग्रहणं न भवति साधूनाम् ।

भुंजीत पाणिपते, दत्तमन्येन एकस्थाने ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ - (साहूणं बालग्गकोडिमेतं परिग्रहग्रहणं ण होइ) केसाच्या अग्रभागाइतकाही, टोकाएवढाही परिग्रहाचे ग्रहण साधू करत नाही. (पाणिपते विण्णणं एकस्थाने भुंजेह) तर ते आहार कसा घेतात ? आहार घेतात तर (पाणिपते विण्णणं एक्कठाणमि भुंजइ) आपल्या हाताच्या ओंजळीमध्येच घेतात, तेहि दात्याने दिलेलेच घेतात, पासुक आहारमात्र घेतात, तेही एकाच स्थानी घेतात, एकवेळ घेतात, वारंवार घेत नाहीत. अन्यस्थानी घेत नाहीत.

भावार्थ - जो मुनी पराने दिलेला प्रासुक योग्य व निर्दोष आहार दिवसातून एकवेळ आपल्या हस्तपात्रात घेतात तर ते अन्य परिग्रह कशाला ग्रहण करतील ? अर्थात् करणार नाहीत. जिनसूत्रामध्ये मुनीचे स्वरूप असे सांगितले आहे. ॥ १७ ॥

अल्पमात्र परिग्रह घेण्यामध्ये दोष दाखवितात -

जहजायरुवसरिसो, तिलतुसमितं ण गिहदि हत्थेसु ।

जइ लेइ आपबहुयं तत्तो पुण जाइ णिग्गोदं ॥ १८ ॥

यथाजातरूपसदृशः, तिलतुषमात्रं न गृणहाति हस्तयोः ।

यदि लाति अल्पबहुकं, ततः पुनः याति निगोदम् ॥१८॥

अन्यार्थ - मुनी (जहजायरूपसरिसो) यथाजात रूपधारी असतात.

जसा जन्मास आलेला बालक नग्ररूपधारी असतो तसेच तो नग्ररूप दिगंबर मुद्रेचा धारक असतो. (तिलतुसमितं हत्येसु ण गिहदि) तो आपल्या हाताने तिळाएवढाही तुषमात्र परिग्रह काहीही ग्रहण करत नाही आणि (जइ अप्पबहुयं लेइ) जर तो आपल्या हाताने थोडाबहुत ग्रहण करेल तर (पुण णिगोदं जाइ) तो पुनः निगोदात जातो.

भावार्थ - यथाजातरूप दिगंबर निर्ग्रथास मुनी म्हणतात मुनी असे रूप धारण करूनही जर काही परिग्रह स्वयं ठेवत असेल तर समजावे की याची जिनसूत्रावर श्रद्धा नाही. मिथ्यादृष्टी आहे. म्हणून मिथ्यात्वाचे फल तर निगोदच आहे. कदाचित काही तपश्चरणादिक करेल त्यामुळे शुभ कर्म बांधून स्वर्ग प्राप्त करील. तरीही एकेन्द्रिय होऊन संसारातच परिभ्रमण करतो. ॥१८॥

येथे प्रश्न उभा राहतो की मुनीला शरीर आहे ते आहार घेतात कमंडलु पिंछी शास्त्र ठेवतात आणि येथे तर मुनीला तुषमास परिग्रह नसतो असे सांगितले आहे. हे कसे ?

उत्तर - मिथ्यात्वसहित कषायभावास - रागद्वेषास आपले स्वरूप मानून विषय व कषाय पुष्ट व्हावेत म्हणून जर राखला तर त्यास परिग्रह म्हणतात. या उद्देशाने थोडाफार जो राखण्यात येतो तोही परिग्रह आहे व त्याचा निषेध आहे. परंतु (केवळ संयमाच्या रक्षेच्या प्रयोजनाने) तर कमंडलु आर्दींचा निषेध केलेला नाही. शरीर तर आयुष्य आहे तोवर सुटता सुटता नाही, त्याचेही तर ममत्व मात्र सुटते. त्या ममत्वाचा तर निषेध केलेलाच आहे. शरीर आहे तोवर आहार, औषधादि घेतले नाही तर सामर्थ्य न राहिल्यामुळे संयम साधणे जमणार नाही, म्हणून किमान आवश्यक तेवढा उचित आहार विधिपूर्वक घ्यावा लागला तर व तेव्हा तो रागाविना असेल तर घेवून शरीरास संयमार्थ

उभे ठेवून संयमाची साधना होते.

कमंडलु बाह्य शौचे, शुद्धतेचे उपकरण आहे. जर तो न ठेवावा तर मलमूत्राच्या अशुचिपणामुळे पंचपरमेष्ठीची भक्ती वंदना कशी करावी? लोकनिंदेस पात्र का व्हावे? पिंछी जीवरक्षेचे दयेचे उपकरण आहे, जर न ठेवावे तर जीवसहित भूमि आदींची शुद्धता कशाने करावी? पुस्तक ज्ञानाचे उपकरण आहे, जर न ठेवावे तर पठन पाठन कसे होणार? या अनिषिद्ध उपाधीचे ठेवणे ममत्वाने रागपूर्वक नाही. आहारविहार, पठन-पाठनची क्रिया जोवर आहे तोपावेतो केवलज्ञानही उत्पन्न होत नाही. या सर्वच क्रियांना सोडून, शरीराचेही सर्वथा ममत्व सोडून, ध्यानदशा पत्करून राहावे व आपल्या स्वरूपात लीन राहावे तेव्हा कोठे परम निर्ग्रथ दशा प्रगट होते. परंतु क्रिया आहेत तोपावेतो केवलज्ञान होत नाही. म्हणून सूत्रामध्ये निर्गंथपणा हा मोक्षमार्ग सांगितला आहे.

थेतांबर म्हणतात की, भवस्थिति पूर्ण झाल्यानंतर सर्व अवस्थेमध्ये केवलज्ञान उत्पन्न होते. परंतु हे म्हणणे मिथ्या आहे. हे जिनसूत्राचे वचन नाही; थेतांबरांनी जी कल्पित सूत्रे रचली आहेत त्यात लिहिले असेल. पुनः येथे थेतांबर म्हणतात की, जे आपण म्हणता तो तर उत्सर्ग मार्ग आहे; अपवाद मार्गामध्ये वस्त्रादिक उपकरण ठेवण्यास सांगितले आहे. जसे आपण धर्मोपकरण सांगितले तसेच वस्त्रादिकही धर्मोपकरण आहेत, जसे आहाराची वेदना नाहीशी झाली म्हणजे संयम साधतो. तद्वतच शीतवगैरेची बाधा वस्त्रादिकांनी दूर करून संयम साधला जातो. त्यात काय विशेषता? त्यास सांगतात की, त्यामध्ये तर फार दोष लागतात तर काही म्हणतात की, कामविकार उत्पन्न होईल तर स्त्रीसेवन करावे; त्यात काय विशेष? याप्रमाणे असे तर्क उपस्थित करणे योग्य नाही.

क्षुधेची वेदना आहाराने मिळविणे योग्यच आहे. आहाराशिवाय देह अशक्त होतो आणि देह सुट्टो तर आत्मघाताचा - अपघाताचा दोष येतो. परंतु शीतबाधा तर त्यामानाने अल्पच आहे. ती तर ज्ञानाभ्यासादिकांच्या साधनाने नाश पावते. हा अपवाद मार्ग अपवाद

म्हणतात हे ठीक आहे तर ज्यामध्ये मुनिपद राहील, त्याचे जतन होईल. तो अपवादमार्ग आहे. परंतु ज्या परिग्रहाने अथवा क्रियेने मुनीपद भ्रष्ट होऊन गृहस्थसमान होईल तो अपवादमार्ग नव्हे. (प्रवर्तन करणे हा अपवादमार्ग आहे.) दिगंबरमुद्रा धारण करून कमङ्डलु, पिंछीसहित आहारविहार, धर्मोपदेशामध्ये उत्सर्गमार्ग म्हटले आहे. आणि सर्वच प्रवृत्ती सोडून ध्यानस्थ होणे, शुद्धोपयोगामध्ये लीन होणे तो तर उत्सर्ग मार्ग म्हटले आहे. याप्रमाणे मुनीपद आपणाकडून साधत नाही असे जाणून काय म्हणून शिथिलाचाराचे समर्थन करावे ? मुनीपदास लागेल तेवढे सामर्थ्य नसेल तर श्रावकपद साधन करावे. यामार्गाने परंपरेने सिद्धी होईल. जिनसूत्राची यथार्थ श्रद्धा ठेवण्याने सिद्धी प्राप्त होते. याशिवाय अन्य क्रिया सर्वच काही संसारमार्ग आहे, मोक्षमार्ग नाही असे जाणावे. ॥ १८ ॥

याचे समर्थन करतात.

जस्स परिग्रहग्रहणं, अप्य बहुयं च हवइ लिंगस्स ।

सो गरहित जिणवयणे, परिग्रहरहिओ णिरायारो ॥ १९ ॥

जस्स परिग्रहग्रहणं, अल्यं बहुकं च भवति लिंगस्य ।

सो गर्ह्यः जिनवचने, परिग्रहरहितः निरागारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थ - (जस्स परिग्रहग्रहणं) ज्या मतामध्ये जे लिंग, वेष आहे त्या वेशामध्ये जो (अप्य बहुयं च भवति) परिग्रह त्यास तर ग्रहण करणे म्हटले आहे (सो गरहित जिणवयणे) ते मत अथवा त्याचा श्रद्धावान पुरुष गर्ह्य आहे, निंदायोग्य आहे, कारण की, (जिणवयणे परिग्रहरहिओ णिरायारो) जिनमतामध्ये परिग्रहरहितच असेल त्यास अनगार म्हटलेला आहे.

भावार्थ - श्वेतांबरादिकांच्या कल्पित सूत्रामध्ये त्याच्या वेषामध्ये थोडा वा जास्त परिग्रह ग्रहण करण्यास सांगितले आहे तो सिद्धांत व त्याचा श्रदानी निंद्य आहे. जिनवचनामध्ये जो परिग्रहरहित असेल त्यालाचा अनगार म्हणतात. ॥ १९ ॥

आता सांगतात की, जिनमार्गामध्ये असा मुनी वंदनीय आहे -

पंचमहव्ययजुत्तो, तिहिं गुत्तीहिं जो सं संजदो होदि ।

णिगंथमोक्खमग्गो, सो होदि हु वंदणिञ्चो य ॥२०॥

पंचमहाव्रतयुक्तः तिसृभिः गुप्तिभिः यः स संयतो भवति ।

निर्गंथमोक्षमार्गः स भवति हि वंदनीयश्च ॥२०॥

अन्वयार्थ - (यः पंचमहव्ययजुत्तो तिहिं गुत्तीहिं स संजदो होदि) जो पाच महाव्रते, तीन गुप्तीनी सहित आहे तोच संयत-मुनी-आहे. (सो णिगंथमोक्खमग्गो, य हु वंदणिञ्चो होदि) तोच निर्गंथ मोक्षमार्ग आहे; आणि तोच खरोखर वंदनीय आहे.

भावार्थ - जो अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह ही पाच महाव्रते पाळतो, मनोगुप्ती-वचनगुप्ती कायगुप्ती यांना पाळतो निर्गंथ मार्गाचा पथिक आहे. आणि तोच वंदनीय आहे. जो थोडा वा फार परिग्रह राखतो तो महाव्रती संयमधारी नाही. तो मोक्षमार्गस्थही नाही. तसेच तो गृहस्थासारखाही नाही. ॥ २० ॥

एक वेष उत्तम मुनीचा सांगितला, दुसरा भेष उत्कृष्ट गृहस्थाचा सांगतात -

दुइयं च उत्त लिंगं, उक्तिद्वं अवरसावयाणं च ।

भिक्खं भमेइ पत्ते, समिदीभासेच मोणेण ॥२१॥

द्वितीयं चोक्तं लिंगं, उत्कृष्टं अवर श्रावकाणां च ।

भिक्षां भ्रमति पात्रे, समितिभाषया मौणेन ॥२१॥

अन्वयार्थ - (दुइयं च लिंग उत्त) दुसरे उत्कृष्ट लिंग सांगितलेले आहे. (च अवरसावयाणं उक्तिद्वं) जो उत्कृष्ट श्रावक - म्हणजे गृहस्थ आहे. याप्रकारे उत्कृष्ट श्रावकाचे सांगितलेले आहे. तो उत्कृष्ट श्रावक अकराव्या प्रतिमेचा धारक आहे; (पत्ते भिक्खं ममइ) तो भ्रमण करून भीक्षावृत्तीने आहार घेतो आणि पात्रामध्ये वा हातामध्ये भोजन करतो

आणि (समिदीभासेण मोणेण) समितीची पालना करतो अथवा मौन पाळतो.

भावार्थ - एक तर मुनींचे यथाजात रूप सांगितले आहे. हे दुसरे उत्कृष्ट श्रावकाचे आहे; तो अकराव्या प्रतिमेचा धारक आहे; उत्कृष्ट श्रावक आहे. तो एक वस्त्र व कौपिन (लंगोट) धारण करतो आणि भिक्षेपूर्वक भोजन करतो, पात्रामध्येही भोजन करतो आणि करपात्रातही भोजन करतो. समितीरूप वचनही पाळतो अथवा मौनाने ही राहतो. याप्रमाणे हा दुसरा भेष आहे. ॥२९॥

आता तिसरे लिंग आर्यिकेचे सांगतात -

लिंगं इत्थीण हवदि, भुंजइ पिंडं सुएय कालम्मि ।

अज्ञिय वि एकवस्था, वस्त्वावरणेण भुंजेदि ।२२॥

लिंगं स्त्रीणां भवति, भुड्कते पिंडं सेक काले ।

आर्या अपि एकवस्त्रा, वस्त्रावरणेण मुड्कते ॥२२॥

अन्वयार्थ - (लिंगं इत्थीण हवदि) तिसरे लिंग स्त्रीसाध्वी आर्यिकेचे आहे. (साएय कालम्मि पिंडं भुंजेड) वारंवार भोजन न करता एकच वेळ भोजन करते. (अज्ञिय वि इक्क वत्था) आर्यिकाही असेल तरी तिने एकवस्त्र धारण करावे आणि (वत्थावरणेण भुंजेदि) आहार घेतेवेळीही वस्त्रधारण करूनच आहार घ्यावा. नग्र नाही.

भावार्थ - स्त्री आर्यिकाही असो अथवा क्षुलिका असो तिने आहार तर दिवसामध्ये एक वेळच घ्यावा. आर्यिकेनेही एक वस्त्र धारण करून आहार घ्यावा. नग्रदशेत नाही. याप्रमाणे क्षुलिका आर्यिका यांचे तिसरे लिंग आहे. आता हे सांगतात की, वस्त्रधारीला मोक्ष नाही. नग्रदशेतच साधूंची साधक दशा असते -

ण वि सिज्जदि वत्थधरो, जिणसासणे जइ वि होइ तित्थवरो ।

णगो विमोक्खमगो, सेसा उम्मगया सबे ॥२३॥

नापि सिध्यति वस्त्रधरः, जिनशासने यद्यपि भवति तीर्थकरः ।

नग्नः विमोक्षमार्गः, शेषा उन्मार्गकाः सर्वे ॥२३॥

अन्वयार्थ - (जिणसासणे) जिनपरंपरेमध्ये असे सांगितले आहे की (वथधरो ण सिज्जदि) वस्त्र धारण करणारा मोक्ष प्राप्त करत नाही. (जइ वि तिथ्यरो होदि) जरी तो तीर्थकर गृहस्थ दशेत असेल तरीही मोक्ष नाही. (णग्गो विमोक्षमग्गो) मोक्षमार्ग हा नग्न अवस्थेतच होतो. दिगंबरत्व नग्नपणा आहे तेव्हा मोक्ष प्राप्त करतो. कारणही नग्नत्वामध्येच मोक्षमार्ग आहे. (सेसा सब्बे उम्मग्गयो) बाकी सर्व मेष उन्मार्ग आहे.

भावार्थ - श्वेतांबरादिक वस्त्रधारीला सुद्धा मोक्ष मानतात ते मिथ्या आहे. जैनमत नाही. स्त्रियांना दिगंबर दीक्षा नाही याचे कारण सांगतात-

लिंगम्मि य इत्थीणं, थण्ठंतरे णाहिकक्खदेसेसु ।

भणिओ सुहुमो काओ, तासिं कह होइ पवज्ञा ॥२४॥

लिंगे च स्त्रीणां, स्तनांतरे नाभिकक्षदेशेषु ।

मणितः सूक्ष्मः कायः, तासां कथं भवति प्रव्रन्या ॥२४॥

अन्वयार्थ - (य इत्थीणं लिंगम्मि थण्ठंतरे णाहिकक्खदेसु) स्त्रियांचे लिंगामध्ये म्हणजे योनिमध्ये, दोन्ही स्तनांच्या मध्यभागी, बेंबी, दोन्ही कांख या भागामध्ये (सुहुमो काओ मणिदो) सूक्ष्मकाय म्हणजेच दृष्टीला अगोचर जीव असतात हे आगमात सांगितले आहे (तासं कह होइ पवज्ञा) या कारणाने स्त्रियांना दिगंबर दीक्षा कशी होऊ शकते ?

भावार्थ - स्त्रियांच्या योनि, स्तन, कांख, बेंबी या भागामध्ये संमूर्छन पंचेद्रियाची उत्पत्ति होत असते; असे शास्त्रांत सांगितले आहे त्यांना महाब्रतस्तुप दीक्षा कशी असू शकेल ? ते सूक्ष्म असल्यामुळे दिसूनही येत नाही. आर्यिकेला महाब्रते सांगितली तीही उपचाराने. परमार्थने नाही. स्त्री आपल्या सामर्थ्याच्या सीमेपर्यंत जाऊन ब्रत धारण करते. या अपेक्षेने उपचाराने त्यांना महाब्रत म्हटले आहे. ॥२४॥

आता सांगतात की, स्त्री सम्यग्दर्शनाने पवित्र असेल तर पापरहित

असते -

जइ दंसणेण सुद्धा उक्ता मग्गेण सावि संजुत्ता ।

घोरं चरिय चरित्तं इत्थीसु ण पावया भणिया ॥२५॥

तयदि दर्शनेन शुद्धा उक्ता मार्गण सापि संयुक्ता ।

घोरं चरित्वा चारित्रं, स्त्रीषु न पापका भणिताः ॥२५॥

अन्वयार्थ - (जइ दंसणेण सुद्धा) स्त्रीपर्यायातील जी स्त्री सम्यगदर्शनाने शुद्ध असेल (साऽपि मग्गेण संजुत्ता उक्ता) तीही मोक्षमार्गाने सहित आहे असे मान्य आहे. (घोरं चरित्तं चरित्वा) त्या जेव्हा घोर चारित्र तपादि पाळतात तेव्हा पापरहित होतात. (तम्हा इत्थिसु पावया ण भणिया) म्हणून त्यांना पापयुक्त पापी म्हटले नाही.

भावार्थ - महिलांमध्ये जी सम्यगदर्शनाने पवित्र असेल, आणि तपसंयम करेल तर ती पापरहित शुद्ध होते व स्वर्गही प्राप्त करते. म्हणून त्या प्रशंसायोग्य आहेत. परंतु त्यांना मोक्ष नाही. ॥२५॥

स्त्रियांना उत्कृष्ट ध्यानाची सिद्धी नाही हे सांगतात -

चित्तासोहि ण तेसिं ढिलं भावं तहा सहावेण ।

विज्ञदि मासा तेसिं, इत्थिसु ण संक्या झाणा ॥२६॥

चित्ताशोधि न त्रेषां, शिथिलः भावः तथा स्वभावेन ।

विद्यते मासा तेषां स्त्रीषु न शंक्या ध्यानम् ॥२६॥

अन्वयार्थ - (तेसिं चित्तासोहि ण) त्या स्त्रियांना चित्ताची शुद्धता मोक्षप्राप्ती इतपत नसते. (तेसिं मासा विज्ञदि दिलं भावं) स्वभावतःच त्यांना ढिला, चंचलभाव असतो, शिथिल परिणाम असतो. (तहा सहावेण) त्यांना मासिक पाळी असते, मासागणिक रुद्धिरस्त्राव होतो. (इत्थिसु संक्या झाणं ण) त्यांना शंका, भय असते म्हणून स्त्रियांना ध्यान नसते.

भावार्थ - चित्त शुद्ध असेल, दृढ निश्चल परिणाम असतील, कोणतीही शंका-भीती नसेल तेव्हा ध्यान होते. स्त्रियांना या तिन्हीही

गोष्टी नसतात. तर ध्यान कसे संभवेल ? ध्यानाशिवाय केवलज्ञान कसे उत्पन्न होईल ? आणि केवलज्ञानाशिवाय तर मोक्ष नाही. थेतांबर स्त्रियांना मोक्ष मानतात हे खोटे आहे. ॥२६॥

सूत्रपाहुड समाप्त करतांना सामान्यपणे सुखाचे कारण सांगतात -
गाहेण अप्पगाहा, समुद्रसलिले सचेल अत्थेण ।

इच्छा जाहु णियत्ता, ताह णियत्ताइं सब्दुक्खाइं ॥२७॥
ग्राहेण अल्पग्राह्याः, समुद्रसलिले स्वचेलार्थेन ।

इच्छा येभ्यः निवृत्ता, तेषां निवृत्तानि सर्वदुःखानि ॥२७॥

अन्यार्थ - (समुद्रसलिले सचेलअत्थेण) ज्याप्रमाणे कोणी यत्ताचारी वस्त्र धुण्यासाठी अगाध समुद्रामधून वस्त्र धुण्यास आवश्यक तेवढे जल घेतो तद्वत् (गाहेण अप्पगाहा) मुनी ग्राह्य म्हणजे ग्रहण करण्यायोग्य वस्तुपैकी आहारादिद्वारा थोडेच ग्रहण करतात. (इच्छा जाहु णियत्ता) ज्या मुनीश्वरांची इच्छा नाहीशी झाली आहे (तह सब्दुक्खाइं णियत्ताहिं) त्यांची सर्वच दुःखे संपली आहेत.

भावार्थ - जगामध्ये हे सर्वांना ज्ञात आहे की, जे संतोषी आहेत ते सुखी आहेत. या न्यायाने हे सिद्ध होते की, ज्या मुनींची इच्छा समाप्त झाली आहे, संसारसंबंधी विषयभोगांची इच्छा मुळीही नाही, देहापासूनही विरक्त आहेत म्हणून परमसंतोषी आहे, आणि जे आहारादि मात्र ग्रहण करण्यायोग्य आहेत त्यामधूनही मात्र थोडेच ग्रहण करतात ते परम संतोषी सुखी आहेत. हे जिनसूत्राच्या श्रद्धानाचे फळ आहे. अन्य सूत्रकारांच्या सूत्रामध्ये यथार्थ निवृत्तीचे प्रस्तुपण नाही. म्हणून कल्याण व सुख इच्छिणाऱ्या पुरुषाने जिनसूत्राचे निरंतर सेवन करावे.

याप्रमाणे आ. कुंदकुंदरचित सूत्रपाहुडचा धन्यकुमार गंगासा भोरे यांनी केलेला मराठी भावानुवाद समाप्त झाला.

चारित्रपाहुड

आता आ. कुंदकुंदरचित पाहुडग्रंथापैकी चारित्रपाहुडचा मराठी भावानुवाद करण्यात येतो. प्रथमतः मंगलाच्या प्रयोजनाने इष्ट देवास नमस्कार करून चारित्रपाहुड निस्लपणाची प्रतिज्ञा करतात -

सब्बण्हु सब्बदंसी, णिम्मोहा वीयराय परमेद्दी ।

वंदितु तिजगवंदा, अरहंता भव्यजीवेहि ॥१॥

णाणं दंसण सम्म, चारित्तं सोहि कारणं तेसिं ।

मोक्खाराहणहेऊं, चारित्तं पाहुडं वोच्छे ॥२॥

सर्वज्ञान् सर्वदर्शिनः निर्मोहान् वीतरागान् परमेष्ठिनः ।

वंदित्वा त्रिजगद्वंदितान् अर्हतः भव्यजीवैः ॥३॥

ज्ञानं दर्शनं सम्यक् चारित्रं शुद्धिकारणं तेषाम् ।

मोक्षाराधनहेतुं चारित्रं प्राभृतं वक्ष्ये ॥२॥

अन्यार्थ - (सब्बण्हु सब्बदंसी णिम्मोहा वीयराय परमेद्दी भव्यजीवेहि त्रिजगवंदा अरहंता वंदितु) सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, निर्मोह, वीतराग, परमेष्ठी, भव्यजीवांना वंदनीय अशा अरिहंतांना नमस्कार करून (णाणं दंसण सम्म तेसिं सोहिकारणं चारित्तं) सम्यगदर्शन व ज्ञान तसेच त्या ज्ञानदर्शनाच्या शुद्धीला कारण चारित्र हे (मोक्खाराहणहेऊं) मोक्षाच्या आराधनेला कारण आहे. अतः (चारित्तं पाहुडं वक्ष्ये) चारित्राचे प्रतिपादक प्राभृताचे मी वर्णन करेन.

भावार्थ - आचार्यांनी अरहंत परमेष्ठींना नमस्कार करून चारित्रपाहुड सांगण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. 'अरि म्हणजेच मोहनीय कर्म, रकारादि रज शब्दाचा अर्थ ज्ञानावरण, दर्शनावरण तसेच अंतराय. या चार घातिकर्माचे ज्यांनी हनन केले आहे ते अरहंत होत. 'अर्ह' पूज्यतावाचक

पद आहे. अरिहंत सर्व देव मानवादिकाकडून वंदनीय. दोन्ही पद्धतीने एकच पद सूचित होते. (१) ते सर्व पदार्थाना त्यांच्या सर्व गुणपर्यायासह युगपत जाणतात म्हणून सर्वज्ञ आहेत. (२) त्याचवेळी त्यांना युगपत् सामान्यपणे प्रतिभासित करतात; म्हणून सर्वदर्शी आहेत. (३) दर्शनमोहाच्या उदयामध्ये मोहभावाने रहित आहेत; म्हणून निर्माह आहेत. (४) वीतराग - चारित्रमोहनीयाच्या सर्व प्रकृतींचा क्षय केला म्हणून वीतराग आहेत. (५) सर्वाना परम इष्ट आहेत म्हणून परमेष्ठी आहेत. (६) तीन जगतातील सर्व भव्य जीवाकरवी वंदित आहेत.

चारित्रपाहुड मध्ये ज्याचे निस्तुलण आहे ते चारित्र १ सम्यगदर्शन - ज्ञानाच्या शुद्धतेला कारण आहे व मोक्षास कारणभूत हेतू आहे. त्या चारित्राचे वर्णन करण्याची प्रतिज्ञा करतात. ॥ १-२ ॥

सम्यगदर्शनादि तीन भावांचे स्वरूप सांगतात -

जं जाणइ तं णाणं, जं पेच्छइ तं च दंसणं भणियं ।

णाणस्स पिच्छियस्स, य समवण्णा होइ चारितं ॥ ३ ॥

यज्ञानाति तज्ज्ञानं, यत्पश्यति तच्च दर्शनं भणितम् ।

ज्ञानस्य दर्शनस्य च समापन्नात् भवति चारित्रम् ॥ ३ ॥

अन्यर्थ - (जं जाणइ तं णाणं) जे जाणते ज्ञेयाकाररूप विशेष प्रतिभास करते ते ज्ञान आहे. (जं पेच्छइ तं दंसणं भणियं) जे सामान्य सन्मात्र प्रतिभास करते ते दर्शनं आहे. (णाणस्स पिच्छियस्स य समवण्णा चारितं होइ) ज्ञान आणि दर्शनाच्या समायोगाने चारित्र होते.

भावार्थ - जाणते ते तर ज्ञान आहे. सामान्य प्रतिभास करते ते दर्शन आहे. दर्शन व ज्ञान दोन्ही एकरूप होऊन स्थिर होणे हे चारित्र आहे.

जे जीवाचे तीन भाव आहेत त्यांच्या शुद्धतेसाठी चारित्र या गाथेत दोन प्रकारचे सांगितले आहे.

एए तिणि वि भावा, हवंति जीवस्स अक्खयामेया ।

तिणं पि सोहणत्थे, जिणभणियं दुविहचारित्त ॥४॥

एते त्रयोऽपि भावाः भवन्ति जीवस्य अक्षया अमेया ।

त्रीणां पि शोधनार्थ, जिनभणितं द्विविधं चारित्रम् ॥४॥

अन्वयार्थ - (एए तिणिं वि अक्खयामेया भावा जीवस्स हवंति) हे यथार्थ ज्ञान-दर्शन-चारित्र तिन्ही अक्षय व अमेय आहेत. त्यांचा नाश होत नाही. शाश्वत आहेत म्हणून अक्षय आहेत. अमेय अपार आहेत. (तिणं पि सोहणत्थे) या तिन्ही घातिया कर्माच्या उदयामध्ये अशुद्ध आहेत. त्यांना शुद्ध करण्यासाठी (जिणभणियं द्विविधं चारित्तं) दोन प्रकारचे चारित्र जिनदेवांनी सांगितले आहे.

भावार्थ - जाणणे, पाहणे व आचरण करणे हे तीन भाव - स्वभाव - जीवाचे अक्षय (ज्यांचा नाश होत नाही) आणि अमेय अपार स्वभाव आहेत. लोकालोकांचा ज्ञेयाकाररूपाने प्रतिभासित करते ते ज्ञान आहे आणि ज्ञेयाकाराविना सन्मात्र सामान्य प्रतिभास म्हणजे दर्शन आहे. असाच चारित्र हाही जीवाचा ध्रुव स्वभाव आहे. मोहनीयाच्या उदयामध्ये हे तीन अशुद्ध आहेत. म्हणून या तिर्हींना शुद्ध करण्यासाठी चारित्र दोन प्रकारचे सांगितले आहे. ॥४॥

आता चारित्राचे दोन भेद सांगतात -

जिणणाणदिद्वीसुद्धं, पढमं समत्तचरणचारित्तं ।

बिदियं संयमचरणं, जिणणाणसदेसियं तं पि ॥५॥

जिनज्ञानदृष्टिशुद्धं, प्रथमं सम्यक्त्वचरणचारित्तं ।

द्वितीयं संयमचरणं, जिनज्ञानसंदेशितं तदपि ॥५॥

अन्वयार्थ - (पढमं समत्तचरणचारित्तं जिणणाणसंदेसियं दृष्टिशुद्धं) (जिणणाणदिद्वीसुद्धं) ते प्रथम सम्यक्त्वाचरण चारित्र हे जिनदेवाच्या ज्ञान-दर्शन श्रद्धानाने केलेले शुद्ध आहे. (बिदियं संयमचरणं तं पि जिणणाणसंदेसियं) (दुसरे संयमाचरण चारित्र हे) जिनेंद्राच्या ज्ञानाने

प्रदर्शित शुद्ध आहे.

भावार्थ - चारित्र दोन प्रकारचे सांगितले आहे. (१) प्रथम सम्यक्त्वाचरण सांगितले आहे. ते म्हणजे सर्वज्ञाच्या आगमामध्ये जे तत्त्वार्थाचे स्वरूप यथार्थ सांगितले आहे त्यास यथार्थ जाणून श्रद्धान करणे. त्याचे शंकादि अतीचार मल-दोष सांगितले आहेत त्यांचा परिहार करून शुद्ध करणे, तसेच त्यांच्या निःशक्तितादि गुणांची अभिव्यक्ती हे सम्यक्त्वाचरण चारित्र आहे. आणि महाब्रते अंगीकार करून सर्वज्ञाच्या आगमात सांगितल्याप्रमाणे संयमाचे आचरण करणे आणि त्यामध्ये अतीचारादि दोष दूर करणे हे संयमाचरणचारित्र आहे. याप्रमाणे संक्षेपाने दोन चारित्राचे स्वरूप आहे. ॥५॥

आता सम्यक्त्वाच्या पंचवीस दोषांना टाळून आचरण करण्यास सांगतात.

एवं चिय जाऊण य, सब्वे मिछत्तदोससंकाइ ।

परिहर समत्तमला जिणभणिया तिविहजोएण ॥६॥

एवं चैव ज्ञात्वा च, सर्वान् मिथ्यात्वदोषान् शंकादीन् ।

परिहर सम्यक्त्वमलान्, जिनभणितान् त्रिविधयोगेन ॥६॥

अन्वयार्थ - (एवं चिय सब्वे संकाइ मिछत्तदोसं णाऊण) याप्रमाणे सर्व शंकादिक मिथ्यात्वाच्या दोषांना जाणून (जिणभणिया समत्तमला तिविह जोएण परिहर) जिनेन्द्रांनी सांगितलेल्या सम्यक्त्वाच्या पंचवीस दोषांना मन-वचन-काय या तिन्ही योगाने त्याग कर.

भावार्थ - सम्यक्त्वाचरण चारित्र, १ शंका २ कांक्षा ३ विचिकित्सा ४ मूढदृष्टि ५ अनुपगूहन ६ अस्थितीकरण ७ अवात्सल्य व ८ अग्रभावना हे सम्यक्त्वाचे आठ दोष-मल आहेत. या आठाचा त्याग असेल तर सम्यगदर्शन शुद्ध होते. म्हणून हे आठ दोष टाळण्याचा उपदेश भगवंतांनी दिलेला आहे.

आठ दोषाचे स्वरूप लक्षण - १ शंका - जिनशासनामध्ये जसे

द्रव्याचे उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य; द्रव्य-गुण-पर्याय-लक्षण भेद वगैरे सांगितले आहेत त्यासंबंधी संशय असणे. तसेच सात भयाच्या निमित्ताने स्वस्वरूपापासून, आत्मानुभूतीपासून भ्रष्ट होईल त्या भयासही शंका म्हणतात.

२ कांक्षा - मोगांच्या इच्छेला, परिग्रहाच्या ममत्वास व वासनेला कांक्षा म्हणतात. कांक्षेमुळेही तो शुद्ध आत्म्यापासून ढळतो.

३ विचिकित्सा - वस्तुस्वरूपामध्ये म्हणजेच वस्तुर्धर्मामध्ये ग्लानी करणे हा जुगुप्सादोष आहे. यामुळे श्रमणादि धर्मात्म्यास पूर्वपापेदयाने मलिनता होते. ती पाहून त्याची घृणा उत्पन्न होते.

४ मूढदृष्टी - देवगुरुर्धर्मशास्त्र आणि लौकिक कार्यामध्ये मूढबुद्धी करणे, त्यांचे वास्तव स्वरूप न जाणणे यामुळे लौकिक जनास संमत सरागी देव, परिग्रही गुरु, हिंसाप्रधान धर्म आणि संक्रांतदान इत्यादि नानाविध व्यवहारक्रिया यामध्ये व्यामोहाने धर्मबुद्धी होते व त्यामुळे धर्ममार्गापासून भ्रष्ट होतो.

५ अनुपगूहण, वा अनुपबूंहण - धर्मात्म्याला पूर्व कर्मोदयाने दोष उत्पन्न झाले असतांना त्यांची अवज्ञा करणे, दोष उघड करणे, सद्गुणाकडे दृष्टी नसणे.

६ अस्थितिकरण - कोणी भव्य धर्ममार्गापासून भ्रष्ट होत असेल तर त्यास मार्गामध्ये स्थापित न करणे.

७ अवात्सत्य - सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्रामध्ये अनास्था, अरुची तसेच धर्मात्म्याला आपत्तीच्या प्रसंगी त्यास अप्रीतीने साहृ न करणे.

८ अप्रभावना - आपल्या सम्यग्दर्शनादिकाच्या वृद्धीसाठी प्रयत्न करणे, जिनशासन व धर्माचे माहात्म्य न राखणे.

हे आठही दोष त्यास धर्माचे माहात्म्य पटलेले नाही हे सिद्ध करतात. हे आठही दोष मिथ्यात्वाच्या उदयामध्ये होतात. मिथ्यात्वाच्या तीव्र उदयामध्ये सम्यकत्वाचा अभाव असतो. सम्यग्प्रकृतीच्या उदयामध्ये अतीचारादि दोष लागतात. परमार्थाने अतीचार टाळलेच पाहिजेत.

तीन मूढता - या आठ दोषाबरोबर अन्यही दोष असतात. तीन

मूढता त्या दोषापैकीच आहेत.

१ देवमूढता - काही लाभाच्या अभिलाषेने दोषसहित सरागी देवांची उपासना करणे; त्यांच्या स्थापना-आकारामध्ये स्थापून पूजादि करणे. २ गुरुमूढता - खोटा वेष धारण करणारे आरंभ व परिग्रहामध्ये जे फसलेले आहेत त्यांचा सत्कार सन्मान करणे, वैव्यावृत्य करणे. ३ लोकमूढता - अन्यमर्तींच्या प्रभावात येवून उचित - अनुचित विवेक न करता धर्मविरुद्ध प्रवृत्ती करणे. जसे, सूर्यास अर्घ्य देणे पूजणे; ग्रहणकाळी स्नान करणे; संक्रान्तिदान; घर, गाय, घोडा, वृक्ष, रत्न, रुपयादिकांची पूजा करणे, नदी समुद्रास तीर्थ समजून स्नान करणे इत्यादि, सती जाणे, पर्वतावरून उडी घेणे वगैरे.

सहा अनायतन - कुगुरु, कुदेव, कुशास्त्र हे तीन आणि त्याचे भक्त तीन असे एकूण सहा धर्माचा आधार नाहीत म्हणून त्यांना अनायतन म्हणतात. तरीही त्यांना धर्मास कारण मानून मन व वचनाने प्रशंसा करणे शरीरद्वारा सेवा-उपासना करणे.

आठ मद - जाति, संपत्ती, कुल, रूप, तप, बल, विद्या व ऐश्वर्य यांचा गर्व करणे हे आठ मद आहे ? १ जाति म्हणजे मातृपक्ष; लाभा २ धनादि जमीन आदि वैभव; ३ कुल म्हणजे पितृपक्ष; ४ रूप शरीनामकर्म व स्पर्श-रूपादि नामकर्माने प्राप्त होते; ५ इच्छेचा निरोध करून कडक आचरणे तप आहे; ६ बल शरीराश्चित आहे; ७ विद्या ज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमानुसार होते; हे आठही परद्रव्याचे परिणाम असून अस्थिर आहेत. त्याचा गर्व करणे हा पुद्गल-परिग्रहाचा सन्मान व आत्माचा अनादर आहे. मिथ्यात्वामध्येच गर्व उत्पन्न होतो.

याप्रमाणे ८ शंकादिक ३ मूढता ६ अनायतन व ८ मद असे एकूण सम्यक्त्वाचे पंचवीस दोष आहेत. त्यामुळे सम्यक्त्व मलीन होते अथवा नष्ट होते. आणि याचा त्याग केल्याने सम्यक्त्व शुद्ध निर्मल होते. हे सम्यक्त्वाचरण चारित्र आहे. ॥६॥

आता प्रथम आठ दोषांचा अभाव झाला असतांना होणारी प्रवृत्ती हे सम्यक्त्वाचे आठ गुण अथवा अंग आहेत, त्याचे वर्णन करतात.

णिसंकिय णिकंविखय, णिविदिगिंग्ठा अमूढदिई य ।

उपगूहण ठिदिकरण, वच्छल पहावणा य ते अद्द ॥७॥

निःशंकितं निःकांक्षितं, निर्विचिकित्सा, अमूढदृष्टी च ।

उपगूहनं स्थितिकरणं, वात्सल्यं प्रभावना च ते अष्टौ ॥७॥

अन्वयार्थ - अन्वय गाथानुसारच १ निःशंकित २ निःकांक्षित ३ निर्विचिकित्सा ४ अमूढदृष्टी, ५ उपगूहन व उपवृहण ६ स्थितिकरण ७ वात्सल्य आणि ८ प्रभावना हे आठ अंग आहेत.

भावार्थ - हे आठ अंग म्हणजे मागील सूत्रामध्ये जे प्रथमतः शंकादि आठ दोष सांगितले आहेत त्यांच्या अभावात प्रगट होतात. यांच्या पुराणामध्ये कथा आहेत, त्या जाणाव्यात.

१ निःशंकित अंग - यामध्ये अंजनचोर प्रसिद्ध आहे. त्यांची जिनवचनावर प्रगाढ श्रद्धा होती. कोणत्याही प्रकारे संशय नव्हता. निर्भयपणाने झाडास टांगलेल्या शिक्यावर प्रवेश करून एक एक दोरी कापत कापत निःशंकत्व सिद्ध केले.

२ निःकांक्षिताचे उदाहरण सीता, अनंतमती, सुतारा इत्यादि आहेत. त्यांनी भोगासाठी धर्म मुळीच सोडला नाही. ३ उद्दायन राजा तिसऱ्या अंगात प्रसिद्ध आहे. ४ रेवती राणी अमूढदृष्टी अंगामध्ये प्रसिद्ध आहे. ५ उपगूहन अंगामध्ये जिनेन्द्रभक्त शेठ प्रसिद्ध आहे. ज्या कुणी चोराने ब्रह्मचारीचा वेष घेवून चोरी केली. त्यांच्या ब्रह्मचर्यपदाची निंदा होते असे जाणून त्याचे दोष प्रगट केले नाहीत. ६ स्थितिकरण अंगामध्ये वारिषेण प्रसिद्धीला आला आहे. त्याने पुष्पदंत ब्राह्मणास मुनीपदापासून भ्रष्ट होतोसे पाहून त्यास भगवती दीक्षेमध्ये स्थापित केले. ७ विष्णुकुमार मुनी वात्सल्य अंगामध्ये प्रसिद्धीला आले. त्यांनी अकंपनादि सातशे मुनीवरील घोर उपसर्गाचे निवारण केले. ८ प्रभावना अंगामध्ये वज्रकुमार मुनी प्रसिद्धीला पावलेत. त्यांनी विद्याधराची साह्यता घेवून धर्माची प्रभावना केली. असे अंगाचे पालन केले असता सम्यक्त्वाचरण चारित्र होते. ज्याप्रमाणे हात-पायादि अंग असतात

तसेच सम्यक्त्वाचे हे आठ अंग आहेत. सर्वांग पूर्णता ते शरीरसौंदर्य आहे तद्वत आठ अंगाचे पालन हे सम्यक्त्वाचे साधन व पूर्णता आहे. अथवा एखादे अंग प्रगट नसेल तर ते विकलांग पुरुषाप्रमाणे सम्यक्त्व शोभिवंत दिसत नाही.

सम्यक्त्वाचरणाचे स्वरूप सांगतात -

तं चेव गुणविसुद्धं, जिणसमतं सुमुक्खठाणाए ।

जं चरई णामजुतं, पढमं समत्तचरण चारितं ॥८॥

तद्यैवगुणविशुद्धं जिनसम्यक्त्वं सुमोक्षस्थानाय ।

तत् चरति ज्ञानयुक्तं, प्रथमं सम्यक्त्वाचरणचारित्रम् ॥८॥

अन्वयार्थ - (तं चेव गुणविसुद्धं जिनसमतं) निःशंकितादि आठ गुणांनी सुविशुद्ध अशी अरिहतांदिकांची श्रद्धा (जं चरई णामजुतं) त्याचे यथार्थ ज्ञानपूर्वक जो आचरण करतो (पढमं समत्तचरणचारितं सुमुक्खठाणाए) ते प्रथम सम्यक्त्वाचरण चारित्र आहे व ते मोक्षस्थानास कारणभूत आहे.

भावार्थ - सर्वज्ञकथित तत्त्वार्थाची श्रद्धा, जर तो सम्यगदृष्टी निःशंकितादि आठ गुणांनी सहित असेल, पंचवीस दोषांनी रहित असेल तर तो ज्ञानवान असतो व ज्ञानसहित आचरण करतो तर त्या श्रद्धेल सम्यक्त्वाचरण चारित्र म्हणतात. ते मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी मूलभूत कारण आहे. कारण सम्यक्त्वाला मोक्षमार्गाची प्रथम पायरी म्हटलेले आहे. म्हणून मोक्षमार्गामध्ये हेच प्रधान साधन आहे. ॥८॥

याप्रमाणे सम्यक्त्वाचरण चारित्र धारण करून संयमाचरणाचा जो अंगीकार करतो तो निर्वाणास शीघ्रच प्राप्त होतो हे सांगतात -

समत्तचरणसुद्धा, संजमचरणस्स जइ व सुप्रसिद्धा ।

णाणी अमूढदिटी, अचिरे पावंति णिव्वाणं ॥९॥

सम्यक्त्वाचरणशुद्धा, संयमचरणस्य यदि वा सुप्रसिद्धा ।

ज्ञानिनः अमूढदृष्ट्यः, अचिरं प्राप्नुवन्ति निर्वाणम् ॥९॥

अन्वयार्थ - (णाणी अमूढदिव्वी) जो ज्ञानी आहे, आणि दृष्टी अमूढ, निर्मल, समीचीन आहे (सम्पत्त चरणसुद्धा) ते सम्यक्त्वाचरणाने शुद्ध होतात आणि जर ते संयमाचरण चारित्राने समीचीन प्रकारे शुद्ध होईल तर (अचिरे पावंति णिवाणं) तर ते शीघ्रच निर्वाणास (पावंति) प्राप्त होतात.

भावार्थ - जे पदार्थाचे यथार्थ सम्यग्ज्ञान ज्ञाल्यामुळे मूढतेने रहित होतात ते विशुद्ध सम्यग्दृष्टी होऊन सम्यक्चारित्ररूप संयमाचे आचरण करतात तेव्हां ते शीघ्रच निर्वाणास प्राप्त होतात. संयमाचा अंगीकार केला असताना स्वरूपामध्ये स्थिरतारूप ध्यान होते व त्याच धर्मध्यानाच्या सामर्थ्याने सातिशय अप्रमत्त नामक सातवे गुणस्थान प्राप्त करतात. हे सम्यक्त्वाचरण चारित्राचेच माहात्म्य आहे.

जो सम्यक्त्वाचरणापासून भ्रष्ट आहे आणि संयमाचे आचरण करतो तोही मोक्ष प्राप्त करत नाही हे आता सांगतात -

समत्तचरणभट्टा, संजमचरणं चरंति जे वि णरा ।

अण्णाणणाणमूढा, तह वि ण पावंति णिवाणं ॥९०॥

सम्यक्त्वचरणभ्रष्टाः, संयमचरणं चरन्ति येऽपि नराः ।

अज्ञानज्ञानमूढा, तथाऽपि न प्राप्नुवन्ति निर्वाणम् ॥९०॥

अन्वयार्थ - (जे वि णरा समत्तचरणभट्टा) जे मनुष्य सम्यक्त्वाचरण चारित्रापासून तर भ्रष्ट आहेत परंतु (संजमचरणं चरंति) आणि संयमाचरण चारित्र पाळतात ते (अण्णाणणाण मूढा) अज्ञानामुळे यथार्थ ज्ञानामध्ये मूढ असतात (तहवि णिवाणं ण पावंति) तरीही निर्वाण प्राप्त करत नाहीत.

भावार्थ - सम्यक्त्वाचरणचारित्र नसताना बाह्य संयमाचरण चारित्रही निर्वाणाचे कारण नाही; कारण की सम्यग्दर्शनाशिवाय तर ज्ञान हे मिथ्याज्ञान असते. म्हणून याप्रकारे सम्यक्त्वाशिवाय चारित्रही मिथ्याचारित्र

असते ॥१०॥

आता येथे प्रश्न उत्पन्न होतो की, याप्रमाणे सम्यक्त्वाचरण चारित्राचे चिन्ह काय आहे की, ज्यामुळे त्याचे समीचीन ज्ञान होईल. याचे उत्तर म्हणून यानंतर गाथेमध्ये सम्यक्त्वाची चिन्हे सांगतात -

वच्छल्लं विणयेण य, अणुकंपाए सुदाणदच्छाए ।

मगगुणसंसणाए, उवगूहण रक्खणाए य ॥११॥

एएहिं लक्खणेहिं य, लक्षिखञ्जइ अञ्जवेहिं भावेहिं ।

जीवो आराहंतो जिणसमतं अमोहेण ॥१२॥

वात्सल्यं विनयेन य, अनुकंपया सुदानदक्षया ।

मार्गणगुणशंसनया, उपगूहनं रक्षणेन य ॥१३॥

एतैः लक्षणैः च लक्ष्यते आर्जवैः भावैः ।

जीवः आराधयन् जिनसम्यक्त्वं अमोहेन ॥१४॥

अन्यार्थ - (जिणसमतं अमोहेण आराहंतो जीवो) जिनकथित तत्त्वावर श्रद्धा ठेवणारा निर्मोह होऊन (एएहिं लक्खणेहिं लक्षिखञ्जई) या लक्षणांनी ओळखल्या जातो. १ (वच्छल्लं) धर्मात्मा पुरुषावर त्याचा वात्सल्यभाव असतो, ज्याप्रमाणे नुकतीच व्यालेली गाय आपल्या बछड्यावर प्रेम करते तशी धर्मात्म्यावर निर्वाज प्रीति असणे हे एक चिन्ह आहे. २ (विणयेण) जो सम्यक्त्वाने अधिक आहे अशा व्यक्तीचा विनयपूर्वक मानसन्मान करणे हे सम्यक्त्वाचे दुसरे लक्षण आहे. ३ (अणुकंपाए) दुःखी जीवास पाहून सम्यगट्टीचे हृदय अनुकंपेने भरून येते. हेही एक चिन्ह आहे. ४ (सुदाणदच्छाए) चांगल्या प्रकारे, निर्ग्रथमार्गाचा प्रशंसनीय पथिक आहे. हे जिनमार्गाच्या दृढ श्रद्धेचे चिन्ह आहे. ५ (उवगूहण) धर्मात्मा जीवामध्ये कर्मादयवश काही दोष उत्पन्न झाले तर त्याची जाहिरातबाजी न करता त्यास प्रगट न करणे हे सम्यगट्टीचे चिन्ह आहे. ६ (रक्खणाए) धर्मात्मा मार्गापासून भ्रष्ट होत असेल तर सम्यक्त्वी

त्यास मार्गामध्ये स्थापित करतो; हे स्थितिकरण सम्यक्त्वाचे लक्षण आहे. ७ (अज्जवेहि भावेहि) तसे हे सर्व भाव एका आर्जवभावामुळे समीचीन होतात, कारण निष्कपट परिणामामध्येच हे चिन्ह सम्यक् दिसून येतात. हे सम्यग्दृष्टीचे लक्षण आहे.

भावार्थ - सम्यक्त्वभाव हा जीवाचा शुद्धभाव असून तो मिथ्यात्व कर्माच्या अनुदयामध्ये प्रगट होतो. तो भाव सूक्ष्म आहे. छद्मस्थाच्या ज्ञानाला अगोचर आहे. सम्यग्दर्शनाचे बाह्य चिन्ह सम्यक्त्वी जीवामध्ये प्रगट होते. त्यावरून सम्यक्त्वाची ओळख होते. वात्सल्यादिक जे लक्षण सांगितले आहेत ते सर्वांस ज्ञात असतात. स्वतःसही अनुभवगोचर होतात : आणि त्याच्या शरीर व प्रवृत्तीवरून सर्वांना अनुमानाने ज्ञात होतात. विशेष प्रवृत्तीमुळे त्यांची ओळख होते. असा व्यवहार दिसून येतो. असे नसेल तर व्यवहार सम्यक्त्वमार्गाचा लोप होण्याचा संभव आहे. व्यवहारी लोकांना व्यवहार आश्रय घेण्यायोग्य आहे; कारण त्यास व्यवहाराच्या अवलंबनाने निश्चयाचे ज्ञान होते. परमार्थ तर प्रत्यक्षगम्य आहे आणि व्यवहार छद्मस्थ संजीला अनुमानगम्य आहे.

॥ ११-१२ ॥

जो या कारणाने युक्त आहे तो सम्यक्त्व सोडतो -

उच्छाहभावणा संपसंसेवा कुदंसणे सद्गा ।

अण्णाणमोहमग्ने, कुवंतो जहदि जिणसम्म ॥ १३ ॥

उत्साहभावणा, संप्रशंसासेवा कुंदसणे श्रद्धा ।

अज्ञानमोहमार्ग, कुर्वन जहाति जिनसम्यक्त्वं ॥ १३ ॥

अन्यार्थ - (कुदंसणे सद्गा) नैद्यायिक, सांख्य, बुद्ध, चार्वाक, मीमांसक, शून्यवादी आणि अन्य मिथ्या मतामध्ये तसेच थेतांबर, आदि जैनाभासांच्या मिथ्या प्रस्तुपणा यामध्ये (सद्गा) श्रद्धा ठेवणे, (उच्छाहभावो) त्यांची उत्साह भावना (संपसंसेवा) प्रशंसा, सेवा जो कोणी पुरुष करेल तो (जिणसम्म जहदि) सर्वज्ञप्रणीत तत्त्वांच्या समीचीन

श्रद्धानापासून च्युत होतो. तो मिथ्यामताचा आग्रह हा (अण्णाणमोहमगे) तर अज्ञान आणि मिथ्यात्वाचा मार्ग आहे.

भावार्थ - अनादिकाळापासून मिथ्यात्वकर्माच्या उदयवश हा जीव पंचपरिवर्तनरूप संसारामध्ये परिभ्रमण करतो आहे. त्यातून काही भाग्य खुलले म्हणून जिनधर्माचा सहारा घेतो. परंतु मिथ्याहृष्टीचा संसर्ग झाल्यामुळे त्यांच्यासंबंधी उत्साह, भावना, सेवा प्रशंसा श्रद्धा जर उत्पन्न झाली तर सम्यक्त्वाचा घात होतो. कारण की तो जैनदर्शनाशिवाय अन्य मतामध्ये निरुपित मिथ्या तत्त्वांची रुची करतो व त्यामुळे सम्यक्त्वाचा घात होतो. म्हणून मिथ्याहृष्टीसह संगति करू नये. असा भावार्थ. ॥ १३ ॥

मागील सूत्रामध्ये उत्साह, भावना, सेवा वौरे सांगितल्या आहेत ते सर्व यथार्थ वस्तुतत्त्वासंबंधी असतील तर जिनमताच्या श्रद्धानाचा त्याग होत नाही -

उच्छाहभावणा संपसंससेवा सुदंसणे सद्वा ।

ए जहादि जिनसम्भत्तं, कुवंतो णाणमगेण ॥ १४ ॥

उत्साहभावणा संप्रशंसासेवा सुदर्शने श्रद्धा ।

न जहाति जिनसम्यक्त्वं कुर्वत् ज्ञानमार्गेन ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ - (सुदंसणे सद्वा उच्छाहभावणा संपसंस-सेवा) सुदर्शनामध्ये जिनांनी उपदेशलेल्या मार्गामध्ये उत्साह [म्हणजेच वारंवार चिंतवन करणे] भावना, [म्हणजेच त्यामध्ये तन्मयता] संप्रशंसा, [म्हणजेच त्यास समीचीन समजून मनवचनकायेने स्तुती करणे] सेवा, [अर्थात् सम्यक् उपासना, पूजनादि करणे] आणि श्रद्धा करणे, या ज्ञानमार्गाने सम्यक् जाणतो तो जिनसम्यक्त्वी मात्र सम्यक्त्वापासून भ्रष्ट होत नाही.

भावार्थ - जिनमतामध्ये उत्साह, भावना, प्रशंसा, सेवा व श्रद्धा ज्यास आहे तो सम्यक्त्वापासून च्युत होत नाही. ॥ १४ ॥

आता अज्ञान, मिथ्यात्व, मिथ्याचारित्राचा त्याग करण्याचा उपदेश

देतात -

अण्णाणं मिछत्तं, वज्रह णाणे विसुद्धसमते ।

अह मोहं सारंभं, परिहर धर्मे अहिंसाए ॥९५॥

अज्ञानं मिथ्यात्वं, वर्जय ज्ञाने विशुद्धसम्यक्त्वे ।

अथ मोहं सारंभ परिहर धर्मे अहिंसायाम् ॥९५॥

अन्वयार्थ - आचार्य म्हणतात हे भव्य ! (णाणे अण्णाण) वर्जय, विसुद्धसमते मिछत्तं वज्रह) तू ज्ञान प्राप्त करून अज्ञानाचा त्याग कर व विशुद्ध सम्यक्त्व धारण करून मिथ्यात्व सोड. (अह अहिंसायां धर्मे सारंभं मोहं परिहर) आणि अहिंसात्मक परमधर्मामध्ये तन्मय होऊन आरंभसहित मोहाचा त्याग कर.

भावार्थ - सम्यगदर्शन - ज्ञानचारित्राची प्राप्ती ज्ञाल्यानंतर पुनः मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्रामध्ये प्रवृत्ती करू नका हा उपदेश आहे. ॥९५॥

पुनः सांगतात की -

पवज्र संगचाए, पयटु सुतवे सुसंजमे भावे ।

होइ सुविसुद्ध झाणं, णिम्मोहे वीयरायसे ॥९६॥

प्रवज्ञायां संगत्यागे, प्रवर्तस्व सुतपे सुसंयमे भावे ।

भवति सुविशुद्धं ध्यानं, निर्मोहे वीतरागत्वे ॥९६॥

अन्वयार्थ - हे भव्य ! (संगचाए पवज्र पयटु) तूं संगत्याग म्हणजे परिग्रहाचा त्यागरूप दीक्षा घेवून प्रवृत्ती कर. तसेच (सुतवे, सुसंजमे भावे) सम्यग् तप, यथार्थ संयम व भावनामध्ये प्रवृत्ती कर. यामुळे तुला (णिम्मोहे वीयरायते सुविसुद्धं झाणं होइ) मोहाचा नाश होऊन वीतरागता प्राप्त होईल; निर्मल धर्मध्यान व शुक्लध्यान होईल.

भावार्थ - हे भव्य निर्ग्रथ होऊन भगवती जिनदीक्षा घे. संयमाच्या साधनेपूर्वक तपाची आराधना कर. तेक्षा मोहाचा नाश होऊन वीतरागता प्रगट होईल. नंतर तुला निर्विकल्प निश्चय धर्मध्यान व शुक्लध्यानपूर्वकच

वीतरागता प्राप्त होते. तात्काळ केवलज्ञान होइल. म्हणून हा उपदेश आहे. ॥ १६ ॥

संसारीप्राणी अज्ञान आणि मिथ्यात्वाच्या वश होऊन मिथ्यामार्गमध्ये प्रवर्तन करतो -

मिच्छादंसणमगे, मलिणे अण्णाणमोहदोसेहिं ।

बज्जंति मूढ जीवा, मिच्छत्ताबुद्धिउदयेण ॥ १७ ॥

मिथ्यादर्शनमार्ग, मलिने अज्ञानमोहदोषैः ।

बथन्ते मूढ जीवाः मिथ्यात्वबुद्ध्युदयेन्ता ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ - (मूढ जीवा) मूढ संसारी प्राणी (अण्णाणमोहदोसेहिं मलिणे मिच्छा दंसणमगे) अज्ञान, मिथ्यात्वादि दोषांनी मिथ्यादर्शन मार्गमध्ये (बज्जंति) अडकून पडतात; कारण (मिच्छत्ताबुद्धीउदयेण) त्यांना मिथ्यात्वसहित दुर्बुद्धीचा उदय असतो.

भावार्थ - हे अज्ञानी मोही संसारीजीव मिथ्यात्व आणि अज्ञानाच्या उदयाने मिथ्यामार्गमध्ये प्रवृत्त होतात. म्हणून मिथ्यात्व व अज्ञानाचा नाश करावा हा उपदेश आहे. ॥ १७ ॥

सम्यगदर्शन, ज्ञान व श्रद्धान चारित्राचे दोष दूर करतात -

सम्मदंसण पस्सदि, जाणदि णाणेण दव्यपञ्चाया ।

सम्मेण य सद्वहदि य, परिहरदि चरित्तजे दोसे ॥ १८ ॥

सम्यगदर्शनेन पश्यति जानाति ज्ञानेन द्रव्यपर्यायान् ।

सम्यक्त्वेन च श्रद्धयति च परिहरति चारित्रजान् दोषान ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ - (सम्मदंसण पस्सदि) सम्यगदर्शन आत्म्यास पाहते; (णाणेण द्रव्यपञ्चाया जाणदि) ज्ञानाने द्रव्यपर्यायांना जाणतो; (य सम्मेण सद्वहदि) आणि सम्यक्त्वाने श्रद्धान करतो. याप्रमाणे ज्ञानश्रद्धान झाले असताना (चरित्तजे दोसे परिहरति) तो चारित्रातील दोषांना दूर करतो.

भावार्थ - वस्तुचे लक्षण अस्तित्व आहे. आणि अस्तित्व द्रव्य

पर्यायात्मक आहे. तेव्हा वस्तूला जशी आहे तसे जाणतो. श्रद्धान करतो तेव्हा आचरण शुद्ध करतो. म्हणून सर्वज्ञाच्या आगमाच्या अनुसार वस्तुतत्त्वाचा निर्णय करावा, आचरण करावे. वस्तु तर स्वरूपाने द्रव्य पर्यायात्मक आहे. अस्तित्व हे द्रव्याचे लक्षण आहे तसेच गुणपर्यायांनी सहितपणा हेही लक्षण आहे. पर्याय दोन प्रकारचा आहे. १ सहवर्ती २ क्रमवर्ती. सहवर्ती पर्याय म्हणजे एका वस्तुमध्ये त्रिकाली स्वभावमय गुण; त्यांच्या द्वारा वस्तुमध्ये अंश कल्पना. सहवर्ती म्हणण्याचे कारण सर्वच गुण युगपत् व नित्य सहवर्ती असतात. २ क्रमवर्ती म्हणजे कालक्रमाने एकानंतर एक असे क्रमपूर्वक होणारे परिणाम. द्रव्य ही वस्तुमात्रास सामान्य संज्ञा आहे. जातिअपेक्षेने आणि गुणभेदामुळे द्रव्ये सहा आहेत. १ जीव २ पुद्गल ३ धर्म ४ अर्धर्म ५ आकाश व ६ काल.

जीवाचा गुण ज्ञानदर्शनमयी चेतना हा आहे. आणि अचक्षु आदि दर्शन, मतिज्ञानादिक ज्ञान, क्रोध-मान-माया-लोभादि चारित्रमोहाच्या उदयामध्ये होणारे चैतन्यविकार हे विभावपर्याय आहेत; स्वभावपर्याय म्हणजे प्रतिसमय द्रव्यामध्ये स्वभावतः षट्स्थानपतित हानिवृद्धी होते ते परिणमन. पुद्गलद्रव्याचे स्पर्श-रस-गंध-वर्ण हे गुण आहेत व त्यास सामान्यपणे मूर्तित्व रूपीपणा म्हणतात. पुद्गलामध्ये आढळणारे स्पर्शादि गुणांचे परिणमन व स्कंधरूप परिणाम हे पर्याय आहेत. धर्मद्रव्य व अर्धर्मद्रव्याचे गतिहेतुत्त्व आणि स्थितिहेतुत्त्व हे गुण आहेत. या गुणांचे जीव-पुद्गलाच्या (गती, स्थिताच्या भेदाच्या) निमित्ताने जे भेद ज्ञात होतात अथवा षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूप परिणमन हे स्थूल-सूक्ष्म परिणाम आहेत. आकाशाचा अवगाहना हेतुत्त्व गुण आहे व त्यांचे षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूप परिणमन आहेत. त्यामध्ये जीवपुद्गलादिकांच्या निमित्ताने प्रदेशभेद करण्यात येतो तो उपचाराने आणि स्वभावतःच षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूप परिणमन हे तत्त्वतः पर्याय आहेत. कालद्रव्याचा वर्तनात्मक गुण आहे आणि जीव पुद्गलाच्या निमित्ताने जे समय, घटिका, दिवस रात्र आणि समयमात्र सूक्ष्म व स्थूल परिणाम हे कालद्रव्याचे पर्याय आहेत.

षट्स्थानपतित हनिवृद्धिरूप परिणमन हा चस्तुमात्राचा स्वभाव आहे. चार अमूर्त द्रव्यात स्वभावपर्याय होतात. विभावपर्याय होतच नाही. फक्त वस्तुतः षट्स्थानपतित हनिवृद्धिरूप परिणामच होतात. या सहाही द्रव्याचे गुणपर्याय आगमानुसार जाणून ध्यावेत. श्रद्धान करावे. त्यामुळे आचरण शुद्ध होईल. ज्ञानश्रद्धानाशिवाय चारित्राची शुद्धता होतच नाही. ॥१८॥

सम्यग्दर्शनादिक रत्नत्रय मोहरहित जीवालाच होतात. त्यांचे पालनाने मोक्ष प्राप्त होतो हे सांगतात.

एए तिणि वि भावा हवंति जीवस्स मोहरहियस्स ।

णियगुणआराहंतो अचिरेण य कम्म परिहरइ ॥१९॥

एते त्रयोऽपि भावा भवन्ति जीवस्य मोहरहितस्स ।

निजगुणमाराधयत्, अचिरेण च कर्म परिहरति ॥१९॥

अन्वयार्थ - (एए तिणि वि भावा) हे आतापावेतो सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र हे तीनही भाव सांगितले आहेत ते वस्तुतः निश्चयाने (मोहरहियस्स जीवस्स होंति) मोहरहित जीवालाच होतात. (णियगुणमाराहंतो) जेव्हा तो आपल्या शुद्ध सम्यक्त्वाची आराधना करतो तो (अचिरेण य कम्म परिहरइ) लौकरच कर्मक्षय करतो.

भावार्थ - आपल्या स्वभावाच्या ध्यानाने शीघ्र केवलज्ञान प्राप्त करून मोक्ष प्राप्त करतो.

आता सम्यक्त्वाचरण चारित्राचा समारोप करतात -

संखिज्ञमसंखिज्ञगुणं च संसारि मेरुमत्ता णं ।

समत्तमणुचरंता करेति दुःखखयं धीरा ॥२०॥

संख्येयासंख्येय गुणां, संसारिमेस्मात्रा णं ।

सम्यक्त्वमनुचरंता कुर्वन्ति दुःखक्षयं धीराः ॥२०॥

अन्वयार्थ - (समत्तं अणुचरंता धीरा) सम्यक्त्वाचे आचरण करणारे

धीर पुरुष (संखिज्ञमसंखिज्ञगुणं) संख्यातगुणी तसेच असंख्यात गुणी कर्माची निर्जरा करतात. आणि (दुःखखयं करेंति) कर्माच्या उदयाने होणाऱ्या संसारदुःखाचा नाश करतात. ते कर्म (संसारि मेरुमत्ता णं) संसारी जीवांना मेरुमात्र आहे, मर्यादामात्र आहे. कारण सिद्ध झाल्यानंतर कर्म राहतच नाही.

भावार्थ - या सम्यक्त्वाची प्रवृत्ती होताना प्रथमतः तर गुणश्रेणी निर्जरा होते ती असंख्यातगुणित गुणश्रेणी निर्जरा आहे. नंतर जोपावेतो संयमाचरण नाही तोपावेतो असंख्यात गुणश्रेणी निर्जरा होत नाही. तेथे संख्यातगुणी निर्जरा होते. म्हणून सूत्रामध्ये संख्यातगुणी व असंख्यात गुणी असे दोन्ही पद आहेत. कर्माचा संयोग म्हणजेच संसारदशा आहे. जोपावेतो कर्मसंयोग तो पावेतो संसारदशा आहे. तेथे दुःखाचे प्रधान कारण मोहकर्म आहे. त्यातही मिथ्यात्व कर्म प्रधान आहे. सम्यक्त्वाचा अभाव झाल्यामुळे मिथ्यात्व परिणाम व मिथ्यात्व कर्माचा उदय याचा अभावच होतो. चारित्रमोहही तोपर्यंत दुःखास कारण आहे की, जोपावेतो जीव त्याची निर्जरा करत नाही. याप्रमाणे क्रमाक्रमाने दुःखाचा क्षय होतो. संयमाचरण चारित्र असताना सर्व दुःखांचा नाश होईल. सम्यक्त्वाचे असे अपरंपार महात्प्य आहे की, सम्यक्त्वाचरणानंतर संयमाचरणही लौकरच होते. म्हणून मोक्षमार्गामध्ये सम्यक्त्वास प्रधान जाणून त्याचेच वर्णन प्रथमतः केले आहे. ॥२०॥

संयमाचरण चारित्राचे स्वरूप -

दुविहं संजमचरणं, सायारं तह हवे णिरायारं ।

सायारं सग्रंथे परिग्रहरहिया खलु णिरायारं ॥२१॥

द्विविधं संयमचरणं, सागारं तथा भवेत् निरागारम् ।

सागारं सग्रंथे, परिग्रहाद्रहिते खलु निरागारम् ॥२२॥

अन्यार्थ - (संजमचरणं दुविहं) संयमाचरण दोन प्रकारचे आहे. (सायारं तह णिरायारं हवे) सागारसंयमाचरण तसे अनगार संयमाचरण.

(सगंथे सायारं) वस्त्रादि परिग्रहसहित दशेमध्ये सागार अर्थात् श्रावकाचे चारित्र असते. (परिग्रहरहिं खलु णिरागारं) परिग्रह विरहित अनगारसाधूंचे चारित्र हा संयमाचरणाचा दुसरा भेद. ॥२१॥

सागार संयमाचरणाचे निरूपण करतात -

दंसण वय सामाइय पोसह सचित्त रायभते य ।

बंभारंभपरिग्रह अणुमण उदिद्धुं देसविरदो य ॥२२॥

दर्शनं ब्रतं सामायिकं प्रोषधं सचित्तं रात्रिभुक्तिश्च ।

ब्रह्म आरंभ परिग्रहः अनुमति उद्दिष्ट देशविरतश्च ॥२३॥

अन्वयार्थ - अन्वय श्लोकाप्रमाणेच आहे. १ दर्शनप्रतिमा २ ब्रतप्रतिमा ३ सामायिक प्रतिमा ४ प्रोषधप्रतिमा ५ सचित्तत्याग प्रतिमा ६ रात्रिभोजनत्याग प्रतिमा ७ ब्रह्मचर्य प्रतिमा ८ आरंभत्याग प्रतिमा ९ परिग्रह त्याग प्रतिमा १० अनुमति त्याग प्रतिमा ११ उद्दिष्टत्याग प्रतिमा याप्रमाणे देशविरत श्रावकाचे चारित्र अकरा प्रकारचे आहे.

या अकरा स्थानामध्ये संयमाचरण कसे असते -

पंचेव णुव्याइं गुणव्याहिं हवंति तह तिणि ।

सिक्खावय चत्तारि य संजमचरणं च सायारं ॥२३॥

पंचेव अणुब्रतानि गुणब्रतानि भवन्ति तह त्रीणि ।

शिक्षाब्रतानि चत्वारि च संजमचरणं च सायारं ॥२३॥

अन्वयार्थ - (पंचेव णुव्याइं) पाच अणुब्रते (तह तिणि गुणव्याहिं) तसेच तीन उणब्रते आहेत. (चत्तारि सिक्खावय) आणि चार शिक्षाब्रते असे (सागारं संजमचरणं) असे ब्रते बारा म्हणजे श्रावकाचे संयमाचरण चारित्र आहे.

भावार्थ - हे बारा भेद ब्रताचे म्हणजे ब्रतप्रतिमाधारी श्रावकाचे आहेत. पूर्वीच्या गाथेत श्रावकाच्या अकरा प्रतिमा सांगितलेल्या आहेत. त्यातील दुसऱ्या प्रतिमेचे हे बारा भेद आहेत. त्यात पहिली दर्शनप्रतिमा

आहे. त्यास सागार संयमाचरण कसे म्हणता येईल. असा येथे प्रश्न उत्पन्न होतो.

त्याचे समाधान - अणुव्रत हे नावही किंचित् ब्रताचे आहे. त्या पाच अणुव्रतामधील किंचित संयम येथे दर्शन प्रतिमेतही असतो. म्हणून दर्शनप्रतिमेचा धारकही देशसंयमी आहे. दर्शनप्रतिमा प्रथम आठ कषायांचा उदय नसतांनाच होते. सम्यग्दृष्टी कोणताही नियम गुरुसाक्षीने घेऊ शकत नाही. त्या चतुर्थ गुणस्थानवर्ती सम्यग्दृष्टीला मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व व चार अनंतानुबंधी कषायांचा उदय नसतो. दर्शनप्रतिमाधारी श्रावकाला अप्रत्याख्यानावरण चार कषायांचाही अनुदय असतो. ही करणानुयोगानुसार भूमिका आहे. चतुर्थ गुणस्थानवर्ती सम्यग्दृष्टीला अतीचार लागू शकतात. आठ मूलगण व सप्तव्यसन त्याग अतीचारसहित हे अंसंयत सम्यग्दृष्टीचे लक्षण आहे. पहिल्या प्रतिमेत पाच अणुव्रतेही अतीचारसहित असतात. ब्रत प्रतिमेत निरतीचार पाळावे लागतात. अन्य ग्रंथात या प्रतिमेचे स्वरूप असे सांगितले आहे की, जो आठ मुलगुणांचे निरतीचार पालन करतो, सात व्यसनांचाही गुरुसाक्षीने त्याग करतो, आणि सम्यक्त्वाचरणमध्ये सूक्ष्म दोष लागू शकतात. मध्य, मास, मधु व पांच उदुंबर फळांचा त्याग अथवा पाच उदुंबर फल त्यागाएवजी पाच पापांचा त्याग असे ८ मूलगुण आहेत. यामध्ये विरोध नसून विवक्षा भेद मात्र आहे. तीन मकार त्यागामध्ये त्रस हिंसेचा त्याग गर्भित आहे. त्रस जीव दिसत असताना ८ देवादिक अथवा तसेच औषधादिकांचे निमित्ताने त्यांचे भक्षण करू नये. त्याग करावा. असा आशय समजावा. यामध्ये अहिंसाणुव्रत येते. सप्तव्यसन त्यागामध्ये असत्य, चोरी व अब्रह्माचा त्याग अंतर्भूत आहे. तसेच त्यामध्ये परिग्रहाचा त्याग अंशतः असतो. दुर्बलतेमुळे अतीचार टळत नाहीत म्हणून त्यास ब्रतप्रतिमा अथवा अणुव्रते म्हणता येत नाहीत.

॥ २३ ॥

पुढील श्लोकांत पाच अणुव्रतांचा निर्देश करतात -

थूले तसकायवहे थूले मोसे अदत्तथूले य ।

परिहारो परमहिला परिगग्हारंभपरिमाणं ॥२४॥

स्थूले त्रसकायवधे, स्थूलायां मृषायाम्, अदत्तस्थूले च ।

परिहारो परमहिला परिग्रहारंभपरिमाणम् ॥२४॥

अन्वयार्थ - (स्थूले त्रसकायवहे, धूले मोसे, य अदत्तस्थूले परमहिला परिहारो) स्थूल त्रसजीवांचा घात, स्थूल असत्य, स्थूल चोरी व परमहिलेचा त्याग आणि (परिगग्हारंभपरिमाणं) परिग्रह परिमाण अशी पाच अणुव्रते आहेत.

भावार्थ - येथे ‘स्थूल’ या विशेषणाचा आशय असा आहे की, ज्यामध्ये आपले मरण होईल, दुसऱ्याचे मरण होईल. आपले घर विघडेल, जे पाप राजाकरवी दंडनीय असेल, पंचाकरवी दंडयोग्य असेल; याप्रमाणे मोठ्या पापांना स्थूल असे म्हटले आहे. याप्रमाणे राजादिकांच्या भयाने स्थूल पापे न करणे ते ब्रत म्हटले जात नाही. या पापांना तीव्र कषायांच्या अभिप्रायाने, तीव्र कर्मबंधास कारणभूत जाणून त्यांचा स्वयं त्याग करणे त्यास ब्रत म्हणतात. याचे अकरा स्थाने आगमांत सांगितलेले आहेत. त्यामध्ये उत्तरोत्तर त्याग वृद्धिंगत होतो. जेथे संयम मुनीच्या संयमाचे जवळ येतो, नाममात्र वस्त्रपरिग्रह असतो ते उत्कृष्ट श्रावकाचे, अकराव्या प्रतिमाधारीचे स्थान आहे. अन्य ग्रंथावरून याचे विशेष स्वरूप जाणून घ्यावे. ॥२४॥

तीन गुणव्रतांचे स्वरूप सांगतात -

दिसिविदिसिमाण पढमं अणत्थदंडस्स वज्ञणं विदियं ।

भोगोपभोगपरिमा इयमेव गुणव्यया तिणि ॥२५॥

दिगविदिगमानं प्रथमं अनर्थदंडस्य वर्जनं द्वितीयं ।

भोगोपभोगपरिमाणं इमान्येव गुणव्रतानि त्रीणि ॥२५॥

अन्वयार्थ - (दिसिविदिसिमाण पढमं) दिशा व विदिशामध्ये गमनाचे प्रमाण करणे हे प्रथम दिग्ब्रत नावाचे गुणव्रत; (विदियं अणत्थदंडस्स

वज्रणं) दुसरे पाच अनर्थदंडाचा त्याग (भोगोपभोग परिमाण व्रत असे (इमानि एव तिष्णि गुणव्यया) हेच तीन गुणव्रत आहेत.

भावार्थ - येथे 'गुण' शब्द उपकार वाचक आहे. हे तीन गुणव्रते अणुव्रतावर रक्षण करण्याचा उपकार करतात. दिशा व विदिशा दहाही दिशामध्ये गमन करण्याची आजन्म मर्यादा करणे हे प्रथम गुणव्रत आहे. ज्या कार्यामध्ये आपले प्रयोजन सिद्ध होत नाही अशा पाचही अनर्थदंडाचा त्याग करणे हे अनर्थदंडत्याग नामक दुसरे गुणव्रत आहे. येथे कोणी प्रश्न करील की, विना प्रयोजन कोणताही जीव काहीच कार्य करत नाही, काही प्रयोजन समोर ठेवूनच काम करतो. मग अनर्थदंड आहेच कोठे ? **समाधान** - सम्यगृष्टी श्रावक असतो तो प्रयोजन आपल्या पदवीनुसार समोर ठेवतो. पदास उचित सोडून सर्वच अनर्थदंड आहे. पापी पुरुषाला तर सर्वच प्रयोजन पापमय असतात. त्याची काय कथा ? भोग म्हणजे भोजनादिक आणि उपभोग स्त्री, वस्त्र, आभूषण, वाहन या सर्वांचे परिमाण करणे हे तिसरे भोगोपभोग परिमाणव्रत आहे. असे तीन गुणव्रते आहेत.

चार शिक्षाव्रतांचा नामनिर्देश -

सामाईयं च पठमं, विदियं च तहेव पोसहं भणियं ।

तङ्यं च अतिहिपूञ्जं, चउत्थ सल्लेहणा अंते ॥२६॥

सामाईकं च प्रथमं, द्वितीयं च तथैव प्रोषधं भणितम् ।

तृतीयं च अतिथिपूजा, चतुर्थं सल्लेखना अंते ॥२६॥

अन्यार्थ - (सामाईयं च पठमं) सामाईक हे पहिले शिक्षाव्रत; (च तहेव विदियं पोसहं भणियं) आणि तसेच दुसरे शिक्षाव्रत म्हणजे प्रोषधोपवास आहे. (तङ्यं च अतिहिपूजा) अतिथि संविभाग हे तिसरे शिक्षाव्रत आहे; (चउत्थ अंते सल्लेखना) अंतीं सल्लेखना हे चौथे शिक्षाव्रत आहे.

भावार्थ - येथे 'शिक्षा' या पदाने असा अर्थ सूचित होतो की, यामुळे आगामी मुनीव्रताची शिक्षा मिळते. जेव्हा मुनी होईल तेव्हा अशी प्रवृत्ती करावी लागेल. सामायिक म्हणजे रागद्वेषांचा त्याग करून, सर्व गृहकार्ये व आरंभापासून निवृत्त होऊन, एकान्तस्थानी बसून, सकाळी माध्यान्ही व सायंकाळी काही कालाची मर्यादा ठरवून, आपल्या स्वरूपाचे चिंतवन करणे अथवा पंचपरमेष्ठीचा भक्तिपाठ म्हणणे, त्यांची वंदना करणे इत्यादि विधान करणे हे **सामायिक** आहे. याचप्रमाणे प्रोषध म्हणजे अष्टमी व चतुर्दशी या पर्वदिवशी प्रतिज्ञा करून धर्मकार्यात वेळ घालविणे यास प्रोषध म्हणतात. अतिथी अर्थात् मुनींची दानद्वारा बहुमानपूर्वक पूजा करणे, त्यांना आहारादि दान देणे हे अतिथीपूजा नामक वा अंतिथीसंविभाग नावाचे तिसरे शिक्षाव्रत आहे. अंतसमयी शरीर आणि कषायांना कृश करणे ही अंत सल्लेखना आहे. याप्रकारे चार शिक्षाव्रत आहेत.

येथे प्रश्न तत्त्वार्थसूत्रामध्ये तीन गुणव्रतामध्ये देशव्रत सांगितले. आणि भोगोपभोग परिमाण व्रत शिक्षाव्रतामध्ये सांगितलेले आहे. आणि सल्लेखना व्रतात न घालता साधक दशेत सांगितलेली आहे याचा मेल कसा ?

समाधान - हा फक्त विवक्षाभेद आहे. येथे दिग्व्रतामध्ये देशव्रत गर्भित आहे आणि सल्लेखनेला शिक्षाव्रतात सांगितलेले आहे. त्यात विरोध नाही. ॥ २६ ॥

संयमाचरण चारित्रामध्ये श्रावकधर्माचे वर्णन केले. आता यतिधर्माचे कथन करतात -

एवं सावयधम्मं संजमचरणं उर्वेसियं सयलं ।

सुद्धं संजमचरणं यतिधर्मं निष्कलं^१ वोच्छे ॥ २७ ॥

एवं श्रावकधर्मं संयमचरणं उपर्देसितं सकलं ॥

शुद्धं संयमचरणं यतिधर्मं निष्कलं वक्ष्ये ॥ २७ ॥

टीप १ - (णिफलं) असा पाठभेद आहे. त्यांचा अर्थ पाप फलरूप नाही.

अन्वयार्थ - (एवं सावयधम्मं संजमचरणं सयलं उवदेसियं) याप्रमाणे श्रावकाचा धर्म असे संयमाचरण ते सकल पूर्ण उपदेशद्वारा सांगितले. (सुद्धं निष्कल यतिधम्मं संजमचरणं वोचे) आता यतिधर्माचे स्वरूप अशा संयमाचरणाला सांगेन अशी आचार्यानी प्रतिज्ञा केली आहे. ते शुद्ध आहे आणि निर्दोष आहे. त्यात पापरूप फल मुळीही नाही. आणि तो निःकल म्हणजे एक एक कलारूप नाही. संपूर्ण आहे. ॥ २७ ॥

यतिधर्माची सामग्री सांगतात -

पंचेद्वियसंवरणं पंच वया पंचविंस किरियासु ।

पंच समिति तय गुप्ती संजमचरणं णिरायारं ॥ २८ ॥

पंचेद्वियसंवरणं पंच ब्रतानि पंचविंशतिक्रियासु ।

पंच समितयः तिस्तः गुप्तीः संयमचरणं निरागारम् ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ - (अन्वय गाथानुसार आहे) पाच इंद्रियांचा निरोध आणि पाच ब्रते हे पंचवीस क्रियेच्या सद्भावात होतात. पाच समिती आणि तीन गुप्ती असे अनगाराचे संयमचरण आहे. ॥ २८ ॥

पाच इंद्रियनिरोध सांगतात -

अमणुण्णे य मणुण्णे सजीवदब्बे अजीवदब्बे य ।

ण करेदि रायदोसे पंचेद्वियसंवरो भणितः ॥ २९ ॥

अमनोङ्गे च मनोङ्गे, सजीवद्रव्ये अजीवद्रव्ये च ।

न करोति रागद्वेषौ, पंचेद्वियसंवरो भणितः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ - (अमणुण्णे च मणुण्णे) पदार्थ मनोङ्ग असोत अथवा अमङ्गोङ्ग असोत तसेच (सजीवदब्बे य अजीवदब्बे) मग ते सजीव द्रव्य स्त्रीपुत्रादिक असोत अथवा धनधान्यादि परिग्रह अजीवरूप असोत (रायदोसे ण करेदि) ज्यांना सर्वसाधारण लोक आपले मानतात त्यामध्ये रागद्वेष न करणे यास (पंचेद्वियसंवरो भणिदो) पाच इंद्रियांचा निरोध

म्हटले आहे.

भावार्थ - इंद्रियगोचर असे जे जीव-अजीवपदार्थ आहेत व जे इंद्रियांना विषय होतात त्यांना हा प्राणी कोणास मनोज्ञ मानून राग करतो तर कोणास अमनोज्ञ मानून द्वेष करतो. परंतु अनगार दिगंबर साधू त्यावर रागद्वेष करत नाहीत. तो पाच प्रकारचा इंद्रियनिरोध असून संयमाचरण आहे. || २९ ||

पाच ब्रताचे स्वरूप सांगतात -

हिंसाविरई अहिंसा, असच्चविरई अदत्तविरई य ।

तुरियं अबंभविरई, पंचम संगम्मि विरई य ॥ ३० ॥

हिंसाविरतिरहिंसा, असत्यविरतिः अदत्तविरतिश्च ।

तुरिया अब्रह्मविरतिः पंचम संगे विरतिश्च ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ - (अन्वय सरळ गाथानुसार आहे) हिंसेपासून विरति म्हणजे अहिंसा महाव्रत, असत्यापासून पूर्ण निवृत्ती म्हणजे सत्यमहाव्रत, अदत्तापासून विरति म्हणजे अचौर्य महाव्रत, चवथे अब्रह्मापासून विरति म्हणजे ब्रह्मचर्य महाव्रत व सर्व परिग्रहापासून विरति म्हणजे अपरिग्रह असे पाच महाव्रते आहेत.

भावार्थ - ज्यामध्ये पाच पापांचा सर्वथा त्याग असतो ती पाच महाव्रते आहेत. || ३० ||

यांना ब्रते का म्हणतात यांचा खुलासा करतात -

साहंति जं महळा आयरियं जं महल्लपूब्वेहिं ।

जं च महळाणि, तदो महब्या इत्तहे याइं ॥ ३१ ॥

साधयन्ति यन्महान्तः, आचरितं यन्महत्पूर्वेः ।

यद्य महन्ति ततः महाव्रताःनि एतस्माद्भेतोः तानि ॥

अन्वयार्थ - (जं महळा साहंति) महन्त पुरुष ज्यांची साधना करतात, (जं महल्लपूब्वेहिं आयरियं) जे पूर्वी महान पुरुषांनी आचरले

आहे. (जं य महलाणि) म्हणून जे स्वयं महान् श्रेष्ठ आहेत कारण त्यामध्ये पापाचा लेशही नाही. (तदो महब्या इत्तहे याइ) या तीन कारणांनी त्यांना महाब्रते म्हणतात.

भावार्थ - महान पुरुष ज्यांचे आचरण करतात, आणि जे स्वयं निर्दोष आहेत, त्यांना महान् म्हणतात. म्हणून या पाच ब्रतांना महाब्रते म्हणतात. ॥३१॥

आता पाच ब्रताच्या पंचेवीस भावना सांगतात -

वयगुत्ती मणगुत्ती इरियासमिदि सुदाणणिक्खेवो ।

अवलोयभोयणाए अहिंसए भावणा होंति ॥३२॥

वचोगुप्तिः मनोगुप्तिः ईर्यासमितिः सुदाननिक्षेपः ।

अवलोक्य भोजनेन अहिंसायां भावना भवन्ति ॥३२॥

अन्वयार्थ - (वयगुत्ती मणगुत्ती इरियासमिदि सुदाणणिक्खेवो अवलोइयभोयणाए) वचनगुप्ती, मनोगुप्ती, ईर्यासमिती, आदाननिक्षेपण समिती व पाहून अन्नपाणी भोजन घेणे अशा या पाच (अहिंसाए भावणा होंति) अहिंसा ब्रताच्या भावना आहेत.

भावार्थ - वारंवार त्याचाच अभ्यास करणे यास भावना म्हणतात. प्रवृत्ती व निवृत्तीमध्ये हिंसा घडते. त्याचे नेहमी लक्ष असू घावे. तेव्हाच अहिंसाब्रताचे पालन होऊ शकते. म्हणून योगाची निवृत्तीही करणे असेल तर समीचीन प्रकाराने करावी आणि प्रवृत्ती असेल तर तेव्हा यत्लाचार, समितिरूप प्रवर्तन असावे. अशा निरंतर संस्काराने अहिंसाब्रत दृढ राहते. म्हणून त्यास भावना म्हणतात. ॥३२॥

सत्यमहाब्रताच्या पाच भावना -

कोहभयहासलोहा, मोहो विवरीय भावना चैव ।

विदिवस्स भावणाए, ए पंचेव तहा होंति ॥३३॥

क्रोधभयहास्यलोभाः मोहः विवरीयभावना चैव ।

द्वितीयस्थ भावना इमाः पंच एव तदा भवन्ति ॥३३॥

अन्वयार्थ - (कोहभयहासलोहा मोहो चेव विवरीयभावना) क्रोध, भय, हास्यमस्करी, लोभ आणि मोह हे व्रताच्या विपरीत भावना आहेत. (विदियस्स पंचेव भावणाए भवन्ति) म्हणून यांचा त्याग करणे ह्या दुसऱ्या महाव्रताच्या पाच भावना आहेत.

भावार्थ - क्रोध, भय, हास्यविनोद, लोह आणि मोह (परद्रव्याचे ममत्व) या पाच कारणाने असत्य वचन बोलले जाते. यांचा त्याग केला असता सत्य महाव्रत दृढ राहते.

विशेष - तत्त्वार्थसूत्रामध्ये पाचवी भावना अनुवीचि भाषण सांगितलेली आहे. त्याचा अर्थ जिनसूत्र आणि जिनागमाचे अनुसार भाषण करणे. मोहाचा अभाव एक भावना सांगितलेली आहे. त्याचे कारण जीव मिथ्यात्वामुळे जिनागमाच्या विरुद्ध बोलतो. मिथ्यात्वाच्या अभावी जिनसूत्राविरुद्ध वचन होत नाही. अनुवीचि भाषणाचा हा अर्थ आहे त्यात काही विरोध नाही. ॥३३॥

अचौर्यव्रताच्या भावना -

सुण्णायारणिवासो, विमोचियावास, जं परोधं च ।

एसणसुद्धिसउत्थं, साहम्मीसंविसंवादो ॥३४॥

शून्यागारनिवासः, विमोचितावासः संयत च परोधम् ।

एषणाशुद्धिसहितं, साधर्मिसमविसंवादः ॥३४॥

अन्वयार्थ - (सूण्णायारणिवासो) शून्य द्यागरामध्ये निवास करणे, शून्य म्हणजे जेथे कोणी राहत नाही असा बंगला-घर वगैरे, पर्वत, गुंफा, तरुकोटर. तेथे निवास करणे (विमोचियावास) लोकांनी कोणत्या तरी कारणाने राहणे सोडून दिलेले आहे असे घर वगैरे. अशा जागी सामाइकासाठी निवास करणे, (च जं परोधं) जेथे अन्य कुणाचाही अडथळा नसेल अशा वसतिकेमध्ये राहून तेथे अन्यास येण्यास न रोकणे, (एसणसुद्धिसउत्थं) एषणा शुद्धि म्हणजे शुद्ध-निर्दोष आहार व

तत्पूर्वक (साहमि विसंवादो) समधर्मसह विसंवाद न करणे अशा पांच अचौर्यव्रताच्या भावना आहेत.

भावार्थ - वसतिकेमध्ये निवास आणि आहार या दोन गोष्टी साधूना अवश्यमेव असतात. लोकामध्ये या निमित्ताने चोऱ्या घडतात. मुनीनी अशा स्थानी राहावयास पाहिजे की, जेथे अदत्त ग्रहणाच्या दोषांची संभावना नसेल. आणि आहारही असा घ्यावा की, ज्यात अदत्तग्रहणाचा दोष लागणार नाही. आणि या दोहोबाबत सधर्मी बांधवासह विसंवाद न व्हावा. याप्रमाणे या अचौर्यव्रताच्या पाच भावना आहेत. यामुळे अचौर्यव्रत दृढ होते. ॥३४॥

ब्रह्मचर्य महाव्रताच्या भावना -

महिलालोयणपुव्वरइसरणसंसत्तवसहिविकहाहिं ।

पुढियरसेहिं विरओ भावण पंचावि तुरियमि ॥३५॥

महिलालोकनपूर्वरतिस्मरणसंसक्तवसतिविकथादिभिः ।

पौष्टिकरसैः विरतः भावना पंचाऽपि तुर्ये ॥३५॥

अन्वयार्थ - (महिलालोयणपुव्वरइसरणसंसक्तवसहिविकहाहिं पुढियरसेहिं विरओ) येथे पाच विरुद्ध भावना सांगितल्या आहे. विरति हे पद पाचाच्याही पुढे लावावे. १ महिलालोकनविरति [स्त्रीचे रूप न पाहणे] २ पूर्वरतिस्मरणत्याग पूर्वी भुक्त रतिसुखाची आठवण न करणे. ३ संसत्तवसहित्याग - स्त्रिया राहतात तेथे न राहणे ४ विकथा - स्त्रियांच्या शृंगार कथा न ऐकणे ५ पौष्टिकरस त्याग - गरिष्ठ भोजन न करणे (पंच अपि तुरियमि भावण) या पाच चौथ्या ब्रह्मचर्यव्रताच्या भावना आहेत.

भावार्थ - कामोदीपक निमित्तामुळे ब्रह्मचर्य व्रताचा भंग होतो. म्हणून स्त्रियाकडे रागभावनेने पाहणे, इत्यादि सर्व सांगितलेल्या निमित्तापासून दूर राहावे, त्यांचा प्रसंग न करावा. यामुळे ब्रह्मचर्यव्रत दृढ होते. ॥३५॥

अपरिग्रह महाब्रताच्या पाच भावना -

अपरिग्रह समणुणेसु, सदपरिसरसस्लवगंधेसु ।

रायद्वेषाईर्णं परिहारो भावना होंति ॥३६॥

अपरिग्रहे समनोज्जेषु शब्दस्पर्शरसस्लपगंधेषु ।

रागद्वेषादिनां परिहारः भावना होंति ॥

अन्वयार्थ - [अन्वय गाथानुसारच आहे]

अपरिग्रह महाब्रतामध्ये मनोज्ज अशा तसेच अमनोज्ज शब्द, स्पर्श, रस, रूप आणि गंध या पाच इंद्रियांच्या विषयामध्ये रागद्वेषादिकांचा त्याग करणे या पाच भावना आहेत.

भावार्थ - पाच इंद्रियांचे विषय स्पर्श, रस, गंध, वर्ण आणि शब्द यामध्ये इष्टबुद्धि म्हणजे राग न करणे व अनिष्टबुद्धी म्हणजे द्वेष न करणे. यामुळे अपरिग्रह ब्रत दृढ राहते. या पाच अपरिग्रह ब्रताच्या भावना आहेत. ॥३६॥

आता पाच समितीचे निरूपण करतात -

इरिया भासा एसण जा सा आदाण घेव णिक्खेवो ।

संजमसोहिणिमित्तं खंति जिणा पंच समिदिओ ॥३७॥

ईर्या भाषा एषणा या सा आदानं चैव निक्षेपः ।

संयमशोधिनिमित्तं ख्यान्ति जिनाः पंच समितीः ॥३७॥

अन्वयार्थ - (ईर्या, भाषा, ऐसणा, आदान णिक्खेवणं ण) ईर्यासमिती, भाषासमिती, एषणा समिती, आदान निक्षेण समिती व प्रतिष्ठापन समिती या पाच समिती आहेत आणि त्या (पंच समितीः संजमसोहिणिमित्तं) संयमाच्या शुद्धी करता निमित्त आहेत, असे (जिणा खंति) असे जिनदेव सांगतात.

भावार्थ - मुनी पाच महाब्रतरूप संयमाची साधना करतात. त्या संयमाची शुद्धी राहावी म्हणून पाच समितीरूप प्रवृत्ती करतात. म्हणून

बुद्धी करावी, परद्रव्यामध्ये रागद्वेष मोह न करावा. तेच निश्चयाने चारित्र आहे, म्हणून पूर्वोक्त महाब्रतादिकांची प्रवृत्ती करून या ज्ञानस्वरूप आत्म्यामध्ये लीन क्वा असा उपदेश आहे. || ३८ ||

जो आपल्या ज्ञानद्वारा असा निर्णय करतो तोच सम्यग्ज्ञानी आहे असे जाणावे.

जीवाजीवविभन्ती, जो जाणई सो हवेइ सण्णाणी ।

रायादिदोसरहिओ, जिणसासणे मोक्खमग्नोति ॥ ३९ ॥

जीवाजीवविभक्तिं यो जानाति स भवेत्सज्जानी ।

रागादिदोषरहितः जिनशासने मोक्षमार्ग इति ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ - जीव-अजीव यामधील भेद जाणला पाहिजे. (जीवाजीव-विभन्ती जो जाणई सो सण्णाणी हवेइ) जीव आणि अजीव यामधील भेदाला जो यथार्थ जाणतो तो सम्यग्ज्ञानी आहे. तो (रागदोसरहिओ) राग द्वेषादिक विकारभावांना कर्मजनितं जाणून त्यास आत्मरूप मानत नाही. अतएव रागद्वेषांनी रहित आहे. (जिणसासणे मोक्खमण्णोति) असे साधक साधू म्हणजे साक्षात् मोक्षमार्ग आहे असे जिनमार्गामध्ये सांगितलेले आहे.

भावार्थ - जो जीव आणि अजीव यांच्या स्वरूपाला भेदज्ञानपूर्वक जाणतो, त्याद्वारा स्वपरातील भेद जाणतो तो सम्यक्त्वी सम्यग्ज्ञानी होतो. परद्रव्यामध्ये राग-द्वेष सोडल्यामुळे ज्ञानामध्ये स्थिरता येते. तेव्हा सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप रत्नत्रयाची एकाग्रता होते. रत्नत्रयाची एकता म्हणजेच सम्यक्चारित्र आणि मोक्षमार्ग आहे. म्हणजे सम्यग्ज्ञानी साक्षात् मोक्षमार्ग आहे. अन्यमतींनी आपल्या मताप्रमाणे कल्पना करून जे सांगितले आहे तो मोक्षमार्ग नाही. || ३९ ||

याप्रमाणे मोक्षमार्गास जाणून श्रद्धेपूर्वक प्रवृत्ती करतो तो शीघ्रच मोक्ष प्राप्त करतो असे सांगतात -

दंसणणाणचरितं, तिणिं वि जाणेह परमसद्ग्राए ।

त्यास समिती म्हणतात. हे नाव सार्थक आहे. सं+इति=सं म्हणजे समीचीन प्रकाराने व ‘इति’ म्हणजे प्रवृत्ती. जेथे यथार्थ प्रवृत्ती आहे त्यास संयम म्हणतात. गमनागमन करताना चार हात जमीन पाहून चालणे ही ईर्यासमिती आहे. बोलावे तेव्हा हित, मित मधुर वचन बोलणे ही भाषासमिती आहे. आहार हा छेचाळीस दोष टाळून घेणे, बत्तीस अंतराय टाळणे चौदा दोष रहित आहार घेणे ही एषणा सकिती आहे. ज्ञान व संयमाची उपकरणे घेतात वा ठेवतात तेही यत्नाचाररूपवर्कवच. ही आदान निक्षेपणसमिती आहे. निर्जतुक जागी मलमूत्र टाकणे ही प्रतिष्ठापन समिती आहे. अशी निष्ठ्रमाद प्रवृत्ती करावी तेव्हा संयमाची रक्षा होते. याप्रमाणे संयमाचरणाची प्रवृत्ती कशी असते याचे निस्लपण केले. ॥३७॥

आता निश्चयचारित्राचा अभिप्राय मनात ठेवून ज्ञानाचे स्वरूप सांगतात -

भवजणबोहरणत्थं जिणमगे जिणवरेहिं जह भणियं ।

णाणं णाणसरूवं अण्णाणं तं वियाणेहि ॥३८॥

भव्यजनबोधणार्थं जिनमार्गं जिनवरैः यथा भणितं ।

ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं आत्मानं तं विजाणीहि ॥३८॥

अन्यर्थ - (भवजणबोहरणत्थं जिणमगे जिणवरेहिं जह भणियं)

भव्य जीवांना संबोधण्यासाठी जिनमार्गामध्ये जिनवर सर्वज्ञ परमात्म्याने जसे ज्ञानाचे स्वरूप सांगितले आहे (णाणसरूवं अण्णाणं) त्या ज्ञानस्वरूपाचा आत्मा आहे असे हे भव्य ! (तं विजाणीहि) त्यास तू जाण !

भावार्थ - ज्ञान आणि ज्ञानाच्या स्वरूपाला अन्यमती नानाप्रकारे कथन करतात, परंतु ज्ञान आणि त्याचे स्वरूप तसे नाही. जे काही सर्वज्ञ वीतराग देवांनी जसे काही ज्ञान आणि ज्ञानाचे स्वरूप सांगितले आहे तेच निराबाध व समीचीन आहे. ज्ञानमय आहें तोच तर आत्मा आहे आणि ज्ञान हेच आत्म्याचे स्वरूप आहे. त्यास ज्ञाणून तेथे स्थिर

तं जाणिउण जोई, अइरेण लहंति णिवाणं ॥४०॥

दर्शनज्ञानचरित्रं, त्रीण्यपि जाणीहि परमश्रद्धया ।

यत्प्रज्ञात्वा योगिनः अचिरेण लभन्ते निर्वाणम् ॥४०॥

अन्वयार्थ - (दंसणणाणचरित्रं तिष्णि वि परमसद्गम जाणेह) हे भव्य जीवा ! तू सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या तिन्हीस्वरूप एक रत्नत्रयस्वरूपाला परम श्रद्धेने जाण. (तं जाणिउण जोइ अचिरेण णिवाणं लहंति) आण त्यास परमश्रद्धेने जाणून योगी थोड्याच काळामध्ये निर्वाण प्राप्त करतो.

भावार्थ - सम्यग्दर्शन - ज्ञानचारित्र यांची एकाग्रता रूप निश्चय मोक्षमार्ग निश्चय चारित्र आहे. त्यास श्रद्धापूर्वक जाणण्याचा उपदेश आहे. कारण हे जाणून घेतल्याने मुर्नीना मोक्षाची प्राप्ती अल्पकाळात नियमाने होते. ॥४०॥

याप्रकारे निश्चयचारित्ररूप ज्ञानाचे स्वरूप सांगितले, जे ज्ञानस्वभावास चैतन्यास प्राप्त करतात ते शिवरूप मोक्षमहलामध्ये निवास करतात -

पाउण णाणसलिलं णिम्मलसुविशुद्धभावसंजुत्ता ।

होंति सिवालयवासी, तिहुयणचूडामणि सिद्धा ॥४१॥

पाप्य ज्ञानसलिलं, निर्मलसुविशुद्धभावसंयुक्ताः ।

भवन्ति शिवालयवासी, त्रिभुवनचूडामणि सिद्धा ॥४१॥

अन्वयार्थ - जे योगीश्वर, साधू (णाणसलिलं पाउण) हे ज्ञानसलिल जल प्राप्त करून (णिम्मलसुविशुद्धभावसंजुत्ता) आपल्या निर्मल आणि चांगल्याप्रकारे विशुद्ध भावांनी संयुक्त होतात ते महात्मे (तिहुयणचूडामणिसिद्धा सिवालयवासी होंति) त्रिलोकाच्या अग्रभागी असणारे चूडामणी होतात, सिद्ध होतात व ते शिवालयामध्ये निवास करतात.

भावार्थ - जसे पाण्याने स्नान करून शुद्ध होऊन उत्तम पुरुष

महालात निवास करतात तद्वत् हे ज्ञान पाण्याप्रमाणे आहे. आत्म्याला रागादिक मळ लागलेला आहे म्हणून मलिनता आली असते. या ज्ञानस्थी जलाने या रागद्वेषादिक मलास ध्वून जे आपल्या आत्म्यास शुद्ध करतात ते मुक्तिरूपी महालामध्ये निवास करतात, तेथे परम अर्तीन्द्रिय आनंदाचा भोग घेत राहतात. असे ते तीन लोकांचे शिरोमणी सिद्ध होतात.

॥ ४९ ॥

जो ज्ञानगुणाने रहित आहे असा साधक त्यास इष्ट पदलाभ होत नाही. म्हणून गुण आणि दोष समजून घेण्यासाठी ज्ञायकस्वरूप आत्म्यास सम्यक्प्रकारे जाणावे असा भाव प्रगट करतात –

णाणगुणेहिं विहीणा ण लहंते ते सुइच्छियं लाहं ।

इय णाऊं गुणदोसं तं सण्णाणं वियाणेहि ॥४२॥

ज्ञानगुणैः विहीना न लभन्ते ते स्वेष्टं लाभम् ।

इति ज्ञात्वा गुणदोषौ तत्सज्जानं विजानीहि ॥४२॥

अन्यथार्थ - (णाणगुणेहिं विहीणा ते सुइच्छियं लाहं ण लहंते) ज्ञानगुणाने रहित पुरुषांना आपल्या इच्छित वस्तूचा लाभ होत नाही. (इय गुणदोसं णाऊं सण्णाणं वियाणेहि) म्हणून तूं पूर्वोक्त सम्यग्ज्ञानास आपल्या गुणदोषांचे ज्ञान करून घेण्यासाठी जाण. ॥४२॥

भावार्थ - ज्ञानाशिवाय गुणदोषांचे ज्ञान होऊ शकत नाही. संसारी प्राणी आपल्या पदार्थाच्या इष्टानिष्टतेस जाणत नाही. म्हणून सम्यग्ज्ञानानेच यथार्थ गुणदोष कळतात. कारण की, सम्यग्ज्ञानाशिवाय हेयोपादेयाचे सम्यग्ज्ञान होत नाही. आणि हेयोपादेयाचे ज्ञान ज्ञाल्याशिवाय सम्यक्चारित्र होत नाही. म्हणून ज्ञानालाच चारित्रपेक्षा श्रेष्ठ म्हटले आहे. ॥४२॥

आता सांगतात की, जो सम्यग्ज्ञानसहित चारित्र धारण करतो तो अल्पकाळातच अनुपम सुख प्राप्त करतो –

चारित्तसमाख्यादो, अप्पासु परं ण ईहए णाणी ।

पावङ्ग अइरेण सुहं, अणोवमं जाण णिच्छयदो ॥४३॥

चारित्रसमासूढः आत्मनि परं न ईहते णाणी ।

प्राप्नोति अचिरेन सुखं अनुपमं जानीहि निश्चयतः ॥४३॥

अन्वयार्थ - (चारित्रसमासूढो) जो पुरुष ज्ञानी आहे आणि चारित्रसंपन्न आहे तो (णाणी अप्पासु परं ण ईहए) आपले स्वरूप सोडून परद्रव्याची इच्छा करत नाही; तो परद्रव्यामध्ये रागद्वेषही करत नाही. (अइरेण अणोवमं सुखं पावइ) तो ज्ञानी, ज्यास उपमाच नाही असे अनुपम मुक्तिसुख प्राप्त करतो. हे भव्य ! (णिंच्यदो जाण) तूं असे तत्त्वतः निर्धारपूर्वक जान.

भावार्थ - ज्ञानी होऊन, हेयोपादेयास जाणतो, संयमी होतो; परद्रव्यास आत्मस्वरूपमय स्वीकार करत नाही. तो अतीन्द्रिय परमसुखाचा स्वाद घेतो, असे येथे याप्रकारे सांगितलेले आहे. ॥४३॥

एवं संखेवेण य भणियं णाणेण वीयरायेण ।

समत्तसंजमासयदुण्हं पि उद्देसियं चरणं ॥४४॥

एवं संक्षेपेन च भणितं ज्ञानेन वीतरागेन ।

सम्यक्त्वसंयमाश्रयद्ययोरपि उद्देसितं चरणं ॥४४॥

अन्वयार्थ - (एवं च संक्षेपेण वीयरायेण णाणेण भणियं) अशाप्रकारे पूर्वोक्त कथनानुसार संक्षेपाने वीतराग सर्वज्ञ परमात्म्याने असे सांगितले आहे. याप्रकारे सम्यक्त्व आणि संयम या दोहोचेही आश्रयभूत चारित्र १ सम्यक्त्वाचरणरूप संयम व २ संमाचरणरूप संयम असा दोन प्रकाराने उपदेश केलेला आहे. आचार्यदेवांनी चारित्राचे कथन संक्षेपाने करून संकोच केलेला आहे. ॥४४॥

आता या चारित्रपाहुडच्या भावना करण्याचा उपदेश देतात आणि त्याचे फल सांगतात -

भावेह भावसुद्धं फुडु रइयं चरणपाहुडं चेव ।

लहु चउगाइ चइउण, अइरेणऽपुणव्यवा होई ॥४५॥

भावयत भावशुद्धं, स्फुटं रचितं चरणप्राभृतं चैव ।

लघु चतुर्गतीः त्यक्त्वा, अचिरेणऽपुनर्भवा भवत ॥४५॥

अन्वयार्थ - येथे आचार्य संबोधन करतात की, हे भव्य जीवांनो !
 (फुडु रचियं चरणपाहुडं चैव) हे चरण म्हणजेच चारित्रपाहुड नामक
 शास्त्र आम्ही संक्षेपाने प्रगट करून रचलेले आहे. (भावेह भावसुद्धं)
 त्याची आपण आपल्याच शुद्ध भावाने भावना करा. आपल्या परिणामामध्ये
 वारंवार अभ्यास करा. (लहु चऊगाइ चइऊण) या कारणाने आपण
 शीघ्रच या चार गतीरूप संसार नाहीसा करून (अइरेण अपुणव्यभवा
 होई) अपुनर्भवरूप⁹ मोक्ष प्राप्त करा ! पुनः संसारामध्ये यावे लागणार
 नाही; कारण त्याने संसारपरिभ्रमणाचे कारणाचा अभाव केला आहे.

भावार्थ - या चारित्रपाहुडास वाचा, शिका, धारणा करा, वारंवार
 चिंतवन व संस्कार करा, अभ्यास करा हा उपदेश आहे. याकारणाने
 चारित्राचे स्वरूप जाणून-घेवून धारण करण्याची रुची असेल तर
 अंगीकार करा. तेव्हाच चार गतीरूप संसारातील दुःखाचा नाश होऊन
 निर्वाण प्राप्त कराल. पुनः संसारामध्ये जन्म घ्यावा लागणार नाही. सुख
 आणि कल्याणाची इच्छा असेल तर आपण आचार्यदेवांनी सांगितल्याप्रमाणे
 आचरण करा. ॥४५॥

जिनभाषित चारित्रकूँ जे पालै मुनीराज ॥४५॥

तिनि के चरण नमूँ सदा पाऊं तिनि गुणसाज ॥

इति आचार्य कुंदकुंददेव विरचित चारित्रपाहुडाचा मराठी भावानुवाद
 पं. धन्यकुमार भोरे यांनी केलेला पूर्ण झाला.

❖❖❖

9. अपुनर्भव - पुनः जन्म न घेणे. म्हणजे शेवटचा जन्म घेवून पुनः जन्म मरणाचे चक्रात
 न अडकणे म्हणजेच सिद्धदशा, मोक्षपद, स्वरूपाची प्राप्ती.

बोधपाहुड

बहुसत्थ अत्थजाणे संजमसम्तसुद्धतवयरणे ।

बंदिता आयरिए कसायमलवज्जिदे सुद्धे ॥१॥

सयलजणबोहणत्थं जिणमगे जिणवरेहिं जह भणियं ।

वोच्छामि समासेण छक्कायसुहंकरं सुणह ॥२॥

बहुशास्त्रज्ञापकान् संयमसम्यक्त्वशुद्धतपश्चरणान् ।

वंदित्वा आचार्यान् कषायमलवर्जितान् शुद्धान् ॥३॥

सकलजणबोधनार्थं जिनमार्गं जिनवरैः यथा भणितं ।

वक्ष्याति समारोन घटकायसुखंकरं श्रुणु ॥२॥

अन्वयार्थ - (बहुसत्थअत्थजाणे संजमसम्तसुद्धतवयरणे कसायमल-वज्जिदे सुद्धे आयरिए बंदिता) जे नाना शास्त्रांच्या अर्थास जाणतात, तसेच संयम आणि सम्यक्त्वामुळे शुद्ध उत्तम तपश्चरण करतात आणि (कसायमलवज्जिदे आयरिए बंदिता) जे कषायरूपी मलाने रहित आहेत अशा आचार्यांना वंदन करून (जिणमगे जिणवरेहिं जह भणियं) जैनपद्धतीमध्ये जिनवरांनी ज्याप्रमाणे सांगितले आहे तेच (छक्कायसुहंकरं सयलजणबोहणत्थं समासेण वोच्छामि) घटकाय जीवांना सुखद आहे म्हणून समस्त लोकांना त्याचा बोध व्हावा या प्रयोजनाने मी संक्षेपाने सांगेन. (सुणह) हे भव्य जीवांनो आपण त्याचे श्रवण करा.

भावार्थ - या मंगलाचरणामध्ये आचार्यांना नमस्कार केला आहे. त्या आचार्यांची जी तीन विशेषणे दिलेली आहेत त्यावरून असे दिसून येते की गणधरदेवापासून तो तहत् आपल्या साक्षात् गुरुपर्यंत सर्वांनाच वंदन केले आहे. तसेच जो बोधपाहुड ग्रंथ सांगण्याची प्रतिज्ञा केली आहे तो ग्रंथ लोकांना धर्ममार्गामध्ये स्थिर करून कुमार्ग सोडवून त्यांना

अहिंसाधर्माचा उपदेश करेल. ॥१-२॥

या बोधपाहुडमध्ये अकरा विषयांच्या संदर्भात सांगणार आहेत.
त्या स्थानांचे विषयांची नावे सांगतात -

आयदणं चेदिहरं जिणपडिमा दंसणं च जिणविंबं ।

भणिदं सुवीयरायं जिणमुद्दा णाणमादत्थं ॥३॥

अरहंतेण सुदिदुं जं देवं तित्थमिह य अरहंतं ।

पावङ्ग गुणविसुद्धा इय णायव्वा जहकमसो ॥४॥

आयतनं चैत्यगृहं जिनप्रतिमा दर्शनं च जिनविंबं ।

भणितं सुवीतरागं जिनमुद्दा ज्ञानमात्मार्थम् ॥३॥

अर्हता सुषट्टं देवः तीर्थमिह च अर्हतः ।

प्रवज्या गुणविशुद्धा इति ज्ञातव्यः यथाक्रमशः ॥४॥

अन्वयार्थ - (आयदणं चेदिहरं जिणपडिमा दंसणं च जिनविंबं)

(सुवीयरायं जिणमुद्दा णाणमादत्थं भणियं) १ आयतन २ चैत्यगृह ३
जिनप्रतिमा ४ दर्शन ५ जिनविंब ६ वीतरागी जिनमुद्दा आणि ७
ज्ञानपद की ज्याचे प्रयोजन एकमात्र आत्माच आहे. अशी ही सात
स्थाने आहेत. ती वीतरागदेवांनी सांगितले तसे अनुक्रमे जाणावे. (जं
देवं तित्थमिह) ८ देव ९ तीर्थ १० अरहंत (गुणविसुद्धा पावङ्ग) ११
गुणांनी विशुद्ध प्रवज्या हे चार (जं अरहंतेण सुदिदुं इय जहाकमसो
णायव्वा) अरहंत भगवंतांनी सांगितले तसे या ग्रंथात जाणावे. अशी ही
अकरा स्थाने झालीत.

भावार्थ - असे समजून घ्यावे की धर्ममार्गामध्येही अनेक मतमतांतरे
उत्पन्न झालीत. तसेच जैनमतामध्ये पंथभेद झालेत. त्यांच्यामध्ये
आयतनादिकाबाबत विपरीतपणा आला. त्याचे परमार्थ खरे स्वरूप तर
लोक जानत नाहीत आणि धर्माच्या नावाने जशी बाह्य प्रवृत्ती दिसून येते
तसेच प्रवर्तन करत असतात. त्यांना यथार्थ संबोधून सांगण्यासाठी

बोधपाहुडची रचना आहे. त्यामध्ये आयतन वगैरे अकरा बाबींचे स्वरूप जसे सर्वज्ञदेवांनी सांगितले तसेच सांगणार आहेत. जसे अनुक्रमाने स्थानांची नावे सांगितली आहेत. त्याच क्रमाने त्याचे निरूपण करतील. ते जाणण्यायोग्य आहे. ॥ ३-४ ॥

आयतन कशास म्हणतात हे सांगतात -

मणवयणकायदव्वा आयत्ता जस्स इंदिया विसया ।

आयदणं जिणमगे णिद्विं संजमं रूवं ॥५॥

मनवचनकायद्रव्याणि आयत्ताः यस्य ऐन्द्रिया विषयाः ।

आयतनं जिनमार्गं निदिष्टं संयतं रूपम् ॥५॥

अन्यथा - (जिणमगे संजमं रूवं आयदणं णिद्विं) जैन परंपरेमध्ये संयमी साधूचे रूप हे आयतन सांगितलेले आहे. म्हणजे संयमी साधू हे धर्माचे आयतन आहेत. (जस्स मणवयणकायदव्वा इंदिया विसया आयत्ता) मन-वचन-काय हे द्रव्यरूप व्यापक भाव आणि स्पर्श, रस, गंध हे पाच इंद्रियांचे विषय हे ज्यांचे आधीन आहेत ते संयमी साधू होत. साधू त्यांचे आधीन नाहीत. ते साधूंचे आधीन आहेत. म्हणून संयमी साधू हे (धर्माचे) आयतन आहेत. ॥५॥

मयरायदोस, मोहो कोहो लोहो य जस्स आयत्ता ।

पंचमहब्यधारी, आयदणं महरिसीभणिं ॥६॥

मदरागदोषाः मोहः क्रोधश्च लोभः आयत्ता ।

पंचमहाव्रतधारी आयतनं महर्षिभणितं ॥६॥

अन्यथा - (मयरायदोस मोहो कोहो य लोहो जस्स आयत्ता) मद (अहंकार) राग, द्वेष, मोह, क्रोध आणि लोभ ज्यांचे आधीन आहेत असे पाच (पंचमहब्यधारी आयदणं महरिसी भणिं) महाव्रते धारण करणारे साधू हे आयतन आहेत असे महर्षींनी सांगितले आहे. अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह ही पाच महाव्रते आहेत.

भावार्थ - पहिल्या गाथेमध्ये संयमी दिगंबर साधूचे बाह्य आयतन सांगितले होते या गाथेत बाह्य व अभ्यंतर दोन्ही साधूंचे रूप सांगितलेले आहे. ॥६॥

पुनः खुलासा करतात -

सिद्धं जस्स सदत्थं विसुद्धज्ञाणस्स णाणजुत्तस्स ।

सिद्धायदणं सिद्धं मुणिवरवसहस्स मुणिदत्थं ॥७॥

सिद्धं यस्य सदर्थं विशुद्धध्यानस्य ज्ञानयुक्तस्य ।

सिद्धायतनं सिद्धं मुनिवरवृषभस्य मुनितार्थम् ॥७॥

अन्वयार्थ - (जस्स विसुद्धज्ञाणस्स णाणजुत्तस्स) ज्यास विशुद्ध ध्यान आहे - विशुद्ध ध्यान म्हणजे धर्मध्यान आणि शुक्लध्यानं - त्यामुळे जो केवलज्ञानी झाल्यामुळे ज्ञानसहित आहे तो संयमी साधू आहे. (सदत्थं सिद्धं) सदर्थं म्हणजे समीचीन धर्मस्वरूप असा “शुद्ध आत्मा ज्यास प्राप्त झाला आहे तो सिद्ध झाला. म्हणून (सिद्धायदणं सिद्धं) तो आत्मा “सिद्धायतन” आहे. म्हणून तो (मुणिवरवसहस्स मुणिदत्थं) मुनिवरामध्येही ‘वृषभ’ म्हणजे प्रधान आहे. त्याने समस्त पदार्थाना जाणलेले आहे.

भावार्थ - या तीन गाथेमध्ये आयतनाचे यथार्थ स्वरूप सांगितले आहे.

पहिल्या गाथेत (गाथा नं ५) संयमीचे बाह्यरूपाच्या प्राधान्याने निरूपण आहे. दुसऱ्या गाथेमध्ये बाह्य शुद्धता आणि विकारांना जिंकल्या कारणाने ते ऋद्धिधारक मुनी ऋषीश्वर आहे, हे सांगितले आहे. अर्थात् ऋषीमध्ये केवलज्ञानी प्रधान आहेत. हे या तिसऱ्या गाथेत सांगितलेले आहे. त्यांना येथे ‘सिद्धायतन’ म्हटलेले आहे.

आयतन याचा अर्थ - जो ज्यामध्ये राहतो त्यास, तो तेथे वास करतो म्हणून आयतन म्हणतात. आणि जे जे धर्मसाधकास आश्रय घेण्यायोग्य आहे ते धर्मायतन आहे. म्हणून संयमी साधूच धर्माचे

आयतन आहेत. अन्य कोणी दुसरा वेषधारी पाखंडी - जो विषय कषायामध्ये आसक्त आहे - असे परिग्रहधारी धर्माचे आयतन नाहीत. तसेच जैनपरंपरेतही सूत्रविरुद्ध आगमबाबू प्रवृत्ती करतात तेही धर्माचे आयतन नाहीत. बौद्ध दर्शनामध्ये पाच इंद्रिये व त्यांचे विषय. एक मन व एक धर्मायतन शरीर हे बारा आयतन जे सांगितले आहेत; ते कल्पित आहेत. धर्मात्म्याने उपरोक्त आवतनाचा आश्रय घ्यावा. दुसऱ्याची स्तुती व प्रशंसा, विनयादिक करू नये. हे या बोधप्रामृताचे प्रयोजन आहे. जेथे अशाप्रकारचे निग्रंथ मुनी राहतात त्या क्षेत्रासही उपचाराने 'आयतन' म्हणतात.

विशेषार्थ - संयमी साधू जो बाबू व अभ्यंतर सर्वच परिग्रहाचा त्याग करतो तोच मात्र धर्माचे आयतन आहे. तो साधू 'चालता बोलता साक्षात् धर्म आहे' असे म्हणतात. या विरुद्ध परिग्रही साधू, जरी ते स्वतःला साधू म्हणवून घेत असतील तरीही ते धर्माचे आयतन कोणत्याही प्रकारे नाहीत. ॥७॥

आता यानंतर चैत्यगृहाचे वर्णन करतात -

बुद्धं जं बोहंतो अप्पाणं चेदयाइं अण्णं च ।

पंचमहव्यसुद्धं णाणमयं जाण चेदिहरं ॥८॥

बुद्धं यत्बोधयन् आत्मानं चैत्यानि अन्यच्च ।

पंचमहाब्रतशुद्धं णाणमयं जानीहि चैत्यगृहम् ॥९॥

अन्यार्थ - (जं बुद्धं अप्पाणं च अण्णं चेदयाइं बोहंतो) जो बुद्ध म्हणजे ज्ञानमय आत्म्यास जाणतो आणि अन्य जीवांना 'चैत्य' अर्थात् चेतना स्वरूप जाणतो स्वयं ज्ञानमय असेल आणि पाच महाब्रतांनी शुद्ध असेल अशा (णाणमयं पंचमहव्यसुद्धं) मुनीला, हे भव्य ! (चेदिहरं जाण) तूं चैत्यगृह जाण.

भावार्थ - ज्यामध्ये आपणास आणि परास जाणणारा ज्ञानी निष्पाप, निर्मल असा चैत्य म्हणजेच चेतनास्वरूप आत्मा राहतो ते वस्तुः

‘चैत्यगृह’ आहे. असे चैत्यगृह तर संयमी मुनीच आहे. अन्य पाषाणादिकांनी निर्मित मंदीरास चैत्यालय-चैत्यगृह म्हणणे हा व्यवहार आहे. ॥८॥

चेइय बंधं मोक्खं दुक्खं सुखं च अप्यं तस्स ।

चेइहरं जिणमगे छक्कायहियंकरं भणियं ॥९॥

चैत्यं बंधं मोक्षं दुःखं सुखं च आत्मकं तस्य ।

चैत्यगृहं जिनमार्गं षट्कायहितंकरं भणितम् ॥९॥

अन्यार्थ - (जस्स बंधं मोक्खं, च दुक्खं सुखं तस्स अप्यं) त्या आत्म्यास चैत्य म्हणतात. अर्थात् ज्याच्या स्वरूपामध्ये हे चिन्ह आहेत त्यास ‘चैत्य’ म्हणतात; कारण त्यालाच बंध-मोक्ष सुख-दुःख संभव आहेत. (जिणमगे छक्कायहियंकरं चेइहरं भणियं) अशा चैत्याचे जे गृह ते ‘चैत्यगृह’ आहे. जिनमार्गामध्ये असे चैत्यगृह षट्काय जीवांचे हित करणारे सांगितलेले आहे; आणि अशा स्वरूपाचे तर संयमी मुनीच असतात. (पांच स्थावर आणि त्रसांमध्ये विकल्पत्रय आणि असंज्ञी पंचेंद्रिय पर्यंतचे जीव तर केवळ रक्षा करण्यायोग्यच आहेत. म्हणून त्यांची रक्षा करण्याचा तेथे उपदेश आहे. आणि साधू तर स्वयं त्यांचा घात करत नाही, हेच त्या जीवांचे हित आहे. जे जीव संज्ञी पंचेंद्रिय आहेत त्यांची रक्षाही करतात, रक्षेचा उपदेश देखील करतात; तसेच त्यांना संसाराचा अभाव करण्याचा - मोक्षाचा - उपदेशही देतात. याप्रमाणे तत्त्वदृष्टीने तर मुनीराज हे चैत्यगृहच आहेत.

भावार्थ - सामान्य व्यवहारी लोक ‘चैत्यगृह’ याचा अर्थ अनेक प्रकाराने मानतात. त्यांना आचार्यांनी सावध केले आहे की, षट्काय जीवांचे हित करणारा ज्ञानानुभूतीने संपन्न मुनी हेच वास्तविक ‘चैत्यगृह’ आहे. दुसरे चैत्यगृह म्हणणे म्हणजे व्यवहार आहे. याप्रमाणे चैत्यगृहाचे वर्णन केले. ॥९॥

आता जिनप्रतिमांचे निरूपण करतात -

सपरा जंगमदेहा दंसणणाणेण सुद्धचरणाणं ।

णिगंथवीयराया जिणमगे एरिसा पडिमा ॥१०॥

स्वपरा जंगमदेहा दर्शनज्ञानेन (ज्ञानेन) सुद्धचरणानाम् ।

निग्रंथवीतरागा जिनमार्ग ईटशी प्रतिमा ॥१०॥

अन्वयार्थ - (दंसणणाणेण सुद्धचरणाणं परा जंगमदेहा) सम्यगदर्शन व ज्ञानसहित असल्याकारणाने शुद्ध चारित्रसंबंध असणाऱ्या स्व आणि पर [अर्थात् आपला आणि दुसऱ्याचा जंगम देह म्हणजे चल असे शरीर अथवा आत्म्यापासून पर म्हणजे भिन्न असा देह [जिणमगे एरिसा पडिमा]. जिनमार्गामध्ये अशी वास्तविक चलप्रतिमा आहे. ती चल प्रतिमा म्हणजे जिनेश्वराचा देह हा (णिगंथवीयराया) सर्व प्रकारच्या परिग्रहाने रहित अशा निग्रंथस्वरूप दिगंबर मुद्रायुक्त आणि वीतरागस्वरूप असा देह आहे. त्यांची ही प्रतिमा म्हणजे राग-द्वेष-मोहाच्या विकारी चिन्हांनी रहित आहे. (जिणमगे एरिसा पडिमा) ती जैनपरंपरेमध्ये ख्या अर्थने प्रतिमा सांगितलेली आहे. ज्यांना सम्यगदर्शनज्ञानपूर्वक निर्मल चारित्र असते अशा मुर्नीचा चालता बोलता देह, निग्रंथस्वरूप व वीतरागतेच्या चिन्हांनी सहित असा देह म्हणजे ती प्रतिमा आहे. शेष सर्व कल्पित आहे. धातू पापाणादिकांची बनविलेल्या दिगंबर मुद्रास्वरूपास प्रतिमा म्हणणे हा व्यवहार आहे. तेथे बाबू आकृति तर स्पष्टपणे निग्रंथ वीतरागस्वरूप असते.

जं चरदि सुद्धचरणं, जाणइ पिछ्हेइ सुद्धसमतं ।

सा होई वंदनीया, णिगंथा संजया पडिमा ॥११॥

यः चरति शुद्धचरणं जानाति पश्यति शुद्धसम्यक्त्वम् ।

सा भवति वंदनीया निग्रंथा संयता प्रतिमा ॥११॥

अन्वयार्थ - (जं सुद्धचरणाणं चरदि) जो शुद्ध-निर्मल-चारित्राचे पालन करतो, तसेच (जाणइ पिछ्हेइ सुद्धसमतं) जो सम्यगज्ञाने यथार्थ

जाणतो आणि सम्यग्दर्शनास आत्मस्वरूपास पाहतो म्हणजेच अनुभवतो (सा णिगंथा संजदा पडिमा वंदणीया होई) याप्रकारे शुद्ध सम्यक्त्व ज्यांना असते अशी संयमरूप प्रतिमा ही वंदन करण्यायोग्य आहे.

भावार्थ - जाणणहार आणि दर्शनहार, शुद्ध सम्यक्त्व व शुद्धचारित्रस्वरूप निर्ग्रथ संयमसहित अशाप्रकारचे मुनींचे स्वरूप आहे, ती प्रतिमा आहे, तीच वंदन करण्यायोग्य आहे. अन्य सर्व कल्पित असून त्या वंदन करण्यायोग्य नाहीत. आणि त्याच स्वरूपासारखी धातुपाषाणाची प्रतिमा ही व्यवहाराने वंदन करण्यायोग्य आहे. ॥ ११ ॥

दंसणअणंतणाणं अणंतवीरियं अणंतसुक्खाय ।

सासयसुक्खं अदेहा मुक्का कम्मटुबंधेहिं ॥ १२ ॥

णिरुवममचलमखोहा णिमिविया जंगमेण रुवेण ।

सिद्धद्वाणम्मि ठिया वोसरपडिमा ध्रुवा सिद्धा ॥ १३ ॥

दर्शनानंतज्ञानमनंतवीर्याः अनंतसुरवाश्च ।

शाश्वतसुखाः अदेहा मुक्ताः कर्माष्टकवंधैः ॥ १२ ॥

निरूपमा अचला अक्षोभा निर्मापिता जंगमेन रूपेन ।

सिद्धस्थाने स्थिता व्युत्सर्गं प्रतिमा ध्रुवाः सिद्धाः ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ - (दंसणअणंतणाणं) जे अनंतदर्शन अनंतज्ञानाने सहित आहेत. (अणंतवीरियं य अणंतसुक्खाय) अनंत-वीर्य आणि अनंतसुखाने सहित आहेत, (सासयसुक्खं अदेहा कम्मटुबंधेहिं मुक्का) शाश्वतसुख-संपन्न आहेत, कर्म आणि नोकर्मरूप देह नसल्याकारणाने देहाने रहित आहेत, आणि आठ कर्माच्या बंधनापासून मुक्त आहेत, (णिरुवममचलमखोहा) निरूपम आहेत अर्थात् त्यांना उपमा घावी असेया जगात काहीच नाही, अचल आहेत कारण संसारात मनवचनकायेच्या निमित्ताने दिसून येणाऱ्या प्रदेश संचलनात्मक क्रियेने ते रहित आहेत, उपयोग विकारांनी सर्वथा रहित असल्यामुळे क्षोमरहित आहेत, एकसमयमात्र प्रदेश चंचल न होता उर्ध्व गमन करतात. (जंगमेण रुवेण

निर्मितिया) त्यामुळे जंगमरूपाने निर्मापित आहेत, (सिद्धाण्डमि ठिया) लोकाच्या अंतभागी जी सिद्धशीला आहे तेथे स्थित आहेत, (वोसरपडिमा) त्याच कारणाने व्युत्सर्गरूप - कायरहित आहेत, (धुवा सिद्धा) संसारापासून मुक्त झाल्याने ध्रुव शाश्वत घैतन्यमात्र आहेत; पूर्व चरम देहाचा जसा आकार त्यापेक्षा काही कमी असा प्रदेशांचा आकार असतो. उर्ध्वगमन करून ते सिद्ध लोकांती विराजमान असतात. तेथे पुनरपि चलाचलता नसते. अशी प्रतिमा म्हणजेच सिद्ध भगवान् आहेत.

भावार्थ - पहिल्या दोन (१०-११) गाथामध्ये तर जंगम प्रतिमा संयमी मुनीची देहसहित सांगितली. या दोन गाथामध्ये (१२-१३) सिद्धांची स्थिर प्रतिमा सांगितली. याप्रमाणे जंगम-स्थावर प्रतिमेचे स्वरूप सांगितले. अन्यमती नानाप्रकारे अन्यथा कल्पना करतात, ती प्रतिमा वंदन करण्यायोग्य नाही.

प्रश्न - येथे प्रश्न होतो की, हे तर परमार्थ स्वरूपाचे वर्णन झाले. बाह्य लौकिक व्यवहारामध्ये धातु-पाषाणादिकांच्या प्रतिमांना वंदन करतात ते कसे ?

त्याचे समाधान - काही बाह्य लौकिक व्यवहारामध्ये मतमतांतरामुळे अनेक प्रकारे प्रतिमाविषयक प्रवृत्ती असते. परंतु येथे तर परमार्थाच्या प्राधान्याने कथन आहे. व्यवहारामध्ये जसे प्रतिमाचे स्वरूप आहे त्यास परमार्थाने सूचित करत असेल तर त्यामध्ये बाधा काही नाही. जसा काही परमार्थरूप आकार सांगितलेला आहे तसाच आकार त्या पाषाणापासून निर्मित प्रतिमा व्यवहारामध्ये असरील तर तो व्यवहारही प्रशस्त आहे. व्यवहारी जीवांना त्याही वंदन करण्यायोग्य आहेत. स्याद्वादमार्गाने जेथे परमार्थ आणि व्यवहारामध्ये विरोध नाही असा व्यवहार परमार्थानुकूल आहे. ॥१२-१३॥

याप्रमाणे जिनप्रतिमांचे स्वरूप सांगितले. यानंतर दर्शनाचे स्वरूप सांगतात -

दंसेइ मोक्खमगं, सम्पत्तं संजमं सुधम्मं च ।

णिगंथं णाणमयं, जिणमगे दंसणं भणियं ॥१४॥

दर्शयति मोक्षमार्गं सम्यक्त्वं संयमं सुधर्मं च ।

निर्ग्रथं ज्ञानमयं जिनमार्गं दर्शनं भणितं ॥१४॥

अन्वयार्थ - (सम्मतं संजमं च सुधर्मं मोक्षमगं दंसेइ) सम्यक्त्वं हा पायाभूत असल्यामुळे मोक्षमार्गमय आहे, अर्थात् तत्वार्थाचे श्रद्धान हे ज्याचे लक्षण आहे अशा सम्यक्त्वस्वरूप आहे; संयम म्हणजेच चारित्र-पाच महाब्रते, पाच समिति, तीन गुप्ती असे तेरा प्रकारचे चारित्र - हेही मोक्षमार्गस्वरूपच आहे; उत्तमक्षमादिक दशधर्मस्वरूप आहे, म्हणून सुधर्मस्वरूप आहे. अशा मोक्षमार्गास जे दाखविते ते दर्शन होय (जिणमगे णिगंथं णाणमयं दंसणं भणियं) ते दर्शन जैनपरंपरेमध्ये बाह्य-अभ्यंतर परिग्रहाने रहित असल्याकारणाने निर्ग्रथस्वरूप आहे, ज्ञानमय आत्म्याचे दर्शनास कारण आहे म्हणून ज्ञानमय आहे.

येथे निर्ग्रथ आणि ज्ञानमय ही दोन विशेषणे मोक्षमार्ग आणि दर्शन या दोहोसही लागू होतात. अशाप्रकारे मुनींच्या रूपास जिनमार्गमध्ये दर्शन म्हटलेले आहे. अशा उभयरूप मोक्षमार्गास दाखवितात, म्हणून त्या स्वरूपाचे श्रद्धानास सम्यक्त्वरूपास दर्शन म्हणतात.

भावार्थ - परमार्थाने अंतरंग दर्शन तर सम्यक्त्व आहे, आणि बाह्यतः त्याची मूर्ती, ज्ञानपूर्वक ग्रहण केलेले निर्ग्रथस्वरूप. याप्रकारचे रूप मुनींचे असते. म्हणून तेही दर्शन आहे. कारण की मतानुसारी मूर्तीचे दर्शन करणे अशाप्रकारचा व्यवहार लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे. ॥१४॥

जह फुलं गंधमयं, भवदि हु खीरं स घियमयं चावि ।

तह दंसणं हि सम्मं, णाणमयं होइ रूवत्थं ॥१५॥

यथा पुष्टं गंधमयं भवति स्फुटं क्षीरं तत्पृतमयं चापि ।

तथा दर्शनं ही सम्यक्त्वं, णाणमयं भवति रूपस्थम् ॥१५॥

अन्वयार्थ - (यथा पुष्टं गंधमयं) ज्याप्रमाणे फूल गंधमय आहे (हु

खीरं स घियमयं चावि) आणि स्पष्टपणे दूध तूपस्वरूप असते. (तह दंसणं हि सम्पूणमयं) त्याप्रमाणे दर्शन हे सम्यक्त्वसाधक व आत्मदर्शन रूप आहे. म्हणून ते ज्ञानमय आहे. तसेच व्यवहाराने (स्वत्थं होइ) रूपस्थही आहे. बाह्यतः मुनी व उत्कृष्ट लिंगानुसारही असते.

भावार्थ - दर्शन म्हणजे मत असा भाव आहे. येथे जिनदर्शनामध्ये मुनी, उत्कृष्ट श्रावकश्राविका यांचा जसा वेष असेल ते गृहीत आहे. आणि त्या तत्त्वाची प्रतीति-अनुभूति अंतरंग दर्शन आहे. हे ज्ञानमय आहे. यथार्थ तत्त्वांची प्रतीति म्हणजे सम्यक्त्व हे जेथे अंतर्यामी असते म्हणून फुलाचे गंधमयरूप आणि दुधाचे घृतमय रूप याचा दृष्टान्त हा तत्त्वसाधक अतएव योग्यच आहे. याप्रकारे ‘दर्शनांचे रूप सांगितले. अन्यमतामध्ये तसेच कालदोषाने जिनमतामध्येही बाह्य वेषधारी जैनाभासी अनेक आहेत व ते अन्यथा सांगतात - जे हितसाधक नाही म्हणून उपादेय नाही. ते संसाराचे कारण आहे. याप्रमाणे ‘दर्शन’ निरूपण केले. ॥१५॥

५ जिनबिंबाचे स्वरूप -

जिण बिंबं णाणमयं संजमसुद्धं सुवीयरायं च ।

जं देई दिक्खसिक्खा कम्मखयकारणे सुद्धा ॥१६॥

जिनबिंबं ज्ञानमयं संयमशुद्धं सुवीतरागं च ।

यत् ददाति दीक्षाशिक्षे कर्मक्षयकारणे शुद्धे ॥१६॥

अन्यवार्थ - जिनबिंब म्हणजे आचार्य. (जिणबिंबं णाणमयं संजमसुद्धं सुवीयरायं च) जिनबिंबरूप आचार्यदेव ज्ञानमय आहेत, संयमाने शुद्ध आहेत, आणि सातिशयपणाने वीतराग आहेत. हे जिनबिंब (जं देई दिक्खसिक्खा कम्मखयकारणे सुद्धा) कर्मच्या क्षयास कारण आहे, शुद्ध आहे, अशाप्रकारची दीक्षा देतात.

भावार्थ - जिन म्हणजे अरहंत सर्वज्ञ. जे जिनबिंब मृटल्या जाते. त्याचे स्थानी त्या जिनासारखाच मानण्यायोग्य आहे असे तर फक्त

आचार्य आहेत. ते दीक्षा म्हणजे ब्रताचे ग्रहण आणि शिक्षा म्हणजे ब्रताचे विधान दाखवितात; दोन्ही भव्यजीवांना देतात. म्हणून १ प्रथमतः तर ते आचार्य ज्ञानमय, आत्मानुभवी असावेत २ त्यांना जिनसूत्राचे ज्ञान असावे. ज्ञानाशिवाय दीक्षा शिक्षा कशी देणार ? आणि ते स्वयं संयमाने शुद्ध असावेत. जर नसतील तर दुसऱ्यासही संयमाने शुद्ध करू शकणार नाहीत. ३ विशेषरूपाने वीतराग असावेत. जर ते वीतरागतेने विशेष नसतील तर तेव्हा ते दीक्षा, शिक्षा यथार्थ देऊ शकत नाहीत. याप्रकारे आचार्यांना जिनाचे प्रतिबिंब समजावे. ॥१६॥

तस्य य करह पणामं सबं पुञ्जं च विणय वच्छलं ।

जस्स य दंसणणाणं अत्थि धुवं चेयणाभावो ॥१७॥

तस्य च कुरुत प्रणामं, सर्वा पुजां च विनयं वात्सल्यम् ।

यस्य च दर्शनं ज्ञानं अस्ति धुवं चेतनाभावः ॥१७॥

अन्वयार्थ - (जस्स य दंसण णाणं अत्थि) ज्यास दर्शन [सम्यगदर्शन] आणि सम्यग्ज्ञान आहे; (धुवं चेयणाभावो) शाश्वत चैतन्यमात्र भाव आहे (तस्य य पणामं करह) त्या आचार्यांना प्रणाम करा. (सबं पुञ्जं च विणय वच्छलं करह) त्याचा सर्वप्रकारे सन्मान करा, विनय करा, वात्सल्यपूर्वक वैव्यावृत्य करा.

भावार्थ - दर्शन-ज्ञानस्वरूप, चेतनाभावाने संपन्न असे आचार्य जिनबिंब आहेत. त्यांना प्रणामादि करा. येथे परमार्थाची मुख्यता आहे. जड व्यावहारिक प्रतिबिंबाची गौणता आहे. ॥१७॥

तववयगुणेहिं सुद्धो जाणदि पिछेइ सुद्धसम्तं ।

अरहंतमुद्द एसा दायारी दिक्खसिक्खा य ॥१८॥

तपोब्रतगुणैः शुद्धः जानाति पश्यति शुद्धसम्यक्त्वम् ।

अर्हन्मुद्रा एषा दात्री दीक्षाशिक्षाणां च ॥१८॥

अन्वयार्थ - (तववयगुणेहिं सुद्धो) जो तप, ब्रत आणि उत्तर

गुणांनी शुद्ध आहे, (जो जाणदि पेच्छई सुद्धसमतं) सम्यग्ज्ञानाने पदार्थाना यथार्थ जाणतात आणि सम्यग्दर्शनाने स्वपरास भेदरूपाने पाहतात अनुभवतात; म्हणून ज्यांना शुद्ध सम्यक्त्व आहे. (एसा अरहंतमुद्धा दिक्खा सिक्खा य दायारी) अशाप्रकारे जिनाचे बिंब म्हणजे आचार्यच होत. हीच दीक्षा व शिक्षा देणारी अरहंताची मुद्रा आहे.

भावार्थ - अशाप्रकारचे जिनबिंब म्हणजे जिनमुद्राच आहे. याप्रमाणे जिनबिंबाचे वर्णन केले. ॥ १८ ॥

६ जिनमुद्रा -

दृढसंजममुद्धाए, इंद्रियमुद्धा, कषायदिढमुद्धा ।

मुद्रा इह णाणाए जिणमुद्धा एरिसा भणिया ॥ १९ ॥

दृढसंजममुद्रया इंद्रियमुद्रा कषायदृढमुद्रा ।

मुद्रा इह णाणाए जिनमुद्रा ईदूशी भणिता ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ - (दृढसंजममुद्धाए इंद्रियमुद्धा कषायदिढमुद्धा) चलायमान करत असतानाही चलायमान होणार नाही असा वज्राप्रमाणे संयम- (इंद्रिय-मनास वश करणे.) षट्काय जीवांची रक्षा करणे, या प्रकारच्या संयमरूप मुद्रा, तर पांच इंद्रियामध्ये प्रवृत्ती न करणे, त्यांना संयमित करणे ही इंद्रियमुद्रा आहे. तसेच संयमद्वाराच ज्यामध्ये कषायांची प्रवृत्ती होत नाही. ही कषाय मुद्रा आहे. (इह णाणाए मुद्रा जिणमुद्धा एरिसा भणिया) तसेच जाननक्रियेला आत्मस्वरूपात लीन करणे. अशा ज्ञानाने सर्वच बाह्यमुद्रा शुद्ध होते. जैनशासनामध्ये ही जिनमुद्रा सांगितली आह.

भावार्थ - जो संयम संपन्न असेल, २ ज्याची इन्द्रिये स्वाधीन आहेत, ३ कषायांची प्रवृत्ती होत नसेल आणि ज्ञानास स्वरूपामध्ये लावतो असा मुनी जिनपरंपरेत जिनमुद्रा आहे. ॥ १९ ॥

७ ज्ञानाचे निरूपण करतात -

संजमसंजुत्तस्य सुझाणजोयस्स मोक्खमगगस्स ।

णाणेण लहंदि लक्खं, तम्हा णाणं च णायवं ॥२०॥

संयमसंयुक्तस्य च सुध्यानयोग्यस्य मोक्षमार्गस्य ।

ज्ञानेन लभते लक्षं तस्मात् ज्ञानं च ज्ञातव्यम् ॥२०॥

अन्वयार्थ - (संजमसंजुत्तस्य सुझाणजोयस्स मोक्खमगस्स) संयमाने संयुक्त आणि ध्यानद्वारा प्राप्त होतो असा हा मोक्षमार्ग आहे. (णाणेण लक्खं लहंदि) त्या मोक्षमार्गाचे लक्ष्य, जाणण्यायोग्य ते चरम ध्येय म्हणजेच आपले आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप ते ज्ञानद्वाराच जाणल्या जाते, प्राप्त केल्या जाते. (तम्हा णाणं च णायवं) ध्यानाचे लक्ष्य अशा आत्म्यास जाणण्यासाठी ज्ञानास जाणले पाहिजे.

भावार्थ - संयमाचा अंगीकार करून ध्यान करावे आणि आत्म्याचे स्वरूप मात्र जाणू नये तर मोक्षमार्गाची सिद्धी होत नाही. म्हणून ज्ञानाचे स्वरूप जाणले पाहिजे. त्या ज्ञानास जाणण्याने सर्व सिद्धी होते. ॥ २० ॥

हे दृष्टान्ताने दृढ करतात -

जह णवि लहंदि हु लक्खं, रहिओ कंडस्स वेज्जयविहीणो ।

तह णवि लक्खंदि लक्खं, अण्णाणी मोक्खमगस्स ॥२१॥

यथा नापि लभते सुटं लक्षं रहिता कांडस्थ वेधकविहीनः ।

यथा नापि लक्षयति, लक्षं अज्ञानी मोक्षमार्गस्य ॥२१॥

अन्वयार्थ - (जह कंडस्स वेज्जयविहीणः रहिओ) लक्ष्याचा वेध घेणारा असा जो बाण त्याने रहित पुरुष (हु लक्खं णवि लहंदि) जर तो धनुष्याच्या अभ्यासाने रहित असेल तर लक्ष्य म्हणजेच एकतानेतेला प्राप्त होत नाही; (तह मोक्खमगस्स अण्णाणी लक्खं णवि लहंदि) त्याचप्रमाणे मोक्षमार्गास न जाणणारा अज्ञानी सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप एकाग्रतेचे लक्ष्य अशा मोक्षमार्गास जाणत नाही, तर स्वलक्षणाने जाणण्यायोग्य परमात्मस्वरूपास तो प्राप्त करू शकत नाही.

भावार्थ - धनुष्यधारी पुरुष जर धनुष्याच्या अभ्यासाने विरहित

असेल तर त्याच्या निशाणाचा तो वेध घेणार नाही तसेच ज्ञानविरहित अज्ञानी मोक्षमार्गाचे जे चरम लक्ष्य अशा परमात्म्याचे स्वरूप आहे जर त्यास तो जाणणार नाही तर मोक्षमार्गाचीही साधना होत नाही. म्हणून ज्ञानास जाणले पाहिजे. परमात्मस्वरूपाचे लक्ष्य ज्ञानरूपी बाणाने वेधले पाहिजे. ॥२१॥

याप्रमाणे ज्ञान-विनययुक्त पुरुषच मोक्ष प्राप्त करतो हे सांगतात -

णाणं पुरिसस्स हवदि लहदि सुपुरिसो वि विणयसंजुत्तो ।

णाणेण लहदि लक्खं लक्खंतो मोक्खमग्गस्स ॥२२॥

ज्ञानं पुरुषस्य भवति, लभते सुपुरुषोऽपि विनयसंयुक्तः ।

ज्ञानेन लभते लक्ष्यं, लक्षयत् मोक्षमार्गस्य ॥२२॥

अन्वयार्थ - (णाणं पुरिसस्स हवदि लहदि सुपुरिसो वि विणयसंजुत्तो)

ज्ञान पुरुष म्हणजे आत्म्यास असते आणि जर पुरुष हा विनयसंपन्न असेल तरच तो ज्ञान प्राप्त करतो (णाणेण मोक्खमग्गस्स लक्खं लक्खंतो लहदि) तेहा त्या ज्ञानाचेच मोक्षमार्गाचे जे लक्ष्य अशा परमात्म्याच्या स्वरूपास लक्ष्य बनवितो, पाहतो, ध्यान करतो तेहाच त्या लक्ष्याची परमात्मपदाची प्राप्ती होते.

भावार्थ - ज्ञान आत्म्यास असते आणि तो पुरुषच विनयवान् असेल तरच तो ज्ञान प्राप्त करतो; या ज्ञानानेच शुद्ध आत्म्याचे स्वरूप जाणले जाते; म्हणून विशेष ज्ञानींचा विनय केला तरच ज्ञानाची प्राप्ति होते; कारण आपल्या शुद्ध स्वरूपास जाणून मोक्ष प्राप्त केल्या जातो. येथे जो विनयाहित आहे, यथार्थ सूत्र आणि पदापासून च्युत झाला असेल, भ्रष्ट झाला असेल तर त्याचा निषेध आहे असे समजावे. ॥२२॥

मदधणुहं जस्त थिरं सुदगुणं बाणा सुअत्थि रयणतं ।

परमत्थबद्धलक्खो णवि चुक्कदि मोक्खमग्गस्स ॥२३॥

मतिधनुर्यस्य स्थिरं श्रुतं गुणः वाणाः सुसंति रत्नत्रयम् ।

परमार्थवद्वलक्ष्यः नापि सखलति मोक्षमार्गस्य ॥२३॥

अन्वयार्थ - (जस्त मद्धनुहं थिरं) ज्याचे मतिज्ञानरूप धनुष्य स्थिर आहे (सुदगुणं) श्रुतज्ञान ज्याचे प्रत्यंचा - दोरी आहे (वाणा रथणतयं सुअत्थि) रत्नत्रयरूपी ज्याचा उत्तम बाण आहे आणि (परमत्थवद्वलक्ष्यो) परमात्म्याची प्राप्ती या परम प्रयोजनाकडे मात्र ज्याची दृष्टी आहे, (मोक्खमग्गस्स णवि चुक्किदि) तो मुनी मोक्षमार्ग चुकत नाही.

भावार्थ - धनुष्याची सर्व साधने जशी पाहिजेत तशी मिळतील तेव्हा लक्ष्य-निशाण-चुकत नाही. तसेच मुनीला जर मोक्षमार्गाची सर्व अनुकूल सामग्री प्राप्त झालेली असेल तर तेव्हा तो मोक्षमार्गापासून च्युत होत नाही. त्या साधनेने मोक्षास प्राप्त करतो. हे ज्ञानाचे माहात्म्य आहे. म्हणून जिनागमाला अनुसरून समीचीन यथार्थ ज्ञानीचा विनय करून ज्ञानाची साधना करावी. याप्रकारे ज्ञानाचे वर्णन केले. ॥२३॥

८ देवाचे स्वरूप विवेचन -

सो देवो जो अत्थं धर्मं कामं सुदेइ णाणं च ।

सो देइ जस्त अत्थि हु अत्थो धर्मो य पवज्ञा ॥२४॥

स देवः य अर्थं धर्मं कामं सुददाति ज्ञानं च ।

सो ददाति यस्य अस्ति खलु अर्थं धर्मश्च प्रब्रज्या ॥२४॥

अन्वयार्थ - (सो देवो जो अत्थं धर्मं सो देवो जो अत्थं धर्मं कामं च णाणं सुदेइ) त्यास देव म्हणतात की जो अर्थ म्हणजेच स्वभाव धन, धर्म, काम म्हणजेच इच्छाविषय असे भोग आणि मोक्षाला कारणभूत ज्ञान या चारांनाही देतो; जगामध्ये तर असा न्याय आहे की (हुं जस्त अत्थि सो देइ) जी वस्तु ज्याचेजवळ आहे तो तीच वस्तु देऊ शकतो. जी वस्तु ज्याचेजवळ नाही तो ती वस्तु कसा देईल ? (यस्य अत्थो धर्मो य बवज्ञा) ज्याला धर्म, अर्थ, स्वर्गादिसंबंधी भोग, आणि मोक्षाचे कारण

प्रव्रज्या दीक्षा आहे. (सो देइ) तोच देव जाणावा. तोच अर्थ धर्मादि देऊ शकतो. ॥२४॥

आता पुढील गाथेत धर्मादिकाचे स्वरूप सांगतात.

धम्मो दयाविसुद्धो, पवज्ञा सब्बसंगपरिचत्ता ।

देवो ववगयमोहो, उदयकरो सब्बजीवाणं ॥२५॥

धर्म; दयाविशुद्ध; प्रव्रज्या सर्वसंगपरित्यक्ता ।

देवः व्यपगतमोहः, उदयकरः सर्वजीवानाम् ॥२५॥

अन्वयार्थ - (दयाविसुद्धो धम्मो) जो दयेमुळे शुद्ध आहे तो धर्म आहे; (पवज्ञा सब्बसंगपरिचत्ता) प्रव्रज्या-दीक्षा-तीच आहे की जी सर्व अंतरंग-बहिरंग परिग्रहाने रहित आहे; (देवो ववगयमोहो) ज्याचा मोह नष्ट झाला आहे तोच देव आहे. (सब्बजीवाणं उदयकरो) तोच देव सर्व जीवांचा उदय करणारा, उद्घार करणारा आहे.

भावार्थ - लोकामध्ये ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे की, धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष हे चारच आत्म्याचे पुरुषाचे प्रयोजन आहेत. त्याचसाठी पुरुष कोणाची वंदना करतो. आणि विश्वात न्याय तर हा आहे की, जे ज्याचेजवळ आहे तोच तीच वस्तू दुसऱ्यास देऊ शकतो. नसेल तर कोठून देणार ? हे चारही पुरुषार्थ जिनदेवाला दिसून येतात. त्यांना दयारूप धर्म दिसून येतो, त्याची साधना करून ते तीर्थकर झालेत. तेहाच धन आणि संसारातील भोगाची प्राप्ती झाली, स्वभावधन व चैतन्यभोगाची प्राप्ती झाली, लोकपूज्य झाले; आणि तीर्थकराच्या परमपदामध्ये दीक्षा घेवून, सर्व मोहाने रहित होऊन, परमार्थरूप आत्मधर्माची साधना केली, असे तीर्थकर जिनदेव आहेत. अज्ञानी प्राणी ज्यांना देव मानतात त्यांना धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष नाहीत. कारण ते अहिंसा धर्म न मानता हिंसेमध्ये धर्म मानतात. कोणी विषयासक्त तर कोणी मोहाने पछाडलेले आहेत. त्यांना धर्म कसा असू शकेल ? अर्थ आणि कामभोगाची ज्यांना इच्छा आहे त्यांना अर्थ व काम कसे असतील

? जे जन्म-मरणाच्या चक्रात अडकलेले आहेत त्यांना मोक्ष तरी कसा ? म्हणून या चारही ज्यास प्राप्त झाले आहेत असे एक जिनदेवच आहेत आणि तेच भव्य जीवांचे मनोरथ पूर्ण करतात. इतर सर्व कल्पित देव आहेत. याप्रमाणे देवाचे स्वरूप वर्णन केले. ॥२५॥

९ आता तीर्थाचे स्वरूप सांगतात -

वयसम्भविसुद्धे पंचेदियसंजदे णिरावेक्खे ।

ण्हाहेउ मुणी तित्ये दिक्खासिक्खासुण्हाणेण ॥२६॥

ब्रतसम्यक्त्वविशुद्धे पंचेद्रियसंयते निरपेक्षे ।

स्नातु मुनिः तीर्थे दीक्षाशिक्षासुस्नानेन ॥२६॥

अन्वयार्थ - (वयसम्भविसुद्धे) ब्रत, सम्यक्त्वाने विशुद्ध, (पंचेदियसंजदे) पांच इंद्रियांनी संयत म्हणजे इंद्रियनिरोधाने सहित, तसेच (णिरावेक्खे) निरपेक्ष म्हणजे ख्याति, लाभ पूजा वगैरे इहलोकातील फलाच्या अपेक्षेने तसेच परलोकांत स्वर्गातील भोग आणि सुखाच्या वांछेने रहित (तित्ये मुणी दिक्खासिक्खासुण्हाणेन न्हाएउ) असे तीर्थ म्हणजे आपला शुद्ध आत्मा हेच आहे, मुनीनी दीक्षा शिक्षारूप स्नानाने पवित्र व्हावे.

भावार्थ - तत्त्वार्थशुद्धान हे ज्याचे लक्षण आहे, अशा सम्यक्त्वाने सहित, पाच महाब्रतामुळे पवित्र, शुद्ध, पांच इंद्रियांच्या विषयापासून विरक्त, इहलोक आणि परलोकातील विषयभोगाच्या वांछेने रहित अशा निर्मल शुद्धात्मतीर्थामध्ये स्नान करून पावन व्हावे अशी प्रेरणा करतात.

॥२६॥

जं णिम्मलं सुधर्मं सम्भतं संजमं तवं णाणं ।

तं तित्थं जिणंमगे हवेइ जदि संतभावेण ॥२७॥

यत् निर्मलं सुधर्मं सम्यक्त्वं संयमं तपः ज्ञानम् ।

तत् तीर्थं जिनमार्गं भवति यदि शांतभावेन ॥२७॥

अन्वयार्थ - (जिणमगे तं तित्यं) जिनमार्गामध्ये ते पावन तीर्थ आहे की (णिम्मलं सुधम्मं समत्तं) जे निर्मल उत्तम क्षमादि दहा धर्म, तसेच तत्त्वार्थश्रद्धान हे ज्याचे लक्षण आहे, असे सम्यक्त्व (संजमं तवं) पाच इंदिये ताब्यात ठेवणे असा संयम, षट्काय जीवांची रक्षा करणे या निर्मल संयमादिकांनी युक्त आहे; तसेच अनशन, अवमोदर्य, वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विविक्तशश्यासन, कायकलेश ही सहा बहिरंग तपे आणि प्रायश्चित्त, विनय, वैयावृत्त, स्वाध्याय व्युत्सर्ग, ध्यान ही सहा अंतरंग तपे अशा बारा तपाने विभूषित व जीव-अजीवादि पदार्थाचे यथार्थ ज्ञान यांनी संपन्न असा आपला शुद्ध आत्मा म्हणजेच पावन तीर्थ आहे. (जदि संतभावेण) ही सर्व साधना शांतभावपूर्वक असेल व कषायांनी रहित असेल तेव्हा शुद्ध आत्मा तीर्थ आहे; कारण की जर क्रोधादि परिणाम असतील तर मलिनता असेल. तेथे निर्मलता कशी असेल ?

भावार्थ - जिनमार्गामध्ये तीर्थ अशा प्रकारचे सांगितलेले आहे की, साधारण लोक तर समुद्र व नद्यांना तीर्थ मानून तेथे स्नान करण्याने निर्मल होण्याची इच्छा करतात. त्यामुळे शरीराचा बाह्य मल काही नष्ट होईल. परंतु शरीराच्या आतमध्ये धातू, उपधातू, अंतर्मन, हा मल तर त्यामुळे नाश पावत नाही. आत्म्याचे आंतरिक मल-विकार-दोष हे नदीसागरात स्नान केल्याने नाहीसे होत नाहीत. कारण तो आत्म्याचा अंतर्मल ज्ञानावरणादिक कर्मरूप मल व अज्ञान, रागद्वेषमोहरूप भावकर्मरूप विकारभावाच्या कारणाने आहे. उलटपक्षी त्या नदीस्नानादिकामध्ये हिंसादिकामुळे पापमल लागतो. म्हणून सागर, नदी इत्यादिकांना तीर्थ मानणे हा भ्रम आहे. ज्यामुळे तसून जातो त्यास तीर्थ म्हणतात. असे तीर्थ जैनपरंपरेमध्ये सांगितलेले आहे. तेच तीर्थ संसारसमुद्र तसून जाण्यास कारण आहे. ॥ २७ ॥

याप्रकारे तीर्थाचे स्वरूप सांगितले -

१० अरहंताचे स्वरूप -

णामे ठवणे हि य संदबे भावे हि सगुणपञ्चाया ।

चउणागदि संपडिमे भावा भावंति अरहंतं ॥२८॥

नाम्नि स्थापणायां हि च संद्रव्ये भावे सगुणपर्याया ।

च्यवनमागतिः संपत् इमे भावा भावयन्ति अरहंतं ॥२८॥

अन्वयार्थ - (णामे ठवणे हि च संद्रव्ये च भावे) नाम-स्थापना-द्रव्य-भाव या चार प्रकाराने प्रत्येक पदार्थवाचक शब्दांचा व्यवहार होतो; ते अरहंतांना दाखवितात. आणि (सगुणपञ्चाया) अरहंताचे गुण पर्यायाचे कारणाने (चउणागदि संपडिमे भावा) तसेच च्यवन आणि आगति व संपद हे (भावा भावंति अरहंतं) भावही अरहंताचे ज्ञान करून देतात.

भावार्थ - अरहंत या शब्दद्वारा यद्यपि सामान्यतः जे केवलज्ञानी आहेत ते सर्वच अरहंत आहेत, तरीही येथे तीर्थकर या पदाच्या अपेक्षेने कथन करतात म्हणून नामादिक निक्षेप अरहंताचा बोध करून देतात असे सांगितले आहे.

लोकव्यवहारामध्ये नाम-स्थापना-द्रव्य-भाव या निक्षेपस्तु शब्दव्यवहाराने त्यांची प्रवृत्ति याप्रकारे होते. (१) ज्या पदार्थाचे जसे नाव आहे तद्दनुसार गुण नसतात, फक्त व्यवहारामध्ये सोरीसाठी म्हणून नाव ठेवलेले असते. तो नामनिक्षेप आहे. जसे कोणाचे नाव वर्धमान, जीवंधर आदि ठेवणे.

ज्या वस्तूचा जसा आकार असेल त्या आकाराची धातू-काष्ठ-पाषाणादिकांची मूर्ती बनवून त्यामध्ये संकल्प करून आरोप करणे हा स्थापना निक्षेप आहे. जसे महावीर तीर्थकराच्या शरीराच्या आकाराप्रमाणे जर त्या मूर्तीचा आकार असेल तर त्या मूर्तीमध्ये हे महावीर भगवान असा आरोप करणे. त्यामुळे लोकव्यवहारामध्ये त्या मूर्ती, पुतळा फोटो इत्यादिकामध्ये पूज्यता आणि अपुज्यता आदि भावनांचे वलय असते. नाम निक्षेपामध्ये पूज्यता - अपूज्यतेचा विकल्पही असत नाही.

१ ज्या वस्तूची वर्तमानापूर्वी जी पूर्वीची अवस्था असेल त्याचा वर्तमानामध्ये उपचार करून त्याचे त्या रूपाने कथन करणे २ भविष्यत्

पर्याचाचाही वर्तमानावर उपचार करणे हाही द्रव्यनिक्षेप आहे. ३ अथवा वर्तमानकाळी अनिष्ट भावाचा उपचार करून त्यास निष्ट सांगणे हाही द्रव्यनिक्षेप आहे. (१) राजा राज्यभ्रष्ट झाल्यानंतरही तो पूर्वी होता म्हणून “या राजेसाहेब” असे म्हणणे. (२) पुढे तो मंत्री अथवा संसदसदस्य होणार म्हणून आजच त्यांना “एम. पी.” संसद सदस्य म्हणणे. ३ स्वयंपाकाची पूर्वतयारी करत असताना तेथे स्वयंपाक करतो असा उपचार करणे. ही तीन प्रकारच्या द्रव्यनिक्षेपांची तीन उदाहरणे आहेत.

वर्तमानात जी अवस्था असेल त्यास भाव निक्षेप म्हणतात. जसे जेव्हा महावीर तीर्थकर समवसरणादि, प्रातिहार्यादि विभूतीने सहित असतील तेव्हा त्यांना महावीर तीर्थकर म्हणणे - याप्रमाणे चार निक्षेप जाणावेत. त्याचे कथन लोकांना समजून सांगण्याकरिता आगमामध्ये पुष्कळ केलेले आहे या निक्षेपाचे प्रयोजन असे आहे की, नाम-स्थापना-द्रव्याला भाव समजू नये. नामनिक्षेपास नामनिक्षेप मात्र समजावे. द्रव्यनिक्षेपाला द्रव्यनिक्षेपच समजावे. भावनिक्षेपाला भावनिक्षेप समजावे. अन्यास अन्य समजावे. जर असे नसेल तर व्यभिचार दोष लागेल. तो दोष दूर करण्यासाठी व लोकास यथार्थ ज्ञान क्वावे म्हणून शास्त्रामध्ये निक्षेपाचे कथन केलेले आहे. परंतु येथे तेवढे सूक्ष्म निक्षेपाचे वर्णन समजू नये. येथे तर निश्चयाच्या प्रधानतेने कथन आहे. तर जसे अरहंताचे नाव आहे तसेच गुणसहित अरहंताचे नाव जाणावे. जशी स्थापना आहे तशीच देहसहित मूर्ती आहे. तीच स्थापना समजावी. जसे त्यांचे द्रव्य आहे तसेच त्यांचे द्रव्य समजावे आणि जसा भाव असेल तसाच भाव समजावा. ॥२८॥

आता चार निक्षेपद्वारा अरहंत पदार्थाचा बोध करून देणार आहेत. प्रथमतः नामाच्या प्रधानतेने सांगतात -

दंसणअणंतणाणे मोक्खो णडुडकम्बंधेण ।

णिरुवमगुणमारुढो अरहंतो एरिसो होइ ॥२९॥

दर्शनं अनंतज्ञानं, मोक्षः नष्टाष्टकर्मबंधेन ।

निरुपमगुणमारुढः अर्हन् ईशः भवति ॥२९॥

अन्वयार्थ - (दसणं अणंतणाणे) ज्यास दर्शन आणि ज्ञान तर अनंत आहे, घातिकर्माचा नाश झाल्याकारणाने सर्व ज्ञेयपदार्थाचे ज्ञान आणि दर्शन आहे (णदृष्टकम्बवंधेण मोक्षो) आठ कर्माचा बंध नाहीसा झाल्यामुळे मोक्ष आहे. (येथे सत्य आणि उदयाची अपेक्षा घेवू नये.) केवलांना आठही कर्माचा बंध नाही. म्हणून गाथेमध्ये बंध शब्द योजला आहे. जरी आगमामध्ये अरहंतांना फक्त सातावेदनीया आस्रव, प्रकृतीबंध, प्रदेशबंध आहे तथापि अनुभाग बंध आणि स्थितिबंध नाही. म्हणून ते सर्व अबंधाप्रमाणेच आहेत. म्हणून आठही कर्मबंधाच्या अभावाच्या अपेक्षेने तेथे भावमोक्ष आगमामध्ये सांगितलेला आहे. (णिरुपमगुणमारुढो) उपमारहित गुणांमध्ये आरुढ आहेत, व्यापून आहेत. असे हे गुण छद्मस्थांना कधीच असत नाहीत. म्हणून ज्यांना उपमारहित गुण आहेत; (अरहंतो एरिसो होइ) याप्रकारे अरहंत असतात.

भावार्थ - केवळ नाममात्रच अरहंत असतील तर त्यांना अरहंत जिनदेव म्हणत नाहीत. याप्रकारच्या गुणांनी सहित असतील त्यांना अरहंत नावाने पूजतात. ॥२९॥

पुनश्च सांगतात -

जरवाहिजम्मरणं चउगङ्गमणं च पुण्णपावंच ।

हंतूण दोसकम्मे हुउ णाणमयं च अरहंतो ॥३०॥

जराव्याधिजन्ममरणं चतुर्गतिगमनं पुण्यपापं च ।

हत्वा दोषकर्माणि भूतः ज्ञानमयश्चार्हन् ॥३०॥

अन्वयार्थ - (जरवाहिजम्मरणं च चउगङ्गमणं च पुण्णपावं दोसकम्मे हंतूण) जरा म्हणजेच म्हातारपण, व्याधि म्हणजे रोग, जन्म व मरण, तसेच चार गतीमध्ये भ्रमण, पुण्यपाप आणि दोषांना उत्पन्न करणाऱ्या कर्माचा, याप्रमाणे या सर्वांचा नाश करून (णाणमओ अरहंतो हउ) केवलज्ञानमयी जे झालेत ते अरहंत आहेत.

भावार्थ - पहिल्या गाथेमध्ये तर गुणांच्या सन्द्वावामध्ये अरहंत नाम सांगितले आहे, आणि या गाथेमध्ये दोषांच्या अभावामुळे अरहंत नाव आहे असे सांगितले आहे. राग, द्वेष, मद, मोह, अरति, चिंता, भय, निद्रा, विषाद, स्वेद आणि मिथ्यात्व हे अकरा दोष तर घातिकर्माच्या उदयाने होतात. आणि क्षुधा, तृष्णा, जन्म, जरा, मरण हे दोष अघातिकर्माच्या उदयाने होतात. त्यांना यांचा अभाव असतो. या गाथेमध्ये जरा, रोग, जन्म, मरण आणि चार गतिमध्ये गमनाचा अभाव सांगितलेला आहे, याचा अर्थ तर अघातिकर्माने झालेल्या दोषांचा अभाव जाणावा; कारण की अघाति कर्मामध्ये या दोषांना उत्पन्न करणाऱ्या पापप्रकृतीच्या उदयाचा अभाव आहे. आणि रागद्वेषादिक दोषांचा घातिकर्माच्या उदय नाही म्हणून अभाव आहे. येथे कोणी प्रश्न विचारेल की, अरहंताना तर पुण्याचा आणि मरणाचा अभाव सांगितलेला आहे, तर मोक्षगमनरूप मरण तर अरहंतानाही आहेच आणि त्यांना पुण्य प्रकृतीचा तर उदय दिसून येतो. मग त्या दोषांचा अभाव कसा ? त्याचे समाधान - मरण होऊन संसारामध्ये पुनः दुसरा भव धारण करणे याप्रकारच्या मरणाची येथे अपेक्षा आहे. असे मरण अरहंतांना नाही. तद्वत्य युण्यप्रकृतीच्या उदय पापप्रकृतिसापेक्ष असतो तर अशा पुण्याचा उदय त्यांना नाही असे समजावे. अथवा बंधूपटीने तर पुण्याचाही बंध नाही. सातावेदनीयाचा बंध होतो तो स्थिति व अनुभागाविना होतो म्हणून अबंधासारखा आहे.

पुनः प्रश्न - केवलींना तर असातावेदनीयाचा उदयही आगमामध्ये सांगितलेला आहे. तो बंध कसा आहे ?

उत्तर - याप्रकारे जो असाताचा अत्यंत मंद - बिलकुल मंद अनुभाग - उदय आहे आणि साताचा अतीतीव्र अनुभाग उदय आहे, त्याच्या वशाने असाता काही काम करण्यास समर्थ नाही, ते सूक्ष्मरूपाने उदय येवून निघून जाते. तसेच संक्रमणरूप होऊन सातारूप होते असे जाणावे. याप्रकारे अनंत चतुष्पक्षसहित, सर्वदोषरहित सर्वज्ञ वीतराग असेल त्याला नावाने अरहंत म्हणतात. || ३० ||

आता स्थापनाद्वारा अरहंताचे वर्णन करतात -

गुणठाणमगणेहिं य पञ्चतीपाणजीवठाणेहिं ।

ठावण पंचविहेहिं पणयवा अरहपुरिसस्त ॥३१॥

गुणस्थानमार्गणाभिः च पर्याप्तिप्राणजीवस्थानैः ।

स्थापना पंचविधैः प्रणेतव्या अर्हत्युरुषस्य ॥३१॥

अन्वयार्थ - (गुणठाणमगणेहिं य पञ्चतीपाणजीवठाणेहिं) १ गुणस्थान २ मार्गणा ३ पर्याप्ति ४ प्राण आणि ५ जीवस्थान या (पंचविहेहिं अरहपुरिसस्त ठावण पणयव्या) पाच प्रकाराने अरहंत पुरुषाची स्थापना प्राप्त करून त्यास प्रणाम करावयास पाहिजे.

भावार्थ - स्थापना निक्षेपामध्ये लाकूड, दगड, धातू इत्यादिकामध्ये संकल्प करावा असे सांगितलेले आहे, ती विवक्षा येथे प्रधान नाही. येथे निश्चयाच्या प्रधानतेने कथन आहे. येथे गुणस्थानादिद्वारा अरहंताची स्थापना करावी असे सांगितले आहे. ॥३१॥

तेरहमे गुणठाणे सजोइकेवलिय होइ अरहंतो ।

चउतीस अइसयगुणा होंति हु तसद्दु पडिहारा ॥३२॥

त्रयोदशे गुणस्थाने सजोगकेवलिकः भवति अर्हत् ।

चातुस्त्रिंशदतिशयगुणा भवन्ति स्फुरं तस्य अष्ट प्रातिहार्याः ॥३२॥

अन्वयार्थ - (तेरहमे गुणठाणे) चौदा गुणस्थानामध्ये एक (सजोइकेवलिय) सयोगकेवलि नावाचे तेरावे गुणस्थान आहे. अरहंताना मन-वचन-काय द्वारा योगाची क्रिया-आत्मप्रदेश चलायमान होणे - असते (अरहंता होइ) ते केवलज्ञानसहित सयोगी अरहंताचे गुणस्थान आहे. (चउतीस अइसयगुणा होंति) त्यांना चौतीस अतिशयनामक गुण आहेत (हु तस्स अट्ठु पडिहारा) आणि त्यांनाच खरोखर आठ प्रातिहार्य असतात.

याप्रमाणे गुणस्थानद्वारा त्यांना स्थापना अरहंत म्हणतात.

भावार्थ - त्यात चौतीस अतिशय आणि आठ प्रातिहार्य आहेत. असे सांगण्याने समवशरणामध्ये विराजमान तसेच विहार करणारे

अरहंत समजावे. आणि सयोग म्हटल्याने त्यांना विहार आणि दिव्यध्वनि रूप वचन असते असे समजावे. त्यांना केवली म्हटले आहे. याचा अर्थ, ते केवलज्ञानाने सर्व झेयपदार्थाना आणि सर्व तत्त्वास जाणतात.

चौतीस अतिशय येणेप्रमाणे आहेत. (१) जन्मापासून प्रगट होणारे १० अतिशय ते येणेप्रमाणे. (१) मलमूत्राचा अभाव (२) प्रस्वेद म्हणजे घाम - त्याने रहित शरीरदशा (३) पांढरे रक्त (४) समचतुरस्रसंस्थान (५) वज्रवृषभनाराचसंहनन (६) सुंदररूप (७) सुगंधी शरीर (८) शुभ चिन्हांनी युक्त शरीर (९) अनंत बल (१०) मधुर वचन.

केवलज्ञान प्राप्त झाले असताना दहा अतिशय होतात. १ उपसर्गाचा अभाव २ अदया-हिंसा-याचा अभाव. ३ शरीराची सावली न पडणे ४ चतुर्मुखता - मुख चारही बाजूने दिसणे ५ सर्व विद्यांनी संपन्नता ६ डोळ्याची पापणी न लवणे ७ १०० योजनपर्यंत सुभिक्षता - दुष्काळ नसणे ८ आकाशात अघर गमन ९ कवलाहार - आहाराचा अभाव १० नख आणि केस न वाढणे. हे दहा अतिशय केवलज्ञान झाल्यानंतर उत्पन्न होतात.

चौदा देवकृत अतिशय - (१) सकल अर्धमागंधी भाषा (२) सर्व जीवमात्रामध्ये मैत्रीभाव (३) सर्व क्रतूतील फक्ते व फुले लागणे. (४) दर्पणाप्रमाणे स्वच्छ भूमि (५) काट्यांनी रहित भूमी (६) मंद सुगंधी वारा (७) सर्वांना आनंद (८) गंधोदकवृष्टी (९) विहार करताना पावलाखाली सहस्रदल कमलांची रचना (१०) सर्व शेते धान्यानी संपन्न (११) दहा दिशा निर्मल होणे (१२) देवद्वारा आनंदाने उत्पन्न आव्हानन शब्द (१३) समोर धर्मचक्र चालणे (१४) आठ मंगल द्रव्ये समोर असणे. असे चौतीस अतिशय आहेत.

आठ मंगल द्रव्याची नावे - १ छत्र २ ध्वजा ३ दर्पण ४ कलश ५ चामर ६ झारी ७ ताल ८ स्वस्तिक म्हणजेच सुप्रतिच्छक.

आठ प्रातिहार्य - १ अशोकवृक्ष २ पुष्पवृष्टी ३ दिव्यध्वनी ४ चामर ५ सिंहासन ६ भामंडल ७ दुदंभीघोष आणि ८ छत्र. या सर्वद्वारा

अरहंताची स्थापना सांगितलेली आहे. ॥ ३२ ॥

मार्गणाद्वारा स्थापनेचे वर्णन -

गइ इंदियं च काए जोए वेण कसाय णाणे य ।

संजम-दंसण लेस्सा भविया सम्मत सणिं आहारे ॥ ३३ ॥

गतिरिन्द्रियं च काय जोगो वेदः कषायज्ञाने च ।

संयमदर्शनलेश्या भव्यत्वं सम्यक्त्वं संज्ञी आहारः ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ - १ गति, २ इंद्रिय, ३ काय, ४ योग, ५ वेद, ६ कषाय, ७ ज्ञान, ८ संयम, ९ दर्शन, १० लेश्या, ११ भव्यत्व, १२ सम्यक्त्व १३ संज्ञी १४ आहार या चौदा मार्गणा आहेत. अरहंताचे तेरावे संयोगकेवली गुणस्थान आहे. त्यामध्ये मार्गणा घटवितात. तेराव्या गुणस्थानामध्ये चार गतीपैकी एक मनुष्यगतीच आहे. पाच इंद्रियजातिमध्ये एक पंचेंद्रिय जाति आहे; षटकायामध्ये त्रसकाय आहे, योगामध्ये (१) सत्य मनोयोग (२) अनुभय मनोयोग हे दोन मनोयोग, तेच दोन (३-४) वचन योग आहेत; आणि (५) काययोग असे पाच योग आहेत; जेव्हा ते समुद्घात करतील तेव्हा एक औदारिक मिश्र काययोग आणि कार्मणयोग असे दोन योग आहेत; तीन वेदापैकी सर्वच वेदाचा अभाव आहे, एकही वेद नाही; पंचवीस कषायापैकी १६ कषाय आणि ९ नोकषायांचा अभावच आहे; ज्ञानापैकी फक्त एक केवलज्ञानच आहे; सात संयममार्गणा भेदापैकी एक यथाख्यात संयम आहे; चार दर्शनभेदापैकी एक केवलदर्शनमात्र आहे, सहा लेश्या मार्गणापैकी एकही भावलेश्या तर नाही, परंतु योगनिमित्तक द्रव्य शुक्ल लेश्या आहे. संज्ञी मार्गणेमध्ये संज्ञित्व आहे; तेही द्रव्यदृष्टीने आहे, क्षयोपशमाचा अभाव असल्यामुळे भावमनाचा अभाव आहे; आहारक-अनाहारक पैकी आहारक आहेत, ते फक्त नोकर्म आहारवर्गणा या अपेक्षेने मात्र आहे, कवलहाररूपाने आहारक नाहीत; समुद्घात करताना अनाहारक आहेत. याप्रकारे चौदा मार्गणारूपाने अरहंताची स्थापना होते. ॥ ३३ ॥

पर्याप्ती द्वारा सांगतात -

आहारो य शरीरो इंदियमणआणपाणभासा य ।

पञ्चतिंगुणसमिद्धो उत्तमदेवो हवइ अरहो ॥३४॥

आहारश्च शरीरं इन्द्रियमनआनप्रानभाषा च ।

पर्याप्तिंगुणसमृद्धा उत्तमदेहो भवति अर्हन् ॥३४॥

अन्वयार्थ - (आहारो य सरीरो इंदियमनआणपाणभासा य) १
 आहार पर्याप्ति २ इंद्रिय पर्याप्ती ३ शरीरपर्याप्ती ४ मनपर्याप्ती ५
 श्वासोच्छ्वास पर्याप्ति व ६ भाषापर्याप्ति अशा सहा पर्याप्ती आहेत. ते
 अरहंत (अरहो पञ्चतिंगुणसमिद्धो उत्तमदेहो हवइ) अरहंत या सर्व
 पर्याप्ती गुणानी समृद्ध आहेत, उत्तमदेहधारी आहेत.

भावार्थ - पर्याप्तीचे स्वरूप येणेप्रमाणे. जो जीव एक अन्य पर्यायास
 सोडतो आणि नवीन भव-पर्याय-धारण करतो तेद्वा विग्रह गतिमध्ये
 जास्तीत जास्त तीन समय राहील, पुनः संज्ञी पंचेंद्रियामध्ये उत्पन्न
 होईल. तेथे तीन जातीच्या वर्गणाचे ग्रहण करतो. (१ आहारवर्गणा २
 मनोवर्गणा ३ भाषावर्गणा.) आहारवर्गणा नामक वर्गणेपासून आहार,
 शरीर, इंद्रिय या चारपर्याप्ती अंतमुहूर्त कालामध्ये पूर्ण करतो. त्यानंतर
 भाषा बनण्यायोग्य भाषावर्गणा व मन बनण्यायोग्य मनोवर्गणापासून
 अंतमुहूर्तामध्ये भाषापर्याप्ति मनःपर्याप्ति पूर्ण करतो. तदनंतर आयु
 आहे तोवर तो पर्याप्तच म्हटल्या जातो. आणि नोकर्मवर्गणेचे ग्रहणही
 असते. येथे आहार म्हणजे कवलाहार असा अर्थ नाही. याप्रकारे
 तेराच्या गुणस्थानामध्ये अरहंतांना पर्याप्ती पूर्णच असतात. याप्रमाणे
 पर्याप्तिद्वारा अरहंताची स्थापना असते. ॥३४॥

प्राणद्वारा स्थापना सांगतात -

पंच वि इंदियपाणा, मणवयकाएण तिणिं बलपाणा ।

आणप्पाणप्पाणा, आउगपाणेण होंति दहपाणा ॥३५॥

पंचापि इन्द्रियप्राणा, मनवचकायेन त्रयो बलप्राणाः ।

आनप्राणप्राणाः आयुष्कप्राणेन भवन्ति दशप्राणाः ॥३५॥

अन्यर्थ - (पंच विइंदियप्राण) पांच ही इंद्रिय प्राण (मणवयकाएण तिणि बलप्राणा) १ मनोबल २ वचनबल ३ कायबल असे तीन बलप्राण (आणप्पाणप्राणा आउगपाणेण होति दहप्राणा) श्वासोच्छ्वास आणि आयु हे दहा प्राण आहेत.

भावार्थ - वर जे दहा प्राण सांगितलेले आहेत त्यापैकी तेराव्या गुणस्थानामध्ये भावेन्द्रिय आणि भावमन यांची क्षयोपशमस्तु प्रवृत्ती नाही. कारण तेथे ज्ञानावरणाचा क्षय झाला असताना त्यांचा क्षयोपशम राहात नाही व भावप्राण ज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमाने होतात. या अपेक्षेने 'कायबल, वचनबल, श्वासोच्छ्वास आणि आयुष्य असे चार प्राण अरहंताना असतात. द्रव्य अपेक्षेने तर दहाही प्राण आहेत. याप्रकारे प्राणद्वारा अरहंताची स्थापना आहे. ॥३५॥

आता जीवस्थानद्वारा स्थापना सांगतात -

मणुयभवे पंचेद्रिय जीवद्वाणेसु होई चउदशमे ।

एदो गुणगणजुत्तो गुणमारुढो हवइ अरहो ॥३६॥

मनुजभवे पंचेद्रियः जीवस्थाने भवति चतुर्दशे ।

एतद्वुणगणयुक्तः गुणमारुढो भवति अर्हन् ॥३६॥

अन्यर्थ - (मणुयभवे) मनुष्य गतीमध्ये सर्वच (पंचेद्रिय) पंचेद्रिय (चउदसणे होइ) चौदाही गुणस्थानामध्ये असतो. (अरहो एदो गुणगणजुत्तो गुणमारुढो हवेइ) एवढ्या सर्व गुणसमूहाने युक्त तेराव्या गुणस्थानवर्ती अरहंत असतात.

भावार्थ - जीवसमास चौदा आहेत. १-२ एकेन्द्रिय सूक्ष्म-बादर तसेच द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिंद्रिय, असे तीन विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय संज्ञी आणि असंज्ञी असे सात भेद आहेत. यापैकी प्रत्येक जीव पर्याप्तक आणि अपर्याप्तक या रूपाचा आहे. असे चौदा जीवसमास होतात. यापैकी चौदावा पंचेन्द्रिय संज्ञीपर्याप्तक या जीवस्थानामध्ये अरहंत

असतात. जरी सूत्रामध्ये संज्ञीपद नाही आणि मनुष्यभवाचे नाम आहे व मनुष्य नियमाने संज्ञीच असतात. असंज्ञी नाही. म्हणून संज्ञीपणा ज्ञात होतो. ॥ ३६ ॥

याप्रमाणे जीवस्थानद्वारा 'स्थापना अरहंताचे' वर्णन केले.

द्रव्यनिक्षेपाने अरहंताचे वर्णन करतात -

जरवाहिदुक्खरहियं, आहारनिहारवज्जियं विमलं ।

सिंहाण खेल सेओ, णत्थि दुगंच्छा य दोसो य ॥ ३७ ॥

दसपाणा पञ्चती अदुसहस्रा य लक्खणा भणिया ।

गोखिरसंस्यधवलं मंसं रुहिरं च सबंगे ॥ ३८ ॥

एरसगुणेहिं सबं, अइसयवंतं सुपरिमलामोयं ।

ओरालियं च कायं, णायबं अरहपुरिसस्स ॥ ३९ ॥

जराव्याधिदुःखरहितः आहारनिहारवर्जितः विमलः ।

सिंहाणः खेल स्वेदः नात्ति दुर्गाधश्च दोषश्च ॥ ३७ ॥

दशप्राणाः पर्याप्तयः अष्टसहस्राणि च लक्षणाणि भणितानि ।

गोक्षीरशंखधवलं मासं रुधिरं च सर्वांगे ॥ ३८ ॥

इदशगुणै सर्वः अतिशयवान् सुपरिमलामोदः ।

औदारिकश्च कायः अर्हत्युरुषस्य ज्ञातव्यः ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ - (अरहपुरिसस्स ओरालियं कायं सबं एरसगुणेहिं णायबं) अर्हत परमात्म्याचा परम औदारिक देह या सर्व गुणविशेषाने युक्त जाणावा. (जरवाहिदुक्खरहियं) जरा म्हणजे म्हातारपण, व्याधि आणि सर्व दुःखाने रहित आहे. (आहारणिहारवज्जियं) आहार आणि निहार (म्हणजे मलमूत्र) यांनी रहित आहे. (विमलं) दोष व मलाने रहित आहे. (सिंहाणः खेल सेओ य दुगंच्छा य दोसो णत्थि) त्या देहामध्ये

सिंहाण म्हणजे कफ, शेंबूड, खेळ म्हणजे थुंकी, स्वेद म्हणजे घाम, दुर्गंध म्हणजे जुगुप्सा व ग्लानी व दुर्गंधादि दोष यांनी ते रहित आहे, दहपाणा पञ्चती) दहा द्रव्य प्राण आणि पूर्ण पर्याप्तीने सहित आहे. (य अद्विसहस्रा लक्खणा भणिया) आणि एक हजार आठ शुभ लक्षणांनी - चिन्हांनी ते युक्त आहे. (गोखिरसंखधवलं) गोशीर म्हणजेच कापूर अथवा चंदन अथपर शंखासारखे (मंसं रुहिरं च सवंगं) सर्वांग पांढऱ्या रक्ताने सहित आहे, मासहि तसेच आहे. (अतिशयवंतं) तो पूर्ण देहच अतिशयाने निर्मल आहे. (सुपरिमलामोयं) चांगले सुवासिक सुगंधी आहे. असे अरहंताचे औदारिक शारीर आहे.

भावार्थ - येथे द्रव्यनिक्षेप हा आत्म्यापासून भिन्न देहाच्या प्रधानतेने सांगितलेला आहे. ॥३७, ३८, ३९॥

याप्रकारे द्रव्य अरहंताचे वर्णन केले.

भावनिक्षेपाने अरहंताचे वर्णन करतात -

मयरायदोसरहिओ, कसायमलवज्जिओ य सुविशुद्धो ।

चित्तपरिणामरहिदो, केवलभावे मुणेयवो ॥४०॥

मदरागदोषरहितः कषायमलवर्जितश्च सुविशुद्धः ।

चित्तपरिणामरहितः केवलभावे ज्ञातव्यः ॥४०॥

अन्यार्थ - (केवलभावे) केवलज्ञान, सकलपरमात्मपद हा जीवाचा भाव आहे. त्या भावाच्या म्हणजे वर्तमान विशुद्ध स्वभाव पर्यायाच्या अपेक्षेने अरहंत (मयरायदोसरहिओ) मद म्हणजे मान कषायाच्या उदयाने होणारा गर्व, आणि राग आणि द्वेष यांनी रहित आहेत; कारण मोहकर्माचा क्षय झालेला आहे. (कसायमलवज्जिओ) तसेच मोहनीयाचा क्षय झाल्यामुळे कषाय व नोकषाय या विकाराने रहित आहेत. (सुविशुद्धो) सर्व कर्ममलाचा नाश झाल्यामुळे पर्यायस्वप्नानेही आपला शुद्ध स्वभाव प्रगट झाल्यामुळे सुविशुद्ध आहेत. (चित्तपरिणामरहिदो) त्यांना ज्ञानावरणाचा क्षयोपशम असतांना होणारे मनाचे विकल्प नाहीत. चित्तपरिणाम म्हणजे मनाच्या विकल्पाने रहित आहेत. असे (मुणेयवा) अरहंत जाणावेत. ॥४०॥

समदंसणि पस्सदि, जाणदि णाणेण दब्बपञ्चाया ।

समत्तगुणविसुद्धो, भावो अरहस्स णायब्बो ॥४९॥

सम्यग्दर्शनेन पश्यति जानाति ज्ञानेन द्रव्यपर्यायान् ।

सम्यक्त्वगुणविशुद्धः भावोऽर्हतः ज्ञातव्यः ॥४९॥

अन्वयार्थ - (समदंसणि पस्सदि) तो अरहंत परमात्मा सम्यग्दर्शनाने आपल्या शुद्ध आत्म्यास पाहतो, अनुभवतो. (णाणेण दब्बपञ्चाया जाणदि) आपल्या केवलज्ञानाने जगातील सर्व पदार्थाना त्यांच्या पर्यायासह युगपत् प्रत्यक्ष जाणतो. (समत्तगुणविसुद्धो) दर्शनमोहनीया क्षय ज्ञाल्याकारणाने निर्मल क्षायिक सम्यक्त्वामुळे अत्यंत शुद्ध आहे. (अरहस्स भावो णायब्बो) असा अरहंताचा वर्तमान निर्मल स्वभाव शाश्वतरूपाने प्रगट झाला आहे.

भावार्थ - असा निर्मलभाव हा घातिया कर्माच्या क्षयाने अरहंतांना प्रगट विद्यमान असतो. दर्शनमोहाच्या क्षयाने निर्मल शुद्ध सम्यक्त्व-पर्याय आणि चारित्रमोहाच्या क्षयाने कषाय नोकषायरूप विकारांचा सर्वथा नाश होऊन चारित्राची पूर्णावस्था म्हणजे यथाख्यात चारित्र आहे. ज्ञानावरण आणि दर्शनावरणाचा क्षय ज्ञाल्याकारणाने पूर्ण ज्ञान व दर्शनस्वभाव प्रगट झाला आहे. केवलज्ञान व केवलदर्शन प्रगट झाले आहे. अनंत दर्शनाने जगातील सर्वच द्रव्याचा पर्याय व गुणसहित सामान्य प्रतिभास करतात. तसेच त्यांनाच केवलज्ञानाने युगपत् स्पष्ट विशदरूपाने जाणतात. सम्यग्दर्शनामुळे शुद्ध आत्म्याच्या अनुभवात लीन असतात. अशी वर्तमान दशा परिपूर्ण शुद्ध असते. भूत-भविष्यत् व वर्तमान पर्याय सहित सर्वच द्रव्यांना युगपत् जाणतात. तो त्यांचा विद्यमान निर्मल भाव आहे. म्हणूनच त्यांना सर्वदर्शी सर्वज्ञ म्हणतात.

भावार्थ - याप्रकारे चारही निक्षेपाच्या द्वारा अरहंताचे निरूपण चौदा गाथामध्ये केलेले आहे. प्रथम गाथेमध्ये नाम-स्थापना-द्रव्य-भाव, गुणपर्यायसहित च्यवन, आगति संपत्ती हे भाव अरहंतांना सांगितले आहे. त्याचे कथन याच नामादिकांच्या वर्णनामध्ये आलेले आहे. त्याचा

संक्षेपाने भावार्थ सांगतात .

गर्भकल्याणक - प्रथमतः तीर्थकर परमात्म्याचे (जर ते भरत व ऐरावतक्षेत्रात असतील तर) त्यांचे गर्भकल्याणिक होते. गर्भामध्ये तीर्थकर अवतरित होण्यापूर्वी सहा महिन्यापासून इंद्राने स्वर्गातून पाठविलेला कुबेर हा, त्या नगरीतील राजाच्या राणीचे गर्भात येणार आहेत त्या नगरीची अतिसुंदर रचना करतो. रत्नमय-सुवर्णमय महाल बनवितो. नगराभोवतालचा कोट व खंदक, दरवाजे, सुंदर वन व उपवनाची रचना करतो. सुंदर रूप-वस्त्रधारी नरनारींना नगरामध्ये वसवितो. राजमहल व नगरीमध्ये रत्नाची वर्षा होते. तीर्थकराचा जीव जेव्हा मातेच्या गर्भात येतो तेव्हा मातेला सोळा स्वप्ने पडतात. रुचकवर द्वीपामध्ये राहणाऱ्या देवांगना मातेची नित्य सेवा करतात. असे नऊ महिने पूर्ण झाल्यानंतर प्रभूचा जन्म होतो. त्यांना मति, श्रुत व अबधि अशी तीन ज्ञाने जन्मतःच असतात. दहा अतिशय प्राप्त होतात. तीन लोकात आनंदी आनंद होतो. देव लोकामध्ये वीणा आदि वाद्ये वाजविल्या शिवायच वाजू लागतात. इंद्राचे आसन कंपित होते. तेव्हा तीर्थकर प्रभूचा जन्म झाला असे इन्द्र जाणतो व स्वर्गातून इंद्र ऐरावत हत्तीवर बसून नगरीत येतो. चारही प्रकारचे देवदेवी येतात. शचि म्हणजे इंद्राणी मातेच्या जवळ जाऊन गुपचूप तीर्थकर प्रभूला घेऊन येते. इन्द्र हजारो डोळे करून पाहतो.

नंतर सौर्धर्मइन्द्र तीर्थकर बाळास आपल्या गोदीत घेतो. ऐरावत हत्तीवर चढून तीर्थकरबाळास मेसुर्पर्वतावर घेऊन जातो. ईशान इंद्र छत्र धरतो. सानतकुमार माहेन्द्र इन्द्र चामर ढाळतात. मेसुच्या पांडुक वनामधील पांडुक शिलेवर सिंहासनावर प्रभूला विराजमान करतो. सर्व देव क्षीरसमुद्रातून एक हजार आठ कलशामध्ये पाणी भरून आणतात. देवदेवांगना गीत, नृत्य, वाद्ये आदि अपार उत्साहाने प्रभूच्या मस्तकावर कलशाने पाणी टाकून जलाभिषेक करतात. अशाप्रकारे जन्मकल्याणिकाचा अभिषेक करतात. नंतर वस्त्रे दागदागिने चढवून, शृंगारशोभित करून मातेच्या महालात जाऊन मातेच्या जवळ ठेवतात. इंद्र वगैरे देव तदनंतर

आपआपल्या स्थानी जातात. कुबेर तेवढा सेवेकरिता राहतो.

कुमारकाल आणि राज्याचा वगैरे उपभोग घेवून काही काळ व्यतीत होतो. तेव्हा मनोवांछित भोग भोगतात. परंतु काहीसे वैराग्याचे निमित्त मिळाले असताना संसार, देह आणि भोगापासून विरक्त होतात. तेव्हा लौकांतिक देव येऊन तीर्थकराचे वैराग्य हृष्ट होऊन वृद्धिंगत होईल अशा प्रकारे प्रभूची सुती करतात. नंतर इन्द्र येवून तपकल्याणिकाचा महोत्सव करतो. देव तीर्थकरप्रभूस पालखीमध्ये बसवून महान उत्सवरूपाने वनात घेऊन जातात. तेथे प्रभू पावन शिलेवर बसून पंचमुष्टिद्वारा केशलोच करतात. पाच महाव्रताचा अंगीकार करतात. संपूर्ण परिग्रहाचा त्याग करतात. दिगंबर लिंग स्वीकार करून आत्मध्यानात मग्न होतात. तेव्हाच त्यांना मनःपर्यज्ञानाची प्राप्ती होते. नंतर काही काळ व्यतीत झाल्यानंतर तपाच्या प्रभावाने घातिकर्माच्या सर्वच ४७ प्रकृति आणि अघाति कर्माच्या सोळा प्रकृती याप्रमाणे त्रेसष्ठ प्रकृतींचा सत्तेमधून नाश करून केवलज्ञान - अरहंत अवस्था - परमात्मपद प्राप्त करतात. अनंतदर्शन, अनंतज्ञान, अनंतसुख व अनंतवीर्य या चतुष्ट्याची त्यांना प्राप्ती होते. क्षुधा-तृष्णा वगैरे अठरा दोषांचा नाश होतो. अरहंत परमात्मा होतात.

पुनः इंद्र येवून समवशरणाची रचना करतात. आगमात वर्णन आहे तशाप्रकारे अनेक शोभेने युक्त मणिसुवर्णमय कोट, खंडक, वेदी, चार दिशेला चार भव्य दरवाजे, मानस्तंभ, नाट्यशाला, वन-उपवनादिक आदि विविध सुंदर रचना करवितो. त्याच्या ठीक मध्यभागी सभामंडपामध्ये बारा सभा रचतो. त्यामध्ये मुनी, आर्यिका, श्रावक, श्राविका, देवदेवी तिर्यच बसतात. प्रभूच्या तीर्थकर प्रकृतीच्या उदयाने अनेक अतिशय प्रगट होतात. सभामंडपाच्या मध्यभागी तीन पीठावर गंधकुटीच्या मध्ये सिंहासनावर कमलाचे वर तीर्थकर प्रभू अंतरीक्ष विराजतात, शोभिवंत होतात. त्याच्या भोवती आठ प्रातिहार्याची रचना होते. सर्वांगातून दिव्यधनीचा ओंकाररूप नाद होतो. तो श्रवण करून गणधर देव द्वादशांग शास्त्राची रचना करतात. अशाप्रकारे इन्द्र

केवलज्ञानकल्याणिकाचा उत्सव करतात. तदनंतर पुनश्च प्रभु विहार करतात. त्याचाही देव महान उत्सव करतात. काही काळानंतर आयू थोडी राहिली असताना योग निरोध करून अघातिर्माचाही क्षय करतात. मुक्तीला प्राप्त होतात. सिद्धशीलेवर जाऊन विराजमान होतात. त्यानंतर देव, इंद्र उरलेल्या नख केसांचा अग्रीसंस्कार करतात. उत्सव सहित निर्वाण कल्याणिक करतात. याप्रकारे तीर्थकराची पाच कल्याणिकरूपाने इन्द्रादिक पूजा करतात. ॥४१॥

यानंतर ११ वा विषय प्रवर्ज्येचे वर्णन करतात. प्रवर्ज्या म्हणजे दीक्षा. प्रथमतःच दीक्षेला योग्य अशा स्थान विशेषाला आणि दीक्षा घेवून जेथे मुनी राहतात त्याचे स्वरूप सांगतात -

सुण्णहरे तरुहिटे उज्जाणे तह मसाणवासे वा ।

गिरिगुह गिरिसिहरे वा भीमवणे अहव वसिते वा ॥४२॥

सवसासत्तं तित्थं वचचइदालत्यं च बुत्तेहिं ।

जिणभवणं अह वेज्जं जिणमगे जिणवरा विंति ॥४३॥

पंचमहव्ययजुत्ता पंचिदियसंजया णिरावेक्खा ।

सज्जायज्ञाणजुत्ता मुणिवरवसहा णिइच्छंति ॥४४॥

शून्यगृहे तरुमूले उद्याने तथा स्मशानवासे वा ।

गिरिगुहायां गिरिशिखरे वा मीमवने अथवा वसतौ वा ॥४२॥

खवशासकं तीर्थं वचश्चैत्यालयत्रिकं च उक्तैः ॥

जिनभवनं अथ वेद, जिनमार्गे जिनवरा विदन्ति ॥४३॥

पंचमहाब्रतयुक्ता पंचेन्द्रियसंयता निरपेक्षाः ।

स्वाध्यायध्यानयुक्ता मुनिवरवृषभा नीच्छन्ति ॥४४॥

अन्वयार्थ - (स सुण्णहरे तरुहिटे उज्जाणे तह मसाणवासे वा।गिरिगुह गिरिसिहरे वा भीमवणे अहव वसिते वा) शून्यघर, ज्ञाडाचे मुळाशी

अथवा झाडाच्या कोटरात, उद्यानवन, तसेच स्मशानभूमि, पर्वताची गुंफा, पर्वताचे शिखर, भयानक वन आणि वसतिका या ठिकाणी दीक्षित मुनींनी थांबावे. हे दीक्षायोग्य स्थान आहे.

(सवसासत्तं) स्ववशासक्त अर्थात् स्वाधीन मुनींनी आसक्त असे जे क्षेत्र तेथे मुनींनी थांबावे. (तित्थं वचचइवालत्तयं च बुत्तेहिं) याचप्रकारे तीर्थस्थान आणि वच, आणि चैत्यालय असे त्रिक [तीन स्थान] जे पूर्वी सांगितले आहेत असे त्यांचे आयतन आहे. परमार्थरत संयमी मुनी, अरहंत सिद्धत्त्वरूप त्यांच्या नावाचे अक्षरमंत्र तसेच अरहंताची आज्ञारूप वाणी यास वच म्हणतात. तसेच त्यांच्या आकाररूप धातुपाषाणादिकांनी निर्मित प्रतिष्ठित [स्थापित प्रतिमा] हे 'चैत्य' आहे. ती प्रतिमा तसेच अक्षर, मंत्र, वाणी की ज्यामध्ये स्थापित केले जातात ते आलय म्हणजे स्थान हे चैत्यालय आहे. म्हणजे मंदिर, मंत्र अथवा पुस्तकरूप वचन, चैत्य तसेच आलय हे त्रिक आहे. (जिणभवणं तह वेज्जं जिणमगे जिणवरा विंति) अर्थात् जिनभवन म्हणजे अकृत्रिम चैत्यालय वा मंदिर असे हे आयतन वगैरे जिनमार्गामध्ये वेद्य अशा दिक्षासहित मुनींना ध्यान करण्यायोग्य, चिंतन करण्यायोग्य आहे असे जिनवरदेव सांगतात. वेद्य म्हणजे दीक्षित साधू. हे तीन आयतन व्यवहाराने साधूंना राहण्यास योग्य आहेत.

मुनीवृषभ म्हणजे मुनीमध्ये प्रधान अशांनी सांगितलेले शून्यघर तसेच तीर्थ, नाममंत्र, स्थापनारूप मूर्ती आणि चैत्यालय, पुस्तक व अकृत्रिम जिनभवन यांना ते इष्ट मानतात. शून्यघरादिकामध्ये राहतात आणि तीर्थादिकांचे ध्यान-चिंतन-करतात तसेच दुसऱ्यांनाही तेथे दीक्षा देतात.

एक पाठांतर 'न इच्छति' असाही आहे. त्याचा आशय असा दिसतो की, शून्यघर, तीर्थ वगैरे यांना स्ववशासक्त म्हणजे स्वैराचारी मुनी, भ्रष्ट साधूंनी युक्त असेल तर त्यास मुनीश्रेष्ठांनी इष्ट न मानता तेथे राहू नये.

ते मुनीवर पाच महाब्रतांनी संयुक्त आहेत, पाच इंद्रियांना यथार्थ

जिंकणारे आहेत, निरपेक्ष म्हणजेच निरिच्छ आहेत अर्थात् कोणत्याही प्रयोजनाने मुनी झालेले नाहीत, स्वाध्याय व ध्यानांमध्ये लवलीन-तत्पर-आहेत. कित्येक शास्त्राध्ययनाने स्वयं तत्त्व समजून घेतात व समजून सांगतात. तर कित्येक निर्विकल्प धर्मध्यान व शुक्लध्यानाच्या भूमिकेला प्राप्त करतात.

भावार्थ - या गाथेमध्ये दीक्षायोग्य स्थान सांगितले आहे. दीक्षासहित व दीक्षा देणारे मुनीच्या चिंतनास योग्य व्यवहार सांगितला आहे.
॥४२ ते ४४॥

यापुढे प्रब्रज्या म्हणजे दीक्षेचे स्वरूप सांगतात -

गिहगंथमोहमुक्ता बावीसपरीसहा जियकसाया ।

पावारंभविमुक्ता पवज्ञा एरिसा भणिया ॥४५॥

गृहगंथमोहमुक्ता बावीसपरीषहा जितकषायाः ।

पापारंभविमुक्ता प्रब्रज्या ईदशी भणिता ॥४५॥

अन्यार्थ - (जे गिहगंथमोहमुक्ता बावीसपरिषहा जियकसाया पावारंभविमुक्ता) जे घर, परिग्रह व मोहाने रहित आहेत, बावीस परीषह सहन करतात, कषायांना जिंकतात आणि पापारंभाने रहित आहेत अशा साधूंची ही भूमिका असते. ती साधना म्हणजेच (पवज्ञा एरिसा भणिया) वास्तविक त्या उपरोक्त भूमिकेला योग्य - प्रब्रज्या - असते.

भावार्थ - जैनी दीक्षेच्या भूमिकेमध्ये काहीच परिग्रह असत नाही; संसारासंबंधी मोह असत नाही; बावीस परिषह तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन केले जातात. त्यावर विजय प्राप्त करण्यात येतो. तेथे कषायावर विजय प्राप्त केलेला असतो; आणि पापारंभाने विरहित प्रवृत्ती असते. जैनपरंपरेमध्ये यास्वरूपाची दीक्षा आहे. अन्य दर्शनामध्ये अशी दीक्षा नाही. ॥४५॥

धणधण्णवत्थदाणं, हिरण्णसयणासणाइ छत्ताइ ।

कुदाणविरहरहिया, पवज्ञा एरिसा भणिया ॥४६॥

धनधान्यवस्त्रदानं, हिरण्यशयनासनादि छत्रादि ।

कुदानविरहरहिया, प्रवज्ञा ईदशी भणिता ॥४६॥

अन्वयार्थ - (धणधण्णवत्थदाणं हिरण्णसयणासणाइ छत्ताईं कुदाण-विरहरहिया) धन, धान्य, वस्त्रादिकांचे दान; हिरण्य म्हणजे चांदी सोने, शयन [म्हणजे पलंग] आसन, छत्र, चामर वैरे शेत वैरे देणे हे कुदान आहे. या कुदानाने रहित (पवज्ञा एरिसा भणिया) अशी दीक्षा आहे असे प्रभूती सांगितले आहे.

भावार्थ - अन्यमती प्रवज्ञा व दीक्षेचे स्वरूप याप्रकारे सांगतात. गाय, धन, धान्य, वस्त्र, सोने, चांदी, शयन, आसन, छत्र, चामर, शेतजमीन आदींचे दान साधूना घावे. याचा या गाथेत निषेध केलेला आहे. दीक्षा म्हणजे सर्वच परिग्रहाने रहित असते. जो धन, सोने आदि देऊन दान करतो तो साधूभक्त कसा ? आणि जो घेतो तो साधू कसा ? हे सर्व गृहस्थाचे कर्म आहे. या अशा वस्तूच्या दानाने विशेष पुण्य तर होत नाही, कारण त्यात पापारंभ अधिक आहे, पुण्य अत्यंत नगण्य आहे. त्या अधिक पापरूप क्रियाकांडाने तर गृहस्थालाही लाभ नाही. ज्यात लाभ अधिक असे कार्य करणे उचित आहे. दीक्षेमध्ये तर या सर्व वस्तूच्या दानाचा निषेध आहे. ॥४६॥

सत्तुमिते य समा पसंसणिंदा अलद्धिलद्धिसमा ।

तणकणए समभावा पवज्ञा एरिसा भणिया ॥४७॥

शत्रुमित्रे च समा प्रशंसानिंदा अलव्यिलव्यिसमा ।

तृणकनके समभावा प्रवज्ञा ईदशी भणिता ॥४७॥

अन्वयार्थ - (सत्तुमिते य समा) जेथे शत्रु व मित्रामध्ये समभाव आहे. म्हणजे न शत्रुविषयी द्वेष आहे, न मित्राविषयी राग आहे; (पसंसणिंदा अलद्धिलद्धिसमा) प्रशंसा आणि निंदा व लाभ आणि अलाभ

या दोहोमध्ये समता आहे, म्हणजे प्रशंसा व लाभामध्ये हर्ष नाही आणि निंदा व अलाभ यामध्ये खेद नाही; (तणकणए समभाव) तृण म्हणजे गवत आणि कनक यामध्ये जेथे समभाव आहे; म्हणजे दोहोमध्ये न राग आहे न द्वेष आहे; (पवज्ञा एरिसा भणिया) अशी दीक्षा असते असे भगवान् सांगतात.

भावार्थ - जैनी दीक्षेमध्ये रागद्वेष व हर्ष-खेद असते नाही. म्हणूनच शत्रु-मित्र, निंदा प्रशंसा, लाभ-अलाभ, तृण आणि सोने यामध्ये राग-द्वेषाचा हर्षादिकांचा अभाव असल्यामुळे साधूंची सर्वत्र समता असते. अशी जैनी दीक्षा असते. ॥४७॥

उत्तममज्जिमगेहे दारिद्रे ईसरे णिरावेक्खा ।

सब्बत्थ गिहिदपिंडा पवज्ञा एरिसा भणिया ॥४८॥

उत्तममध्यमगेहे दरिद्रे ईश्वरे निरपेक्षा ।

सर्वत्र गृहितपिंडा प्रब्रज्या ईदृशी भणिता ॥४८॥

अन्यार्थ - (उत्तममज्जिमगेहे) जेथे आहार मिळतो ते स्थान महाल असो की साधारण घर असो; (दारिद्रे ईसरे णिरावेक्खा) दाता गरीब असो की प्रभू असो श्रीमंत असो त्याची साधूला अपेक्षा नसते. (सब्बत्थ गिहिदपिंडा) ते निरीह वृत्तीते सर्वच योग्य स्थानी आहार ग्रहण करतात. (पवज्ञा एरिसा भणिया) प्रब्रज्या दीक्षा प्रभूंनी अशी सांगितलेली आहे.

भावार्थ - दीक्षित साधू आहारासाठी जातात. तेव्हा असा विचार व विकल्प करत नाहीत की, कोण्या धनवान शेठकडे, श्रेष्ठ दानीकडे जावे की जेथे विधि मिळेल तेथे जावे ? दाता श्रीमंत की गरीब हे न पाहता जेथे विधि मिळेल तेथे साधू निर्दोष आहार घेतात. कोणतीच वांछा असत नाही.

याप्रकारे दीक्षेचे स्वरूप प्रभूंनी सांगितले आहे. ॥४८॥

णिगंथा णिस्संगा णिम्माणासा अराय णिदोसा ।

णिम्मम णिरहंकारा पवङ्गा एरिसा भणिया ॥४९॥

निर्गथा निःसंगा निर्मानाशा अरागा निर्देषा ।

निर्माः निरहंकारा प्रब्रज्या इद्दशी भणिता ॥४९॥

अन्वयार्थ - (पवङ्गा एरिसा भणिया) दीक्षा अशी जिनागमात सांगितलेली आहे की (णिगंधा) दीक्षा निर्ग्रथस्वरूप सर्व अंतर्बाह्य परिग्रहाने रहित आहे. (णिसंगा) तेथे स्त्री-पुत्रादि शरीरादि कोणत्याच परद्रव्याचा संग नाही. (णिम्माणासा) तेथे मान कषाय म्हणजे अहंकार आणि संसारभोगची आशा नाही म्हणून निर्मान व आशारहित आहे. (अराय णिदोसा) बारा कषायाचा अभावामुळे बुद्धिपूर्वक राग व द्वेष नाही. (णिम्ममा णिरहंकारा) कुणाहीसह ममत्वबुद्धी नाही व [कर्तुत्वाचा] अहंकार नाही. तेथे फक्त स्वरूपसाधनेचा पुरुषार्थ आहे.

भावार्थ - अज्ञानी बाह्यतः लाल पांढरा आदि कोणत्याही वेषास दीक्षास्वरूप मानतो. ती यथार्थ दीक्षा नव्हे. तो साधू यथार्थ साधू नव्हे. अशी भगवती जिनदीक्षा आहे. ॥४९॥

णिण्णेहा णिलोहा णिम्मोहा णिवियार णिक्कलुसा ।

णिव्यय णिरासभावा पवङ्गा एरिसा भणिया ॥५०॥

निस्तेहा निर्लोभा निर्माहा निर्विकारा निःकलुषा ।

निर्भया निराशभावा प्रब्रज्या ईद्दशी भणिता ॥५०॥

अन्वयार्थ - कशी आहे जिनदीक्षा ? (पवङ्गा एरिसा भणिया) भगवती जिनदीक्षा अशी सांगितलेली आहे की, (णिण्णेहा) तेथे कुणासह ही स्नेह नाही; कारण कोणाबाबत स्नेहार्द बुद्धी नाही. (णिलोहा) परद्रव्यासंबंधी वांछा सर्वथा नाही, म्हणून निर्लोभ आहे. (णिम्मोहा) कोणत्याही परवस्तुमध्ये आत्मत्वाची बुद्धी नाही म्हणून मोहाने रहित आहे. (णिवियार) बाह्य शरीरचेष्टा, वस्त्राभूषणाचा तसेच अंग-उपांगामुळे होणारा विकार नाही. म्हणून विकाररहित आहे. कामक्रोधादि विकार

नाहीत. (णिःकलुसा) बारा कषायांचा अभाव व शेष कषायांचा मंद उदय असल्यामुळे कलुषितपणा मलिनता नाही. (णिभ्या) आपल्या स्वरूपास अविनाशी मानतो. म्हणून तो निर्भय आहे (णिरासभावा) परद्रव्याची आशाच नाही. जर कोण्या वस्तूची प्राप्ती झाली नाही तर निराशा होते. म्हणून आशाच नाही.

भावार्थ - जैनी दीक्षा अशी असते. ज्यांना स्वपरभेदविज्ञान नाही त्यांना जिनदीक्षा कशी असू शकेल ? ॥५०॥

दीक्षेचे बाह्य स्वरूप -

जहजायरूपसरिसा अवलंबियभूय णिराउहा संता ।

परकियणिलयणिवासा पव्ज्ञा एरिसा भणिया ॥५१॥

यथाजातरूपसदृशी अवलंबितभूजा निरायुधा शांता ।

परकृतनिलयनिवासा प्रवृज्ञा ईदृशी भणिता ॥५२॥

अन्वयार्थ - (पव्ज्ञा एरिसा भणिया) जिनदीक्षा अशी आहे - (जहजायरूपसरिसा) जन्म होताच बालकाचे जसे नग्न रूप असते तसेच साधूंचे दिगंबर रूप असते. (अवलंबियभूय) बहुलतेने उभ्याने कायोत्सर्ग करतात. म्हणून भूजा लांब दिसतात. (णिराउहा) सर्वच आयुधांनी - शस्त्रास्त्रांनी रहित आहे. (संता) अंगउपांगाच्या विकाराने रहित असल्यामुळे शांतमुद्रास्वरूप आहे. (परकियणिलयणिवासा) गृहादि परिग्रहाचा त्याग असल्यामुळे आपले घरात न राहता वसतिका आदि पराच्या जागेत निवास असतो. जेथे कृत-कारित-अनुमत मनवचनकायद्वारा दोष नाही अशा जागी राहावे लागते.

भावार्थ - कित्येक अन्यमती बाह्यतः वस्त्रादि घालतात. कित्येक शस्त्र वगैरे बालगतात. सुखदायक आसन ठेवतात. कित्येक उपाश्रय बनवून तेथे राहतात, निवास करतात. भेषमात्र असताना आपणास दीक्षित साधू मानतात. जिनदीक्षा अशी नाही.

उवसमखमदमजुता, सरीरसंकारवज्रिया रुक्खा ।

मयरायदोसरहिया, पबज्ञा एरिसा भणिया ॥५२॥

उपशमक्षमदमयुक्ता शरीरसंस्कारवर्जिता रुक्षा ।

मदरागदोषरहिता प्रब्रज्या ईटशी भणिता ॥५२॥

अन्वयार्थ - (पबज्ञा एरिसा भणिया) भगवती जिनदीक्षा अशी आहे - (उवसमखमदमजुत्ता) मोहाच्या उदयाचा अभाव आहे म्हणून उपशम-शांतपरिणाम - स्वरूप आहे. क्रोधाचा अभावामुळे क्षमा आहे. विषयामध्ये निर्गल प्रवृत्ती नाही म्हणून इंद्रियदमन संयम आहे. (शरीरसंस्कारवज्रिया) स्नानादि शरीरसंस्काराचा अभाव आहे. (रुक्खा) तेलाने मर्दन नसल्याने शरीर रुक्ष असल्यामुळे रुक्षतेने सहित आहे. (मयरायदोषरहिया) मद, रागादि दोषांनी वर्जित आहे.

भावार्थ - कित्येक संप्रदायांतील साधू क्रोध, हिंसा करतात. शरीर सजविण्यास्तव तेलाने मर्दन करतात. इंद्रियांचे भोग सेवन करतात. तरीही आपणास साधू मानतात. सर्व आचारविचार गृहस्थसदृश असतांना साधू म्हणवितात व सामान्य लोकांना ठगवितात. मिथ्यात्व पुष्ट करतात. जैनी दीक्षा सत्यार्थ आहे. जे भगवती जिनदीक्षा स्वीकारतात तेच खरे यती होत. ॥५२॥

विवरीयमूढभावा पणदुकमदु णदुमिच्छता ।

समत्तगुणविशुद्धा पवज्ञा एरिसा भणिया ॥५३॥

विपरीतमूढभावा प्रणष्टकर्मष्टा नष्टमिथ्यात्वाः ।

सम्यक्त्वगुणविशुद्धा प्रब्रज्या ईटशी भणिता ॥५३॥

अन्वयार्थ - (पबज्ञा एरिसा भणिया) जिनदीक्षा अशी सांगितलेली आहे - (विवरीयमूढभावा) तेथे मूढभाव - अज्ञानभाव विपरीत झाल आहे, अन्यमती आत्मस्वरूप व साधूस्वरूपाबद्दल वाद घालतात. त्यांना दोहोबाबत मूढबुद्धी असते. परंतु जैनदीक्षेमध्ये मूढता नाही. (पणदुकमदु णदुमिच्छता) या दीक्षेच्या फलस्वरूप आठ कर्माचा अभाव असतो व

कर्मास कारणभूत रागादिक भाव सदैव कमीकमी करण्यात येतात. (समत्तगुणविसुद्धा) अतत्त्वाचे श्रद्धानरूप मिथ्यात्व असत नाही. कारण सम्यक्त्वामुळे विशुद्धता असते. जिनदीक्षा सम्यक्त्व सहित असते. म्हणून निर्दोष आहे.

जिणमगे पवज्ञा, छहसंहणणेसु भणिय णिगंथा ।

भावंति भवपुरिसा, कर्मक्षयकारणे भणिया ॥५४॥

जिनमार्गे प्रव्रज्या षट्संहननेषु भणिता निर्गंथा ।

भावयन्ति भव्यपुरुषाः कर्मक्षयकारणे भणिता ॥५४॥

अन्वयार्थ - (जिणमगे पवज्ञा छहसंहणणेसु भणिया) जैन परंपरेमध्ये दीक्षा ही सहाही संहननामध्ये असू शकते असे सांगितले आहे. (णिगंथा) निर्गंथस्वरूप आहे, कारण सर्व परिग्रहाने रहित यथाजातरूप स्वरूपी अकिंचना आहे. (भवपुरिसा भावंति) भव्यपुरुषच दीक्षेची भावना संस्कार करतात. याकारणाने प्रव्रज्या ही कर्मक्षयास कारण आहे असे येथे म्हटले आहे.

भावार्थ - बज्रवृषभनाराच संहनन शरीराच्या रचनेचे कारण आहे. सहाही संहननामध्ये प्रव्रज्या होऊ शकते असे आगमात सांगितले आहे. म्हणून प्रव्रज्या ही कर्मक्षयास कारण आहे असे जाणून भव्यपुरुष दीक्षेचा अंगीकार करतात. बज्रवृषभादि विशिष्ट संहननामध्ये दीक्षा घेतली जाते असे नाही. निर्गंथ दिगंबर दीक्षा तर असंप्राप्तासुपाटिका संहननातही असू शकते. ॥५४॥

तिलतुसमत्तणिमित्तसम, बाहिरगंथसंगहो णत्थि ।

पवज्ञा हवदि एसा, जह भणिया सव्दरसीहिं ॥५५॥

तिलतुषमात्रनिमित्तसमः बाह्यग्रंथसंग्रहो नास्ति ।

प्रव्रज्या भवति एषा यथा भणिता सर्वदर्शाभिः ॥५५॥

अन्वयार्थ - (निलतुसमत्तणिमित्तसम बाहिरगंथसंगहो णत्थि) तिलतुष

इतका परिग्रह ग्रहण करण्यास कारण अंतरंग परिग्रह आणि बाह्य दीक्षेमध्ये परिग्रहाचा संग्रह तिळाच्या भुसाएवढाही नसतो. (एसा पवज्ञ हवदि) अशी दीक्षा असते. (जह भणिया सब्दरसीहिं) ती सर्वज्ञाने सांगितले तशीच असते. अन्य स्वरूपाची नाही असा नियम जाणून घ्यावा. शेतांबरादि म्हणतात की अपवादमार्गामध्ये साधू वस्त्र घेवू शकतो ते सर्वज्ञ प्रभूच्या आगमास मान्य नाही. त्यानी कल्पित सूत्र रचलेत त्यांत आहे. हा कलिकाळाचा दोष आहे. ॥५५॥

उवसगगपरिसहस्रा, णिञ्चणदेसे हि णिच्च अत्थइ ।

सिलकट्टे भूमितले, सबे आरुहइ सब्बत्थ ॥५६॥

उपसर्गपरीषहस्रा निर्जनदेशे हि नित्यं तिष्ठति ।

शिलायां काष्टे भूमितले सर्वाणि आरोहति सर्वत्र ॥५६॥

अन्यार्थ - (उवसगगपरिसहस्रा) देव, मनुष्य, तिर्यच व अचेतना करवी उपद्रव अथवा उपसर्ग होतो. दैव व कर्मयोगाने बावीस परीषह होतात. त्या दोहोसही तत्त्वज्ञानपूर्वक शांत परिणामाने सहन करणे हे प्रब्रज्येमध्ये मुनींना अवश्य आहे. (णिञ्चणदेसे हि णिच्च अत्थइ) ते मुनीवर जेथे कोणी अन्य जन राहतात नाही अशा निर्जन स्थानी वनादिकामध्ये सदैव राहतात. आणि कदाचित् नगरात राहतील तरी अशाच जागी राहतात. (सिलकट्टे भूमितले सबे आरुहइ सब्बत्थ) वनामध्ये शिलातल, लाकूड भूमितळी राहतात.

भावार्थ - जैन परंपरेमध्ये दीक्षित साधू उपसर्ग-परीषहामध्ये समभाव ठेवतात. आणि जेथे बसतात, झोपतात तेथे निर्जन स्थानी शिला, ओंडका, वा भूमिवर बसतात व झोपतात. अन्य स्वच्छंदी वेषी साधूप्रमाणे प्रमादी स्वच्छंद होत नाहीत. असे समजावे. ॥५६॥

पशुमहिलसंदसंगं कुशीलसंगं ण कुण्ड विकथाओ ।

सञ्ज्ञायझाणजुत्ता पवज्ञा एरिसा भणिया ॥५७॥

पशुमहिलाषंदसंगं कुशीलसंगं न करोति विकथः ।

स्वाध्यायध्यानयुक्ताः प्रव्रज्या ईशी भणिता ॥५७॥

अन्वयार्थ - (पवज्ञा एरिसा भणिया) जिनदीक्षा अशी सांगितली आहे की (पसुमहिलषंदसंगं कुसीलसंगं विकथाओ ण कुणइ) त्या दीक्षासाधनेत तिर्यच पशु, महिला व षंद यांचा संग, कुशील पुरुषाचा संग, आणि विकथा साधू करत नाही. तर ते सदैव (सज्जायझाणजुत्ता) स्वाध्याय आणि ध्यानामध्ये लीन असतात. असे जिनदीक्षेचे स्वरूप भगवान् सांगतात.

भावार्थ - जिनदीक्षा घेवून कुसंगति करेल, विकथा करेल आणि प्रमादी होईल तर दीक्षा ही खरी दीक्षा राहणार नाही. म्हणून कुसंग व विकथा निषिद्ध आहेत. हा दिगंबर वेष अन्य भेषधारी सारखा नाही. हा मोक्षमार्ग आहे. अन्य संसारमार्ग आहे. ॥५७॥

तववयगुणेहिं सुद्धा संजमसम्तत्त्वगुणविसुद्धा य ।

सुद्धा गुणेहिं सुद्धा पवज्ञा एरिसा भणिया ॥५८॥

तपोब्रतगुणैः शुद्धा संयमसम्यक्त्वगुणविशुद्धा च ।

शुद्धा गुणैः शुद्धा प्रव्रज्या ईशी भणिता ।

अन्वयार्थ - (पवज्ञा एरिसा भणिया) जिनेन्द्रांनी दीक्षा अशी सांगितलेली आहे - ही दीक्षा घेणारे त्या दीक्षेमध्ये (तववयगुणेहिं सुद्धा) १ तप २ ब्रत ३ गुणांनी शुद्ध असतात. (१) तप बाह्य अभ्यंतर भेदाने बारा प्रकारचे आहे. सहा बहिरंग तप आणि सहा अंतरंग तप. (२) ब्रत म्हणजे पाच पापांचा त्यागरूप महाब्रते. (३) गुण म्हणजे तप आणि ब्रताचे उत्तर गुण. उत्तरगुण म्हणजे त्याचेच उत्तर भेद. तप, ब्रत आणि गुण या तिन्ही दृष्टीने ते शुद्ध निर्मल, निर्दोष असतात.

(ब) (य संजमसम्तत्त्वगुणविसुद्धा) - १ संयम म्हणजे पाच इंद्रिये आणि मन यांना त्यांच्या विषयामध्ये न जाऊ देणे, रोकणे. षट्कायजीवांची (पृथ्वी, जल, अग्नी, वायु व वनस्पती हे पाच स्थावर आणि त्रस असे षट्कायजीव आहेत.) रक्षा करणे तसेच २ सम्यक्त्व म्हणजे तत्त्वार्थश्रद्धान

हे त्याचे लक्षण आहे. त्याचे निश्चयसम्यक्त्व आणि व्यवहारसम्यक्त्व असे दोन भेद आहेत. त्याचे गुण म्हणजे मूलगुण त्याची निरतिचार पालना करणे, आणि (सुद्धा गुणेहिं सुद्धा) जे काही प्रब्रज्येचे-दीक्षेचे-गुण सांगितले आहेत. त्यांचे निर्दोष निरातिचार पालन करणे. फक्त बाह्यतः नग्नवेष पुरेसा नाही. याप्रमाणे शुद्ध प्रब्रज्या असते.

भावार्थ - तप-व्रत-सम्यक्त्व यांनी सहित तसेच जेथे जेथे यांची मूलगुण उत्तरगुण यांची सुरक्षा व अतीचाराचे शोधन असते तेव्हा ती दीक्षा शुद्ध म्हटल्या जाते. या गुणाशिवाय दीक्षा शुद्ध असत नाही.

॥५८॥

दीक्षावर्णन आटोपते घेतात -

एवं आयत्तणगुणपञ्चंता बहुविसुद्धसम्मते ।

णिगंथे जिणमगे, संखेवेण जहारवादं ॥५९॥

एवं आयतनगुणपर्यन्ताः बहुविशुद्धसम्यक्त्वे ।

निर्ग्रथे जिनमार्गे संक्षेपेन यथाख्यातम् ॥५९॥

अन्वयार्थ - (एवं आयतणगुणपञ्चंता) याप्रमाणे पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे आयतन म्हणजे दीक्षेचे स्थान, जे निर्ग्रथ मुरी त्यांचे गुण किती आहेत. त्यांची परिपूर्णता आणि गुणांनी सहित प्रब्रज्या जिनमार्गामध्ये प्रसिद्ध आहे; (बहुविसुद्धसम्मते) त्या दीक्षापालनामध्ये सम्यक्त्व निर्मल असते. त्यामध्ये सम्यक्त्व निरतिचार डिसून येते. (णिगंथं जिणमगे) तेथे बाह्य वा अंतरंग परिग्रहाचा संयोग नाही. (संखेवेण जहारवादं) म्हणून निर्ग्रथ अशा जिनमार्गामध्ये परिग्रह नाही. संक्षेपाने हे प्रब्रज्यंचे स्वरूप आहे.

भावार्थ - याप्रमाणे आतापावेतां जिंच वर्णन केले ती प्रब्रज्या निर्मल सम्यक्त्वसाहेत असते. अशी मुविशुद्ध दीक्षा जिनमार्गामध्येच संभवते. अन्य नैद्यायिक, वैशेषिक, सांख्य, वेदांत, मीमांसक, पातंजल आणि बौद्ध दर्शनामध्ये नाही. काळदोषाने जिनमतापासून प्रष्ट झाले.

आणि स्वतःला जैन म्हणवितात, अशा श्वेतांबरादिकामध्येही नाही.

बोध पाहुड शास्त्र समाप्त करतात. आचार्य कुंदकुंददेव सांगतात-

रूपत्थं सुद्धत्थं, जिणमगे जिणवरेहिं जह भणियं ।

भवजणबोहणत्थं, छक्कायहियंकरं उत्तं ॥६०॥

रूपस्थं शुद्धर्थं जिनमार्गे जिनवरैः यथा भणितं ।

भव्यजनबोधनार्थं षट्कायहितंकरं उक्तम् ॥६०॥

अन्वयार्थ - (रूपत्थं सुद्धत्थं) जेथे अंतरंग भाव तर शुद्ध आहेच आणि तसेच रूपस्थ म्हणजे बहिरंगरूप (जिणमगे जिणवरेहिं जह भणियं) जिनमार्गामध्ये सांगितलेले आहे. तशी ही भगवती जिनदीक्षा षट्कायजीवांच्या रक्षाप्रधान असल्याने त्यांनाही हितकारक आहे. असा दीक्षास्वरूपाचे (भव्यजनबोहणत्थं छक्कायहियंकरं उत्तं) वर्णन भव्य जीवांना संबोधन करण्यासाठी केले आहे. आचार्यदेवांचा असा अभिप्राय आहे.

भावार्थ - या बोधपाहुडामध्ये आयतनापासून तो प्रव्रज्या पर्यंत अकरा स्थलद्वारा वर्णन आहे. याचे बाह्य आणि अंतरंग स्वरूप जिनमार्गामध्ये जसे तीर्थकर आणि गणधरांनी सांगितले आहे तसेच स्पष्ट दिग्दर्शन केले आहे. ते रूप कसे आहे ? षट्कायजीवांना हितकारक आहे. तेथे एकेंद्रियादि तो असंज्ञीपर्यंत सर्व जीवमात्राच्या रक्षेचा आदेश आहे. संज्ञी पंचेन्द्रिय जीवांचीही रक्षा तर करावयाची आहे, आणि त्यांना मोक्षमार्गाचा उपदेश देवून संसाराचे दुःख नाहीसे करून मोक्षाची प्राप्ती करविते. भव्यजीवासाठी, त्यांना संबोधनार्थ असे सर्व उपाय सांगितलेले आहेत. जगातील प्राणी अनादि काळापासून मिथ्यामार्गामध्ये प्रवृत्ती करून संसारामध्ये भ्रमण करत आहेत. अतएव दुःख दूर करण्यासाठी आयतन आदि धर्माचे अकरा स्थानांचे त्यांचा आश्रय घेण्यासाठी कथन केले आहे. अज्ञानी या अकरा स्थानाच्या स्वरूपाची

विपरीत कल्पना करून त्यापासून सुखाची प्राप्ती इच्छितात. परंतु यथार्थ ज्ञानाशिवाय सुख कसे प्राप्त होईल ? म्हणून आचार्य करुणाबुद्धीने जसे सर्वज्ञ परमात्म्याने सांगितले आहे त्याचप्रकारे या आयतनादिकांचे स्वरूप सांगतात. हे वाचा, शिका. धारणा करा आणि त्याचीच शब्दा करा. याप्रमाणे तन्मय होऊन प्रवृत्ती करा. असे केल्याने वर्तमानकाळी सुखी असा आणि भावीकाळातही आगामी संसारदुःखापासून सुटका करून घेवून परमानंदरूप मोक्ष प्राप्त करा. असा आचार्यश्रींचा भाव आहे.

॥ ६० ॥

प्रश्न - या बोधपाहुडमध्ये व्यवहारर्धमार्गाचा प्रवृत्तीचे अकरा स्थान सांगितले आहेत. तसेच ते षट्काय श्रीवाचे हित करणारे आहे. कित्येक अन्यमती मिथ्याहृष्टी यांची स्थापना करून प्रवर्तन करतात. ती प्रवृत्ती हिंसामय असल्याने जीवांना हितकारक नाही. ती अकरा स्थाने संयमी, मुनी अरहंत सिद्धांनाही असतात असे अन्यदर्शनामध्ये सांगतात. ती जीवांना हितकारक नाहीत. ती स्थाने संयमी मुनींना व अरहंतांना असतात असे सांगितले आहे. म्हणून ते पूज्य आहे. ते तर सत्य आहे व ते जेथे आहेत असे प्रदेशरूप छत्र अथवा तसेच पर्वताची गुफा व शिखर, पर्वत गुफा, वनादिक व अकृत्रिम चैत्यालय हे तर अकृत्रिम व स्वयमेव रचित आहेत. त्यांचे प्रयोजन आणि निमित्ताचा विचार ते सर्व षट्काय जीवांचे हितकारक आहे. अशा निरुपणात विरोध नाही. कारण ते प्रदेश जड आहेत. ते तर सुख-दुःख आदि फलाची प्रतीती व म्हणून तेही व्यवहाराने पूज्य आहेत. कारण की, अरहंतादिक ते क्षेत्र निवास पूज्यच आहे. अरहंतादिकांचा अवलंब क्षेत्र वगैरे पूजनीय आहेत परंतु असा अभिप्राय आहे की, गृहस्थांनी जिनमंदिर निर्माण करतात अथवा प्रतिष्ठा अथवा पूजा करतात, तेथेही तर त्यातही तर षट्काय जीवांची हिंसा संभवनीय आहे. वसतिका, प्रतिमादि वनवावी आणि प्रतिष्ठा पूजा करावी. त्यातही षट्काय जीवांची हिंसा संभवनीय आहे. तर हा व्यवहाराचा ठोस उपदेश आणि प्रवृत्तीची बहुलता कशी काय आहे ?

समाधान - त्यांचे समाधान येणे प्रमाणे -

गृहस्थ, अरहंत-सिद्ध आणि मुनींचे उपासक आहेत. जेथे ते साक्षात् आहेत, तेथे तर तो त्यांची वंदना व पूजा करतोच. जेथे ते साक्षात् नाहीत तेथे तेव्हा अकृत्रिम जिनबिंब व तीर्थ क्षेत्र याचा संकल्प करून त्याची वंदना व पूजा यथावत् करतो. येथे वीतराग धर्माचे प्रयोजन विशेषत्वाने आहे. तेथे विशेष भक्ती व अनुरागही विशेष असतो. नंतर त्याची मुद्रा, प्रतिमा प्रतिष्ठित करावी स्थापना करावी, तसेच करावे. त्या अनुरागाने विशेष पुण्यबंध होतो – तेव्हा त्या मंदिरामध्ये पटकाय जीवांची रक्षा करण्याचा उपदेश होतो, आणि नियमित ऐकणारे आणि धारणा करणारे यांची अहिंसार्थार्थावरील श्रद्धा दृढ होते. तसेच त्यांची तदाकार स्थापना पाहणाऱ्याचे परिणाम शांत होतात. ध्यानाच्या मुद्रेचे रूप समजून येते. आणि वीतराग धर्मामध्ये विशेष अनुराग असतो. म्हणून त्यांनाही सामान्य लोक अहिंसा धर्माचे पाईक-रक्षक समजतात. त्यांनाही रक्षक उपचाराने म्हणतात.

जिनमंदीर, वसतिका, प्रतिमा बनविण्यात व त्याची प्रतिष्ठा करण्यात आरंभ व अत्यल्प हिंसाही होते. अपवाद मार्गामध्ये असा आरंभ हे गृहस्थाचे कार्य आहे. त्यात गृहस्थाला अल्प पाप होते परंतु पुण्यबंध खूप होतो. कारण गृहस्थदशेमध्ये न्याय जीवन व कार्य करून न्यायपूर्वक धनसंपत्ति मिळविणे राहण्यासाठी घर बांधणे, विवाहादि कार्ये करणे, आणि यत्पूर्वक आरंभ करून आहारादि स्वयं बनविणे, भोजनादि कार्यामध्ये यद्यपि स्थावरजीवांची हिंसा होते, तरी गृहस्थांना ते महापाप म्हणत नाहीत. गृहस्थाला मिथ्यात्वाचे सेवन करणे, अन्याय-चोरीने धन उपार्जन करणे एवढेच न करण्याची प्रतिज्ञा आहे; व स्थावर जीवांची हिंसा अत्यल्प करण्याची अनुमती आहे. त्रस जीवाना मारून मिळालेले मांस आदि अभक्ष्य भक्षण करणे, परस्त्रीसेवन करणे हे महापाप आहे.

गृहस्थाचार सोडून जर मुनी झाला तेव्हा गृहस्थाचे न्याय कार्यही मुनींना पापरूप असतात. मुनींनाही आहार-निहार-विहार करावा लागतो. त्यात संकल्प व अभिप्राय हिंसेचा नसतो. म्हणून मुनींना हिंसक म्हणत

नाहीत. तसेच गृहस्थानाही आपल्या पदाच्या अनुसार व योग्य कार्य-आरंभ यामध्ये अल्प स्थावरजीवांची हिंसा संभवनीय आहे. तरी अभिप्रायपूर्वक नाही. म्हणून त्यांना हिंसेचे पाप लागत नाही व त्यांना कर्मबंध होत नाही असे जैन ग्रंथामध्ये यत्रतत्र सांगितले आहे. म्हणून जिनमंदिर, वसतिका आणि पूजा-प्रतिष्ठादि कार्यामध्ये आरंभ होतो. तथापि मोक्षमार्गात प्रवृत्ती करण्याविषयी विशेष अनुराग होतो आणि धर्माची प्रभावना होते. ते त्यांना - श्रमणांना - आहारदान देतात, त्यांचे वैद्यावृत्य करतात. ते सम्यक्त्वाचे अंग आहे. आणि सातिशय पुण्यास कारण आहे. आणि गृहस्थ असूनही ही कार्ये न केली तर त्यांना विशेष धर्मानुराग नाही असा त्याचा अर्थ आहे. यावर कोणी प्रश्न करेल -

प्रश्न - ज्याशिवाय गृहस्थाचे भागणार नाही अशी कार्ये तर करावीच लागतात. परंतु धर्मपद्धतीमध्ये आरंभाची कार्ये करून पाप का बांधावे? सामायिक प्रतिक्रमण प्रोषध आदि करून पुण्य मिळविणे हेच जास्त श्रेयस्कर व उचित आहे.

उत्तर - जर तुम्ही याप्रकारे विकल्प करत असाल परंतु आपले परिणाम तर असे नाहीत. केवळ बाह्य क्रियाकांड करून त्यास पुण्य समजता. बाह्यतः जेथे बराच प्रयास करावा लागतो अशा परिग्रहामध्ये मन जसे गुंतते तसे सामायिक प्रतिक्रमण आदि कार्यामध्ये विशेष लागत नाही. असे अनुभवात येते. आपणास आपल्या परिणामांची ओळख नसावी असे दिसून येते. केवळ बाह्य सामायिकादि निरारंभी कार्याचा भेष धारण करून बसावे तर त्यात काही विशेष पुण्य लाभत नाही, शरीरादिक बाह्य वस्तू तर जड आहेत, केवळ जडाच्या क्रियेचे फल तर आत्म्यास कसे मिळू शकेल? आपले भाव ज्या अंशाने बाह्य क्रियेमध्ये लागतात तेवढ्या अंशाने तर शुभ वा अशुभ फल आपणास लाभते. भावानुसारच पुण्याची प्राप्ती होते.

आरंभ व प्रिग्रह ज्यांना सुटू शकत नाही अशांचे भाव पूजा, प्रतिष्ठा आदी आरंभामध्ये विशेष अनुरागपूर्वक लागतात. जो गृहस्थदशालायक महान आरंभापासून विरक्त होईल तो तर गृहस्थधर्म

सोडून उच्चपद घेर्ईल. जेव्हा तो गृहस्थसुलभ महान् आरंभ सोडेल तेव्हा तो महान आरंभापासूनही विरत होईल. मुनी झाला तर तो कोणताही आरंभ करणार नाही. म्हणूनच स्थूलवृष्टी मिथ्यावृष्टी अज्ञानी जो बाह्य भावांनाच पुण्यपाप आणि मोक्षमार्ग समजतो त्यांचा उपदेश ऐकून आपण अज्ञानमय क्रियाकांडांत अडकू नये. पुण्यपापाच्या बंधामध्ये तर शुभ आणि अशुभ भावांचीच प्रधानता आहे. परंतु तत्त्ववृष्टीने मोक्षमार्ग तर पुण्य-पाप या दोहोच्याही पक्षपातापासून वेगळा आहे. मोक्षमार्गामध्ये तर सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रादिक स्वरूपाच्या आत्मपरिणामांचीच मुख्यता असते. हेयपणाच्या बुद्धीपूर्वक धर्मानुराग मोक्षमार्गानुसार पदवीला धरून असतो. आणि आंशिक वीतराग भावरूप धर्मानुरागाचे भेद-विकल्प मात्र बहुत आहेत. म्हणूनच आपल्या परिणामांना व भावांना यथार्थ जाणून, ओळखून आपली पदवी व सामर्थ्य याचा अंदाज घेवून श्रद्धान व ज्ञानपूर्वक त्यामध्ये प्रवर्तन करावे. आपले बरेवाईट तर आपल्या परिणामावर अवलंबून आहे. दुसरे बाह्य परद्रव्य तर निमित्तमात्र आहे. उपादान कारण असेल तर निमित्त सहकारी होईल आणि उपादानच नसेल तर निमित्त काहीच करत नाही. याप्रमाणे या बोधपाहुडचा आशय जाणून घ्यावा.

हे सर्व चांगल्या तहेने समजून घेवून आयतनादिकांचे स्वरूप या बोधपाहुडामध्ये सांगितले आहे. तसेच चैत्यगृह, प्रतिमा, जिनबिंब, जिनमुद्रा वगैरे इत्यादिकांचा जो अनुकूल व्यवहार आहे तसेच जाणून श्रद्धान करावे आणि प्रवृत्ती करावी. अन्यमती अनेकप्रकाराने त्यास बिघडवून प्रवृत्ती करतात. ते सर्व बुद्धिकल्पित मात्र आहे असे जाणून उपासना न करावी. या द्रव्यव्यवहाराचे स्वरूप प्रवर्ज्येच्या विवेचनामध्ये, आदिशब्दावरून प्रथमपासून दुसऱ्या गाथेमध्ये बिंब चैत्यालयादि तीन आणि जिनभवन हेही सुद्धा मुरींना ध्यान करण्यायोग्य सांगितले आहे तर गृहस्थ जेव्हा यामध्ये प्रवृत्ती करतात तेव्हा हे मुरींना ध्यान करण्यायोग्य होतात; म्हणून जिनमंदिर प्रतिमा, पूजा, प्रतिष्ठा आदिकांचा सर्वथा निषेध करतात तेही सर्वथा एकान्तवादीप्रमाणे मिथ्यावृष्टी आहेत; यांची

संगति न करावी. (मूलाचार पृष्ठ ४९२ अध्याय दहा, गाथा ९६ मध्ये सांगितले आहे की, श्रद्धाभ्रष्ट मनुष्याची संगती करण्याच्या अपेक्षेने गृहास्थदशा चांगली ! कारण की विवाहामध्ये मिथ्यात्व होत नाही. परंतु असे लोक तर सर्वदोषांची खाण आहेत, त्यामध्ये मिथ्यात्वादि दोष लागतात. म्हणून त्यांचेपासून दूर राहणेच चांगले ! असा जिनागमामध्ये आचार्याचा उपदेश आहे.

हे बोधप्राभूचे विवेचन स्वबुद्धिकल्पित नाही, तर पूर्वाचार्याच्या अनुसारच कथन केलेले आहे. असे सांगून त्यामागे परंपरेचे बळ दर्शवितात -

सद्वियारो हूओ, मासासुत्तेसु जं जिणे कहियं ।

सो तहकहियं णायं, सीस्सेण य भद्रबाहुस्स ॥६१॥

शब्दविकारो भूतः भाषासूत्रेसु यज्ञिनेन कथितं ।

तत् तथा कथितं ज्ञातं शिष्येन च भद्रबाहुस्स ॥६१॥

अन्वयार्थ - (भासासुत्तेसु सद्वियारो हूओ) ही भाषासूत्र म्हणजे भाषावर्गणीची शब्दादिरूपाने परिणती आहे. त्या भाषासूत्रामध्ये (जं जिणे कहियं) जिनदेवांनी जसे सांगितले आहे (सो तह कहियं) तसेच सांगितले आहे. भद्रबाहुनामक पंचमश्रुत केवली आचार्यांनी तसेच जाणले तसेच विशाखाचार्यापासून परंपरेने चालत आलेले आहे. (य मद्रबाहुस्स सिस्सेण णायं) तोच अर्थ आचार्य भद्रबाहूचे परंपराशिष्य आ. कुंदकुददेव सांगतात. आम्ही सांगितले ते आमच्या बुद्धीने कल्पित विवेचन केलेले नाही. असा भाव त्यांनी या गाथेत प्रगट केलेला आहे. ॥६१॥

भद्रबाहुआचार्याची स्तुती करतात -

बारसअंगवियाणं चऊदसपुव्यंगविउलवित्थरणं ।

सुयणाणि भद्रबाहु गमयगुरु भगवओ जयऊ ॥६२॥

द्वादशांगविज्ञानः चतुर्दशपूर्वांगविपुलविस्तरणः ।

श्रुतज्ञानी भद्रबाहुः गमकगुरुः भगवान् जयतु ॥६२॥

अन्वयार्थ - (सुयणाणी भद्रबाहु भयवओ जयउ) भद्रबाहु नामक आचार्य जयवंत असो ! (बारस अंगविद्यां चउदसपुव्वंगविउलवित्थरणं) त्यांना बारा अंग साहित्याचे विशेष ज्ञान आहे. चौदापूर्वरूपाने त्यांच्या ज्ञानाचा विस्तार आहे. म्हणून ते श्रुतज्ञानी होते. भावज्ञानसहित पूर्ण अक्षरात्मक श्रुतज्ञान त्यांना होते.

तसेच गमकगुरु म्हणजे तो सूत्रार्थ घेऊन तसाच वाक्यार्थ सांगतो. त्या गुरु भद्रबाहूच्या परंपरेमध्ये प्रधान आहेत, सुरासुरांना पूज्य आहेत असे विशाख्तचार्यादि जयवंत असोत ! असे सांगण्यामध्ये त्यांना सुतीरूप नमस्कार सूचित होतो. ‘जयति’ हा धातु सर्वोत्कृष्ट या अर्थाने आहे. त्यांना सर्वोत्कृष्ट म्हणताना नमस्कार हा होतोच.

भावार्थ - भद्रबाहु स्वामी पंचम श्रुतकेवली होते. त्यांच्या परंपरेनुसार शास्त्राचा अर्थ जाणून घेऊन हा बोधपाहुड ग्रंथ रचलेला आहे. म्हणून त्यांना अंतिम मंगल रूपाने आचार्यानी स्तुतिरूप नमस्कार केलेला आहे. याप्रमाणे बोधपाहुड समाप्त झाले. ॥६२॥

भावपाहुड

प्रथमतः आचार्य कुंदकुंददेव परमेष्ठीना इष्ट तीर्थकर देवांना
नमस्काररूप वंदन करतात. कारण इष्ट देवतेला नमस्कार करणे हे
चांगल्या कामाचा शेवटपर्यंत निर्वाह होण्यासाठी मंगलाचरण करतात.

णमिउण जिणवरिंदे^१ णरसुरभवणिंदवंदिए^२ सिद्धे

वीच्छामि भावपाहुडमवसेसे संजदे^३ सिरसो^४ ॥१॥

नमस्कृत्य जिणवरेन्द्रान् नरसुरभवणेन्द्रवंदितान् सिद्धान् ।

वक्ष्यामि भावप्राभृतमवशेषान् सिरसा ॥२॥

अन्वयार्थ - (णरसुरभवणिंदवंदिए जिणवरिंदे सिद्धे) मनुष्य, देव,
भवनेंद्र यांचेकरवी वंदनीय जिनवरांना व सिद्धांना तसेच (अवसेसे
संजदे) पंचपरमेष्ठी पैकी अरहंत, सिद्ध सोडून अवशिष्ट आचार्य-उपाध्याय-
साधू या पंचपरमेष्ठीना (शिरसा णमिउण) नमस्कार करून (भावपाहुड
वोच्छामि) मी भावपाहुड सांगतो.

भावार्थ - जिनवरेन्द्र तीर्थकर परमदेवांना तसेच सिद्ध आणि
अवशिष्ट पंचपरमेष्ठीना आचार्य-उपाध्याय-साधूंना याप्रमाणे सर्व
पंचपरमेष्ठीना नमस्कार केलेला आहे व भावप्राभृत सांगण्याची प्रतिज्ञा
केलेली आहे. हे पंचपरमेष्ठी मनुष्य, सुर म्हणजे स्वर्गवासी देव व
भवनेंद्र म्हणजे पातालवासी देव यांच्या इन्द्राकडून वंदनीय आहेत.
॥१॥

लिंग दोन प्रकारचे आहे. १ द्रव्यलिंग व २ भावलिंग ज्यामध्ये

१. जिनवरेन्द्र - जिन म्हणजे गुणश्रेणी निर्जरासंपत्र सम्यग्हाटी वर्गरेमध्ये श्रेष्ठ जिनवरेन्द्र
तीर्थकर परमदेवांना. ते पूर्णपणे स्वभावरूप आहेत, केवलज्ञानी आहेत.

२. अवसेसे संजदे - तीर्थकर परमात्मा व सिद्ध सोडून राहिलेले आचार्य - उपाध्याय -
सर्वसाधू असे तीन परमेष्ठी. ते एकदेश शुद्धभावरूप आहेत.

३. मस्तक टेकवून नमस्कारामध्ये अष्टांग नमस्कार केल्याप्रमाणेच आहे.

भावलिंग परमार्थ आहे -

भावो हि पठमलिंगं ण दब्लिंगं च जाण परमत्थं ।

भावो कारणभूदो गुणदोसाणं जिणा वेंति ॥२॥

भावः हि प्रथमलिंगं ण द्रव्यलिंगं च जानीहि परमार्थम् ।

भावः कारणभूतः गुणदोषाणां जिना ब्रुवन्ति ॥२॥

अन्यर्थ - (भावो हि पठमलिंगं परमत्थं जाण) भाव हे प्रथमलिंग आहे व निश्चयाने तेच परमार्थ आहे. (ण दब्लिंगं) द्रव्यलिंग हे परमार्थरूप नाही. कारण (भावो गुणदोसाणं कारणभूदो) भावच गुण व दोषास कारणभूत आहे. (जिणा वेंति) असे जिनदेव सांगतात.

भावार्थ - स्वर्ग व मोक्ष मिळणे म्हणजे गुण व नरक तिर्यचगती मिळणे वगैरे दोष आहेत. या दोहोचे मुख्य कारण भाव आहे. असे भगवंतांनी सांगितले आहे. कारण हे कार्यापूर्वी असते. शुभ व अशुभ फलाचे कारण जीवाचे भावच आहेत. येथे मुनिलिंग व गृहस्थलिंग होण्यापूर्वी भावलिंग असते. भावलिंग म्हणजे सम्यदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप निर्मल भाव. भाव असेल तर तो खरा श्रावक अथवा मुनि म्हटल्या जातो. म्हणून द्रव्य भाव या दोन लिंगामध्ये भावलिंगच प्रधान आहे. जो प्रधान आहे तोच परमार्थ होय. म्हणून द्रव्यलिंग परमार्थ समजू नये.

येथे भावाचे स्वरूप काय शिष्य असा प्रश्न करेल. भावाचे स्वरूप तर स्वयं पुढे सांगणारच आहेत. तथापि त्याचा आशय येथे थोडक्यात प्रथम सांगतात .

या विश्वामध्ये द्रव्ये सहा प्रकारची आहेत. त्यापैकी जीव आणि पुद्गलाचे प्रवर्तन स्पष्ट दिसून येते. जीव चेतनास्वरूप आहे. पुद्गल स्पर्श-रस-गंध वर्णस्वरूप जड द्रव्य आहे. जीवाची एका अवस्थेपासून अन्य अवस्था होणे अशा परिणामांना भाव म्हणतात. जीवांचा लक्षणभूत स्वभाव तर ज्ञानदर्शनरूप आहे. आणि पुद्गलकर्माच्या आधीन झाल्यामुळे आत्म्यामध्ये जे मोहरागद्वेष होतात ते 'विभाव भाव' आहेत. पुद्गलमध्ये

एक स्पर्शाएवजी अन्य स्पर्शरूप होणे (षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूपाने परिणमन) हा स्वभावभाव आहे. आणि अनेक परमाणुंची स्कंधरूप परिणती, स्कंधापासून अन्य स्कंधरूप होणे व जीवपरिणाम निमित्तमात्र असताना कार्मणवर्गणेचे कर्मरूप परिणमन हा विभावभाव आहे. याप्रकारे या दोहोरेचे परस्पर निमित्तमात्राने भाव होतात.

पुद्ल तर जड-अचेतन आहे. त्यास निमित्तनैमित्तिक भावानेही मोहादि व सुखदुःख नसतात. जीव चेतन आहे. निमित्ताचे लक्ष्याने सुखदुःखादि व रागादि भाव होतात. म्हणून जीवाला स्वभावभावरूपाने राहण्याचा व निमित्तानुसार रागादि न करण्याचा उपदेश दिल्या जातो. जीव पुद्ल कर्मासह बद्ध असल्यामुळे तो अनादितः एक शरीर सोडून दुसरे शरीर धारण करतो व तो भावकर्मरूपाने एकसंततिरूप परिणमतो आहे. या भावामुळे कर्माचा बंध होतो. या बाह्यरूपास द्रव्य म्हणतात. याप्रमाणे द्रव्य भावांचे स्वरूप जाणून घेऊन स्वभावामध्ये प्रवृत्ती करावी. विभावामध्ये प्रवर्तन करू नये. त्यामुळे मुमुक्ष भव्यजीवास परमानंद प्राप्त होतो. जर तो रागद्वेषमोहादि विकाररूपाने परिणत होईल तर त्यास संसारामध्ये आकुलतामय सांसारिक दुःखेच मिळतात.

द्रव्यरूप पुद्लाचा विभाव आहे. त्याशिवाय बद्धजीवास सुखदुःखादि प्राप्त होत नाही. आणि जीव चेतन असल्यामुळे त्या कर्माच्या उदयाच्या निमित्ताने रागद्वेषादि होतात व शरीरसंयोगामुळे सांसारिक सुख-दुःख मिळते. म्हणून सर्वत्र भावाची प्रधानता आहे. जर भाव प्रधान नसेल तर केवली भगवंतांना सुखदुःखाची प्राप्ती मानावी लागेल. परंतु असे नाही. याप्रमाणे जीवाचे ज्ञानदर्शन हा स्वभाव आहे. आणि रागद्वेषमोहादि विकारभाव हे चेतनाविकाररूप विभाव आहेत. तसेच पुद्लाचा स्पर्शादिक हा स्वभाव आहे. स्कंधरूप परिणती विभाव आहे. त्यामध्ये हित-अहित भावाची प्रधानता आहे. म्हणून पुद्लासंबंधी स्वभाव-विभाव प्रधान नाहीत. बाह्य वस्तु तर निमित्तमात्र आहे. उपादानाशिवाय निमित्त काहीच करत नाही. हे सामान्यपणे स्वभावाचे रूप आहे. आणि जीवाचे सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र स्वभावभाव आहेत. यामध्ये सम्यग्दर्शन परिणाम प्रधान

आहे. सम्यगदर्शनाशिवाय सर्व बाह्य क्रियाकांड म्हणजे मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे. तेच विभाव आहेत आणि संसाराचे कारण आहेत असे समजावे. ॥२॥

बाह्य पदार्थ निमित्तमात्र आहे. त्याचा त्याग हा जीवाला रागद्वेषाच्या नांशाचे व भावाच्या विशुद्धतेचे निमित्त कारण आहे असे जाणून बाह्य वस्तूचा त्याग करावा हे सांगतात -

भावविसुद्धिणिमित्तं बाहिरगंथस्स कीरए चाओ ।

बाहिरचाओ विहलो अभंतरगंथजुत्तस्स ॥३॥

भावविशुद्धिणिमित्तं बाह्यग्रंथस्य क्रियते त्यागः ।

बाह्यत्यागो विफलो अभंतरग्रंथयुक्तस्य ॥३॥

अन्वयार्थ - (बाहिरगंथस्स चाओ) बाह्य परिग्रहाचा त्याग (भावविसुद्धिणिमित्तं कीरए) परिणामांच्या विशुद्धीच्या प्रयोजनाने करण्यात येतो. (अभंतरगंथजुत्तस्स बाहिरचाओ विहलो) अंतरंग परिग्रहाने सहित जीवाचा बाह्य त्याग हा निष्फल असतो.

भावार्थ - अंतरंग भावाशिवाय बाह्य-त्याग करणे निष्फल आहे हे प्रसिद्ध आहे. ॥३॥

भावाविना करोडो वर्षे तप केले तरी सिद्धी मिळत नाही.

भावरहिओ ण सिज्जइ जइ वि तवं चरई कोडिकोडिओ ।

जम्मंतराइ अभंतराइ बहुसो लंबियहत्तो गलियवत्थो ॥४॥

भावरहितः न सिध्यति यद्यपि तपश्चरति कोटिकोटिओ ।

जन्मान्तराणि बहुशः लंबितहस्तः गलितवस्त्रः ॥४॥

अन्वयार्थ - (जई वि लंबियहत्तो गलियवत्थो) जरी लांब लटकणाऱ्या हाताच्या साधूने वस्त्र सोडले (भावरहिओ जइ वि तवं चरई कोडिकोडिओ) तरीही जर तो भावरहित असेल तर कोटीकोटी वर्षे तप करूनही (जम्मान्तराणि बहुसो ण सिज्जइ) जन्मजन्मान्तरामध्ये मुक्ती प्राप्त करत

नाही.

भावार्थ - परिणामध्ये मिथ्यादर्शन मिथ्याज्ञान मिथ्याचारित्र या विभावांनी रहित परंतु सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र या शुद्धभावामध्ये प्रवृत्ती जर नसेल तर कोडाकोडी भवापर्यंत कायोत्सर्गपूर्वक नग्र मुद्रा धारण करूनही मुक्तीची प्राप्ती होत नाही. याप्रकाराने भावामध्ये रलत्रय प्रधान आहे आणि त्यातही सम्यगदर्शन प्रधान आहे; कारण की सम्यकत्वाशिवाय ज्ञान-चारित्र मिथ्या सांगितले आहे. असे जाणावे.

॥४॥

हाच भाव दृढ करतात -

परिणामम्मि असुद्धे, गंथे मुंचेइ बाहिरे य जई ।

बाहिरगंथचाओ, भावविहृणस्स किं कुणइ ॥५॥

परिणामे अशुद्धे, ग्रंथान्मुञ्चन्ति बाह्यांश्च यदि ।

बाह्यग्रंथत्यागो भावविहीनस्स किं करोति ॥५॥

अन्वयार्थ - (परिणामम्मि असुद्धे जइ बाहिरे गंथे मुंचइ) जर मुनी होऊन देखील परिणाम अशुद्ध असताना बाह्य परिग्रह सोडला तरीही (बाहिरगंथचाओ भावविहृणस्स किं करई) बहिरंग परिग्रहाचा त्याग केला तरीही रलत्रयरूप शुद्धभावाशिवाय भावरहित श्रमणास त्याचा लाभ काय ? अर्थात् काहीच लाभ नाही.

भावार्थ - जो बाह्य परिग्रह सोडून मुनी तर झाला आणि परिणाम जर त्या परिग्रहामुळे अशुद्ध असतील आणि जर अंतरंग मिथ्यात्वादि परिग्रह सुटला नाही तर बाह्यत्याग हा काही हितकारक नाही. त्याचे फळ मोक्षप्राप्ती मिळत नाही. सम्यगदर्शनादि रलत्रयाशिवाय कर्माची निर्जरा होतच नाही. मागील गाथेपेक्षा येथे हा विशेष आहे की जर मुनीपद घेऊनही परिणाम विशुद्ध झाले नाहीत तर आत्मज्ञान होत नाही तर कर्माचा नाश कसा होईल ? ॥५॥

आता उपदेश देतात की, भावास परमार्थ जाणून त्याचा स्वीकार

करा -

जाणाहि भावं पठमं किं ते लिंगेण भावरहिएण ।

पंथिय शिवपुरिपंथं जिणउवइङ्गं पयत्तेण ॥६॥

जानीहि भावं प्रथमं किं ते लिंगेन भावरहितेन ।

पंथिय ! शिवपुरिपंथं जिनोपदिष्टं पयत्तेन ॥६॥

अन्वयार्थ - (शिवपुरिपंथं पंथिय पठमं भावं जाणइ) हे शिवपुरीच्या पांथस्था ! प्रथमतः भाव जाणून घे ! (भावरहिएण लिंगेण ते किं) विशुद्ध परिणामाविना मात्र बाह्य लिंगाने लाभ तो कोणता ? कारण जिनेन्द्र भगवंतांनी शिवपुरीचा मार्ग प्रयत्नसाध्य सांगितलेला आहे.

भावार्थ - जिनेन्द्र भगवंतांनी मोक्षमार्ग हा परमार्थाने सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या विशुद्ध परिणामांनी प्राप्त होतो हे सांगितले आहे. म्हणून तोच एकमेव मार्ग आहे असे जाणून यत्पूर्वक त्या रत्नत्रयास ग्रहण कर ! केवळ बाह्यतः नग्र रूप मात्र बाह्य वेषाने काय लाभ ? ॥६॥

आता सांगतात की, द्रव्यलिंग तर तू अनेकवार धारण केले आहेस परंतु त्यामुळे तर सिद्धी प्राप्त झाली नाही.

भावरहिएण सपुरिस, अणाइकालं अणंतसंसारे ।

गहिउज्जियाइं वहुसो बाहिरणिगंथरूवाइं ॥७॥

भावरहितेन सत्युरुष ! अनादिकालं अनंतसंसारे ।

गृहीतोज्जितानि वहुशः बाह्यनिर्गंथरूपाणि ॥७॥

अन्वयार्थ - (सपुरुष ! अणादिकालं अणंतसंसारे) हे सत्युरुषा ! तू अनादिकालापासून या अनंत संसारामध्ये (भावरहिएण बाहिरणिगंथरूवाइं वहुसो गहिउज्जियाइं) तू रत्नत्रयरूप भावाशिवाय नग्ररूप अनेकवेळा धारण केले आहेस. सोडलेही आहेस.

भावार्थ - हे सत्युरुषा ! निश्चय रत्नत्रयरूप परिणामाशिवाय बाह्य

निर्ग्रथरूप द्रव्यलिंग या संसारामध्ये अनादिकालापासून धारण केली आहेत व सोडली आहेत. तरीही तुझे प्रयोजन सफल झाले नाही. तू तर चारही गतिमध्ये भ्रमणच करीत आहेस ! ॥७॥

भीसणणरयगईए, तिरियगईए कुदेवमणुयगईए ।

पत्तोसि तिब्बदुक्खं, भावहि जिणभावणा जीव ! ॥८॥

भीषणनरकगतौ तिर्यचगतौ कुदेवमनुष्यगत्योः ।

प्राप्तोऽसि तीव्रदुःखं भावय जिनभावनां जीव ! ॥८॥

अन्वयार्थ - (जीव ! भीसणणरयगईए तिरियगईए कुदेवमणुयगईए तिब्बदुक्खं पत्तोसि) हे जीवा ! भयानक नरकगतीमध्ये, तिर्यच गतिमध्ये, कुदेवगतिमध्ये व कुमनुष्य गतीमध्ये तीव्र दुःख प्राप्त केले आहेस ! (जिणभावणा भावय) आता जिनभावना म्हणजे आपल्या शुद्ध आत्मतत्त्वाची भावना भाव ! या कारणाने तुझे संसारभ्रमण संपेल.

भावार्थ - शुद्ध आत्म्याच्या भावनेशिवाय तूं या संसारात चारही गतीतील भयंकर दुःखे भोगत आलेला आहेस ! म्हणून हे जीवा ! आतातरी तू जिनेद्राची शरण घे; आणि शुद्धात्मस्वरूपाची भावना वारंवार चिंतवन कर ! यामुळे संसारात भ्रमण करावे लागणार नाही व मोक्ष प्राप्त करशील ! ॥८॥

आता चार गतीतील दुःखे विशेषरूपाने सांगतात. प्रथमतः नरकगतीचे दुःख सांगतात -

सत्तसु णरयावासे दारुणभीमाइं असहणीयाइं ।

भुत्ताइं सुइरकालं दुक्खाइं णिरंतरं सहियं ॥९॥

सप्तसु नरकवासे दारुणभीषणानि असहनीयानि ।

भुक्तानि सुचिरकालं दुःखाणि णिरंतरं सोढानि ॥९॥

अन्वयार्थ - (सत्तसु णरयावासे दारुणभीमाइं असहणीयाइं दुक्खाइं सुइरकाले भुत्ताइं) सात नरक भूमीमध्ये आजपर्यंत तू दारूण, भयंकर,

असद्य दुःखे अनादिकाळापासून भोगत आलेला आहेस. (णिरंतरं सोढानि) अविरतपणे सोसत आलेला आहेस.

भावार्थ - सात नरकभूमी आहेत. त्या अनेक बिलांनी संपन्न आहेत. तेथे दहा हजार वर्षापासून तो तेहतीस सागरपर्यंत आयुष्य आहे. त्या नरकामध्येही तू आयुष्य संपेपर्यंत या जीवाने अपरिमित दुःखे भोगली आहेत. ॥९॥

तिर्यचगतीचे दुःख -

खणणुत्तावणवालणवेयणविच्छेयणणिरोहंच ।

पत्तोऽसि भावरहिओ तिरियगङ्गाए चिरं कालं ॥१०॥

खननोत्तापनञ्चालणवेदनविच्छेदणां निरोधं च ।

प्राप्तोऽसि भावरहितः तिर्यग्रगतौ चिरं कालं ॥१०॥

अन्वयार्थ - (भावरहिएण खणणुत्तावणवालण-वेयणाणिरोहं च तिरियगङ्गाए चिरं कालं पत्तोसि) हे जीव ! तू तिर्यचगतीमध्ये सम्यगदर्शनादि विशुद्ध भाव नसल्यामुळे दीर्घ कालापासून खनन, उत्तापन, ज्वलन, वेदन, व्युठेदन, निरोधादि दुःखे सहन केली आहेत.

भावार्थ - या संसारी जीवाने, सम्यगदर्शनादि रलत्रयाची प्राप्ती झाली नाही म्हणून तिर्यचगतीमध्ये दीर्घकाल दुःखे भोगलीत. जलकायिकामध्ये अग्रीने तपन, वाहणे इत्यादि दुःखे भोगलीत; अग्रीकाय दशेमध्ये जाळणे, विज्ञविणे आदि कारणाने दुःखे भोगलीत; वायुकाय दशेमध्ये हवा चालणे, हळुवार अथवा वेगाने वाहणे फाटणे आदि दुःखे तू भोगली आहेस; वनस्पतिकायामध्ये फाडणे, कापणे, ठेचणे इत्यादि दुःखे भोगली आहेत; द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरन्द्रिय होऊन या जीवाने दुसऱ्या करवी प्रतिबंध होणे, अल्प आयुष्य इत्यादि दुःखे भोगलीत; पंचोन्द्रिय पशु-पक्षी जलचर आदि दशेमध्ये परस्पर एकमेकास खाणे, घात करणे इत्यादि दुःखे भोगली आहेत. मानवद्वारा वेदना भुख तहान, प्रतिबंध वथ, बंधनादिक दुःखे भोगली आहेत. याप्रकारे तिर्यच गतीमध्ये

अनंत काळपर्यंत अगणित दुःखे सहन केली आहेत. || ३० ||

मनुष्यगतीचे दुःख -

आगंतुक माणसियं, सहजं सारिरियं च चत्तारि ।

दुक्खाइ मणुयजम्मे, पत्तोऽसि अणंतयं कालं ॥११॥

आगंतुकं मानसिकं सहजं शारीरिकं च चत्तारि ।

दुःखानि मनुजजन्मणि प्राप्तोऽसि अनन्तकं कालं ॥११॥

अन्वयार्थ - जे जीव ! तूं (मणुयजम्मे आगंतुक माणसियं सहजं च शारिरियं चत्तारि दुःखाई अणंतकालं पत्तोऽसि) मनुष्यगतीमध्ये अनंतकाळपर्यंत आंगंतुक दुःखे म्हणजे अकस्मात् वज्रपात, वीज पडणे, भयाण वाढल पूर वगैरे; मानसिक दुःखे म्हणजे मनामध्ये अंतर्यामी अभूत असणारी विषयांची वांछा, परंतु इच्छेची पूर्ति न होणे; स्वाभाविक दुःख म्हणजे गर्भवास मातापिता करवौ मार खाणे वगैरे दुःखे आणि रागद्वेषमोहाने परवस्तूला इष्टानिष्ट मानून व्याकुळ होणे आदि दुःखे; शारीरिक म्हणजे रोग, परकृत छेदनभेदन इत्यादि दुःखे अशी चार प्रकारची दुःखे आहेत आणि शिवाय दुसरी दुःखे तूं भोगली आहेत.

॥११॥

देवगतीचे दुःख -

सुरणिलयेसु, सुरच्छरविओयकाले य माणसं तिबं ।

संपत्तोऽसि, महाजस ! दुक्खं सुहभावनारहिओ ॥१२॥

सुरनिलयेषु सुराप्सरवियोगकाले च माणसं तिबं ।

संग्राप्तोऽसि महायश ! दुक्खं शुभभावनारहितः ॥१२॥

अन्वयार्थ - (हे महायश) हे कीर्तिमान् साधो ! सुरणिलयेसु सुरच्छरवियोगकाले) स्वर्गातील महालामध्ये देवांगना अप्सरेचा वियोग होतांना (तिबं माणसं दुक्खं सुहभावनारहिओ संपत्तोसि) शुभ भावनेने रहित होऊन तूं तीव्र मानसिक दुःख प्राप्त केलेस.

भावार्थ - जो निर्ग्रथ मुनिलिंग धारण करून द्रव्यलिंगीप्रमाणे क्रिया करतो, तथापि आत्मा शुद्धोपयोगाभिमुख होत नाही त्यास ‘महायश’ असे संबोधून उपदेश देतात की, मुनिलिंग धारण केलेस हे तर ठीक केलेस. तुझे लोकात यश पसरले. परंतु तू चांगल्या शुभ भावनेने रहित होऊन शुद्धात्मभावना न करता तपही केलेस. मरून स्वर्गात देव झालास तरीहि तेथे तीव्र मानसिक दुःखाने संत्रस्त झालास ! ॥१२॥

मिथ्यादृष्टी देव होऊन मानसिक दुःखे प्राप्त करतो व दुःखाने व्याकूळ होतो.

कंदप्पणाइयाओ पंच वि असुहादिविभावणाई य ।

भाऊण दब्लिंगी पहीणदेवो दिवि जाओ ॥१३॥

कंदर्प इत्यादि पंचापि अशुभादि भावना च ।

भावइत्या द्रव्यलिंगी प्रहीणदेवः दिवि जातः ॥१३॥

अन्वयार्थ - हे जीव (कंदप्पणाइयाओ पंच वि असुहादि विभावणाई च) तू कांदर्पी आदि पाच अशुभ (भाववाई य) भाऊन द्रव्यलिंगी होऊन (दब्लिंगी पहीणदेवो दिवि जाओ) प्रहीण म्हणजेच नीच देव होऊन स्वर्गामध्ये उत्पन्न झाला आहेस !

भावार्थ - कांदर्पी, किल्विषिकी, संमोही, दानवी आणि अभियौगिकी ह्या पाच अशुभ भावना आहेत. निर्ग्रथ मुनी होऊन सम्यक्त्व भावनेशिवाय या अशुभ भावना भावल्यामुळे तो किल्विष आदि नीच देव होऊन मानसिक दुःख सहन करतो. ॥१३॥

पार्श्वस्थ आदि द्रव्यलिंगीचे वर्णन -

पासत्थभावणाओ अणाइकालं अणेयवाराओ ।

भाऊण दुःं पत्तो कुभावणाभाववीएहिं ॥१४॥

पार्श्वस्थभावनाः अनादिकालं अनेकवारान् ।

भावयित्वा दुःखंप्राप्त भावनाभाववीजैः ॥१४॥

अन्वयार्थ - हे जीवा ! (पास्त्थभावणाओ अणाइकाळं अणेकवाराओ) तू अनादिकाळापासून पार्थस्थ भावना (भाउण) भाऊन (कुभावणभाववीरहिं) खोट्या भावनेच्या भावना हेच दुःखाचे कारण; त्यामुळे (दुहं पत्तो) दुःख मिळविले.

भावार्थ - जो मुनी आपणास साधू म्हणवून घेतो आणि वसतिका बांधून आजीविका करतो त्यास पार्थस्थ साधू म्हणतात. जो कषायी होतो व त्यामुळे व्रतादिकापासून भ्रष्ट होतो, संघाचा अविनय करतो त्या वेषधारी साधूला 'कुशील' म्हणतात. जो श्रमणवेष घेऊन वैद्यक, ज्योतिषविद्या व मंत्रादिद्वारा आजीविका करतो, राजादिकांचा सेवक होतो अशा वेषधारीला संसक्त म्हणतात. जो जिनसूत्राच्या आशयाच्या विपरीत, चारित्रापासून भ्रष्ट, आळशी अशा साधूचा वेष धारण करणाऱ्यास 'अवसन्न' म्हणतात. गुरुचा संघ सोडून एकाकी स्वच्छंद प्रवृत्ती करतो अशा द्रव्य श्रमणाला 'मृगचारी' म्हणतात. यासंबंधी जो भावनेचे संस्कार स्वीकारतो तो दुःखच प्राप्त करतो. ॥१४॥

देव होऊनही मानसिक दुःख भोगावे लागते -

देवाण गुणविहीर्इ, इङ्ग्री माहापं बहुविहं ददुं ण ।

होउण हीनदेवो पत्तो बहु माणसं दुक्खं ॥१५॥

देवानां गुणविभूतीः ऋद्धी माहात्म्यं बहुविधं दृष्ट्वा ।

भूत्वा हीनदेवः प्राप्तः खलु मानसं दुःखम् ॥१५॥

अन्वयार्थ - (देवाण गुणविहीर्इ इङ्ग्री बहुविहं महापं ददृष्टॄण) हे जीव ! साधूचा वेष घेऊनही हीन देव म्हणून जन्मलास आणि अन्य महर्धिक देवाचे गुण, विभूती, आणि ऋद्धी यांचा (अनेक स्वरूपाचा) प्रभाव पाहून (बहु माणसं दुक्खं पत्तो) बहु मानसिक दुःख प्राप्त केलेस - ॥१५॥

भावार्थ - स्वर्गामध्ये हीन देव होऊन महान् ऋद्धिधारी देवांच्या

अणिमा आदी गुणांची विभूती पाहून, तसेच देवांगनादिकांचा बहुत परिवार पाहून आज्ञा ऐश्वर्य आदीची महानता पाहून मनामध्ये असा विचार करतो की मी महर्धिक देवांच्या कळखीच्या गुणांनी रहित आहेत; ते देव ‘माइयापेक्षा कितीतरी अधिक पुण्यवान् आहेत’ त्यांचे असे विभूति माहात्म्य आहे. असा विचार करण्याने अंतर्यामी कष्टी होऊन दुःखी होतो. ॥१५॥

चउविहिविकहासत्तो मयमत्तो असुहभाव पयउत्थो ।

होऊन कुदेवत्वं पत्तोऽसि अणेयवाराओ ॥१६॥

चतुर्विधिविकथासत्तो मदमत्तो अशुभभावप्रकटार्थः ।

भूत्वा कुदेवत्वं प्राप्तोऽसि अणेकवारान् ॥१६॥

अन्वयार्थ - हे जीव ! (चउविहिविकहासत्तो मदमत्तो असुहभाव पयउत्थो) तूं चार प्रकारच्या विकथामध्ये खूप आसक्त होऊन, अहंकाराने उन्मत्त होऊन आणि प्रगटणे अशुभभावांच्याच प्रयोजनाने (होऊन अणेयवारं कुदेवत्वं पत्तोऽसि) या रीतीने प्रवर्तन केल्याने अनेकवेळा कुदेव झालेला आहेस.

भावार्थ - स्त्रीकथा, भोजनकथा, राष्ट्रकथा राजकथा या चार विकथा आहेत. त्याची तुला अतिगोडी. म्हणून तेथे अतिआसक्त झालास. जातिमद आदि प्रकारच्या गर्वाने उद्धृत झालास. आणि हे सर्व एकमात्र अशुभभावांच्या प्रयोजनाने. अशारीतीने तू अनेकवार कुदेव झालास व तेथेही मानसिक दुःखाने व्याकूळ होतास.

येथे ही गोप्त विशेषत्वाने जाणून घ्यावी की, विकथामुळे तर हीन देवही होत नाही. परंतु येथे मुनीस उपदेश आहे की, हे जिनलिंग धारण करून काहीसे तपश्चरणादिक केले आणि दिगंबर वेषांत विकथामध्ये रत झालास आणि तू नीच देव झालास. ॥१६॥

अशाप्रकारे कुदेवयेनिमध्ये जन्म घेऊन तेथून च्युत होऊन जो मनुष्य अथवा तिर्यच होऊन गर्भात येतो तेव्हा कशी दुःखे भोगतात हे

सांगतात -

असुईवीहत्थेहिं य कलिमलबहुलाहिं गर्भवसहीहिं ।

वसिओऽसि चिरं कालं अणेयजणणीन मुणिपवर ॥१७॥

अशुचिवीभत्सासु च कलिमलबहुलासु गर्भवसतिषु ।

उषितोऽसि चिरं कालं अनेकजननीनां मुनिप्रवर ! ॥१७॥

अन्वयार्थ - (मुणिपडर ! अणेयअननीनां असुईवीहत्थेहिं च कलिमलबहुलाहिं गंभवसहीहिं चिरं कालं वसितो सि) हे मुनिप्रवर ! तू अनेक मातांच्या गर्भात राहिला आहेस की जी योनी अत्यंत अशुचि-अपवित्र-आणि किळसवाणी आहे व कलिमलाने खचाखच भरलेली आहे.

॥ १७ ॥

भावार्थ - येथे मुनीप्रवर असे संबोधन करून मुनीना प्रधानतेने उपदेश आहे. जो मुनीपद घेवून स्वतःला त्या पदवीने श्रेष्ठ मानतो आणि शुद्धात्मस्वरूपामध्ये रमणता नाही, अर्थात् निश्चयचारित्रामध्ये रममाण नाही त्यास सांगतात - “तू बाह्य द्रव्यलिंग तर अनेक वेळ धारण केलेस चार गतिमध्ये परिभ्रमण केलेस. देवही झालास व तेथून च्युत होऊन मातेच्या गर्भामध्ये आलास. मातेचा गर्भ अति अपवित्र वस्तूनी भरलेला. तरीही तेथे निवास केलेला आहे.” ॥ १७ ॥

याप्रमाणे गर्भातून बाहेर येऊन आतापावेतो अनेक मातेचे दूध प्यालास....

पीओ सि थण्ढीरं अणंतजम्मंतराइं जणणीणं ।

अण्णाण्णाण महाजस ! सायरसलिला दु अहिययरं ॥१८॥

पीतोऽसि स्तनक्षीरं अनंतजन्मान्तराणि जननीनाम् ।

अन्यासामन्यासां महायश ! सागरसलिलात् अधिकतरम् ॥१८॥

अन्वयार्थ - (महाजस ! अणंतजम्मान्तराइं अण्णाण्णाण जणणीणां सागरसलिलादु अहिययरं थण्ढीरं पीतो सि) हे महायश ! अनंत

जन्मोजन्मी अन्यअन्य मातेच्या गर्भातून बाहेर पडल्यानंतर तूं मातेच्या स्तनाचे दूध एवढं काही प्याला आहेस की ते समुद्रपाण्यापेक्षाही जास्त आहे.

भावार्थ - जन्मोजन्मी अन्य अन्य मातेच्या स्तनाचे दूध इतके प्याला आहेस की, जर ते एकत्र केले तर समुद्रजलापेक्षाही अधिक होईल. कारण अनंत स्तनाचे दूध अनंतपट तर असणे सहज आहे.
॥ १८ ॥

जन्मानंतर भवस्थिति संपल्यानंतर मातेने शोक केला त्याचे दिग्दर्शन करतात -

तुह मरणे दुःखेण, अणणणाणं अणेयजणणीणं ।

रुण्णाण णयणीरं, सायरसलिलादु अहिययरं ॥१९॥

तव मरणे दुःखेन अन्यासामन्यासां अनेकजननीनां ।

रुदिताणं नयननीरं सागरसलिलादधिकतरम् ॥१९॥

अन्वयार्थ - (तव मरणे दुःखेण अणणणाणं अणेयजणणीणांम् रुण्णाण णयणीरं सायरसलिलादधिकतरं)

अर्थ - तुइया मरणसमयी दुःखाने अन्य अन्य अनेक मातांच्या रडण्याने डोळ्यातून पाणी बाहेर पडले ते जर एकत्र केले तर सागरापेक्षाही अधिकाधिक आहे. ॥ १९ ॥

भवसायरे अणंते छिणुज्ञिय केसणहरणालट्टी ।

पुंजइ जइ कोऽवि जए हवदि य गिरिसमधिया राशी ।

भवसागरे अनंते छिन्नोज्ञितानि केशनरवरनालास्थीनि ।

पुंजयति यदि कोऽपि देवः भवति गिरिसमाधिका राशीः ॥२०॥

अन्वयार्थ - (अणंते भवसायरे छिणुज्ञिय केसणहरणालट्टी पुंजयति यदि कः अपि देवः गिरिसमाधिकः राशिः भवति) हे मुनीराज ! या अनंत भवसागरामध्ये जे काही केश, नख, नाल आणि हाडे कटलीत तुटलीत ती जर कुणी देव एकत्र गोळा करील तर पर्वताएवढी वा

अधिक राशी होईल. ॥ २० ॥

हे आत्मन् - तूं जल-स्थल आदि लोकामध्ये सर्व जागी राहिलेला
आहेस -

जलथलसिहिपवणंबरगिरिसरिदरितरुवणाई सर्वत्थ ।

वसिओ सि चिरं काळं तिहुवणमज्जे अणप्पवसो ॥ २१ ॥

जलस्थलशिखिपवनांबरगिरिसरिदरितरुवणादिसु सर्वत्र ।

उषितोऽसि चिरं काळं त्रिभुवनमध्ये अनात्मवशः ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ - (जलथलशिहिपवणंबरगिरिसरिदरितरुवणाई सर्वत्र चिरं
काळं तिहुवणमज्जे अणप्पवसो उषितोऽसि)

हे जीवा ! तू जल, स्थल, अग्नि, पवन, वायुकाय, पर्वत, नदी,
दरी, झाड, वन आदि तीन लोकामध्ये सर्वत्र अनात्मवश म्हणजेच
पराधीन होऊन दीर्घकाळ राहिला आहेस. आपल्या शुद्ध आत्म्याची
भावना न करता कर्मवश तीन लोकात सर्वदुःखे सहन करत निवास
केलेला आहेस. ॥ २१ ॥

तूं या लोकातील सर्व पुद्रल भक्षण केले आहेस -

गसियाइं पुगलाइं भुवणोदरवत्थियाइं सब्बाइं ।

पत्तो सि तो ण तित्तिंपुणरुत्तं ताइं भुंजंतो ॥ २२ ॥

ग्रसिताः पुद्रला भुवनोदरवर्तिनः सर्वे ।

प्राप्तोऽसि तत्र तृप्तिं पुनरुक्तांस्तान् भुंजानः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ - (सब्बाइं भुवणोदरवत्थियाइं पुगलाइं ग्रसिताइं)
त्रिभुवनातील सर्वच पुद्रलस्कंधांचे या जीवाने बहुवारं भक्षण केले आहे.
एकदा नव्हे तर अनेकदा. (पुणरुत्तं ताइं भुंजंतो तो तित्तिं ण पत्तोसि)
परंतु त्यांना पुनः पुनः भोगले तरी तृप्ती झाली नाही. ॥ २२ ॥

तिहुवणसलिलं सयलं पीयं तिण्हाए पीहियेण तुमे ।

तो वि ण तण्हाछेओ जाओ चिंतेइ भवमहणं ॥ २३ ॥

त्रिभुवनसलिलं सकलं पीतं तृष्णया पीडितेन त्वया ।

तदपि ण तृष्णाष्ठेदः जातश्चिंतय भवमथनम् ॥२३॥

अन्वयार्थ - (तृष्णाए पीडितेन तुमे सबं तिहुवणसलिलं पीयं) तू तृष्णेने पीडित होऊन समस्त पाणी प्याला आहेस. (तो वि तृष्णाष्ठेओ न जाओ) तरीही तहान शांत झाली नाही. (भवमहणं चिंतेह) संसाराच्या नाश करण्यास समर्थ अशा निश्चयरत्नत्रयाचे, शुद्धआत्म्याचे चिंतन कर कसा !

भावार्थ - हे मुनीवर ! तू या शरीरावर प्रीति करतोस. तृष्णेने पीडित होतोस व त्याकारणाने एवढं पाणी प्याला आहेस की ते एकत्र केले तर तीन लोकातील संपूर्ण जलाइतके होईल. ॥२३॥

गहिउज्जियाइं मुनिवर ! कलेवराइं तुमे अणेयाइं ।

ताणं णत्थि पमाणं अणंतभवसायरे धीर ! ॥२४॥

गृहितोज्जितानि मुनिवर ! कलेवरानि त्वया अनेकानि ।

तेषां प्रमाणं नास्ति अणंतभवसागरे घोरे ॥२४॥

अन्वयार्थ - (मुनिवर ! त्वया अणेयाणि कलेवराणि घोरे अनंतभवसायरे धीर !) हे मुनिवर ! हे धीर ! या अनंत घोर संसारामध्ये इतके शरीरे धारण केली आहेस की (ताणं णत्थि पमाणं) त्यास प्रमाण नाही.

भावार्थ - हे मुनीराज ! तू या शरीरावर प्रेम करु इच्छितोस. परंतु तू भयानक संसारामध्ये तू इतकी शरीरे नवीन घेतली आहेत व सोडली आहेत की त्याची मोजदाद करणे केवळ अशक्य आहे ! ॥२४॥

जे पर्याय स्थिर नाहीत, आयुकर्माच्या उदयानुसार ते नरनारकादि परिणाम होतात ते सर्व अनेकप्रकारे क्षीण होतात हे सांगतात -

विसवेयणरत्तक्खयभयसत्तग्नहणसंकिलेसेणं ।

आहारस्सासाणं णिरोहणा खिज्जाए आऊ ॥२५॥

हिमजलणसलिलगुरुयरपव्ययतरु हणपउणभंगेहिं ।
 रसविज्ञजोयधारणअणयपसंगेहिं विविहेहिं ॥२६॥
 इय तिरियमणुयजम्मे सुइरु उववज्ञिझुण बहुवारं ।
 अवमिच्छुमहादुक्खं तिव्यं पत्तो सि तं मित्त ॥२७॥
 विषवेदनारक्तक्षयभयशस्त्रग्रहण संक्लेशैः ।
 आहारोछ्वासानां निरोधनात् क्षीयते आयुः ॥२५॥
 हिमज्वलनसलिलगुरुतरपर्वततरुरोहन पतनभगैः ।
 रसविद्यायोगधारणानयप्रसंगैर्विविधैः ॥२६॥
 इति तिर्यङ्गमनुष्य जन्मनि सुचिरं उत्पद्य बहुवारं ।
 अपमृत्युमहादुःखं तीव्रं प्राप्तोऽसि त्वं मित्र ॥२७॥

अन्वार्थ - मित्र ! (विसवेयणरत्तक्खयभयसत्तग्गहणसंकिलेसेण
 आहारुसासाणं णिरोहणा आऊ खिज्ञए) विषभक्षण, वेदनेची पीडा
 रक्तक्षय, भय, शस्त्रघात, संक्लेश परिणाम, आहार व श्वासनिरोध या
 कारणाने आयुचा क्षय होतो. ॥२५॥

(हिम, जलन, सलिलगुरुयरपव्ययतरुरोहणपडणभंगेहिं
 रसविज्ञजोयधारण अणयपसंगेहिं विविहेहिं) तसेच थंडीचा प्रकोप, जळणे,
 पुरामध्ये वाहणे, अति उंच पर्वतावर, झाडावर चढणे-उतरणे, शरीरभंग
 होणे, रसविद्या (पारा इत्यादिकांचे ज्ञान), योग धारण करून, पारा
 भक्षण करून मरण येते. विविध खून वगैरे गुन्हे केल्याने फाशीच्या
 शिक्षेने, मरण येते. ॥२६॥

(इय तिरियमणुयजम्मे उववज्ञिझुण बहुवारं) याप्रमाणे या तिर्यच
 व मनुष्य यांच्या जन्मात बहुवार उत्पन्न होऊन (अवमिच्छु महादुक्खं
 पत्तो) अपमृत्यु व तीव्र महान् दुःखे भोगली आहेस.

भावार्थ - या संसारामध्ये जीवांचे आयु - जेथे सोपक्रम आयु

बांधली असेल त्याच्या नियमानुसार तदनुसार - तिर्यचमनुष्य अवस्थेत
अनेक निमित्ताने आयु कमी होते, क्षय पावते. त्यामुळे मरतेवेळी तीव्र
दुःख होते. त्यावेळी खोटे मिथ्या परिणाम करून तो दुर्गतीमध्येच पुनः
जातो. याप्रमाणे हा जीव संसारात महान् दुःखी आहे. म्हणून आर्चाय
करूणाबुद्धीने वारंवार दुःखांचे चित्रण करून संसारापासून मुक्त होण्याचा
उपदेश देतात असे समजावे. ॥२५, २६, २७॥

निगोदातील दुःखाचे चित्रण -

छत्तीसतिण्णिसया छावटीसहस्रवार मरणाणि ।

अंतोमुहूर्तमज्जे पत्तो सि णिगोयवासम्मि ॥२८॥

षट्क्रिंशत्क्रीणिशतानि षट्षष्ठिसहस्रवार मरणानि ।

अन्तमुहूर्तमध्ये प्राप्तोऽसि निगोदवासे ॥२९॥

अन्वय गाथेनुसार अन्वयार्थ - हे आत्मन् तू निगोद दर्शमध्ये एका
अंतमुहूर्तमध्ये सहासष्ट हजार तीनशे छत्तीस वेळा मरण केले आहेस.

भावार्थ - निगोदी जीवांचे आयुष्य एका थासाच्या अठराबाभागमात्र
असते. तेथे याप्रमाणे छत्तीसशे (तीन हजार सहाशे) हजार सदतीस
आहत्तर थासोच्छवास होतात. त्यामध्ये ३६८५ थासोच्छवास व एका
थासाच्या तिसऱ्या भागाचे सहासष्ट हजार तिनशे छत्तीस वेळा एका
मुहूर्तामध्ये जन्ममरण होते. सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती न झाल्यामुळे
मिथ्यात्वाच्या उदयवश सहन करतो. अंतमुहूर्तामध्ये सहासष्ट हजार
तिनशे छत्तीसवेळा जन्म-मरण सांगितले ते ८८ थास कमी मुहूर्त
याप्रकारे जाणावे.

विशेषार्थ^१ - या गाथेमध्ये 'णिगोदवासम्मि' पद आले आहे. त्यांच्या
संस्कृत छायेमध्ये 'निगोतवास' आहे. निगोद शब्द एकेन्द्रिय वनस्पतिवाचक
स्थावरकायाचे साधारण भेदामध्ये रूढ आहे. निगोत शब्द पाचही
इंद्रियसहित जीव संमूर्छन जन्मधारण करून उत्पन्न होणाऱ्या लब्ध्यपयोग्यक

१. पंडितप्रवर जयचंद्रजींची प्रथम हिंदी टीका.

जीवामध्येही प्रयुक्त होतो. म्हणून येथे ६६३३६ वेळा मरणसंख्या ही लब्ध्यपर्याप्तक सर्वच जीवांच्या अपेक्षेने आहे. ॥२८॥

क्षुद्र भवांची संख्या -

वियलिंदए असीदि सट्टी चालिलस मेव जाणेह ।

पंचेद्रिय चऊवीसं खुदभवंतो मुहुत्तस्स ॥२९॥

विकलेंद्रियाणामशीतिं षष्ठीं चत्वारिंशतमेव जानीहि ।

पंचेद्रियाणां चतुर्विंशतिं क्षुद्रभवान् अंतर्मुहूर्तेस्य ॥२९॥

अर्थ - लब्ध्यपर्याप्तक त्रस जीवांचे भव क्षुद्रभव म्हटले जातात. त्यापैकी ढींद्रियाचे क्षुद्रभव एंशी, त्रींद्रियाचे साठ, चतुरिंद्रियाचे चाळीस व पंचेंद्रियामध्ये चोवीस क्षुद्रभव जाणावेत.

भावार्थ - क्षुद्रभव अन्य शास्त्रामध्ये याप्रकारे सांगितले आहेत. पृथ्वी कायिक अपकायिक तेजकायिक वायुकायिक, साधारण निगोदामध्ये सूक्ष्म बादर यांचे दहा सप्रतिष्ठित वनस्पती एक अशी अकरा स्थाने आहेत. तर एकेकाचे सहा हजार प्रमाणे त्या अकरांचे ६६ हजार एकशे बत्तीस होतात. आणि या गाथेत त्रस जीवांचे दोनशे चार भव सांगितले आहेत. असे एकूण (६६१३२ + २०४) ६६,३३६ भव होतात. ॥२९॥

जीवाला या दीर्घ संसारामध्ये सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राची प्राप्ती न झाल्यामुळे तो पुनः संसारातच परिभ्रमण करतो -

रयणत्ये अलद्धे एवं भमिओ सि दीहसंसारे ।

इ जिणवरेहिं भणियं तं रयणत्य समायरह ॥३०॥

रलत्रये अलब्धे एवं भ्रमितोऽसि दीर्घसंसारे ।

इति जिनवरैर्भणितं तत् रलत्रयं समाचर ॥३०॥

अन्वयार्थ - (एवं रयणत्ये अलद्धे भमिओ सि दीहसंसारे) या रलत्रयाची प्राप्ती न झाल्याकारणाने तू या दीर्घसंसारे भ्रमण केले

आहेस. (एवं जिणवरेहिं भणियं) असे जिनभगवान् सांगतात. (तं रयणत्तयं समाचरह) म्हणून रलत्रयाचे आचरण करा असा प्रभूंचा उपदेश आहे.

भावार्थ - निश्चय रलत्रयाची प्राप्ती झाल्याशिवाय हा जीव मिथ्यात्वाच्या उदयाने संसारात भ्रमण करतो. म्हणून रलत्रयाचे साधन करण्याचा त्यांचा उपदेश आहे. ॥३०॥

आता शिष्य विचारतो की, त्या रलत्रयाचे स्वरूप काय ? त्याचे समाधान करतात -

अप्पा अप्पमि रओ, सम्माइट्टी हवेइ फुडु जीवो ।

जाणइ तं सण्णाणं चरदिह चरितं मग्गो ति ॥३१॥

आत्मा आत्मनि रतः सम्यगदृष्टिर्भवति स्फुटं जीवः ।

जाणाति तत्संज्ञानं चरतीह चारित्रं मार्ग इति ॥३१॥

अन्वयार्थ - (अप्पा अप्पमि रओ फुडु सम्माइट्टी जीवो हवेइ) जो आत्मा आपल्या आत्म्यामध्येच लवलीन आहे तो प्रगटपणे सम्यगदृष्टी जीव आहे. (जाणइ तं सण्णाणं) म्हणून स्वपर भेदपूर्वक जे आत्म्यास जाणते ते सम्यग्ज्ञान आहे. (चरतीह चरित्रं) आत्मा आपल्या आत्म्यामध्ये स्थिर राहतो, आत्मरूपाने परिणमतो तेच सम्यक्चारित्र आहे. (मग्गोति) आणि सम्यगदर्शनज्ञानचारित्ररूप रलत्रय हाच मोक्षमार्ग आहे.

भावार्थ - आपल्या शुद्ध आत्म्याचे श्रद्धान म्हणजे सम्यगदर्शन आहे. आत्म्यास जाणणे हे सम्यग्ज्ञान आहे. आत्म्यामध्ये लीन होणे, स्थिर राहणे हे सम्यक्चारित्र आहे. असे हे निश्चय रलत्रय आहे. तसेच बाह्यतः त्यासोबत असा व्यवहार असतो - जीव - अजीवादि तत्त्वांचे श्रद्धान व जाणणे हे व्यवहार सम्यगदर्शन व सम्यग्ज्ञान आहे. ब्रतप्रतिमा हे गृहस्थाचे व साधूंचे अद्वावीस मूलगुण हे सम्यक्चारित्र आहे. याप्रमाणे निश्चय व व्यवहार रलत्रय हा मोक्षमार्ग आहे. त्यामध्ये निश्चय रलत्रय नियमरूप यथार्थ कारण आहे, म्हणून ते प्रधान आहे. याचेविना बाह्य व्यवहारधर्म संसाररूपच आहे. व्यवहार हा निश्चयाचे साधन असतो

म्हणून त्यास परंपरा मोक्षहेतू म्हणतात. निश्चय जेथे आहे तेथे व्यवहार असतोच. दोन्ही एकाच वेळी असतात म्हणूनही व्यवहारास परंपरेने मोक्षमार्ग म्हणतात. निश्चयाविना समीचीन व्यवहार असत नाही; तेथे मिथ्यात्वाचा उदय असल्यामुळे तो बंधाचे कारण आहे. ||३१||

ह्या संसारामध्ये हा जीव अनेक जन्ममरण करतो आहे - ते सर्व मिथ्यादर्शनामुळे कुमरणच होते. आता सुमरण म्हणजेच पंडित मरण समाधिमरणाचा उपदेश देतात -

अणे कुमरणमरणं अणेयजम्मतराइं मरिओ सि ।

भावहि सुमरणमरणं जरमरणविणासणं जीव ! ||३२||

अन्यस्मिन् कुमरणमरणं अनेकजन्मांतरेषु मृतोऽसि ।

भावहि सुमरणमरणं जन्ममरणविनाशनं जीव ! ||३२||

अन्यार्थ - (जीव ! अणेयजम्मतराइं अणे कुमरणमरणं मरिओ सि) हे जीव ! या संसारामध्ये जन्मजन्मांतरामध्ये कुमरणरूप मरणाने तू अनंत मरणे केली आहेस. (जरमरणविणासणं सुमरणमरणं भावय) आता तू ज्या मरणाने जन्ममरणाचा नाश होतो अशा सुमरणाने मरण्याचे संस्कार टाक. तयारी कर. ||३२||

भावार्थ - मरण संक्षेपाने १७ प्रकारचे सांगितले आहे. ते येणेप्रमाणे १ आवीचिका मरण २ तद्वयमरण ३ अवधिमरण ४ आयान्तमरण ५ क्षालमरण ६ पंडितमरण ७ आसन्नमरण ८ बालपंडित मरण ९ सशल्य मरण १० पलायमरण ११ वर्शार्तमरण १२ विप्राणसमरण १३ गृद्धपृष्ठ मरण १४ भक्तप्रत्याख्यान मरण १५ ईंगिनीमरण १६ प्रायोपगमन मरण १७ केवली मरण.

यांचे स्वरूप संक्षेपाने येणेप्रमाणे -

(१) आवीचिकामरण - आयुकर्माची स्थिति समयासमयाला घटत आहे. तदनुसार प्रतिसमय आयु कमी होते. ते प्रतिक्षण मरण आवीचिका मरण होय.

(२) तद्दव मरण - वर्तमान नरनारकादि पर्यायाचा व्यय होणे हे तद्दव मरण आहे.

(३) अवधिमरण - जसे मरण वर्तमानपर्यायाचे होते तसेच भावी पर्यायाचे होणार त्यास अवधिमरण म्हणतात. याचे दोन भेद आहेत. जसे प्रकृति स्थिती अनुभाग वर्तमानाचा उदय आला तसाच अनंतर उत्तरकालीन उदय होणे. हे अवधिमरण ते सर्वावधिमरण. एकदेशमरण बंध उदय असेल एकदेश अवधिमरण होय.

(४) वर्तमान पर्यायाची स्थिती आदि जसा उदय होता तसा उत्तर पर्यायाचा उदय नसेल तर ते आद्यन्त मरण आहे.

(५) बालमरण - पाच प्रकारचे आहे. १ अव्यक्त बाल २ व्यवहार बाल ३ ज्ञान बाल ४ दर्शन बाल ५ चारित्र बाल. (१) जो धर्म-अर्थ-काम यांना जाणत नाही तो अव्यक्त बाल आहे. जो लैकिक आणि शास्त्रव्यवहारास जाणत नाही अशी बाल्यावस्था असणे म्हणजे व्यवहारबाल होय. वस्तूच्या यथार्थ ज्ञानाने रहित तो ज्ञानबाल. तत्त्वशब्दान रहित मिथ्याहष्टी दर्शनबाल आहे ५ चारित्रशून्य मिथ्याहष्टीस चारित्रबाल म्हणतात. या सर्वचे मरण ते बालमरण आहे. येथे प्राधान्याने दर्शनबालचे ग्रहण आहे. सम्यग्दृष्टीला अन्यबालपणा असतानाही दर्शन पंडिततेच्या सद्ग्रावामुळे (पंडितमरण सम्यग्दर्शनसहितमरण.) त्याचे मरण हे पंडितमरणच आहे. दर्शनबालाचे मरण संक्षेपाने दोन प्रकारचे आहे. १ इच्छाप्रवृत्त व २ अनिच्छाप्रवृत्त. अग्रीने, धूमाने, शस्त्राने, विषाने, जल, तहान रोकण्याने, जीभ तोडल्याने, पर्वतशिखरापासून पडण्याने, अति शीत व उष्णतेच्या बाधेने विरुद्ध आहार केल्याने अज्ञानी इच्छापूर्वक मरतो ते इच्छाप्रवृत्त मरण होय. तसेच जगण्याची इच्छा असताना जो मरतो ते अनिच्छापूर्वक मरण आहे.

६ पंडितमरण - पंडित मरण चार प्रकारचे आहे. १ व्यवहारपंडित २ सम्यक्त्व पंडित ३ ज्ञानपंडित ४ चारित्रपंडित. लैकिक शास्त्राच्या व्यवहारात जो प्रवीण आहे तो व्यवहार पंडित आहे. सम्यक्त्वसहित आहे तो सम्यक्त्व पंडित आहे. ३ सम्यज्ञानसहित पंडित हा ज्ञान पंडित.

सम्यगदर्शन व चारित्र यांनी संपन्न चारित्रपंडित आहे. येथे दर्शन-ज्ञान-चारित्र पंडिताचे ग्रहण आहे. आणि व्यवहारपंडित हा मिथ्याघट्टी बालमरणामध्ये समाविष्ट आहे.

७ आसन्न मरण - मोक्षमार्गामध्ये प्रवर्तणारा साधू संघातून फुटला त्यास आसन्न म्हणतात. यामध्ये पार्थस्थ, स्वच्छंदकुशील संसक्त ही व्यावेत. या पाच प्रकारच्या भ्रष्ट साधूचे मरण हे आसन्न मरण आहे.

८ बालपंडितमरण - सम्यग्घट्टी श्रावकाचे मरण बालपंडित मरण आहे.

९ सशल्य मरण दोन प्रकारचे आहे. मिथ्यात्व माया निदान हे भावशल्य आहेत. आणि पाच स्थावर आणि असंज्ञी त्रस हे द्रव्यशल्यसहित आहेत. असे हे शल्यमरण होय.

१० जो प्रशस्त क्रियेमध्ये आळशी आहे, व्रतादिकामध्ये शक्ती लपवितो ध्यानादिकापासून दूर पळतो असे मरण पलायमरण आहे.

११ वशार्त मरण चार प्रकारचे आहे. आर्तरोद्र ध्यानसहित मरण. पाच इंद्रियांच्या विषयामध्ये रागद्वेषसहित मरण 'इंद्रिय वशार्त मरण' होय.

साता असताच्या वेदनासहित मरतो ते वेदना वशार्त मरण आहे. क्रोध, मान, माया, लोभ कषायवशाने मरतो कषायवशार्तमरण आहे. हास्य विनोद कषायवश मरण नोकषाय वशार्त मरण होय.

१२ विग्राणसमरण - आपल्या व्रतक्रिया व चारित्रामध्ये उपसर्ग येणे. तो उपसर्ग सहनही होत नाही आणि भ्रष्ट होण्याचे भय आहे तेव्हा अशक्त होऊन अन्नपाण्याचा त्याग करून मरतो विग्राणसमरण आहे.

१३ गृद्धपृष्ठ मरण - शस्त्रग्रहण करून जे मरण ते गृद्धपृष्ठमरण होय.

१४ भक्त प्रत्याख्यान मरण - अन्नपाण्याचा यथाविधि त्याग करून मरण हे भक्त प्रत्याख्यान मरण आहे.

१५ संन्यास इंगिणी मरण - जो संन्यास तर धारण करतो आणि दुसऱ्याकरवी वैव्यावृत्त करवून धेतो त्याचे मरण इंगिणी मरण आहे.

१६ प्रायोपगमन मरण - प्रायोपगमन संन्यास करतो आणि कोणाकडूनही वैव्यावृत्त करवून न घेता जे मरण ते प्रायोपगमन मरण होय.

१७ केवलीमरण - केवली मरण मुक्ती प्राप्त करून पर्याय संपते ते केवली मरण आहे.

याप्रमाणे सतरा प्रकारचे आहे. त्याचा संक्षेप अशाप्रकारे आहे -

मरण पाच प्रकारचे आहे. (१) पंडितपंडित मरण २ पंडितमरण ३ बालपंडित मरण ४ बाल ५ बालबाल. १ जो दर्शनज्ञानाच्या अतिशय सहित आहे तो पंडितपंडित समजावा. २ त्यांची प्रकर्षता, उत्कृष्टता ज्यास नाही तो पंडित होय. सम्यग्दृष्टी श्रावक हा बालपंडित होय. पहिले चार प्रकारचे पंडित सांगितले त्यापैकी एकही भाव ज्यास नाही तो बाल आहे. जो सर्वप्रकार शून्य आहे तो बालबाल होय. या पाच पैकी पंडितपंडित मरण, पंडित मरण व बालपंडित मरण यांना प्रशस्त सुमरण म्हटले आहे. अन्य रीताने मरण ते बाल आणि बालबाल ते कुमरण आहे. याप्रमाणे जो एकदेशसहित मरेल म्हणजे सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र पूर्वक मरणे हे सुमरण होय. असा हा सुमरण करण्याचा उपदेश आहे. येथे या पांचाचे मरण येथे सांगितले आहे. ॥३२॥

जीव संसारात परिभ्रमण करतो तेच परावर्तन आहे. त्या परावर्तनापैकी प्रदेशाच्या अपेक्षेने परावर्तन सांगतात -

जो णत्थि दवसमणो परमाणुप्रमाणमेत्तओ णिलओ ।

जत्थ ण जाओ य मओ तियलोय पमाणिओ सब्बो ॥३३॥

स नास्ति द्रव्यश्रमणः परमाणुप्रमाणमात्रो निलयः ।

यत्र न जातो न मृतः त्रिलोकप्रमाणकः सर्वः ॥३३॥

अन्वयार्थ - (परमाणुप्रमाणमेत्तओ निलओ, जत्थ ण जाओ य मओ तियलोयपमाणिओ सब्बो) जो जीव द्रव्यलिंगी मुरीपणा असूनही जे तीन लोकप्रमाण सर्वस्थान आहेत. एका परमाणुप्रमाण प्रदेशापैकी एकही प्रदेश असा नाही की जेथे या जीवाने जन्ममरण केलेले नाही.

भावार्थ - द्रव्यलिंग धारण करूनही या जीवाने सर्व लोकातील प्रत्येक प्रदेशामध्ये अनंतवेळा जन्म-मरण केले आहे. असा एकही प्रदेश शिळ्क नाही की जेथे हा जीव जन्मला नाही व मेला नाही. याप्रमाणे भावलिंगाशिवाय द्रव्यलिंगाने मोक्षाची (आपल्या परमार्थ दशेची) प्राप्ती झाली नाही, असे समजावे.

यानंतर हाच अर्थ हठ करण्यासाठी भावलिंगाच्या मुख्यतेने कथन करतात -

कालमणंतं जीवो जन्मजरामरणपीडिओ दुःखं ।

जिणलिंगेण वि पत्तो परंपराभावरहिएण ॥३४॥

कालमनंतं जीवो जन्मजरामरणपीडितः दुःखं ।

जिनलिंगेन नापि प्राप्त परंपराभावरहिएण ॥३४॥

अन्वयार्थ - (जन्मजरामरणपीडिओ जीवः परंपराभावरहिएण जिणलिंगेण वि अणंतं कालं दुःखं पत्तो) जन्म म्हातारपणा व मरण यांनी पीडित असा हा जीव अनादिकाळापासून परंपरेने भावरहित असे जिनलिंग धारण करून ही दुःखच भोगतो आहे.

भावार्थ - द्रव्यलिंग धारण केले परंतु त्याकाळी परंपरेने ही भावलिंग नव्हते म्हणून द्रव्यलिंग स्वीकार करूनही पदरी काहीच लाभ पडला नाही. मुक्तीची प्राप्ती झाली नाही. संसारामध्येच भ्रमण करत राहिला.

येथे आशय हा आहे की, द्रव्यलिंग हे भावलिंगाचे बाह्य निमित्त आहे; परंतु द्रव्यलिंग धारण करूनही काललब्धी^१ मिळाल्याशिवाय भावलिंगाची प्राप्ती होत नाही. त्यामुळे द्रव्यलिंगाचे फळ काहीच मिळत

१. काललब्धी = स्वसमय शुद्धात्मपरिणामाची प्राप्ती. दुसरे काललब्धी याचा अर्थ स्वकालाची प्राप्ती असाही आहे. (३) यदायं जीवः आगमभाषया कालादिलब्धिरूपं अध्यात्मभाषया शुद्धात्माभिमुखं परिणामरूपं स्वसंवेदनं ज्ञानं लभते....

अर्थ - जेव्हा हा जीव आगमभाषेने कालादि लब्धी प्राप्त करतो तसेच अध्यात्मभाषेने शुद्धात्माच्या सन्मुख परिणाम म्हणजेच स्वसंवेदन ज्ञान प्राप्त करतो. (पंचास्तिकाय : आ. कुंदकुंददेव गाथा १५०-१५१. यजसेनाचार्य टीका (४) विशेषासाठी पहा मोक्षमार्गं प्रकाश अध्याय ९ वा.

नाही. म्हणून मोक्षमार्गामध्ये भावलिंगच प्रधान आहे. येथे कोणी म्हणतो की “जर असे तर द्रव्यलिंग प्रथमतः का धारण करावे ? त्यास सांगतात की असे मानले तर व्यवहाराचा लोप होतो म्हणून असे मानावे. द्रव्यलिंग प्रथम धारण करावे. असे समजू नये की, त्यामुळे नियमाने भावलिंग व मोक्षमार्ग प्राप्त होईल. भावलिंग मुख्य समजून तिकडेच उपयोग लावावा. द्रव्यलिंगरूप व्यवहार यत्नपूर्वक पाळावा. असे श्रद्धान चांगले आहे. ॥३४॥

आता पुढल द्रव्याचे प्रधानतेने संसारभ्रमणाचे (द्रव्यपरिवर्तनाचे स्वरूप) -

पडिदेससमयपुगल आऊगपरिणामणामकालदुं ।

गहिउज्जियाइं बहुसो अनंत भवसायरे जीवो ॥३५॥

प्रतिदेशसमयपुद्गलायुः परिणामनाम कालस्थम् ।

गृहितोज्जितानि वहुशः अनंतभवसायरे जीवः ॥३५॥

अन्वयार्थ - (अनंतभवसायरे जीवः पडिदेससमय पुगलआऊगपरिणामणामकालदुं बहुसो गहिउज्जियाइं) या जीवाने या अपार भवसमुद्रामध्ये लोकाकाशाचे जितके प्रदेश आहेत - ते समयसमयागणिक आणि पर्यायाच्या कालाएवढे आणि आपले जसे योग कषायरूप परिणमनासारखे भाव आणि ज्याप्रमाणे गति जाति आदि नामकर्मच्या उदयाने नरनारकादि नाम मिळते, आणि उत्सर्पिणी अवसर्पिणी- त्यातील परमाणुरूप स्कंध, त्यांना या जीवाने अनंतवेळ ग्रहण केले आहेत व सोडले आहेत.

भावार्थ - भावलिंगाशिवाय जेवढे लोकामध्ये पुढलस्कंध आहेत त्या सर्वानाच तू ग्रहण केले आहेस व सोडले आहेस तरीही मुक्ती प्राप्त झाली नाही. ॥३५॥

क्षेत्रास प्रधान करून (क्षेत्र परिवर्तन) सांगतात -

तेयाला तिण्ण सया रज्जूण लोयखेत्तपरिमाणं ।

मुत्तुण्ड पएसा जत्थ ण दुरुदुलिओ जीवो ॥३६॥

त्रिचत्वारिंशत् त्रीणि शतानि रज्जुनां लोकक्षेत्रपरिमाणं ।

मुक्त्वाष्टौ प्रदेशान् यत्र न भ्रमितः जीवः ॥३६॥

अन्वयार्थ - (तेयाला तिण्णि सया रज्जुणं लोयखेत्त परिमाणां)

३४३ घन राजू एवढे लोकांचे घनफळ आहे. (मुत्तुण्डं पएसा) ठीक मध्यभागी आठ प्रदेश सोडून (जत्थ ण दुरुदुलिओ जीवः) एकही प्रदेश असा शिळ्क नाही की, जेथे या जीवाने जन्म मरण केले नाही.

भावार्थ - संपूर्ण लोकानाशाचा क्षेत्रमध्ये असा एकही प्रदेश नाही की जेथे हा जीव क्रमशः उत्पन्न झाला नाही व मेलेलाही नाही. नानाप्रकारची अवगाहना धारण करून या जीवाने या संसारात अनंत क्षेत्रपरिवर्तने केलेली आहे.

भावार्थ - प्राकृतमध्ये दुरुदुलिओ याप्रमाणे धातूचा आदेश आहे. क्षेत्र परिवर्तनामे मेरुच्या खालचे आठ मध्यप्रदेश सोडून (लोकाचे व राजूचे प्रदेश सम आहेत. विषमाचा मध्य एक असतो. समाचा मध्य २ असतो. घनाफळामध्ये ८ प्रदेश ठीक मध्य असतात. त्यांना आपला मध्यभाग व्यापून मध्यदेश मिळतो. तेथून क्षेत्रपरिवर्तनास प्रारंभ होतो. म्हणून त्यास पुनरुक्त भ्रमणात धरत नाहीत. ॥३६॥

(पहा गो-जीवकाण्ड गाथा ५६० [पृष्ठ २६६] मूलाचार अध्याय ९ गाथा १४ ॥३६॥

आता जीवा शरीरसहित उत्पन्न होतो व मरतो त्या शरीरात होणाऱ्या रोगांची संख्या -

एकेकंगुलि वाही छणवदि होंति जाण मणुयाणं ।

अवसेसे य सरीरे रोया भण कित्तिया भणिया ॥३७॥

एकेकागुलौ व्याधयः षणवति भवन्ति मनुष्याणाम् ।

अवशेषे च शरीरे रोगा भण कियन्तः भणिताः ॥३७॥

अन्वयार्थ - (एकेकंगुलि वाही छण्णयवदि होति जाण मणुयाणं) मानवाच्या एका एका अंगुलीमध्ये छाण्णव रोग होतात. (अवसेसे सरीरे) राहिलेल्या शरीरात (कित्तिया रोया भणिया भण) किती रोग असतील हे सांगा. ॥ ३७ ॥

त्या रोगांना तू सहन केलेस -

ते रोया वि य सयला सहिया परवसेण पुब्बभवे ।

एवं सहसि महाजस ! किं वा बहुएहिं लविएहिं ॥ ३८ ॥

ते रोगा अपि च सकलाः सोढास्त्वया परवशेन पूर्वभवे ।

एवं सहसि महायशः ! किं वा बहुभिर्लिपितैः ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ - (महानश ! पुब्बभवे परवसेण सयला बिटा रोया सहिया) हे यशखिन् मुने ! तूं पूर्वभवामध्ये पराधीन होऊन सगळेच रोग सहन केले आहेत. (एवं सहसे) असेच पुनः सहन करशील. (किंवा बहुएहिं लपिएहिं) फार सांगून काय ?

भावार्थ - हा जीव पराधीन होऊन सर्व दुःखे सहन करतो. जर तूं आत्मज्ञानाची भावना केलीस तर आणि दुःख आले तर त्यामुळे न घाबरता स्वाधीनपणे सहन करशील तर कर्माचा नाश करून मुक्त होशील ! असा आशय समजावा. ॥ ३८ ॥

तूं अपवित्र गर्भवासातही राहिलास -

पित्तंत्मुत्तफेफसकालिङ्गयरुहिरखरिसकिमिजाले ।

उवरे वसिओ सि चिरं णावदसमासेहिं पत्तेहिं ॥ ३९ ॥

पित्तांत्रमूत्रफेफसयकृद्रुधिरखरिसकृमिजाले ।

उदरे उषितो सि चिरं नवदशमासैः ग्राप्तैः ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ - (पित्तंत्मुत्तफेफसकालिङ्गय रुहिरखरिसकिमिजाले उयरे णवदसमासैः पत्तेहिं चिरं वसिओ सि) हे मुनिवर ! तूं या अशा मलिन उदरामध्ये नव ते दहा महिने राहिला आहेस. ते उदर (पोट) पित्त आणि

आंत्राने वेष्टित आहे, मूवस्त्रवण (वाहणे) फेफस म्हणजे रक्ताशिवाय वाढलेला मेद, काळीज, (काळिज) रक्त, खरिस म्हणजे अपकमलाने (आमांश) सहित रक्त-कफ आणि कृमि (जंतूसमूह) यांनी खचाखच भरले आहे. तूं स्त्रियांच्या अशा गर्भात अनेक वेळ राहिलास. ॥३९॥

दियसंगट्टियमसणं आहारिय मायभूतमण्णांते ।

छद्रिवरिसाण मज्जे जठरे वसिओ सि जणणीए ॥४०॥

द्विजसंगस्थितमशनं आहत्य मातृभूतमवांते ।

छर्दिखरिसयोर्मध्ये जठरे उषितो सि जनन्याः ॥४०॥

अन्वयार्थ - (छद्रिवरिसणमज्जे जनन्याः जठरे वसिओ सि) हे जीव ! तू मातेच्या उदरी गर्भामध्ये राहिलास. तेथे माता व पिता यांचे भोगाचे शेवटी छर्दि वमनाचे अन्न, रुधिरयुक्त (दियसंगट्टियमसणं) अपक मल यामध्ये राहिलास. राहिलास तोही कसा ? (मासभूतअवांते) मातेने चावलेले आणि त्या दातांनी अडकलेले अन्न-उष्टे भोजन तेही मातेने खाल्ल्यानंतर उदरात गेलेल्या रसरूप आहाराने. ॥४०॥

गर्भातून बाहेर पडून असे हे बालकपण -

सिसुकाले य अयाणे असुइमज्जम्मि लोलिओ सि तुमं ।

असुई असिया वहुसो मुणिवर ! बालत्तपत्तेण ॥४१॥

शिशुकाले च अज्ञाने अशुचिमध्ये लोलितोऽसि त्वम् ।

अशुचि असिता वहुशः मुनिवर ! बालत्वप्राप्तेन ॥४१॥

अन्वयार्थ - (हे मुणिवर ! सिसुकाले अजाणे तुमं असुइमज्जम्मि लोलितो सि) हे मुने ! अज्ञान बालपणामध्ये तूं घाणीमध्ये - अपवित्र वस्तुमध्ये लोळत होतास. (बहुसो अशुचि असिता) अनेकवेळा ती अपवित्र वस्तू खाल्लीसही (बालत्तपत्तेण शिशु) बाल अवस्थेला पोचल्यानंतर अशाही चेष्ठा केल्यास.

भावार्थ - मुनिवर हे संबोधक विशेषण पूर्वकथित आशय सूचित

करतो. जो बाह्य आचरण सहितमुनी असेल त्यास अनुलक्षून हा उपदेश आहे की, बाह्य आचरण केलेस हे तर ठीकच केले, परंतु भावाशिवाय हे निष्फल आहे. भावांची जोपासना कर. भावाविना हे सर्व अपवित्र कार्ये घडलीत.

देहाविषयी असा विचार करावा -

मंसद्विसुक्षसोणियपित्तंसवत्तकुणिमदुगंधं ।

खरिसवसापूयखिब्मिस भरियं चिंतेहि देहउडं ॥४२॥

मांसस्थशुक्रशोणितपित्तांत्रसवत्कुणिमदुर्गंधं ।

खरिसवसापूयकिल्विसभरितं चिंतय देहकुटम् ॥४२॥

अन्वयार्थ - (देहउडं मंसद्विसुक्षसोणियपित्तंतासवत्तकुणिमदुगंधं खरिसवसापूयखिब्मिसभरियं चिंतेहि) हे मुनी तूं शरीराविषयी असे चिंतवन कर की, हा देह घट मांस, हड्डी, शुक्र (वीर्य), शोणित (रक्त), पित्त, अंत्र म्हणजे आतडी इत्यादिकामुळे लगेच मृतासारखा दुर्गंधी आहे तसेच रक्ताळलेला मेद (वसा), पूं आणि राध या सर्व मलिन वस्तूंनी खच्छून भरलेला आहे.

भावार्थ - हा आत्मा तर पवित्र ज्ञानमय आहे आणि हा देह असा आहे ! या देहास आत्मा मानून प्रेम करणे अनुचित आहे. ॥४२॥

परिवार सुटला काय झाले ? भाव सुटला म्हणजे खरे -

भावविमुत्तो मुत्तो ण य मुत्तो बंधवाइमित्तेण ।

इय भाविऊण उज्ज्ञसु गंथं अब्धंतरं धीर ! ॥४३॥

भावविमुक्तः मुक्तः न च मुक्तः बांधवादिमित्रेण ।

इति भावयित्वा उज्ज्ञय गंत्थमाभ्यंतरं धीर ! ॥४३॥

अन्वयार्थ - (हे धीर ! भावविजुत्तो मुत्तो) हे धीर ! जो मिथ्यात्वादि भावापासून सुटला तो खरा मुक्त आहे. (य बांधवाइमित्तेण मुत्तो ण) नातलग मित्रापासून सुटला तो निर्गंथ नाही. म्हणून धैर्यशाली जीवा !

(इय भाविकण) असे जाणून (अव्यंतरं गंथं उज्ज्ञासु) तूं अभ्यंतर परिग्रह म्हणेच वासना सोड.

भावार्थ - जो प्रत्यक्षभिन्न परिग्रह व नातलग, परिवार, मित्रांना, सोडतो वस्तुतः तो निर्ग्रथ नाही. अंतरंगातील मोह, रागद्वेष, वासना ज्याची सुटली तो खरा निर्ग्रथ आहे. ज्याची सुटली नाही तो निर्ग्रथ मुनी नव्हे. म्हणून हा उपदेश आहे की, मिथ्यात्व कषायादि अंतरंग परिग्रह सोडून भावमुनी बनावे. ॥४३॥

जो प्रथम मुनी झाला तरीही भावशुद्धि शिवाय सिद्धि होत नाही. त्यांना तर नाममात्र मुनी म्हणतात -

देहादिचत्तसंगो माणकसाएण कलुसिओ धीर ! ।

अत्तावणेण जादो बाहुबली कित्तियं कालं ॥४४॥

देहादित्यक्तसंगः मानकषायेन कलुषितः धीर ! ।

आतापणेन जातः बाहुबलिः कियन्तं कालम् ॥४४॥

अन्वयार्थ - (धीर ! देहादिचत्तसंगो माणकसायेण कलुसिओ बाहुबली) हे धैयशालिन् ! शरीर वगैरे सर्व परिग्रहांचा त्याग करूनही मान कषायाने पेटलेला बाहुबली (अत्तावणेण कित्तियं कालं जाओ) किती काळ आतापन योग धारण करून स्थित राहिला. पण त्यास मुक्ती मिळाली नाही.

भावार्थ - बाहुबलीशी चक्रवर्तीने विरोध उभा करून युद्ध सुख केले. भरताचा अपमान झाला. तदनंतर बाहुबलीने दिगंबर दीक्षा घेतली. मुनी झाला. परंतु मानकषायाचा काहीसा अंश शिल्क राहिला की, “मी भरताच्या भूमीवर कसा राहू ? त्यानंतर त्यांनी कायोत्सर्ग योगाने एक वर्ष उभे राहून तप केले. परंतु केवलज्ञान प्राप्त झाले नाही. नंतर कलुषता संपली, तेव्हा केवलज्ञान प्राप्त झाले. महान् शक्तीसंपन्न महान पुरुषासही भावशुद्धी न झाल्याने (कषायांचा नाश झाला नाही म्हणून) सिद्धी प्राप्त झाली नाही. तेव्हा दुसऱ्याची गोष्ट तर दूरच राहिली. म्हणून भावांची शुद्धी करावी, असा उपदेश आहे. ॥४४॥

मधुपिंगळ मुनीचे उदाहरण -

मधुपिंगो णाम मुणी देहाहारादिचत्तवावारो ।

सवणत्तणं ण पत्तो णियाणमित्तेण भवियणुय ॥४५॥

मधुपिंगो नाम मुनिः देहाहारादित्यक्तव्यापारः ।

श्रमणत्वं न प्राप्तः निदानमात्रेण भव्यनुत ! ॥४५॥

अन्वयार्थ - (हे भवियनुय !) भव्यजीवाकरवी पूज्य साधो ! (देहाहारादिचत्तवावारो मधुपिंगो णाममुणी) शरीर व आहारादि सर्व व्यापार सोडूनही मधुपिंग नामक मुनी (णियाणमित्तेण) केवळ निदान झाल्याने (सवणत्तणं ण णतो) श्रमणपदास प्राप्त झाला नाही. हे तू पहा ! ॥४५॥

भावार्थ - संक्षेपाने मधुपिंगनामक मुनीची कथा येणे प्रमाणे -

या भरतक्षेत्रामध्ये सुरम्य देशांत पोदनपुरचा राजा तृणपिंगल, त्याचा पुत्र मधु पिंगल होता. तो चारणयुगलनगराचा राजा सुयोधनाची मुलगी सुलसाच्या स्वयंवरात आला होता. तेथे साकेतपुरीचा राजा सगर आला होता. सगराच्या मंत्र्याने नवीन सामुद्रिक शास्त्र बनवून त्यास दोषी सिद्ध केले; “कारण त्याचे डोळे पिंगल आहेत म्हणून मांजरासारख्या डोळ्याचा आहे व जी कच्चा त्यास वरेल तो मरणास प्राप्त होतो. तेव्हा कन्येने सगराच्या गळ्यांत वरमाला टाकली; मधुपिंगलास वरले नाही. तेव्हा मधुपिंगलाने विरक्त होऊन दीक्षा घेतली.

नंतर कारण मिळाले तेव्हा सगराच्या मंत्र्याचे कपट जाणून क्रोधाने निदान केले की, मला या माझ्या तपाचे फळ असे मिळावे की, “मी पुढील जन्मी सगरचा वंश निर्वश करीन.” त्यानंतर मधुपिंगल मरण पावला. महाकालासुर नावाचा असुर देव झाला. तेव्हा सगरास मंत्र्यासह मारण्याचा उपाय शोधू लागला. त्यास क्षीरकदंबकाचा पुत्र पापी पर्वत मिळाला. तेव्हा त्यांच्या पशुयज्ञात सहभागी होऊन म्हणाला - “सगरला उपदेश देऊन तू यज्ञ करावयास लाव. तुझ्या यज्ञात मी सहभागी होईन.” तेव्हा पर्वतने सगराकडून यज्ञ करविला व पशूना बळी दिले.

त्या पापाने सगर सातव्या नरकात गेला. आणि सहाय्यक कालासुराने यज्ञ करणारा स्वर्गास जातो असे दाखविले. याप्रमाणे मधुपिंगल मुनीने निदान करून, महाकालासुर बनून महान पाप मिळविले.

म्हणून आचार्य म्हणतात की, मुनी ज्ञाल्यानंतरही भाव जर बिघडले तर सिद्धि प्राप्त होत नाही. ही कथा विस्ताराने पुराणातून पहावी.
॥४५॥

वसिष्ठ मुनींचे उदाहरण -

अण्णं च वसिद्धमुणी पत्तो दुक्खं णियाणदोसेण ।

सो णत्थि वासठाणो जत्थ ण दुरुदुल्लिओ जीवो ॥४६॥

अन्यश्च वसिष्ठमुनिः प्राप्तो दुःखं निदानदोषेण ।

तन्नास्ति वासस्थानं यत्र न भ्रमितः जीवः ॥४६॥

अन्यार्थ - (अण्णं च वसिद्धमुणी णियाणदोसेण दुक्खं पत्तो) दुसरे एक वशिष्ठ नामक मुनि निदान शल्याने नाना दुःख भोगता झाला. (सो णत्थि वासठाणो) लोकामध्ये असे एकही वासस्थान नाही की, (जत्थ ण दुरुदुल्लिओ जीवो) जेथे या जीवाने जन्ममरण केले नाही.

भावार्थ - वसिष्ठ मुनीची कथा - गंगा आणि गंधवती या दोन नदींचा जेथे संगम होतो तेथे जठरकौशिक नावाची तापसीची गळ्यां होती. तेथे एक वशिष्ठ नावाचा पंचाग्नितप करत होता. तेथे गुणभद्र, वीरभद्र नावाचे दोन चारण मुनि अवतरले. त्यांनी वसिष्ठ तपस्वीला म्हटले - “हे तू अज्ञान तप करतो आहेस. त्यात जीवांची हिंसा होते.” तेव्हा तपस्वीने प्रत्यक्ष हिंसा पाहून आणि विरक्त होऊन जैनदीक्षा घेतली. मासोपवाससहित आतापन योग धारण केला. त्या तपाच्या प्रभावाने सात व्यंतर देवांनी येऊन म्हटले “आपण आम्हास आज्ञा द्याल तेच करून.” तेव्हा वसिष्ठ म्हणाला “आता तर माझे काही विशेष प्रयोजन नाही. जन्मांतरी तुमचे स्मरण करेन.” नंतर तो मधुरापुरीला गेला. तेथे मासोपवाससहित आतापन योग स्थापन केला.

त्याच मथुरापुरीचा राजा उग्रसेनाने त्यास पाहून भक्तिवश असा विचार केला की, “यांना मी पारणे करवावयास सांगेन” नगरामध्ये घोषणा करविली की, “या मुनीस कोणी आहार देवू नये” नंतर पारण्याचे दिवशी आहारार्थ नगरात आले. तेथे आगीचा उपद्रव पाहून अंतराय समजून परत गेलेत. पुनः मासोपवास केले. पुनः पारण्याचे दिवशी नगरात आले तेव्हा उन्मत्त हत्तीचा क्षोभ पाहून अंतराय मानून परत गेलेत. पुनः मासोपवास केला, नंतर पारण्याचे दिवशी नगरात आले. तेव्हा राजा जरासंघाचे पत्र आले. त्यामुळे राजाचे चित्र व्यग्र होते. म्हणून त्याने वसिष्ठ मुनीस पडव्यावले नाही. तेव्हा अंतराय मानून परत गेले. जाता जाता लोकांचे वचन ऐकले “राजाने मुनीस आहार देऊ नये आणि दुसऱ्या देणाऱ्यास मनाई केली.” लोकांचे असे वचन ऐकून राजावर क्रोध करून असे निदान केले की, “या राजाचा पुत्र होऊन राजास खाली ओढून मी राज्य करेन. या तपाचे मला हे फळ मिळावे.” असे निदान केले.

वसिष्ठ मरून राजा उग्रसेनाची राणी पद्मावतीच्या गर्भामध्ये आला नव मास पूर्ण होऊन जन्मास आला. तेव्हा त्याची क्रूरहृष्टी पाहून कांसच्या संदुकात ठेवून वृत्तांताचा लेख ठेवून नदीप्रवाहात सोडून दिले. कौशांबी नगरीत मंदोदरी नावाची कलालीनने त्यास उचलून पुत्रबुद्धीने पालन केले. कंस नाव ठेवले. जेव्हा तो मोठा झाला तेव्हा सवंगड्यासह खेळत असता सर्वांना त्रास देऊ लागला. तेव्हा मंदोदरीने त्यामुळे कष्टी होऊन त्यास हाकून लावले. नंतर कंस शौर्यपुरास गेला. तेथे वसुदेव राजाचा सेवक होऊन राहिला. नंतर जरासंघ प्रतिनारायणाचे पत्र आले की, “जो पोदनपुरच्या राजा सिंहरथास बांधून आणेल त्यास अर्धे राज्य आणि पुत्री देर्इन.” तेव्हा वसुदेव तेथे कंससहित गेला. युद्ध करून त्या सिंहरथास बांधून आणले. आणि जरासंघाचे स्वाधीन केले. नंतर जरासंघने जीवंयशा पुत्रीला देऊन अर्धे राज्य दिले. तेव्हा वसुदेवाने म्हटले - सिंहरथास कंसाने बांधून आणले आहे. त्याला द्या.” नंतर जरासंघाने त्याचे कुल समजून घेण्यासाठी मंदोदरीस बोलविले. कुलाचा निश्चय

झाला. त्यासह जीवंयशा पुत्री दिली. तेहा कंसाने मथुराचे राज्य घेवून पिता उग्रसेन राजास आणि पद्मावती मातेला बंदीखान्यात टाकले. नंतर कृष्ण नारायणद्वारा मरण पावला. ही कथा विस्तारपूर्वक उत्तरपुराणादिकावरून जाणून घ्यावी. याप्रमाणे वसिष्ठ मुनीने निदान केल्याने मुक्ती मिळविली नाही. म्हणून भावलिंगाने सिद्धी मिळते. ॥४६॥

भावरहित जीव चौच्यांशी लाख योनिमध्ये भटकतो -

सो णत्थि तप्पएसो चउरासीलक्ख जोणीवासम्मि ।

भावविरओ वि सवणो जत्थ ण दुरुदुल्लिओ जीव ॥४७॥

स नास्ति तं प्रदेशः चतुरशीतिलक्षयोनिवासे ।

भावविरतोऽपि श्रमणः यत्र न भ्रमितः जीवः ॥४७॥

अन्वयार्थ - (चउरासीलक्खजोणिवासम्मि) चौच्यांशी लाख योनिस्थानामध्ये (सो तप्पएसो णत्थि) की ज्या स्थानी असा एक प्रदेश नाही (भावविरओवि सवणो) की जेथे भावलिंग नसलेला श्रमणाने (जत्थ ण दुरुदुल्लिओ) भ्रमण केले नाही.

भावार्थ - द्रव्यलिंग धारण करून निर्ग्रथ मुनीपद स्वीकारतो. शुद्ध आत्मस्वरूपाचा अनुभव हे भावलिंग आहे. ते नसल्याकारणाने हा जीव चौच्यांशी लाख योनीमध्ये भ्रमणच करतो आहे. असे स्थान नाही की जेथे जन्ममरण केले नाही.

चौच्यांशी लाख योनीचे भेद पृथ्वी, अप्, तेज, (अग्नी), वायु, नित्यनिगोद व इतरनिगोद यांचे प्रत्येकी सात सात लाख. असे एकूण ४२ लाख. वनस्पती १० लाख. ढींद्रिय, त्रिंद्रिय व चतुरिंद्रिय प्रत्येकी दोन दोन लाख (६ लाख) पंचेंद्रिय तिर्यच - (४ लाख, देव चार लाख (४) नाखडी (४) मनुष्य (१४ लाख). याप्रमाणे ८४ लाख योनि आहेत. ॥४७॥

फक्त द्रव्यलिंगाने साधू होत नाही. भावलिंगाने साधू होतो -

भावेण होइ लिंगी ण हु लिंगी होइ दब्मित्तेण ।

तम्हा कुणिज्ज भावं किं कीरइ दव्यलिंगेण ॥४८॥

भावेन भवति लिंगी न खलु लिंगी भवति द्रव्यमात्रेण ।

तस्मात्कुर्याः भावं किं क्रियते द्रव्यलिंगेन ॥४८॥

अन्वयार्थ - (भावेण होइ लिंगी) लिंगी म्हणजे साधू होतो तो भावलिंगानेच होतो. (हु दव्यमित्तेण लिंगी ण) फक्त द्रव्यलिंगाने साधू म्हटल्या जात नाही. (तम्हा कुणिज्ज भावं) म्हणून भावलिंग हे अवश्य धारण करा. (दव्यलिंगेण किं कीरई) त्या द्रव्य लिंगाने कोणती सिद्धी होते ?

भावार्थ - आचार्य सांगतात की, अधिक काय सांगावे ? भावलिंगाशिवाय लिंगी हे नावही मिळत नाही. कारण हे प्रगट सत्य आहे की भाव जर शुद्ध दिसले नाहीत तर लोकही म्हणतात “कशाचे मुनी ? ढोंगी आहे झालं” म्हणून भावलिंग धारण करावे. ॥४८॥

द्रव्यलिंगीला तर त्रास होतो, दुःख होते.

दंडयण्यरं सयलं डहिओ अब्भंतरेण दोसेण ।

जिनलिंगेण वि बाहु पडिओ सो रउरवे णरए ॥४९॥

दण्डकनगरं सकलं दग्ध्वा अभ्यन्तरेण दोषेण ।

जिनलिंगेनापि बाहुः पतितः स रौरवे नरके ॥४९॥

अन्वयार्थ - (बाहु जिनलिंगेण वि) जिनलिंगधारी बाहु सुद्धा (अब्भंतरदोसेण) अभ्यंतर दोषांनी युक्त म्हणजे भावलिंगाने रहित (सयलं दंडयण्यरं डहिओ) समस्त दण्डकनगर जाळता झाला. आणि (रऊरवे णरए पडिओ) रौरव नरकात पडला.

भावार्थ - द्रव्यलिंग धारण करून काही तप करतो; त्यामुळे काही सामर्थ्य वाटते; तेव्हा काही कारणाने वा क्रोधाने आपणास व दुसऱ्यास उपद्रव देण्यास कारण शोधतो; द्रव्यलिंग भावसहित धारण करणेच श्रेष्ठ आहे. आणि जर केवल द्रव्यलिंग असेल तर ते उपद्रवाचे कारण आहे. याचे उदाहरण बाहुमुनीचे दिले आहे.

बाहु मुनीची कथा - दक्षिण दिशेला कुंभकारकटक नगरामध्ये दण्डकनावाचा राजा होता. बालक नावाचा त्याचा मंत्री होता. तेथे अभिनंदन आदि पाचशे मुनी आलेत. त्यामध्ये एक 'खंडक' नावाचे मुनी होते. त्याने बालक मंत्र्यास वादविवादात जिंकले. तेव्हा मंत्र्याने क्रोधाविष्ट होऊन एका भांडास मुनीचा वेष देऊन राजाची रानी सुव्रतेसह क्रीडा करताना राजास दाखवून दिले. आणि सांगितले की, “पहा राजाला अशी भक्ती आहे की, की आपली पत्नीसुद्धा दिगंबरास क्रोडेसाठी दिली.” तेव्हा राजा दिगंबर साधूवर क्रोधाने उफाळला आणि पाचशे मुनींना घाय्यात पिळविले. त्या साधूंनी उपसर्ग सहन करून परम समाधिपूर्वक सिद्धी प्राप्त केली.

त्यानंतर त्या नगरीमध्ये बाहु नावाचे मुनी आले. त्यास लोकांनी मनाई केली. “येथील राजा दुष्ट आहे. म्हणून आपण नगरात प्रवेश न करावा. प्रथमच अगोदरच पाचशे मुनींना घाणीत पिळले. तो आपलेही तेच हाल करेल.” तेव्हा लोकांचे वचन ऐकून बाहु मुनीला क्रोध उत्पन्न झाला. अशुभ तैजस समुद्धाताने राजास मंत्र्यासह आणि सर्वच नगर भस्मसात् केले. राजा आणि मंत्री सातव्या नरकातील ‘रौरव’ नामक बिलामध्ये जन्मले. तेथेच त्याच बिलांत बाहु मुनीही जन्मला. याप्रमाणे द्रव्यलिंगामध्ये भावाच्या दोषामुळे दुष्ट भावाने उपद्रव होतात. म्हणून भावलिंग धारण करावे हा उपदेश आहे. ॥४९॥

आता विपरीत भावपूर्वक द्रव्यलिंगाचे फलासाठी द्वीपायन मुनीचे उदाहरण -

अवरो वि दव्वसवणे दंसणवरणाणचरणपब्धटो ।

दीवायणो त्ति णामो अनंतसंसारिओ जाओ ॥५०॥

अपरः अपि द्रव्यश्रमणः दर्शनवरज्ञानचरणप्रभष्टः ।

द्वीपायन इति नाम अनन्तसंसारिको जातः ॥५०॥

अन्वयार्थ - (अवरो वि दव्वसवणे) आणि दुसरा एक रत्नत्रयभावरहित द्रव्यश्रमण (दंसणाणचरणपब्धटो) रत्नत्रय -

सम्यगदर्शन ज्ञानचारित्रापासून भ्रष्ट होऊन (दीपायणो त्ति णामो) द्वीपायन अशा नावाचा (अणंतसंसारिओ जाओ) अनंत संसारी झाला. अनंत काळ संसारात परिभ्रमण करेल. ॥५०॥

भावार्थ - द्वीपायन मुनीची संक्षेपाने कथा -

नववे बलभद्राने श्री नेमीनाथ तीर्थकराना विचारले की, “हे स्वामिन् ! ही द्वारकापुरी समुद्रात आहे. ती किती काळ टिकेल ?” तेव्हा नेमीनाथ प्रभूच्या दिव्यधनीतून आले की “रोहिणीचा भाऊ द्वीपायन नावाचा तुझा मामा बारा वर्षांनंतर दासूच्या निमित्ताने क्रोधसंतप्त होऊन या द्वारकेला जाळून भस्म करील ! याप्रकारे प्रभूचे वचन ऐकून निश्चयपूर्वक द्वीपायनाने दीक्षा घेऊन पूर्व देशात गमन केले. बारा वर्षे व्यतित व्हावे म्हणून तप करण्यास प्रारंभ केला. आणि बलभद्र नारायणाने द्वारकेत दासूबंदीची घोषणा केली. मद्याची भांडी तसेच त्याची सामग्री मद्य बनविणाऱ्यांनी बाहेर पर्वतादिकात जंगलात फेकून दिली. तेव्हा भांड्यातील मद्य आणि सामग्री पाण्याच्या खड्हुचात विखुरली गेली.

नंतर बारा वर्षे व्यतीत झाले असे समजून द्वीपायन द्वारकेस परतून आला. नगराच्या बाहेर आतापन योग धारण करून स्थित झाला. प्रभूच्या वचनावर विश्वास ठेवला नाही. नंतर संभवकुमार वगैरे क्रीडा करत करत तहानलेले होऊन कुंडातील पाणी समजून प्यालेत. त्या मद्याच्या नशेने कुमार उन्मत्त झालेत. तेथे द्वीपायन मुनीस स्थित पाहून ओरडू लागले - “हा द्वारकेला भस्म करणारा द्वीपायन आहे” असे म्हणून त्यास दगडादिकांनी मारू लागले. तेव्हा द्वीपायन जमिनीवर पडला. त्यास क्रोध उत्पन्न झाला. त्यानिमित्ताने द्वारका जळून भस्म झाली. याप्रकारे भावाची निर्मलता न राहिल्याने (रत्नत्रय स्वसंवेदन अनुभूती नसल्याने तो अनंत संसारी झाला. ॥५०॥

जे मुनी भावसहित म्हणजे शुद्धात्मानुभूतिपूर्वक मुनी झालेत त्यांनाच सिद्धी मिळाली -

भावसवणो य धीरो जुवइजणवेढिओ विसुद्धमई ।

णामेण सिवकुमारो परीत्तसंसारिओ जादो ॥५९॥

भावश्रमणश्च धीरः युवतिजनवेष्ठिः विशुद्धमती ।

नाम्ना शिवकुमारः परीत्तसंसारिकः जातः ॥५९॥

अन्वयार्थ - (जुवइजणवेढिओ विसुद्धमई य धीरो भावसवणो)
युवतींनी वेष्ठित परंतु विशुद्ध बुद्धीचा धारक व धैर्यवान् निश्चय रलत्रयाने
संपन्न भावश्रमण (णामेण सिवकुमारो) शिवकुमार नावाचे मुनी
(परीत्तसंसारिओ जाओ) संसारातून पार झाले.

भावार्थ - शिवकुमार मुनीने भावाच्या शुद्धतेच्या कारणाने
ब्रह्मस्वर्गमध्ये विद्युन्माली देव होऊन तेथून च्युत होऊन जंबुस्वामी
केवली होऊन मोक्ष प्राप्त करता झाला. या जंबुद्धीपाच्या पूर्वविदेहामध्ये
पुष्कलावती देशाच्या वीतशोकपूर नामक नगरीमध्ये महाराज महापद्म व
वनमाला राणीस शिवकुमार नामक पुत्र झाला. तो एके दिवशी मित्रासह
वनक्रीडा करून नगरामध्ये येत होता. त्याने रस्त्याने लोकांना पूजन
सामग्री घेऊन जाताना पाहिले. मित्रास विचारले, 'हे लोक कोठे जात
आहेत ?' मित्राने उत्तर दिले, 'हे लोक सागरदत्त नामक एक ऋद्धिधारी
मुनींची वंदना करण्यास जात आहेत. तेव्हा शिवकुमाराने मुनीजवळ
जाऊन आपला पूर्वभव श्रवण केला. ऐकून संसारापासून विरक्त झाला
व भगवती जिनदीक्षा धारण केली. आणि हृष्णधर नामक श्रावकाचे घरी
आहार घेतला. स्त्रिया निकट असतानाही ब्रह्मचर्य असिधाराव्रत पालन
करत बारा वर्षेपर्यंत तप केले, शेवटी समाधिमरण स्वीकारले; मरून तो
ब्रह्मकल्पामध्ये विद्युन्माली देव झाला. तेथून च्युत होऊन जंबुकुमार
झाला. त्याने दीक्षा घेवून केवलज्ञान प्राप्त करून मोक्षास गेला. या
शिवकुमार नामक भावलिंगी मुनीने मोक्ष प्राप्त केला. याची कथा
विस्ताराने जंबुस्वामीचारित्रात आहे. तेथून वाचावी. याप्रमाणे मोक्षमार्गामध्ये
भावलिंग प्रधान आहे. ॥५९॥

हे शुद्धात्मानुभवन (निश्चय रलत्रय) ज्यास नाही, शुद्ध भाव नाही.
शुद्धी नाही म्हणून तो सिद्धि प्राप्त करत नाही -

केवलिजिणपण्णतं^१ एयादसअंगसयलसुयणाणं ।

पटिओ अभव्वसेणो ण भावसमणत्तं पत्तो ॥५२॥

केवलिजिनप्रज्ञपत्तं एकादशांगं सकलश्रुतज्ञानम् ।

पठितोऽभव्वसेनः न भावश्रमणत्वं प्राप्तः ॥५२॥

अन्वयार्थ - (केवलिजिणपण्णतं एयादसअंगसयलसुयणाणं) केवली जिनांनी सांगितलेले अकरा अंगरूप श्रुतज्ञान असतानाही (पटिओ अभव्वसेणो) त्याचे अध्ययन करणारा अभव्वसेन द्रव्य श्रमण तर ज्ञाला. आणि अंकरा अंगाचे अध्ययन केले तरीही त्यास जिनवचनाची प्रतीति झाली नाही. म्हणूनच भावलिंग नव्हते. ही कथा पुराणात प्रसिद्ध आहे. तेथून जाणून घ्यावी. ॥५२॥

या उलट शास्त्रांचे ज्ञान नसतांनाही शिवभूति मुनीने 'तुषमासभिष्णं' घोष करत आत्मानुभव साधून मोक्ष प्राप्त केला -

तुसमासं घोसंतो भावविसुद्धो महाणुभावो य ।

णामेण य सिवभूई केवलणाणी फुडं जाओ ॥५३॥

तुषमासं घोषयन् भावविशुद्धो महानुभावश्च ।

नाम्ना च शिवभूतिः केवलज्ञानी स्फुटं जातः ॥५३॥

अन्वयार्थ - (णामेण य सिवभूई भावविसुद्धो महाणुभावो य) शिवभूति नावाचे एक मुनी सात तत्त्वादिकांचे स्वरूप जाणण्याइतपत ज्ञानाचे सामर्थ्य नसतांनाही शास्त्रज्ञ, शिकलेला नव्हता; परंतु निश्चयरत्नत्रयरूप भावाने शुद्ध होता. तो महानुभाव (तुसमासं घोसंतो) तुषमास हा शब्द

१. मुद्रित संस्कृत टीकायुक्त प्रतीमध्ये ही गाथा अशी आहे -

अंगाणं दसयदुष्णिय चउदसपुव्वाइं सयलसुयणाणं ।

पटिओ अभव्वसेणो ण भावसवणत्तं पत्तो ॥५२॥

अंगानि दश च द्वे च चतुर्दश पूर्वाणि सकलश्रुतज्ञानं ।

पठितश्च अभव्वसेनः ण भावश्रमणत्वं प्राप्तः ॥५२॥

रटतरटत घोष करून (फुडं केवलणाणी जाओ) तो प्रगट केवलज्ञानी झाला.

भावार्थ - कोणी असे समजेल की, शास्त्रांचे अध्ययन केल्याने सिद्धी होते तर त्याचा मोक्षमार्गमध्ये निश्चित कारणपणा नाही. रत्नव्रय, सम्यग्ज्ञान व आत्मानुभवन यांचा जसा नियमरूपाने कारणपणा आहे तसा नाही.

शिवभूती मुनीची कथा -

कोणी एक शिवभूती नावाचा मुनी होता. त्याने गुरुजवळ सगळी शास्त्रे शिकलीत. परंतु काहीही लक्षात राहत नसे. शेवटी एकदा गुरुने सांगितले “मा रुष मा तुष” “क्रोध करू नकोस, सुखामध्ये मस्त होऊ नकोस.” या शब्दांना घोळून उच्चारू लागला. रागद्वेष करू नकोस हा त्याचा आशय. त्यामलेच सर्व सिद्धी होते.

नंतर हेही सुद्धा स्मरणात राहिले नाही. तेव्हा ‘तुषमास’ असा पाठ घोळू लागला. दोन्ही पदातील तुकार आणि रुकार विसरून गेला. आणि ‘तुषमास’ एवढेच म्हणू लागला. त्यास घोळत घोळत विहार करत होता, तेव्हा कोणी एक स्त्री उडदाची दाळ धूत होती. कोणी तरी तिला विचारले ‘काय करत आहात तुम्ही ?’ ती म्हणाली - ‘तुष आणि मास वेगळे करत आहे. तेव्हा त्या मुनीने ‘तुषमाष’ याचा आशय असा ग्रहण केला की ‘हे शरीर म्हणजे उडदाचे वरचे फोलपट आहे आणि ज्याप्रमाणे उडदाचा दाणा फोलपटापासून वेगळा आहे तद्वत् शरीरापासून आत्मा वेगळा आहे. दोन्ही वेगळेच आहेत.’’ असा भाव प्रतीतीमध्ये आला तेव्हा आत्म्याचा अनुभव आला. चिन्मात्र शुद्ध आत्म्यास जाणून त्याची प्रतीति करून तेथे लीन झाला. तेव्हा घातिकर्माचा नाश करून केवलज्ञान प्राप्त केले. याप्रकारे भावांच्या विशुद्धतेमुळे केवलज्ञान प्रगट होऊन सिद्धी प्राप्त झाली. म्हणून भावशुद्धीचा परिणामांच्या विशुद्धतेचा उपदेश देण्यात येतो. ॥५३॥

आता हा भाव सामान्यपणे प्रगट करतात -

भावेण होइ णगो, वाहिर लिंगेण किं च णगेण ।

कम्पयडीण णियरं, णासइ भावेण दव्येण ॥५४॥

भावेण भवति नग्रः बाह्यलिंगेन किं च नग्रेन ।

कर्मप्रकृतीनां निकरं नाशयति भावेण द्रव्येण ॥५४॥

अन्वयार्थ - (भावेण होइ णगो) भावाने नग्र होतो. म्हणजे रागादि अशुद्ध भावाने रहित होणे म्हणजे खरे दिगंबरत्व आहे. (बाहिरलिंगेण णगोण किं च) बाह्यतः लिंग म्हणजे वस्त्रविरहित नग्रत्व मात्राने मोक्षमार्गामध्ये काय सिद्ध होणार ? (भावेण द्रव्येण कम्पयडीणं णियरं णासइ) भावसहित द्रव्यलिंगाने कर्मप्रकृतींचा समूह नष्ट होतो.

भावार्थ - द्रव्यकर्माचा संबंध या संसारी जीवास अनादि काळापासून आहे. त्या कर्मप्रकृतीचा अंशतः नाश होणे ही निर्जरा आहे व सर्वथा पूर्ण नाश होणे हा मोक्ष आहे. आत्म्यास मोक्षमार्गामध्ये संवरनिर्जरा व मोक्ष प्रयोजनभूत आहे. हे कार्य फक्त द्रव्यलिंगाने होत नाही. भावसहित द्रव्यलिंगाने कर्माची निर्जरा व मोक्ष होतो. भावशून्य दिगंबरत्वाने मोक्षमार्गात काय मिळणार ? म्हणून भावसहित द्रव्यलिंग ग्रहण करण्याचा उपदेश आहे. ॥५४॥

णगत्तणं अकञ्चं भावणरहियं जिणेहिं पण्णतं ।

इय णाऊण य णिच्चं भाविज्ञहि अप्यं धीर ! ॥५५॥

नग्रत्वं अकार्यं भावरहियं जिनैः प्रज्ञप्तम् ।

इति ज्ञात्वा नित्यं भावय आत्मानं धीर ॥५५॥

अन्वयार्थ - (भावरहियं णगत्तणं अकञ्चं जिणेहिं पण्णतं) भावाने रहित नग्रत्व दिगंबरत्व अकार्यकारी आहे असे जिनेश्वराने सांगितले आहे. (हे धीर ! इय णिच्चं णाऊण) हे धीर मुने ! हे लक्षात घेऊन सदैव (अप्णं भाविज्ञहि) आत्म्याचीच भावना कर.

भावार्थ - आत्म्याच्या भावनेशिवाय केवळ नग्रत्व मोक्षमार्गामध्ये काहीच कामाचे नाही. म्हणून चिदानंदस्वरूप आत्म्याचीच भावना नेहमी

करावी. आत्मभावनासहित नग्रत्व कार्यकारी व फलदायी आहे. ॥५५॥
तर असे प्रधान भावलिंग आहे. त्याचे स्वरूप -

देहादिसंगरहिओ, माणकसाएहिं सयलपरिचत्तो ।

अप्पा अप्पम्मि रओ, स भावलिंगी हवे साहू ॥५६॥

देहादिसंगरहितः मानकषायैः सकलपरित्यक्तः ।

आत्मा आत्मनि रतः भावलिंगी भवति साधुः ॥५६॥

अन्वयार्थ - (देहादिसंगरहिओ माणकसाएहिं सयलपरिचत्तो) जो देहादि अंतरंग आणि बहिरंग परिग्रहाने रहित आहे; मान व कषायांनी सर्वथा रहित आहे, (अप्पा अप्पम्मि रओ) आणि जो आत्म्यामध्येच लीन होतो असा आत्मा (स साहू) साधू हा (भावलिंगी हवे) भावलिंगी आहे.

भावार्थ - आत्म्याच्या स्वाभाविक परिणामास भाव म्हणतात. ते स्वाभाविक रूप असे लिंग चिन्ह लक्षण व रूप असणे हे भावलिंग आहे. आत्मा अमूर्तिक चेतनस्वरूप व त्याचे परिणाम ज्ञानदर्शन व बाह्यरूप यथाजातरूप आहे. त्यामध्ये कर्माच्या निमित्ताने बाह्य मूर्त शरीरादिकांचा संबंध होतो. अंतरंग मिथ्यात्व रागदेषादि कषाय होतात. त्यास भिन्न प्रतीत करून ज्ञानदर्शनरूप चेतनातत्त्वामध्ये श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राची एकाग्रता हे भावलिंग आहे. ॥५६॥

ममतिं परिवज्ञामि णिम्ममत्तिमुवट्ठिदो ।

आलंबणं च मे आदा अवसेसाइ वोसरे ॥५७॥

ममत्वं परिवर्जामि निर्ममत्वमुपस्थितः ।

आलंबनं च मे आदा अवशेषान् व्युत्सृजामि ॥५७॥

अन्वयार्थ - (ममतिं परिवज्ञामि) मी परद्रव्यामध्ये आत्मत्वबुद्धीचा त्याग करतो. (णिम्ममत्तिमुवट्ठिदो) निर्ममत्व भावनेमध्ये तन्मय होतो, परामध्ये आपलेपणा सोडतो. (आलंबनं च मे आदा) आता मला आत्म्याचेच

आलंबन (आश्रय) आहे. (अवसेसाइं वोसरे) इतर सर्व कर्मजनित भावापासून मी दूर होतो.

भावार्थ - परद्रव्य व परभावापासून भिन्न करून, त्यांचा अवलंब सोडून आत्म्याचा अवलंब घेऊन तेथे लीन होतो. ॥५७॥

ज्ञानदर्शन, संयमत्याग व संवरनिर्जरा भावलिंगानेच होतात -

आदा खु मज्ज णाणे, आदा मे दंसणे चरिते य ।

आदा पच्चक्खाणे आदा मे संवरे जोगे ॥५८॥

आत्मा खलु मम ज्ञाने, आत्मा मम दर्शने चारित्रे च ।

आत्मा प्रत्याख्याने आत्मा मम संवरे जोगे ॥५८॥

अन्यार्थ - भावलिंगी साधूचे परिणाम असे असतात की (आदा खु मज्ज णाणे) माझा आत्मा ज्ञानमात्रामध्ये आहे (आदा मे दंसणे चरिते य) माझा आत्मा दर्शन आणि चारित्रात आहे. (आदा पच्चक्खाणे) आत्मा प्रत्याख्यान-त्यागात आहे. परापासून सर्वथा पृथक् आहे. (आदा मे संवरे जोगे) माझा आत्मा संवरामध्ये आणि चारित्रामध्ये आहे.

भावार्थ - ज्ञान म्हणजे आत्माच आहे. आत्म्यापासून भिन्न नाही. तसेच दर्शन व चारित्र हेही आत्माच आहेत. आत्म्यापासून वेगळे नाहीत. तसेच प्रत्याख्यान त्याग, संवर आणि समाधी आत्मानुभूतीरूप ज्ञानमयच आहेत. वेगळे नाहीत. म्हणून हे सर्व तत्त्व व आत्मा एकच आहे. ज्ञानदर्शनचारित्र, त्याग संवर समाधी आत्मस्वरूप आहेत !

एगो मे सत्सदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सब्बे संजोगलक्खणा ॥५९॥

एकः मे शाश्वतः आत्मा ज्ञानदर्शनलक्षणः ।

शेषा मे बाह्या भावाः सर्वे संयोगलक्षणाः ॥५९॥

अन्यार्थ - भावलिंगी मुनीचा असा अभिप्राय असतो की, (मे एगो णाणदंसणलक्खणो सत्सदो अप्पा) एक ज्ञानदर्शन लक्षणाने सहित

माझा आत्मा तेवढाच एकरूप आणि शाश्वत आहे. (सेसा सबे संजोगलवखणा भावा मे वाहिराः) शेष सर्व कर्मजनित संयोगजनित भाव हे माझेपासून भिन्न आहेत. माझे स्वरूप नाही.

भावार्थ - ज्ञानदर्शनरूप एक व शाश्वत असा आत्माच मात्र आहे. ते ज्ञानदर्शन माझेच रूप आहे, एकरूप आहे. अन्य परद्रव्य व परभाव हे संयोगजनित, कर्मनिमित्तक अतएव पर आहेत. भावलिंगी मुनील सदैव अशी भावना असते. ॥५९॥

मोक्ष हवा तर अशी भावना करावी -

भावेह भावसुद्धं अप्पा सुविसुद्धणिम्मलं चैव ।

लहु चउगाइं चइउण जइ इच्छह सासयं सुक्खं ॥६०॥

भावय भावशुद्धं आत्मानं सुविसुद्धनिर्मलं चैव ।

लघु चतुर्गांतिं च्युत्वा जदि इच्छसि शाश्वतं सौख्यम् ॥६०॥

अन्वयार्थ - (जई चउ गाइं चइउण लहु सासयं सुक्खं इच्छसि) जर तू चार गति रूप संसारापासून मुक्त होऊन शीघ्रच शाश्वत सुख इच्छीत असशील तर (भावसुद्धं च सुविसुद्धणिम्मलं अप्पा एव भावेह) हे मुनिवर ! भावाने शुद्ध होईल अशाप्रकारे आपल्या सुविसुद्ध निर्मल आत्म्याची भावना कर.

भावार्थ - जर संसारापासून निवृत्त होऊन मोक्ष इच्छित असाल तर द्रव्यकर्म, भावकर्म आणि नोकर्माने रहित शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करा असा उपदेश आहे. ॥६०॥

जो जीवो भावंतो जीवसहावं सुभावसंजुत्तो ।

सो जरमरणविणासं कुणइ फुडं लहइ णिवाणं ॥६१॥

यः जीवः भावयन् जीवस्यभावं सुभावसंयुक्तः ।

स जरामरणविनाशं करोति स्फुटं लभते निर्वाणम् ॥६१॥

अन्वयार्थ - (जो जीवो भावंतो सुभावसंजुत्तं जीवसहावं) जो जीव

आत्म्याची निर्मलभावरूप परिणती करून व जीवाच्या त्रिकालधृव जीवाच्या चेतनस्वभावास जाणतो (सो जरमरणविनाशं कुणई) तो म्हातारपण व मरणाचा नाश करून (फुडं णिवाणं लहइ) निश्चितच निर्वाण प्राप्त करतो.

भावार्थ – ‘जीव’ लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे. त्याचा स्वभाव कसा आहे ? याप्रकारे लोकांना यथार्थ ज्ञान नाही. मतांतरामुळे त्यास आत्म्याच्या स्वरूपाबाबत विपर्यास आहे. म्हणून त्याचे यथार्थ स्वरूप जाणून जे भावना करतात ते संसारसागर पार करून निर्वाण प्राप्त करतात. || ६९ ||

जीवाचे सर्वज्ञप्रणीत स्वरूप

जीवो जिणपण्णत्तो णाणसहाओ य चेयणासहिओ ।

सो जीवो णायव्वो कम्मक्खयकरणणिमित्तो ॥६२॥

जीवो जिनप्रज्ञप्तो ज्ञानस्वभावश्च चेतनासहितः ।

स जीवः ज्ञातव्यः कर्मक्षयकरणनिमित्तः ॥६२॥

अन्वयार्थ – (जिणपण्णत्तो जीवो) सर्वज्ञकथित जीवाचे स्वरूप असे आहे की, (चेयणासहिओ) जो चेतनागुणयुक्त (च णाणसहावो) व ज्ञानस्वभावी आहे (सो जीवो) तो जीव आहे. तो शुद्ध आत्मा (कम्मक्खयकरणणिमित्तो) तो कर्मक्षय करण्यास निमित्त आहे.

भावार्थ – जीवास चेतनासहित म्हटल्याने चार्वाकांचे खंडण होते. कारण ते जीवास चेतनाविरहित मानतात. ज्ञानस्वभावी या विशेषणाने सांख्यमताचे निराकरण होते. कारण सांख्य जीवास निर्विकल्प चेतनामात्र मानतात. नैद्यायिक गुणगुणीमध्ये भेद करून ज्ञानास भिन्न मानतात त्यांचेही निराकरण होते. अशा जीवस्वरूपाची सदैव भावना करावी. कारण तोच जीवस्वभाव कर्माच्या क्षय करण्यास निमित्त आहे. || ६२ ||

जे आत्म्याची सत्ता स्वीकारतात तेच मुक्त होतात –

जेसिं जीवसहावो णत्थि अभावो य सव्वहा तथ ।

ते होंति भिन्नदेहा सिद्धा वचिगोयरमदीदा ॥६३॥

येषां जीवस्वभावः नास्ति अभावश्च सर्वथा तत्र ।

ते भवन्ति मिन्नदेहा सिद्धा वचनगोचरमतीताः ॥६३॥

अन्वयार्थ – (जेसिं जीवसहावो) जे भव्य जीव जीवनामक पदार्थाचे अस्तित्व मानतात. (य तत्थ सब्बहा अभावो णत्यि) आणि जीवाचा सर्वथा अभाव आहे, असे मानत नाहीत तेच (ते वचिगोचरमदीदा भिण्णदेहा होंति) ते वचनाला अगोचर सिद्धपद प्राप्त करतात.

भावार्थ – जीव द्रव्यपर्यायस्वरूप आहे. कथंचित् सत्त्वरूप आहे, कथंचित् नास्तिस्वरूप आहे. पर्याय अनित्य आहे. या जीवास कर्मनिमित्ताने मनुष्य, तिर्यच, देव, नारक पर्याय होतात. यांचा कदाचित् अभाव होतोसे पाहून कित्येक जीवाचा सर्वदा अभाव मानतात. त्यांना संबोधन करण्यासाठी सांगितले आहे की “जीव द्रव्यदृष्टीने नित्यस्वभावी आहे. पर्यायाचा अभाव म्हणजे जीवाचा सर्वथा नाश नक्वे.” असे मानतो तो देहापासून भिन्न होऊन सिद्ध होतो. सिद्धपरमात्मा वचनास अगोचर आहेत. जे देह नष्ट होतो असे पाहून जीवाचा सर्वथा नाश मानतात, ते मिथ्यादृष्टी आहेत. ते सिद्धि प्राप्त करत नाहीत. ॥६३॥

जीवाचे स्वरूप वचनास अगोचर तथापि अनुभवगम्य मात्र आहे –

अरसमरूपमगंधं अवतं चेदणागुणमसदं ।

जाण अलिंगगहणं जीवमणिद्विसंठाणं ॥६४॥

अरसमरूपमगंधं अव्यक्तं चेतनागुणं अशब्दम् ।

जाणीहि अलिंगग्रहणं जीवं अनिर्दिष्टसंस्थानम् ॥६४॥

अन्वय – (जीवं अरसं अरूवं अगंधं अवतं चेदणागुणं असदं अलिंगगहणं अणिद्विसंठाणं जाणीहि) हे जीव ! तूं जीवास “पांच प्रकारच्या रसाने रहित, दोन गंधाने रहित, पाच वर्णाने रहित, इंद्रियास अगोचर, चेतनागुणाने परिपूर्ण वस्तू, शब्दपर्यायाने रहित आहे; इंद्रिये व अनुमानास अगोचर आहे असे जाण. त्यांचा आकार एकरूप नाही

म्हणून सांगता येत नाही. तूं जीवास असे जाण.”

भावार्थ – स्पर्श, रस, गंध, वर्ण हे पुढलाचे गुण आहेत व शब्द हा पुढलाचा द्रव्यपर्याय आहे. म्हणून त्या पाचांचा जीवामध्ये सर्वथा अभाव आहे. जीव हा इंद्रिये व अनुमानास अगोचर व शरीरसंबंधामुळे अनियत आकाराचा आहे. येथे निषेधरूपाने अगोचर जाणावेत आणि विधिद्वारा स्वसंबंदनगोचर जाणावे. ही गाथा समयसारमध्ये ४९, प्रवचनसारमध्ये १७२, नियमसारमध्ये ४६, पंचास्तिकायमध्ये १२७, ध्वलाटीका पुस्तक ३ पान, २ लघुद्रव्यसंग्रह गाथा ५ इत्यादिकामध्ये आहे. त्याचे विशेष विवरण त्या गाथेवरील टीकेवरून जाणावे. ॥६४॥

जीवाच्या ज्ञानस्वभावाची भावना किती व कशाप्रकारे करावी –

भावहि पंचपदारं, णाणं अण्णाणणासणं सिध्यं ।

भावणभावियसहिओ, दिवसिवसुहभायणो होई ॥६५॥

भावय पंचप्रकारं, ज्ञानं अज्ञाननाशनं शीघ्रम् ।

भावनाभावितसहितः दिवशिवसुखभाजनं भवति ॥६५॥

अन्वयार्थ – हे भव्य ! (णाणं पंचयारं भावहि) तूं या ज्ञानाची पाचप्रकारे भावना कर. ते ज्ञान (अण्णाणणासणं) अज्ञानाचा नाश करणारे आहे. कशी भावना करावी ? (भावनाभावियसहिओ) भावनेने भावित भावसहित भावना कर. (शीघ्रं दिवसिवसुहभायणो होई) त्यामुळे तूं शीघ्रच स्वर्ग व मोक्षसुखाला पात्र होशील.

भावार्थ – यद्यपि विशेष आकाररूप ज्ञान स्वरूपाने एकरूप आहे तरीही कर्माचा क्षय, क्षयोपशम य इंद्रियादिकांच्या निमित्ताने त्याचे पाच भेद होतात. त्यांत मिथात्वसहित ज्ञान कुमति, कुश्रुत व कुअवधि असे तीन अज्ञानपरिणाम आहेत. सम्यक् अपेक्षेने ज्ञानाचे पाच भेद आहेत. १. मतिज्ञान, २. श्रुतज्ञान, ३. अवधिज्ञान, ४. मनःपर्ययज्ञान व ५. केवलज्ञान. या पंचप्रकार सम्यग्ज्ञानाची भावना करावी. कारण ते सर्वच स्वपरभेदविज्ञानपूर्वक ज्ञानभाव व रागभाव यांतील भेदज्ञानामुळे सम्यग्ज्ञान

संपन्न असतात. ज्ञायकस्वभावाची भावना स्वर्ग मोक्षास निमित्त आहे. || ६५ ||

भावाविना शिकणे ऐकणे काहीच नाही. ते निरर्थक आहे –

पढिएण वि किं कीरड, किं वा सुणिएण भावरहिएण ।

भावो कारणभूदो, सायारणयारभूदाणं ॥ ६६ ॥

पठितेनापि किं क्रियते, किं वा श्रुतेन भावरहिएण ।

भावाः कारणभूतःसागारानगारभूतानाम् ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थ – (भावरहिएण पढिएण वि किं कीरड) भावरहित शिकल्याने तरी काय लाभ ? (किं वा सुणिएण) अथवा भावरहित होऊन ऐकण्याने तरी काय लाभ ? (सायारणयारभूदाणं भावो कारणभूदो) सागार-श्रावक-अणिं अनगार गृहत्यागी मुनी दोन्ही मुमुक्षु जीवांना भावच कारणभूत आहे.

भावार्थ – मोक्षमार्गामध्ये व्रतधारा एकदेश व सर्वदेशस्तुपाची सांगितलेली आहे. त्यामुळे मोक्षमार्गामध्ये गृहस्थ व अनगार असे दोन भेद पडतात. रत्नत्रयरूप भाव तर दोहोसही कारण आहे. भावाशिवाय व्रतक्रियाकांड काहीही कार्यकारी नाही. म्हणून असा उपदेश आहे की, भावाविना शिकणे व श्रवण करणे यामुळे काय लाभ होणार ? केवळ ज्ञाला तर खेद होईल. म्हणून भावसहित शिकणे आणि श्रवण कार्यकारी आहे, सफल आहे. येथे असा आशय जाणावा की, जर कोणी असे समजेल की, शिकणे व श्रवण करणे हे ज्ञानच आहे. तर असे नाही. शिकून ऐकूण आपणास ज्ञानस्वरूप जाणावे, प्रतीतिपूर्वक अनुभूती करावी. म्हणून वारंवार भावना करून तेथे भाव लावला तरच सिद्धी होते. || ६६ ||

बाह्य नग्रता जर मोक्षमार्ग असेल तर; नग्र तर नाना जीव असतात. व जन्मतः तर सर्वच नग्र असतात –

दब्बेण सयल णगा, णारयतिरिया य सयलसंघाया ।

परिणामेण असुद्धा, ण भावसमणत्तं पत्ता ॥६७॥

द्रव्येण सकला नग्ना नारकतिर्यचश्च सकलसंधाता ।

परिणामेन असुद्धा न भावश्रमणत्वं प्राप्ताः ॥६७॥

अन्वयार्थ – (द्रव्येण सयल णग्गा) द्रव्याने बाह्यतः सर्वच प्राणी नग्न असतात. (णारयतिरिया य) नारकी जीव व तिर्यच जीव तर निरंतर वस्त्रादिकाने रहित नग्नच असतात. (सकलसंधाता) याचा आशय असा आहे की, अन्य मनुष्यादि देखील जन्मतः व कारणविशेषाणे नग्न असतात. ते (परिणामेण असुद्धा) ते अशुद्ध भावाने परिणत असतात. म्हणून (भावसमणत्तं ण पत्ता) ते भावलिंगी श्रमण नाहीत.

भावार्थ – जर नग्नेमुळे मात्र मुनीलिंग असेल तर नारकी, तिर्यच वगैरे सर्व जीवसमूह नग्न असतो. त्या सर्वाना मुनी मानावे लागेल. म्हणून मुनीपणा तर भाव शुद्ध असतांनाच होतो. अशुद्ध भाव असतांना नग्न असेल तरी तो भावलिंगी साधू असत नाही. ॥६७॥

मात्र नग्नपणा (भावशून्य) निरर्थक आहे –

णग्गो पावई दुक्खं, णग्गो संसारसायरे भमइ ।

णग्गो ण लहड बोहिं, जिणभावणवज्जिओ सुइरं ॥६८॥

नग्नः प्राप्नोति दुःखं, नग्नः संसारसागरे भ्रमति ।

नग्नो न लभते बोधिं जिनभावनावर्जितः सुचिरं ॥६८॥

अन्वयार्थ – (णग्गो दुक्खं पावइ) नग्न सदैव दुःख प्राप्त करतो. (णग्गो संसारसायरे भमइ) नग्न सदा संसारसागरांत भ्रमण करतो. (णग्गो बोहिं ण लहड) नग्न रलत्रय प्राप्त करत नाही. कारण तो नग्न म्हणजे (जिणभावणवज्जिओ) जिनभावनेने जिनलिंगाने भावलिंगाने रहित आहे.

भावार्थ – जिनभावना म्हणजे सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र - या रलत्रयाने रहित जीव तो नग्न राहील तरी त्यास बोधि म्हणजे सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती न झाल्याकारणाने तो मोक्षमार्गी नाही. म्हणून संसारसमुद्रात

भ्रमण करत करत संसारांत दुःखीच होतो. तसे वर्तमानातही जो पुरुष नग्र होतो-भावरहित होतो-तो दुःखच प्राप्त करतो. सुख तर भावलिंगी मुनी दिगंबर साधू मात्र प्राप्त करतात. ॥६८॥

द्रव्यमात्र लिंग नग्रता स्वीकारतो त्याचे अपयश होते -

अयसाण भायणेण य किं ते णगेण पावमलिएण ।

पेसुण्णहासमच्छरमायावहुलेण सवणेण ॥६९॥

अयशसां भाजनेन च किं ते नग्रेन पापमलिनेन ।

पैशून्यहासमत्सरमायावहुलेन श्रमणेन ॥६९॥

अन्वयार्थ - हे मुने ! (अयसाण भायणेण पावमलिएण नगेण)

अपयशाचे भाजन व पापाने मलीन अशा नग्रतेने (पैशून्यहासमच्छ-रमायावहुलेण सवणेण) व पैशून्य हास्य, मत्सर, कपट यानी भरलेल्या श्रामण्याने (अयसाण भायणेन) - ते तर अयशाचेच भाजन आहे. - त्याने (किं ते) तुला लाभ कोणता ? पापी असेल तर नग्रतेने व पैशून्यादिकामुळे केवळ हसेच होते. जो मुनी दुसऱ्याची चहाडी व निंदा करतो, आपल्या बरोबरच्या साधूचा मत्सर करतो, दुसऱ्यास हीन दाखविण्याची कुटिलता करतो या साधूपणाने लाभ तो कोणता ?

भावार्थ - पैशून्य आदि दोषांनी मलीन अशा नग्ररूप मुनीपणाने लाभ कोणता ? उलट अपकीर्तीच मात्र होते. तो व्यवहारधर्माचे हसे मात्र करतो. म्हणून भावलिंगी होण्याचा उपदेश आहे. ॥६९॥

भावलिंग स्वीकारण्याचा उपदेश -

पयडहिं जिणवरलिंगं अभ्यंतरभावदोसपरिसुद्धो ।

भावमलेण य जीवो बाहिरसंगम्मि मयलियइ ॥७०॥

प्रकटय जिनवरलिंगं अभ्यंतरभावदोषपरिशुद्धो ।

भावमलेन च जीवो बाह्यसंगे मलीनयति ॥७०॥

अन्वयार्थ - (पयडहि जिणवरलिंगं अभ्यंतरभावदोसपरिसुद्धो) हे

आत्मन् ! तू अभ्यंतर भावदोषांनी परिशुद्ध, अत्यन्त निर्मल भावलिंग प्रगट कर ! (जीवो बाहिरसंगम्मि) हा जीव बाह्य परिग्रहामध्ये आसक्त होतो तेव्हा (भावमलेण य जिणलिंगं मयलियइ) भावांनी मलिन होऊन ते विशुद्ध जिनलिंग मलीन करतो.

भावार्थ – जर भावशुद्धि करून भावलिंग धारण केले तर भ्रष्ट होत नाही. आणि भाव मलिन असतील तर बाह्य परिग्रहाच्या व्यापात अडकून पडशील व द्रव्यलिंगापासून भ्रष्ट होशील. म्हणून भावलिंगाचा प्रथानतेने उपदेश आहे. परिणामांच्या विशुद्धतेशिवाय बाह्य मुनिलिंग स्वीकारणे उचित नाही. ॥७०॥

भावरहित नग्र साधू उपहासाचा विषय होतात.

धर्मम्मि णिष्पवासो दोसावासो य उच्छफुल्लसमो ।

णिष्फलणिगुणयारो णडसवणो णगरस्वेण ॥७१॥

धर्मे निप्रवासः दोषावासश्च इक्षुपुष्पसमः ।

निष्फलनिर्गुणकारः नटश्रमणः नग्रस्वेण ॥७१॥

अन्यार्थ – (धर्मम्मि णिष्पवासो) धर्म म्हणजे आत्म्याचा रलत्रय स्वभाव अथवा दशधर्म. तो धर्म जो पाळत नाही. (य उच्छफुल्लसमो दोसावासो) तो जीव दोषांनी परिपूर्ण आहे. अथवा तो दोषांनी सहित आहे. तो उसाच्या फुलासारखा आहे. (णिष्फलणिगुणयारो) ज्यास न फल लागते न त्यामध्ये सुंगंध आदि गुण आहे. (णगरस्वेण णडसवणो) असा मुनी तर नग्रवेषधारी मुनीची भूमिका करणारा नट मात्र आहे. तो ‘नटश्रमण’ आहे. नाचणाऱ्या भांडासारखा आहे.

भावार्थ – ज्यास धर्मामध्ये खुचि-शूद्धा नाही त्यामध्ये तर क्रोधादिक दोषांचाच निवास असतो. यद्यपि त्याने दिगंबररूप धारण केले तर तो मुनी उसाच्या फुलाप्रमाणे निष्फल-फलशून्य-व निर्गुण-गंधरहित असतो. त्यास मोक्षफल मिळत नाही. जेथे सम्यगदर्शनादि गुण नाहीत. तो नग्र झाल्यावर भांडासारखा दिसतो. भांड नाचतो तेव्हा नृत्य शृंगारादि रसयुक्त

असेल तर ते चांगले आहे; परंतु रलत्रय गुणाच्या अभावामध्ये तो केवळ द्रव्यलिंगधारी नटश्रमण असून हास्यास्पद आहे. ॥७१॥

द्रव्यलिंगी जिनेश्वरप्रणीत बोधि-समाधि प्राप्त करत नाही-

जे रायसंगजुत्ता, जिणभावणरहियदव्यणिगंथा ।

ण लहंति ते समाहिं बोहिं जिणसासणे विमले ॥७२॥

ये रागसंगयुक्ता जिनभावनारहितद्रव्यनिर्ग्रथः ।

न लभन्ते ते समाधिं बोधिं जिनशासने विमले ॥७२॥

अन्वयार्थ – (जे रायसंगजुत्ता) जे नग्रलिंगी रागादि अंतरंग परिग्रहामध्ये आत्मबुद्धी करतात; (जिणभावणरहियदव्यणिगंथा) ते जिनलिंगाच्या भावनेने शून्य मात्र नग्ररूपधारी आहेत. (जिणसासणे विमले ते समाहिं बोहिं ण लहंति) ते विमल, शुद्ध जिनपरंपरेतील समाधि आणि बोधि प्राप्त करत नाहीत.

भावार्थ – द्रव्यलिंगीचा अंतरंगातील राग सुटलेला नसतो. तो परमात्म्याचे ध्यान करत नाही. तेहा मोक्षमार्ग कसा असेल? समाधिमरण तरी कसे साधेल? ॥७२॥

प्रथम मिथ्यात्वादि दोषांचा त्याग करून भावाने भावश्रमण व्हावे त्याने द्रव्यलिंग धारण करावे.

भावेण होइ णग्गो, मिछत्ताई य दोसं चइउण ।

पश्चा दव्येण मुणी पयडदि लिंगं जिणाणाए ॥७३॥

भावेन भवति नग्रः मिथ्यात्वादीन् च दोषान् त्यक्त्वा ।

पश्चात्दव्येन मुनिः पकटयति लिंगं जिनाज्ञया ॥७३॥

अन्वयार्थ – (मिछत्ताई दोसं चइउण) मिथ्यात्वादि दोषांचा नाश करून (भावेण णग्गो होइ) भावांनी नग्र हो; म्हणजे सर्व रागादि दोषांनी रहित हो. (पश्चा दव्येण मुणी) नंतर द्रव्यतः बाह्य नग्ररूप धारण कर. (णिणाणाये लिंगं पयडदि) भावद्वारा लिंग प्रगट करणे म्हणजे जिनाच्या

आज्ञेनुसार लिंग आहे.

भावार्थ – भाव शुद्ध झाल्याशिवाय प्रथमतःच दिगंबररूप धारण केले तर नंतर भाव बिघडेल तेव्हा भ्रष्ट व्हावे लागेल. आणि भ्रष्ट होऊन आपणास मुनी म्हणवू लागला तर जैनमार्गाचे हंसे होईल. म्हणून जिनाज्ञा अशी आहे की भाव निर्मल करून द्रव्यलिंग प्रगटपणे स्वीकारा. ॥७३॥

शुद्ध भावच स्वर्गमोक्षाचे कारण आहे –

भावो वि दिव्वसिवसुखभायणो भाववज्जिओ सवणो ।

कर्ममलमलिणचित्तो, तिरियालयभायणो पावो ॥७४॥

भावोऽपि दिव्यशिवसुखभाजनं भाववर्जितः श्रमणः ।

कर्ममलमलिनचित्तो तिर्यगालयभायणो पावो ॥७४॥

अन्यार्थ – (भावो वि दिव्वसिवसुखभायणो) भावच स्वर्गसुख व मोक्षसुखाचे कारण आहे. आणि (भाववज्जिओ समणो पावो) सम्यगदर्शनादि भावांनी रहित श्रमण पापी आहे. (तिरियालयभायणो कर्ममलमलिणचित्तो) तो तिर्यचगतीस पात्र आहे आणि कर्मरूपी मलाने मलिनभावसहित आहे.

भावार्थ – जो भावाने शुद्ध तो स्वग-मोक्ष फल प्राप्त करील. भावाने मलिन आहे तिर्यच गती प्राप्त करील. ॥७४॥

भावाचे फळ व महत्त्व -

खचरामरमणुयकरंजलिमालाहिं च संथुया विउला ।

चक्कहररायलच्छी लब्धइ बोही सुभावेण ॥७५॥

खचरामरमनुजकरंजलिमालाभिश्च संस्तुता विपुला ।

चक्रधरराजलक्ष्मीः लभ्यते बोधिसुभावेण ॥७५॥

अन्यार्थ – (सुभावेण) सुभावाने-रत्नत्रयादि शुद्ध भावाने-निष्क्रषाय रूप विशुद्ध भावाने (चक्कहरराजलच्छी लब्धइ) चक्रवर्ती वगैरे राजांची विपुल लक्ष्मी प्राप्त करतो. ती लक्ष्मी (खचरामरमणुयकरंजलिमालाहिं

संथुया विडला) खचर म्हणजे विद्याधर, अमर म्हणजे देव आणि मनुष्य यांच्या अंजलिमालेच्या पंक्तीने नमस्कार करून स्तुती करण्यास योग्य आहे. त्याने केवळ लक्ष्मीच मिळत नाही, तर (बोहिं लभते) बोधि-रत्नव्रयस्वरूप मोक्षमार्ग प्राप्त होतो.

भावार्थ – हे शुद्ध भावाचे-परिणामाचे फल आहे. ॥७५॥

भावाचे भेद –

भावं तिविहपयारं, सुहासुहं सुद्धमेव णायवं ।

असुहं च अट्टरउदं, सुहधर्मं जिणवरिंदेहिं ॥७६॥

भावं त्रिविधप्रकारं शुभाशुभं शुद्धमेव ज्ञातव्यम् ।

अशुभं च आर्तरौद्रं शुभधर्मं जिणवरिंद्रैः ॥७६॥

अन्वयार्थ – (जिणवरिंदेहिं भावं तिविहपयारं) जिनवरेन्द्रांनी भाव तीन प्रकारचा सांगितला आहे. (सुहासुहं सुद्धमेव णायवं) ते १. अशुभ, २. शुभ व ३. शुद्धच असे जाणावेत. (असुहं अट्टरउदं) आर्त व रौद्र हे अशुभ भाव आहेत. (सुहधर्मं) धर्मध्यान शुभ भाव आहे. ॥७६॥

सुद्धं सुद्धसहावं अप्पा अप्पमि तं च णायवं ।

इदि जिणवरेहिं भणिंदं, जं सेयं तं समायरह ॥७७॥

शुद्धं शुद्धस्वभावं आत्मा आत्मनि संश्च ज्ञातव्यं ।

शुद्ध इति जिनवरेःभणितं यच्छेयं तं समाचर ॥७७॥

अन्वयार्थ – (सुद्धं सुद्धसहावं) आत्माचा शुद्ध स्वभाव हा शुद्ध आहे. (तं च अप्पा अप्पमि णायवं) आत्मा आत्मामध्येच श्रद्धा-ज्ञान-चारित्रद्वारा एकाग्र होणे म्हणजेच शुद्ध समजावे. (इदि जिणवरेहिं भणिंदं) असे जिनेश्वरांनी सांगितलेले आहे. (जं सेयं तं समायरह) यामध्ये जो भाव कल्याणस्वरूप आहे (तं समायरह) त्याचा अंगीकार करा.

भावार्थ — जिनेंद्रप्रभूनी भाव तीन प्रकारचे सांगितले आहेत. १ अशुभ, २ शुभ व ३ शुद्ध. अशुद्ध भाव म्हणजे आर्तध्यान व रौद्रध्यान. ते अति मलिन असून त्याज्यच आहेत. धर्मध्यान शुभ आहे. म्हणून ते कथंचित् उपादेय आहे. कथंचित् म्हणण्याचे कारण अशुभाच्या अपेक्षेने उपादेय आहे. परंतु शुद्धभावाच्या उत्पत्तिनंतर त्या शुभभावाचे प्रयोजन उरत नाही. परंतु त्याच्या अवलंबनपूर्वक शुद्ध भाव प्रवृत्त होतो. म्हणून शुभास उपचाराने शुद्धाचे कारण म्हटले आहे. शुद्धभाव हा तर सर्वथा उपादेय आहे; कारण ते आत्म्याचे स्वरूप आहे. याप्रमाणे हेयोपादेयाचा निर्णय करून अशुभाव सर्वथा हेय जाणून सोडावे. शुभास शुद्धाच्या अपेक्षेने हीन जाणून त्याचा अवलंब घेवून शुद्धोपयोग परिणती साधावी. जे हितरूप आहे. त्याचे ग्रहण करावे. ॥७७॥

हे जिनशासनाचे माहात्म्य —

पयलियमाणकसाओ पयलियमिच्छत्तमोह समचित्तो ।

पावइ तिहुवणसारं वोहिं जिणसासणे जीवो ॥७८॥

प्रगलितमानकषायः प्रगलितमिथ्यात्तमोहः समचित्तः ।

प्राप्नोति त्रिभुवनसारं वोधिं जिनशासने जीवो ॥७८॥

अन्यार्थ — (पयलियमाणकसाओ) ज्याचा मानकषाय गळून पडलेला आहे. (पयलियमिच्छत्तमोह) ज्याचे मिथ्यात्व व अज्ञानही सुटले आहे. (समचित्तो) म्हणून त्याचे वित्त समतेने व्यापले आहे; असा महापुरुषार्थी (जीवो) जीव (जिणसासणे तिहुवणसारं वोहिं पावइ) जिनधर्मामध्ये त्रिभुवनामध्ये सारभूत सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र या बोधीस प्राप्त करतो.

भावार्थ — मिथ्यात्व आणि कषायांचा आशय अन्य दर्शनामध्ये ठीक नाही. भ्रमोत्पादक आहे. वीतराग जिनमतामध्ये त्याचे समीचीन निरूपण आहे. म्हणून हा मुमुक्षु जीव मिथ्यात्व-कषायांचा त्याग करतो. मिथ्यात्वकषायांचा त्याग म्हणजेच सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूप मोक्षमार्ग आहे. तो तीनलोकात सारभूत आहे. तो जिनाज्ञेनुसार प्रवर्तन करीत

असेल तर जिनाज्ञेनुसार निराबाध आहे. अन्यत्र नाही. ॥७८॥

असा मुनी तीर्थकरप्रकृति बांधतो –

विसयविरत्तो समणो छद्दसवरकारणाईं भाऊण ।

तित्थयरणामकम्म बंधइ अडेरेण कालेण ॥७९॥

विषयविरक्तः श्रमणः घोडशवरकारणानि भावयित्वा ।

तीर्थकरणामकर्म बध्नात्यचिरेण कालेण ॥७९॥

अन्वयार्थ – (विसयविरत्तो समणो) पांच इंद्रियांच्या विषयापासून निवृत्त श्रमण (छद्दसवरकारणाणि भाऊण) दर्शनविशुद्धि इत्यादि श्रेष्ठ सोळाकारण भावना भाऊन (अचिरेण कालेण तित्थयरणामकम्म बंधई) तो अल्प काळात तीर्थकर नाम कर्माचा बंध करतो.

भावार्थ – हे सोळाकरण भावनांचे महान फळ आहे की तो जीव विषयापासून विरक्त होऊन सोळा भावनांच्या भावण्याने तीर्थकर प्रकृतीचा बंध करतो. त्या सोळाकारण भावना येणेप्रमाणे १. दर्शनविशुद्धि, २. विनयसंपन्नता, ३. शीलब्रतामध्ये निरतिचारता, ४. अभीक्षणज्ञानोपयोग, ५. संवेग, ६. शक्तिस्त्याग, ७. शक्तिस्तप, ८. साधुसमाधि, ९. वैव्यावृत्य, १०. अर्हद्वक्ति, ११. आचार्यभक्ति, १२. बहुश्रुतभक्ती, १३. प्रवचनभक्ति, १४. आवश्यकापरिहानि, १५. मार्गप्रभावना, १६. प्रवचनवत्सलत्व. यांचे स्वरूप तत्त्वार्थ सूत्रादि ग्रंथावरून जाणून घ्यावे.

यामध्ये सम्यग्दर्शन प्रधान आहे. त्याविना पुढील १५ भावनाही नसतात. मोक्षाचे प्रयोजनही सिद्ध होत नाही. ॥७९॥

वारसविहतवयरणं तेरसकिरियाउभावतिविहेण ।

धरहि मणमत्तदुरियं णाणंकुसएण मुनिपवर ! ॥८०॥

द्वादशविधतपश्चरणं त्रयोदशक्रियासु भाव तिविहेण ।

धर मनोमत्तदुरितं ज्ञानांकुशेन मुनिप्रवर ! ॥८०॥

अन्वयार्थ – (मुणिपवर) हे मुनिवर ! (वारहविहतवयरणं) तूं बारा

प्रकारच्या तपाचे साधन कर ! (तेरसकिरियासु भाव विविहेण) व तेरा प्रकारच्या क्रिया (चारित्र) यांचे मनवचनकाय त्रियोगपूर्वक साधन कर. (णांकुसएण मनमत्तदुरियं धर) ज्ञानांकुश द्वारा मनरूप मत्त हत्तीला वश कर.

भावार्थ – हा मनरूप हत्ती फारच मदोन्मत्त आहे. त्यास ज्ञानरूपी अंकुशाने ताब्यात ठेव. त्यासाठी हा उपदेश आहे की १. अनशन, २. अवमोदर्य, ३. वृत्तिपरिसंख्यान, ४. रसपरित्याग, ५. विविक्तशश्यासन व ६. कायकलेश हे सहा बहिरंग तप व ७. प्रायश्चित्त, ८. विनय, ९. वैद्यावृत्य, १०. स्वाध्याय, ११. ध्यान व १२. व्युत्सर्ग हे सहा अंतरंगतप, अशा बारा तपाचे उग्र पुरुषार्थने साधन कर. तेरा क्रिया (५) पंच परमेष्ठींना नमस्कार या पाच क्रिया (६) आवश्य क्रिया ७. निर्षीदिकी क्रिया व ९. आसिका क्रिया या तेरा क्रिया आहेत. ही सर्व भाव शुद्ध करण्याची कारणे आहेत. ॥८०॥

आतां सामान्यपणे द्रव्यभाव लिंगाचे स्वरूप सांगतात –

पंचविहचेलचायं, खिदिसयणं दुविहसंजमं भिक्खू ।

भावं भावियपूबं जिणलिंगं णिम्मलं सुद्धं ॥८१॥

पंचविधचेलत्यागं क्षितिशयनं द्विविधसंयमं भिक्षुः ।

भावं भावयित्वा पूर्वं जिनलिंगं निर्मलं शुद्धम् ॥८१॥

अन्वयार्थ – (भिक्खू) साधू (पंचविहचेलचायं) त्यांना पाच प्रकारच्या वस्त्रांचा त्याग आहे; (खिदिसयणं) भूमीवर झोपतात, (दुविहसंजमं) दोन प्रकारचा संयम पाळतात; (भावं भावियपूबं) भावाची भावना म्हणजे सम्यगदर्शन–ज्ञानचारित्रद्वारा ज्यांनी शुद्ध आत्माची भावना प्रथमतः पूर्वीच केली आहे. (जिणलिंगं णिम्मलं सुद्धं) ते अंतरंगमल व बाह्यदोष रहित शुद्ध जिनलिंग आहे.

भावार्थ – लिंग, १. द्रव्य व २. भाव असे दोन प्रकारचे आहे. द्रव्य म्हणजे बाह्य त्यागाच्या अपेक्षेपूर्वक. वस्त्रे, शरीरसंस्कार, दंतधावन (दान घासणे), रस व पाच इंद्रियांचे विषय सोडणे हा बाह्यत्याग

म्हणजेच अद्वावीस मुलगुणसहित दिगंबरत्व द्रव्यलिंग आहे. पांच प्रकारच्या वस्त्रांचा त्याग द्रव्यलिंग आहे. पाच प्रकार वस्त्र १) रेशीम, २) सूती, ३) लोकर, ४) वल्कल, ५) चर्मज. मृगाच्या चामड्यापासून बनलेली वगैरे. याचा आशय असा न जाणावा की याशिवाय अन्य वस्त्र ग्राह्य आहेत. हे उपलक्षण आहे. सर्वच वस्त्र परिग्रहमात्र त्याज्य आहे. भूमिशयनामध्ये लाकुड व गवत अंतर्लीन आहे.

टीप - १) निषीदिका – जिनमंदीरात प्रवेश करतांना तेथे व्यंतरादि उपस्थित असतील तर ‘निःसहि’ असे तीनदा म्हणतात. अथवा सम्यगदर्शनज्ञानचारित्र या त्रयास निषीदिका म्हणतात. २) आसादिका क्रिया – धर्मस्थानातून बाहेर पडते वेळी विनयपूर्वक जाण्यास अनुमती मागतात तेहां “आसिका” म्हणावे. पापक्रियेपासून मनास परावृत्त करणे ही “आसिका” आहे.

३) दोन प्रकारचा संयम १) इंदिये व मन यांच्या विषयापासून निवृत्त होणे २) घट्काय जीवांची हिंसा न करणे असा दोन प्रकारचा संयम आहे. छालीस दोष व बत्तीस अंतराय टाळून कृत-कारित-अनुमोदनाविना भिक्षा भोजन असावे.

हे बाह्यलिंग आहे. यापूर्वी सांगितले ते भाव लिंग आहे. असे निर्मल जिनलिंग द्रव्यभाव भेदाचे दोन प्रकारचे आहे. याशिवाय श्वेतपट आदि जिनलिंग नाही. ॥८१॥

जिनधर्माची महिमा –

जह रयणाणं पवरं वज्रं जह तरुगणाण गोसीरं ।

तह धर्माणं पवरं जिनधर्मं भाविभवमथणं ॥८२॥

यथा रत्नानां प्रवरं वज्रं यथा तरुगणानां गोशीरम् ।

तथा धर्माणं प्रवरं जिनधर्मः भाविभवमथनम् ॥८२॥

अन्वयार्थ – (जह रयणाणं पवरं वज्रं) ज्याप्रमाणे रत्नामध्ये प्रवर म्हणजे श्रेष्ठ हिरा आहे; (जह तरुगणाण गोशीरं) तसेच ज्याप्रमाणे

वृक्षसमूहापमध्ये श्रेष्ठ चंदन आहे; गोशीर - एक उच्च प्रतीचे चंदन. (तह भाविभवमथं जिणधम्मं) त्याप्रकारे भावि भवाचा (संसाराचा) नाश करणारा जिनधर्म हा (धम्माण पवरं) सर्व धर्मामध्ये श्रेष्ठ आहे.

भावार्थ – धर्म तर सामान्यतः सर्वच मानतात. कित्येक अनेक प्रकारच्या क्रियाकांडास धर्म मानतात. परंतु त्यातील एकही मोक्षास कारण नाही. एक जिनधर्म मात्र सिद्धी देणारा आहे. अन्य कोणताही नाही. क्रियाकांड संसाराचेच कारण आहे. सामान्य लोक त्यास भोगाच्या प्राप्तीचे साधन मानतात. भोग मिळाले तर त्यांत मस्त होतात. त्याचे फल एकेन्द्रिय पर्याय नरकगति आहे. म्हणून जैनधर्म सोडून अन्यधर्म नाममात्र धर्म आहे. जिनधर्मच खरा धर्म आहे. ॥८२॥

धर्माचे स्वरूप –

पूयादिसु वयसहियं पुण्यं हि जिणेहि सासणे भणियं ।

मोहवखोहविहीणो परिणामो अप्पणो धम्मो ॥८३॥

पूजादिषु ब्रतसहितं पुण्यं हि जिनैः शासने भणितम् ।

मोहक्षोभविहीनः परिणामः आत्मनो धर्मः ॥८३॥

अन्वयार्थ – (जिणेहिं सासणे भणियं) जिनेन्द्राने शासनामध्ये असे सांगितले आहे की, (पूयादिसु वयसहियं पुण्यं) पूजादि करतांना ब्रतसहित करणे हे तर पुण्य आहे. आणि (मोहक्षोभविहीनो अप्पणो परिणामो धम्मो) तसेच मोह वा क्षोभ म्हणजे द्वेषाने रहित आत्म्याचा परिणाम म्हणजे धर्म आहे.

भावार्थ – कित्येक लौकिक जन व अन्यमती पूजा-प्रतिष्ठा आदि शुभक्रिया व ब्रतादिक म्हणजे जिनधर्म आहे असे मानतात. परंतु ते वरवर बाह्य व्यवहारकथन आहे. जिनधर्माचे स्वरूप असे आहे की, पूजादिक आणि ब्रतादि पाळणे हे पुण्य आहे. आदि शब्दाने भक्ती, वंदना, वैद्यावृत्य वगैरे समजावे. हा क्रियाकांड देवगुरुशास्त्रासाठी आहे. उपवासादि ब्रते या शुभक्रिया आहेत. त्यांत मंदराग शुभराग प्रेरक

आहे. त्यामुळे पुण्यकर्म बांधते. म्हणून त्यास पुण्य म्हणतात. याचे फळ स्वर्गादि, चक्रवर्ती वगैरे त्रेसठशलाका पुरुषाचे पद हे आहे.

मोहाने क्षोभाने रहित आत्म्याचा शुद्ध परिणाम हा धर्म आहे. मिथ्यात्व म्हणजे अतत्त्वशब्दान. क्रोध, मान, अरति, शोक, भय, जुगुसा या सहा द्वेषप्रकृति आहेत. माया, लोभ, हास्य, रति व स्त्री-पुरुष-नपुंसक असे तीन वेद या सात प्रकृति रागरूप आहेत. या चौदाही अंतरंग ग्रंथाच्या निमित्ताने आत्म्याचा ज्ञान-दर्शन स्वभाव विकारी व मलिन होतो, क्षुद्ध होतो, चंचलता येते. म्हणून या विकारांनी रहित होईल तेहां शुद्धचेतनास्वरूप आत्म्याचे दर्शन होते. तो आत्म्याचा धर्म आहे. या धर्माने आत्म्याला नवीन कर्माचा आस्वव होत नाही. संवरच होतो. व पूर्वबद्ध कर्माची निर्जरा होते. सर्व कर्म नाश पावतील तेहां मोक्ष होतो. आंशिक मोह व क्षोभाची हानि झाली म्हणजे त्या परिणामास उपचाराने धर्म म्हणतात. परंतु जो केवळ शुभपरिणामालाच धर्म मानतो त्यास यथार्थ धर्माची प्राप्ती नाही. असा जिनशासनाचा भाव आहे. ||८३||

पुण्यरूप धर्माचे शब्दान भोगास निमित्त आहे, कर्मक्षयास नाही –

सद्वहादि य पत्तेदि य रोचेदि य तह पुणो वि फासेदि ।

पुणं भोयणिमित्तं ण हु सो कम्मक्खयणिमित्तं ॥८४॥

श्रद्धदाति च प्रत्येति च रोचते च तथा-पुनरपि स्पृशति ।

पुणं भोगनिमित्तं न हि तत् कर्मक्षयनिमित्तम् ॥८४॥

अन्वयार्थ – अज्ञानी (पुणं सद्वहादि च पत्तेदि च रोचेदि तथा पुनरपि फासेदि भोयणिमित्तं) पुण्यरूप धर्माचे शब्दान करतो, त्याचीच प्रतीति करतो, रुचि करतो तसेच पुनपुनः स्पर्श करतो ते सर्व भोगाच्या प्रयोजनाने. (हु सो ण कम्मक्खयणिमित्तं) खरोखर ते कर्माच्या क्षयाच्या प्रयोजनाने नाही. हे स्पष्ट समजून घेतले पाहिजे.

भावार्थ – शुभक्रियारूप पुण्यास धर्म मानून जो त्याचे ज्ञान, शब्दान, आचरण करतो त्यास पुण्यकर्माचा बंध होतो. त्यामुळे स्वर्गादिकांची

व भोगांची प्राप्ती होते, परंतु त्यामुळे कर्माचा क्षय होऊन मोक्ष मिळत नाही. ||८४||

आत्सस्वभावांत रमणे हाच धर्म व तोच मोक्षसाधनभूत आहे –

अप्पा अप्पमि रओ, रायादिसु सयलदोसपरिचत्तो ।

संसारतरणहेदू धम्मो त्ति जिणेहिं णिंदिं ॥८५॥

आत्मा आत्मनि रतः रागादिसु सकलभोगपरित्यक्तः ।

संसारतरणहेतुः धर्म इति जिनैर्निर्दिष्टम् ॥८५॥

अन्वयार्थ – (अप्पा अप्पमि रओ) आत्मा आपल्याच शुद्धात्मस्वरूपामध्ये लीन होणे; कारण (रागादिसु सयलदोसपरिचत्तो) समस्त रागद्वेषादि दोषांचा नाश करून (संसारतरणहेदूत्ति धम्मो त्ति) जो संसारातून पार होण्यास कारण आहे तोच धर्म आहे असे (जिणेहिं णिंदिं) जिनेंद्रानी सांगितलेले आहे.

भावार्थ – जे यापूर्वी सांगितले आहे की, मोह आणि क्षोभाने रहित असा जो आत्म्याचा परिणाम तो धर्म आहे, तर असा धर्मच संसारातून पार करून मोक्ष देतो, सिद्धीला कारणभूत आहे असा जिनेंद्राने निश्चय सांगितलेला आहे. ||८५||

जो आत्म्याची प्रतीती न करता पुण्यमात्र आचरतो तरी त्यास सिद्धी प्राप्त होत नाही –

अह पुण अप्पा णिंच्छदि पुण्णाइं करेदि णिरवसेसाइं ।

तह वि ण पावइ सिद्धिं संसारत्थो पुणो भणिदो ॥८६॥

अथ पुनः आत्मानं नेच्छति पुण्यानि करोति निरवशेषाणि ।

तथापि न प्राप्नोति सिद्धिं संसारस्थः पुनः भणितः ॥८६॥

अन्वयार्थ – (अह पुण अप्पा णिंच्छदि) अर्थवा ज्या पुरुषाला आत्मा इष्ट नाही, आत्म्याचे स्वरूप जाणत नाही, श्रद्धेने स्वीकार करत नाही, (णिरवसेसाइं पुण्णाइं करेदि) आणि सर्वच प्रकारचे पुण्य मात्र

करतो (तह वि सिद्धिं ण पावई) तरीहि तो सिद्धि (मोक्ष) प्राप्त करत नाही (संसारात्थो पुनः भणितः) पुनश्च संसारीच मृटल्या जातो.

भावार्थ – आत्मधर्माची प्रतीती केल्याशिवाय सर्वथा सर्व पुण्याचरण केले तरीही मोक्ष होत नाही. संसारातच भ्रमण करतो. कदाचित् स्वर्गसुख प्राप्त झाले तरीही भोगात आसक्त होतो. तेथून च्युत होऊन एकेन्द्रियादि पर्याय धारण करून संसारातच भ्रमण करतो.

आत्म्यास यत्पूर्वक जाणून मोक्ष मिळवा. –

एएण कारणेण य तं अप्पा सद्दहेह तिविहेण ।

जेण य लहइ मोक्खं तं जाणिञ्चह पयत्तेण ॥८७॥

एतेन कारणेन च तं आत्मानं श्रद्धत्त त्रिविधेन ।

येन च मोक्खं तं जाणीत प्रयत्नेन ॥८७॥

अन्वयार्थ – हे भव्य जीवांनो ! (तं जाणिञ्चह पयत्तेण) (जेण य लहइ मोक्खं) (च एएण कारणेन तं अप्पं तिविहेण सद्दहेह) आणि या कारणाने आपल्या आत्म्याला जाणून प्रतीती करून सर्वच पुरुषार्थाने प्रयत्नपूर्वक साधना करा. मनवचनकायेने साधना करा की जेणेकरून मोक्ष मिळेल.

भावार्थ – ज्यास जाणून श्रद्धान केल्याने मोक्ष मिळेल तेच जाणावे व श्रद्धान करावे. त्याने मोक्ष होतो. म्हणून आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा पुरुषार्थ जस्तर करावा. तोच मोक्षप्राप्तीचा उपाय आहे. म्हणून भव्यजीवांना हाच उपदेश आहे. ॥८७॥

प्रत्यक्ष बाह्य हिंसा न करताही अशुद्धभावाने सालिसित्थ मासा सप्तम नरकांत गेला –

मच्छो वि सालिसित्थो असुद्धभावो गओ महाणरयं ।

इय णाऊं अप्पाणं भावह जिणभावणं णिच्चं ॥८८॥

मत्स्योऽपि सालिसित्थः अशुद्धभावः गतो महानरकम् ।

इति ज्ञात्वा आत्मानं भावय जिनभावनां नित्यम् ॥८८॥

अन्यर्थ – (मच्छो वि सालिसित्थो) सालिसिकथ नावाचा तंदुल मत्य (अशुद्धभावो महाणरथं गओ) हिसेच्या तीव्र परिणामांनी अशुद्ध होऊन सातव्या नरकात गेला. (इय णाऊं अप्पाणं णिंचं जिनभावणं भावइ) हे जाणून आपल्या आत्म्याला जाणण्यासाठी सदैव जिनभावना कर.

भावार्थ – तीव्र हिंसापरिणामांनी सालिसिकथ तंदुल माशासारखा लहान जीवही सातव्या नरकात गेला. तर अन्य पापी मोठे जीव कां नरकात जाणार नाहीत ? म्हणून भाव शुद्ध करण्याचा उपदेश आहे. भाव शुद्ध झाल्याने स्व आणि पराचे यथार्थ ज्ञान होते. जिनदेवाच्या आज्ञेचे सदैव चिंतन केल्याने स्वपराचे भेदज्ञान होते. म्हणून जिनदेवाची आज्ञा सदैव भावावी.

तंदुल माशाची कथा येणेप्रमाणे – काकन्दीपुरीचा राजा शूरसेन मांसभक्षी झाला. अत्यंत लोलुपी होऊन नेहमी मांसभक्षणाचा अभिप्राय ठेवत असे. त्याचा पितृप्रिय नामक आचारी होता. तो नाना जीवांचे मांस शिजवून खाऊं घालत असे. त्यास साप चावला. तो मरून स्वयंमूरमण समुद्रामध्ये महामत्य झाला. राजा शूरसेनही मरून तेथेच त्याच महामाशाच्या कानामध्ये तंदुलमत्य झाला.

तेथे महामत्याच्या मुखामध्ये अनेक जीव येत आणि बाहेर निघून जात. तेव्हा लहानसा तंदुलमासा ते पाहून विचार करी – हा महामत्य अभागी आहे की मुखामध्ये सहज आलेल्या जीवांनाही सोडतो. जर मी महामत्य असतो तर समुद्रांतील सर्व जीवांना खाऊन टाकले असते. केवळ अशा तीव्र परिणामांनी जीवांना भक्षण केल्याशिवायर्ही तो सातव्या नरकात गेला. महामत्य भक्षण करतो म्हणून तर नरकात जाणारच जाणार !

म्हणून अशुद्ध भावसहित बाह्य पाप करणे तर नरकाचे कारण आहेच. परंतु बाह्यतः हिंसादि पापे न घडताही अशुद्धभावमात्राचेही फल तेच आहे. म्हणून अशुभ रौद्रध्यान सोडून शुभ धर्मध्यान करावे. येथे

असे समजावे की, जे राजपद मिळाले ते पूर्वपुण्याचे फल होते. पश्चात दुर्भावनांनी नरकाला गेला. म्हणून आत्मज्ञान एकमात्र साधावे. त्या शुद्ध परिणामामुळेच मोक्ष प्राप्त होईल. ॥८८॥

भावरहित अज्ञानीला बाह्य परिग्रहाचा त्यागही निष्ठयोजन आहे –
बाहिरसंगचाओ गिरिसरिदिकंदराइ आवासो ।

सयलो णाणज्ञयणो णिरत्थओ भावरहियाणं ॥८९॥

बाह्यसंगत्यागो गिरिसरिद्विरकंदरादौ आवासः ।

सकलं ज्ञानाध्ययनं निरर्थकं भावरहितानाम् ॥८९॥

अन्वयार्थ – (बाहिरसंगचाओ भावरहियाणं णिरत्थओ) जो आत्मभावनारहित आहे आणि बाह्य पुण्याचरणाने मात्र संतुष्ट आहे त्याचा बाह्य परिग्रहाचा त्याग निरर्थक आहे. (गिरिसरिद्विरिकंदराइ आवासो सयलो णाणज्ञयणो णिरत्थओ) पर्वत नदीकिनारी, कंदर लक्ष्यात आदि स्थानी निवासही निरर्थक आहे. ध्यान करणे, आसनाने मन रोकणे व अध्ययन सर्व निरर्थक आहे.

भावार्थ – आत्मज्ञानसहित बाह्य क्रिया असतील तर सफल आहेत. अन्यथा सर्व कांही निरर्थक आहे. पुण्याचे फलही तर संसाराचेच कारण आहे. पुण्याने मोक्ष मिळत नाही. ॥८९॥

भावशुद्धिसाठी इंद्रियांना वश करा ! भावशुद्धिकडे दुर्लक्ष करून बाह्यवेषाचे अवडंबर माजवू नये –

भंजसु इंदियसेणं भंजसु मणमकडं पयत्तेण ।

मा जणरंजणकरणं वाहिरवयवेस तं कुणसु ॥९०॥

भंज इंद्रियसेनां भंज मनमर्कटं प्रयत्नेन ।

मा जनरंजनकरणं बाह्यव्रतवेष ! त्वं कार्षीः ॥९०॥

अन्वयार्थ – (इंदियसेणं भंजसु) हे मुनिवर ! तू इंद्रियसेनेला जिंकून त्याचा पाडाव कर (मणमकडं पयत्तेण भंजसु) मनमर्कटास

जिंकून प्रयत्नपूर्वक विजय प्राप्त कर. मन व इंद्रियास स्वाधीन कर. (जणरंजणकरणं बाहिरवयवेस ! तं मा कुणसु) म्हणून हे बाह्यतः व्रतधारी जीवा ! लोकाचे मनोरंजन करू नकोस.

भावार्थ – बाह्य मुनीवेष फक्त लोकांचे रंजन करणारा आहे. म्हणून हा उपदेश आहे की लोकरंजनाने कांही परमार्थ साधत नाही. म्हणून इंद्रिये व मन यांना वश करण्यासाठी सर्वप्रकारे प्रयत्न करणे श्रेष्ठ आहे. इंद्रिय व मनास वश केल्याशिवाय केवळ लोकांना रंजविण्यासतव वेष धारण करण्याने परमार्थाची सिद्धी कांहीच होत नाही. ॥९०॥

पुनः उपदेश देतात –

णवणोकसायवगं मिछत्तं चयसु भावसुद्धीए ।

चेइयपवयणगुरुणं करेहि भत्तिं जिणाणाए ॥९१॥

नवनोकषायवर्गं मिथ्यात्वं त्यज भावशुद्धया ।

चैत्यप्रवचनगुरुणां कुरु भक्तिं जिनाज्ञया ॥९१॥

अन्वयार्थ – हे मुने ! तू (मनसुद्धीए णवणोकसायवगं मिछत्तं चयसु) तू मनाच्या शुद्धतेने हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, स्वीवेद, पुरुषवेद, नपुंसकवेद या नव नोकषायवर्गाचा [समुहाचा] व मिथ्यात्वाचा त्याग कर. (जिणाणाए चेइयपवयणगुरुणं भत्तिं करेहि) आणि जिनांच्या आदेशानुसार चैत्य, प्रवचन व गुरु यांची भक्ती कर. ॥९१॥

तित्थयरभासियत्थं गणहरदेवेहिं गंथियं सम्मं ।

भावहि अणुदिणु अतुलं विसुद्धभावेण सुयणाणं ॥९२॥

तीर्थकरभाषितार्थं गणधरदेवैः ग्रन्थितं सम्यक् ।

भावय अनुदिनं अतुलं विशुद्धभावेण श्रुतज्ञानम् ॥९२॥

अन्वयार्थ – (तित्थयरभासियत्थं गणहरदेवेहिं सम्मं गंथियं) तीर्थकर देवांनी सांगितलेले आणि गणधरदेवांनी समीचीन रचलेले (अतुलं सुयणाणं) अद्वितीय श्रुतज्ञानाची (विसुद्धभावेण अणुदिनं भावहि) विशुद्ध परिणामांनी

प्रतिदिन भावना कर. कारण अन्याने उपदेशिलेत्या तत्त्वांची या श्रुतज्ञानासह तुलनाच होऊ शकत नाही. ॥१२॥

या साधनेचे फल

पीऊण णाणसलिलं णिम्मह तिसडाहसोसउम्मुक्ता ।

होंति सिवालयवासी तिहुवणचूडामणि सिद्धा ॥१३॥

पीत्वा ज्ञानसलिलं निर्मथ तृष्णादाहशोषोनुक्ताः ।

भवन्ति द्विवालयवासी त्रिभुवनचूडामण्यः सिद्धाः ॥१३॥

अन्वयार्थ – हे साधका ! (णाणसलिलं पीऊण) श्रुतज्ञानरूपी निर्मल व मधुर जलाचे पान करून (णिम्मह तिसडहसोसउम्मुक्ता) जी शांत करणे कठीण आहे अशा तृष्णेच्या दाहापासून मुक्त होऊन (तिहुवणचूडामणि सिद्धा सिवालयवासी होंति) तीन लोकाच्या चूडामणी असे सिद्ध होतात. सिद्धालयवासी होतात.

भावार्थ – लोकाच्या शिखरभागी आहेत म्हणून सिद्धांना “त्रिभुवनचूडामणि” म्हटले आहे. लोकामध्ये कोठेही नाही असे अतीन्द्रिय सुख भोगतात. शुद्ध भावाने ज्ञानरूपी जल प्याल्याने तृष्णादाह शोष नाहीसा होतो. म्हणून परमानंदमय म्हणतात. ॥१३॥

दस दस द्वुसुपरीसह सहहि मुणी सयलकालं कायेण ।

सुत्तेण अप्पमत्तो संजमघादं पमोत्तूण ॥१४॥

दश दश द्वौ परीषहान् सहस्य मुने ! सकलकालं कायेन।

सूत्रेण अप्रमत्तो संयमघातं प्रमुच्य ॥१४॥

अन्वयार्थ – (मुणी ! दस दय दो सुपरीसह सयलकालं कायेण सहहि) हे मुने ! तूं बावीस परीषह शरीराने सदैव सहन कर. (सुत्तेण अप्पमत्तो संजमघायं पमोत्तूण) जिनसूत्राप्रमाणे अप्रमत्त होऊन संयमाचा घात करू नकोस.

भावार्थ – जेणेकरून संयमास बाधा पोचणार नाही अशाप्रकारे

मुनी निरंतर धैर्यने तत्त्वज्ञानपूर्णक क्षुधा, तृष्णा, शीत, उष्ण वगैरे बावीस परीष्ठह सहन करतात. परीष्ठह सहन करण्याचे प्रयोजन कर्माची निर्जरा व्हावी व उपसर्ग झाले तर सहन करण्याची शक्ती असावी हे आहे. असे शास्त्रात सांगितलेले आहे. तो संयमामध्ये सुस्थित होतो.

॥ ९४ ॥

परीष्ठहांना सहन करण्याने अशी दृढता येते की उपसर्ग झाला तरी संयमापासून च्युत होत नाही –

जह पत्थरो ण भिज्जइ परिद्विओ दीहकालमुदयेण ।

तह साहू वि ण भिज्जइ उवसग्गपरीसहस्रेहिंतो ॥९५॥

यथा प्रस्तरः न भिद्यते परिस्थितः दीर्घकालमुदकेण ।

तथा साधुरपि न भिद्यते उपसर्गपरीष्ठहेभ्यः ॥९५॥

अन्वयार्थ – (जह पत्थरो दीहकालमुदयेण परिद्विओ ण भिज्जइ) ज्याप्रमाणे दगड दीर्घकाळपर्यंत पाण्यात राहूनही भेदल्या जात नाही. (तह साहू वि उवसग्गपरीष्ठहेहिंतो ण भिज्जइ) तद्वत् साधू उपसर्ग व परिष्ठहांनी कितीही तप्त झाला तरी मार्गापासून चलित होत नाही.

भावार्थ – दगड एवढा कठीण असतो की तो पाण्यामध्ये दीर्घकाल असला तरी त्यांत पाणी आत जात नाही. तसेच साधूचे परिणामही असे दृढ व स्थिर असतात की उपसर्ग परीष्ठह आले तरीही ते संयमापासून विचलित होत नाहीत आणि परीष्ठह तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करून त्यावर विजय प्राप्त करतात. ॥९५॥

परीष्ठह होत असतांनाही भाव शुद्ध राखण्याचा उपाय –

भावहि अणुवेक्खाओ अवरे पणवीसभावणा भावि ।

भावरहिण किं पुण बाहिरलिंगेण कायब्वं ॥९६॥

भावय अनुप्रेक्षाः अपराः पंचविंशतिभावनाः भावय ।

भावरहितेन किं पुनः बाह्यलिंगेन कर्तव्यम् ॥९६॥

अन्वयार्थ – हे मुने ! (अणुवेक्खाओ भावहि) बारा अनुप्रेक्षांचे

चिंतवन करून (अवरे पणवीसभावणां भावि) अन्य पाच महाव्रताच्या प्रत्येकी पाच पाच भावना याप्रमाणे पंचेवीस भावनांचे चिंतवन करून आत्मवावर संस्कार टाक. (भावरहियेण बाहिरलिंगेण पुण किं कायबं ?) भावरहित फक्त बाह्यलिंगाने कोणते प्रयोजन सिद्ध होणार आहे ?

भावार्थ – कष्ट होतील तेव्हा बारा अनुप्रेक्षांचे चिंतवन करणे हेच योग्य आहे. त्या बारा भावना येणेप्रमाणे – १. अनित्य, २. अशरण, ३. संसार, ४. एकत्व, ५. अन्यत्व, ६. अशुचित्व, ७. आस्त्रव, ८. संवर, ९. निर्जरा, १०. लोक, ११. बोधिदुर्लभ, १२. धर्म. या आणि उपरोक्त पंचेवीस भावना भावणे हा कष्ट न भासावेत यासाठी एक मात्र रामबाण उपाय आहे. त्यामुळे परिणाम शुद्ध राहतात. ॥९६॥

ज्ञानाभ्यास भावशुद्धीचे कारण –

सब्वविरओ वि भावहि णव य पयत्थाइं सत्त तच्चाइं ।

जीवसमासाइं मुणी चउदसगुणठाणणामाइं ॥९७॥

सर्वविरतोऽपि भावय नवानि पदार्थानि सप्त तत्त्वानि ।

जीवसमासान् मुनी ! चतुर्दशगुणस्थाननामाणि ॥९७॥

अन्यार्थ – (मुणी) हे मुने ! (सबं विरओ वि णक्य पयत्थाइं सत्त तच्चाइं) सर्व पाप व परिग्रहापासून निवृत्त होऊन नव पदार्थ सात तत्त्वांचे चिंतवन (भावना) कर. जे महाव्रती आहेत त्यांनीही नवपदार्थ आणि सात तत्त्वांचे चिंतवन करावे. (जीवसमासाइं चउदसगुणठाणणामाइं) तसेच चौदा जीवसमास व चौदा गुणस्थानांचे चिंतवन कर.

भावार्थ – पदार्थाच्या स्वरूपाचे चिंतवन करणे भावशुद्धतेचा उपाय आहे. म्हणून उपदेश आहे. यांची नावे अन्य ग्रंथातून पाहावीत. ॥९७॥

भावशुद्धीचा अन्य उपाय –

णवविहं वंभं पयडहि अब्बंभं दसविहं मोत्तूण ।

मेहुणसण्णासत्तो भमिओ सि भवणवे भीमे ॥९८॥

नवविधं ब्रह्मचर्यं प्रकटय अब्रह्मं दशविधं प्रमुच्य ।

मैथुनसंज्ञासक्तो भ्रमितोऽसि भवार्णवे भीमे ॥९८॥

अन्वयार्थ – हे साधो ! (मेहुणसण्णासत्तो भीमे भवण्णवे भ्रमितोऽसि) मैथून संज्ञेने ग्रस्त होऊन हे आत्मन् ! तू अनादि कालापासून भयानक संसारसागरांत भ्रमण करतो आहेस. म्हणून (दसविहं अब्वंभं पमोत्तून) दहा प्रकारच्या अब्रह्माचा त्याग करून (णवविहं वंभं पयडहि) नवप्रकारचे ब्रह्मचर्य पालन कर.

भावार्थ – हा प्राणी मैथुनसंज्ञेने उन्मत्त होऊन गृहस्थपणा वैगैरे अनेक उपायांनी स्त्रीसेवनादि अशुद्ध भावांनी अशुभ कार्यामध्ये प्रवृत्ति करतो. म्हणून या भयानक भवसागरामध्ये भ्रमण करतो आहे. म्हणून हा उपदेश आहे की, दहा प्रकारच्या अब्रह्माचा त्याग कर. नवविध ब्रह्मचर्याचा अंगीकार कर.

दशविध अब्रह्म – १. प्रथमतः तर स्त्रीचे स्मरण व चिंतन करणे, २. नंतर रूप पाहण्याची चिंता, ३. निधास सौडणे, ४. ज्वर होणे, ५. दाह होणे, ६. कामाची खाचि, ७. मूर्छा येणे, ८. उन्माद येणे, ९. जगण्याबाबत संदेह होणे व १०. मरण होणे अशी दहा कामविकाराची चिन्हे आहेत.

नवप्रकारचे ब्रह्मचर्य – नवकारणाने ब्रह्मचर्याचा घात होतो. ते येणेप्रमाणे – १) स्त्रीसेवनाची अभिलाषा, २) स्त्रीच्या अंगास स्पर्श करणे, ३) गरीष्ट रसाचे सेवन, ४) स्त्री स्पर्शित शय्या आदि वस्तूचे सेवन, ५) स्त्रीचे मुख नेत्रादिक न्याहाळणे, ६) स्त्रीचा सत्कारपुरस्कार करणे, ७) पूर्वभोगांचे स्मरण करणे, ८) भावि स्त्रीसंभोगाची अभिलाषा, ९. मनवांछित इष्ट विषयांचे सेवन करणे. या नवप्रकाराने ब्रह्मचर्य पालनांत बाधा येते. त्यांचा त्याग करणे नवप्रकारे ब्रह्मचर्य आहे. ब्रह्मचर्य पाळणे भावशुद्धीचा उपाय आहे. ॥९८॥

भावसहित मुनी चार प्रकारची आराधना करतो –

भावसहिदो य मुणिणो पावड आराहणाचउक्कं च ।

भावरहिदो य मुनिवर ! भमइ चिरं दीहसंसारे ॥१९॥

भावसहिता मुनयः पावन्ति आराधनाचतुष्कं च ।

भावरहितश्च मुनिवर ! भ्रमति चिरं दीर्घसंसारे ॥१९॥

अन्वयार्थ – (मुणिवर) हे मुनीवर ! (भावसहिता मुणिणो आराहणाचउकं च पावइ) भावसहित साधू चार प्रकारच्या आराधना संपन्न होतो. (य भावरहिदो चिरं दीहसंसारे भमइ) आणि भावरहित द्रव्यलिंगी दीर्घकाळ (चिरकाल) भ्रमण करतो.

भावार्थ – निश्चय सम्यक्त्व म्हणजे शुद्ध आत्म्याची अनुभूती, श्रद्धान भाव आहे. भावसहित जो आहे त्यास चार प्रकारची आराधना होते. त्याचे फल अरहंत सिद्धपद आहे. आणि अशा भावाने जो रहित आहे त्यास आराधना नसते व त्याचे फल संसार परिभ्रमण आहे. ॥१९॥

विशेषरूपाने भावांचे फल –

पावंति भावसवणा कल्लाणपरंपराइं सोक्खाइं ।

दुक्खाइं दब्बसवणा णरतिरियकुदेवजोणिए ॥१००॥

प्राप्नुवन्ति भावश्रमणाः कल्याणपरंपराः सौख्यानि ।

दुःखानि द्रव्यश्रमणाः नरतिर्यचकुदेवयोनौ ॥१००॥

अन्वयार्थ – (भावसवणा कल्लाणपरंपराइं सोक्खाइं पावंति) भावलिंगी साधू कल्याणपरंपरेपूर्वक सुखे प्राप्त करतात. (दब्बसवणा णरतिरियकुदेवजोणिए दुक्खाइं) आणि फक्त द्रव्यलिंगी साधू मनुष्य, तिर्यच व कुदेवयोनिमध्ये दुःखे प्राप्त करतो.

भावार्थ – सम्यग्दर्शनसहित भावमुनि जेथे कल्याण परंपरा आहे अशी सुखे प्राप्त करतो. म्हणजे गर्भ, जन्म, तप, केवलज्ञान व मोक्ष या पाचकल्याण पूर्वक अतींद्रिय अविनाशी सुख प्राप्त करतो. आणि सम्यग्दर्शनरहित द्रव्यलिंगी मनुष्य, तिर्यच व कुदेव या योनीमध्ये दुःखे प्राप्त करतो. भावविशेषतेमुळे फलामध्ये अशी विशेषता येते. ॥१००॥

अशुद्ध भावनेने अशुद्ध आहाराने दुर्गती मिळते.

छायालदोसदुसियमसणं ग्रसिउं असुद्धभावेण ।

पत्तो सि महाब्वसणं तिरियगङ्गए अणप्पवसो ॥१०१॥

षट् चत्वारिंशद्वोषदूषितमशनं ग्रसितं अशुद्धभावेन ।

प्राप्तोऽसि महाब्वसनं तिर्यचगतौ अनात्मवशः ॥१०१॥

अन्वयार्थ – (असुद्धभावेण छायालदोसदुसियमसणं ग्रसिउं) अशुद्ध भावनेने लालसेने छेचाळीस दोषांनी दूषित आहार ग्रहण करून (तिरियगङ्गए अणप्पवसो महाब्वसणं पत्तो सि) तिर्यच गतीमध्ये पराधीनपणाने महान आपत्ती प्राप्त केल्या आहेत.

भावार्थ – मुनी छेचाळीस दोषांनी रहित शुद्ध आहार घेतात. बत्तीस अंतराय दोष टाळतात, चौदा मलदोषविरहित आहार घेतात. जो मुनी होऊन सदोष आहार घेतो त्यावरून असे दिसून येते की त्याचे भाव शुद्ध नाहीत. त्यास हा उपदेश आहे की, हे मुने ! तूं दोषसहित अशुद्ध आहार घेतलास म्हणून पूर्वी तिर्यचगती प्राप्त केलीस आणि कष्ट सहन केलेस. म्हणून भाव शुद्ध करून शुद्ध आहार ग्रहण करण्यामुळे पुनः अशा आपत्ती येणार नाहीत.

छेचाळीस दोष येणेप्रमाणे – १६ उद्रम दोष. ते आहार बनण्याबाबत आहेत. ते श्रावकावर अवलंबून आहेत. १६ उत्पादन दोष. हे मुनीवर अवंलिंबित आहेत. १० दोष एषणेचे आहेत. ते आहारविषयक आहेत. चार प्रमाणादिक आहेत. यांची नावे व स्वरूप मूलाचार, आचारसार ग्रंथावरून जाणून घ्यावेत. ॥१०१॥

सचित्तभत्तपाणं गिर्दीं दप्पेण धी प्रभुंतूण ।

पत्तो सि तिव्वदुक्खं अणाईकालेण तं चिंत ॥१०२॥

सचित्तभक्तपानं गृद्ध्या दर्पेण अधीः प्रभुञ्ज ।

प्राप्तोऽसि तीव्रदुक्खं अनादिकालेण त्वं चिंतय ॥१०२॥

अन्वयार्थ – हे जीव (गृद्धचा सचित्तभत्तपाणं अधीः दण्णेण पभुत्तूण) तूं दुर्बुद्धि अज्ञानी होऊन अतीचारसहित तसेच उद्भृतपणाने सचित्त भोजन तथा पान, जीवसहित आहार पाणी घेऊन (पत्तोऽसि तिब्बदुक्खं अणाइकालेण तं चिंत) अनादि काळापासून तीव्र दुःख भोगलेस. त्याचे चिंतवन कर ! विचार कर !

भावार्थ – मुनीला उपदेश करतात की अनादिकाळापासून अज्ञानी असल्यामुळे जीवाचे स्वरूप जाणले नाहीस तोपावेतो सचित्त आहारपाणी ग्रहण करून संसारात तीव्र नरकादि दुःखे भोगलीस. आतां मुनी होऊन भाव शुद्ध करून सचित्त आहारपाणी घेवूं नकोस. नाहीतर पुनः पूर्ववत् दुःखे भोगशील. ॥ १०२ ॥

कंदं मूलं बीयं पुष्फे पत्तादि किंचि सचित्तं ।

असिउण माणगब्बं भमिओ सि अणंतसंसारे ॥ १०३ ॥

कंदं मूलं बीजं पुष्फं पत्तादि किंचित् सचित्तं ।

अशित्वा मानगर्वं भ्रमितोऽसि अणंतसंसारे ॥ १०३ ॥

अन्वयार्थ – (कंदं मूलं बीजं पुष्फं पत्तादि किंचि सचित्तं माणगब्बं असिउण) कंद, मूल, बीज, पुष्फ, पत्ती वगैरे किंचित् सचित्त, भाव व गर्वाधीन होऊन भक्षण करून (अणंतसंसारे भमिओ सि) या अनंत संसारांत भ्रमण केलेले आहेस.

भावार्थ – कंदमूलादिक सचित्त व अनंतकायिक आहेत. तसेच अन्य वनस्पति बीजादिक सचित्त आहेत. त्यांचे भक्षण केलेस. प्रथम तर मानपूर्वक- की आम्ही तपस्वी आहेत, आम्हास घरदार नाही, वनातील कंदफळे खाऊन तपस्या करतो. याप्रमाणे मिथ्याहष्टी तपस्वी होऊन मानपूर्वक भक्षण करतात. आणि गर्वाने उद्भृत होऊन दोष मानला नाही स्वच्छंद होऊन सर्वभक्षी झाला. याप्रमाणे कंदादिक खाऊन या जीवाने अनंत संसारामध्ये भ्रमण केले आहे. आतां मुनी होऊन यांचे भक्षण करून नकोस असा उपदेश आहे. अन्यमताचे साधू कंदमुळे खाऊन आपणास

महंत मानतात. त्याचा निषेध आहे. ॥ १०३ ॥

विनयाचा उपदेश –

विणयं पंचपयारं पालहि मणवयणकायजोएण ।

अविणयणरा सुविहियं तत्तो मुक्तिं ण पावंति ॥ १०४ ॥

विनयः पंचप्रकारं पालय मनवचनकाययोगेन ।

अविनयनराः सुविहितां ततो मुक्तिं न ग्राज्ञुवन्ति ॥ १०४ ॥

अन्वयार्थ – (मणवयणकायजोएण पंचपयारं विणयं पालहि)

मनवचनकाय त्रियोगपूर्वक पाच प्रकारच्या विनयाची पालना कर (तत्तो अविणयणरा सुविहितां मुक्तिं ण पावंति) अविनयी मानव सुविहित मुक्ति प्राप्त करत नाहीत. अविनयी अभ्युदयरूप तीर्थकरादि पद व मुक्ति प्राप्त करत नाहीत. म्हणून हा उपदेश आहे की, हात जोडणे, चरणी पडणे, उठून विनयाने उभे राहणे, सामोरे जाणे, सविनय अनुकूल वचन बोलणे अथवा ज्ञान, दर्शन, चारित्र, तप आणि यांचे धारक तपस्वींचा विनय (व्यवहार विनय, अशा प्रकारे पाच प्रकारच्या विनय आहे)

भावार्थ - विनयाशिवाय मुक्ती नाही. म्हणून विनयाचा उपदेश आहे. विनय बहुत गुणकारी आहे. विनयाने ज्ञानाची प्राप्ती होते, मानकषायाचा नाश होतो, शिष्ठाचाराचे पालन होते, भांडण दूर होते, इत्यादि विनयाचे फायदे जाणावेत. म्हणून जे सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र व तपाने महान् आहेत त्यांचा विनय करण्याचा उपदेश आहे. जे विनय न केल्यामुळे जिनमार्गापासून भ्रष्ट झालेत, वस्त्रादिक सहित जे मोक्षमार्ग मानू लागलेत त्यांचा येथे निषेध आहे. ॥ १०४ ॥

भक्तिरूप वैव्यावृत्याचा उपदेश –

णियसत्तीए महाजस ! भत्तीरायेण णिघकालम्मि ।

तं कुण जिणभत्तिपरं विज्ञावच्चं दसवियष्णं ॥ १०५ ॥

निजशक्त्या महायश ! भक्तिरागेन नित्यकाले ।

त्वं कुरु जिनभक्तीपरं वैव्यावृत्यं दशविकल्पम् ॥१०५॥

अन्यार्थ - (हे महाजस) हे महायश मुने ! (जिनभक्तिपरं)

जिनमवत्तीमध्ये तत्पर होऊन भक्तिरागपूर्वक (त्वं दसवियर्पणं विज्ञावचं कुण) दहा प्रकारचे वैव्यावृत्यं तूं आपल्या शक्तीला अनुसरून सदाकाळ कर ! (दुसऱ्यास कष्ट व रोगादिकामुळे दुःख होताना विनयपूर्वक परिचर्या करणे हे वैव्यावृत्यं आहे पात्रभेदाने याचे दहा भेद आगमात सांगितले आहेत. १ आचार्य २ उपाध्याय ३ तपस्वी ४ शैक्ष्य ५ ग्लान ६ गण ७ कुल ८ संघ ९ साधू व १० मनोज्ञ असे मुनींचे दहा भेद आहेत. त्यांचे वैव्यावृत्यं म्हणून पात्रभेदाने वैव्यावृत्यं दहा प्रकारचे आहे. ॥१०५॥

दोष गुरुंना सांगणे म्हणजे गर्हा. गन्हेचा उपदेश देतात.

जं किंचि कयं दोसं मणवयकाएहिं असुहभावेण ।

तं गरहि गुरुसयासे गारव मायं च मोत्तूण ॥१०६॥

यः कश्चित् कृतो दोषो मनोवचःकायैः अशुभभावेन ।

तं गर्ह गुरुसकाशे गारवं मायां च मोत्तूण ॥१०६॥

अन्यार्थ - (मणवयकाएहिं असुहभावेन जं किंचि दोसं कयं) मनवचनकायेने अशुभ भावनेने जे काही दोष घडले असतील, केले असतील (तं गावं मायं च मोत्तूण गुरुसयासे गरहि) त्या दोषांची गारव व माया सोडून गुरुजवळ गर्हा कर.

भावार्थ - आपणास कोणता दोष लागला असेल आणि छलकपट न करता गुरुजवळ त्याची गर्हा केली तर तो दोष निराकृत होतो. जर मायेचे शल्य असेल तर मुनीदशेमध्ये तो महान दोष आहे. म्हणून आपला दोष झाकू नये. गुरुसमोर जसा आहे तसा सरळ भावनेने प्रगट करावा. तेव्हा दोष नाहीसा होतो. कालदोषाने मुनी पदापासून भ्रष्ट झाले, आणि त्यानंतर गुरुजवळ प्रगट करून प्रायश्चित्त घेतले नाही तर

विपरीत होऊन आपला अलग संप्रदाय बनविल्यासारखा आहे. असा विपर्यय होईल. ॥ १०६ ॥

क्षमेचा उपदेश -

दुङ्गणवयणचउकं णिट्टुरकडुयं सहंति सप्तुरिसा ।

कम्ममलणासणदुं भावेण य णिम्ममा सवणा ॥ १०७ ॥

दुर्जनवचनचपेटां निष्टुरकटुकं सहन्ते सत्पुरुषाः ।

कर्ममलनाशनार्थं भावेन च णिर्ममाः श्रमणाः ॥ १०७ ॥

अन्वयार्थ - (सप्तुरिसा णिम्ममा सवणा दुङ्गणवयणचउकं णिट्टुरकडुयं कम्ममलणासणदुं सहंति) सत्पुरुष मुनीश्वर दुर्जनाची वचनप्रवृत्ती - निष्टुर कटुक - दयारहित आणि ऐकताच कानास बोचणारे - अशी वचनप्रवृत्ती सहन करतात. ते कां सहन करतात ? तर कर्ममल नष्ट व्हावे म्हणून. अशुभ कर्म बांधले होते. त्याच्या फलस्वरूप दुर्जनाची वचने सहन करतात. आपण ऐकले त्यास शांतपणाने सहन केले. तेव्हा अशुभ कर्म उदयास येवून निघून गेले. याप्रमाणे कटुक वचन सहन केल्याने कर्माचा नाश होतो.

भावार्थ - महान् संत मुनीश्वर आपल्या शुद्ध भावाने वचनादिकामध्ये परवचनामध्ये निर्मम असतात. वचनाने तसेच मानकषायाने, देहादिकातही ममत्व नाही. ममत्व असेल तर दुर्वचन सहन करणे शक्य होणार नाही. हेही जाणत नाही की याने मला दुर्वचन बोलले. ममत्व नसेल तर दुष्ट वचन सहन करतील. म्हणून मुनी होऊन कुणावर क्रोध करू नये हा आदेश आहे. लोकव्यवहारातही महान् पुरुष दुर्वचन ऐकूनही क्रोध करत नाहीत. तेव्हा मुनी सहन करतात हे स्वाभाविकच आहे. जे क्रोध करतात ते नाममात्र तपस्वी आहेत, खरे तपस्वी नाहीत. ॥ १०७ ॥

क्षमेचे फल -

पावं खवेइ असेसं खमाए पडीमंडिओ य मुणिपवरो ।

खेयरअमरणराणं पसंसणीओ धुंवं होइ ॥ १०८ ॥

पापं क्षपयति अशेषं क्षमया परिमंडितश्च मुनिप्रवरः ।

खेचरामरनराणाम् प्रशंसनीयः ध्रुवं भवति ॥९०८॥

अन्वयार्थ - (य मुणिप्रवरो असेसं पावं खवेइ) तो क्षमेने विभूषित असा मुनीप्रवर सर्वच पापांचा नाश करतो. (ध्रुवं खेचरामरणराणं प्रशंसणिओ होइ) विद्याधर, देव व मनुष्यांनाही स्तवनयोग्य निश्चितच होतो.

भावार्थ - क्षमा गुण अतिशय प्रधान आहे. क्षमेने तो सर्वांच्या सुरीला पात्र होतो. मुनींना तर उत्तम क्षमा असतेच. ते तर सर्वच विद्याधर, देव मानवांना पूजनीय स्तवनार्ह असतात. त्यांच्या सर्व पापांचा क्षय होतोच. म्हणून क्षमा करणे उचितच आहे. क्रोधी सर्वांना अप्रिय होतो. म्हणून क्रोध सोडणे श्रेयस्कर आहे. ॥९०८॥

क्षमागुण जाणून क्षमा करावी, क्रोध सोडावा -

इय णाउण खमागुण खमेहि तिविहेण सयलजीवाणं ।

चिरसंचियकोहसिहिं वररवमसलिलेण सिंचेह ॥९०९॥

इति ज्ञात्वा क्षमागुणं । क्षमस्व त्रिविधेन सकलजीवान् ।

चिरसंचितक्रोधशीखिनं वरक्षमासलिलेण सिंच ॥९०९॥

अन्वयार्थ - (हे खमागुण ! इय णाऊण सथलजीवाणं तिविहेण खमेहि) हे क्षमाशील मुने ! हे क्षमाफल जाणून समस्त जीवमात्रांना मनवचन कायेने क्षमा कर. (चिरसंचियकोहसिहिं वरखमसलिलेण सिंच) दीर्घकाळ पेटलेत्या क्रोधरूपी अग्नीला श्रेष्ठ क्षमाजलाने सिंचन करून विझव.

भावार्थ - क्रोधाग्नी भल्या माणसांच्या गुणांना दग्ध करतो आणि परजीवांचा धात करतो. म्हणून त्या क्रोधाग्नीला क्षमाजलाने विझवावे. दुसऱ्या उपायांनी तो शांत होत नाही. क्षमा गुण सर्व गुणामध्ये प्रधान आहे. म्हणून हा उपदेश आहे की, क्रोध सोडून क्षमा धारण करावी. ॥९०९॥

दीक्षाकालाचा उपदेश देतात -

दिक्खाकालाईं भावहि अवियारदंसणविसुद्धो ।

उत्तमबोहिणिमितं असारसाराणि मुणिऊण ॥११०॥

दीक्षाकालादिकं भावय अविकारदर्शनविशुद्धः ।

उत्तमबोधिनिमितं असारसाराणि ज्ञात्वा ॥११०॥

अन्वयार्थ - (असारसाराणि मुणिऊण उत्तमबोहिणिमितं) हे मुने !

संसारास असार जाणून सारभूत उत्तम बोधीच्या - सम्यगदर्शन ज्ञानचारित्राच्या - प्राप्तीस्तव (अवियारदंसणविसुद्धो) विकाररहित सम्यगदर्शनाने विशुद्ध होऊन (दिक्खाकालाईं भावय) दीक्षाकाल आदिकाची भावना कर.

भावार्थ - दीक्षा घेतात तेक्षा संसार (शरीर) भोगांना विशेषपणे असार जाणले म्हणजे वैराग्य होते. तसेच आदि पदाने रोगांची उत्पत्ति, मरण कालासही जाणावे. त्यावेळी जसे भाव असतील तसेच हा संसार असार जाणून विशुद्ध सम्यगदर्शन प्राप्त कर. त्यामुळे निर्मल बोधि रत्नत्रय प्राप्त होईल. म्हणून दीक्षाकालादिकांची निरंतर भावना करावी.
॥११०॥

निरन्तर स्मरणात ठेवावे. काय ? सम्यगदर्शन ज्ञानचारित्राच्या वृद्धीसाठी हे मुने ! दीक्षाकालातील अपूर्व उत्साहमय तीव्र वैराग्य भूमिकेला, कोणता तरी रोग उत्पन्न होताना ज्ञान व वैराग्यास, कोणता एक उपदेश व तत्त्वविचाराच्या पावन अवसरी जागृत अंतरंग भावना हे सर्व स्मरणात ठेव. निरंतर स्वसन्मुख ज्ञानाच्या अर्थाचे स्मरण ठेवावे. विसरू नकोस. ॥११०॥

भावलिंग शुद्ध करून द्रव्यलिंगाची जोपासना कर -

सेवहि चउविहलिंगं अब्धंतरलिंगसुद्धिमावण्णो ।

बाहिरलिंगमकञ्जं होइ फुडं भावरहियाणं ॥१११॥

सेवस्व चतुर्विधलिंगं अभ्यंतरलिंगशुद्धिमापन्नः ।

बाह्यलिंगमकार्यं भवति स्फुटं भावरहितानाम् ॥१११॥

अन्यार्थ - (अभंतरलिंगसुद्धिमावणो चउविलिंगं सेवहि) हे मुनिवर ! तू अभ्यंतर लिंगाची शुद्धि प्राप्त करून चार प्रकारच्या लिंगाची साधना कर. (भावरहियाणं बाहिरलिंगं फुडं अकञ्जं होइ) भावरहित साधुंना बाह्यलिंग स्पष्टपणे अकार्यकारी आहे.

भावार्थ - जो श्रमण भावाच्या शुद्धतेने रहित आहे, ज्यांना आपल्या आत्म्याचे यथार्थ श्रद्धान, ज्ञान, आचरण नाही त्यांना बाह्यलिंग काहीच प्रयोजनभूत नाही. कार्यकारी नाही. कारण मिळताच तात्काल बिघाड होतो. म्हणून हा उपदेश आहे की, प्रथमतः भावांची शुद्धी करून द्रव्यलिंग धारण करा. द्रव्यलिंग चार प्रकारचे आहे. ते येणेप्रमाणे - १ मस्तकाचे २ दाढीचे आणि ३ मूळ येथील केशलुंचन करणे. हे तीन प्रकार आणि ४ खालील केस ठेवणे. अथवा १ वस्त्रत्याग २ केशलोच ३ स्नानादिक शरीरसंस्कार न करणे. ४ प्रतिलेखन मोरपिंछी ठेवणे. असेही चार प्रकारचे बाह्यलिंग आहे. याप्रमाणे सर्व बाह्य वस्त्रादिकांचा त्याग करून नग्र राहावे. असे नग्रसूप भावविशुद्धिशिवाय हास्यास्पद आहे. आणि त्याचे काहीही उत्तम फल मिळत नाही. ॥१११॥

भाव अशुद्ध होण्याचे कारण चार संज्ञा. त्यामुळे संसारभ्रमण होते -

आहारभयपरिग्रहमेहुणसण्णाहिं मोहिओ सि तुम् ।

भमिओ संसारवणे अणाइकालं अणप्पवसो ॥११२॥

आहारभयपरिग्रहमैथुनसंज्ञाभिः मोहितोऽसि त्वम् ।

भ्रमितः संसारवने अनादिकालं अनात्मवशः ॥११२॥

अन्यार्थ - (तुम आहारभयपरिग्रहमेहुणसण्णाहिं मोहिओऽसि) हे जीव ! तू १ आहार २ भय ३ परिग्रह व ४ मैथुन या संज्ञामुळे मोहित झाला आहेस. (अणप्पवसो) आत्मवश न होता परवश तू (अनादिकालं संसारवणे भमिओ) या संसार-अरण्यामध्ये सारखा भटकत आहेस.

भावार्थ - संज्ञा म्हणजे वांछा, सदैव तीव्रसूपाने राहणे. आहाराची खाण्यापिण्याची वांछा असणे, भय होणे, मैथुनाची वांछा असणे आणि परिग्रहाची वांछा ही प्राण्यांना नेहमी असते. ती जन्मांतरी सोबत राहते. जन्म होताच तात्काल प्रगट होते. यांच्या निमित्ताने पापकर्माचा तीव्र बंध होतो. संसार-अरण्यामध्ये भ्रमण करावे लागते. म्हणून संज्ञेच्या आहारी जाऊ नका असा साधूना उपदेश आहे. ॥ ११२ ॥

बाह्य उत्तरगुणामध्ये प्रवर्तन हे भावशुद्धीचे कारण आहे.

बाहिरशयणत्तावणतरुमूलाइणि उत्तरगुणाणि ।

पालहि भावविसुद्धो पूयालाहं ण ईहंतो ॥ ११३ ॥

बहिःशयनातापनतरुमूलादीन् उत्तरगुणान् ।

पालय भावविशुद्धः पूजालाभं न ईहमानः ॥ ११३ ॥

अन्वयार्थ - हे मुने ! (पूयालाहं ण ईहंतो भावविसुद्धो) पूजा, लाभाची इच्छा न ठेवता भावांची शुद्धता करून (बाहिरशयणत्तावणतरु-मूलाइणि उत्तरगुणाणि पालहि) बाह्य शयन, आतापन वृक्षमूलाशी योग धारण करणे इत्यादि उत्तरगुणांचे पालन कर.

भावार्थ - शीतकाली बाहेर खुल्या मैदानामध्ये झोपणे, बसणे; ग्रीष्मऋतुमध्ये पर्वताच्या शिखरावर सूर्यसन्मुख आतापनयोग धारण करणे, वर्षाक्रतुमध्ये वृक्षाचे खाली योग धारण करणे (तेथे पाणी सारखे थेंब थेंब बरसत असते.) तेहा जलकण एकदम अंगावर पडतात. यात काही प्रासुकाचाही संकल्प असतो आणि कष्ट व बाधा बरीच असते. इत्यादि अनेक उत्तरगुण आहेत. त्यांचेही पालन भावशुद्धीने करावे. भावशुद्धिविना केले तर बिघाड होईल. आणि फल काहीच मिळणार नाही. म्हणून भावशुद्धीचा उपदेश आहे. असे समजू नये की, हे सर्व बाह्यतः करण्याचा निषेध आहे. तेही करावेत आणि भावही शुद्ध राखावेत असा अभिप्राय आहे. केवळ पूजा-मानसन्मानासाठी, आपला मोठेपणा दाखविण्यासाठी केले तर काहीच लाभ नाही. ॥ ११३ ॥

तत्त्वभावनेचा उपदेश देतात -

भावहि पढमं तच्चं विदियं तदियं चजस्थं पंचमयं ।

तियरणसुद्धो अप्पं अणाइणिहणं तिवग्गहरं ॥११४॥

भावय प्रथमं तत्त्वं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पंचमकं ।

त्रिकरणशुद्धः आत्मानं अनादिनिधनं त्रिवर्गहरम् ॥११४॥

अन्वयार्थ - हे मुने ! (पढमं तच्चं भावहि) तू तर पहिले तत्त्व जीवतत्त्व त्याची भावना कर. म्हणजे मी त्रिकाल शुद्ध ज्ञायकमात्र आहे, चेतन आहे अशी प्रतीती व चिंतन कर. (विदियं) दुसऱ्या अजीवतत्त्वाचे परत्वरूपाने चिंतन व भावना कर. (तदियं) तिसऱ्या आस्रव तत्त्वाचे चिंतन कर. रागद्वेषमोह हेच खन्या अर्थाने आस्रव तत्त्व असून ते हेय आहे अशी प्रतीती कर (चउर्थं) चौथे बंधतत्त्व जाणून त्याचे चिंतन कर. उपयोगाची रागादिकासह तन्मयता म्हणजे बंध तत्त्व आहे असे जाण (पंचमकं), पाचव्या संवरतत्त्वाची भावना कर. शुद्धात्मस्वरूपात रमण करणे हेच संवरतत्त्व व निर्जरातत्त्व आहे. (तियरणसुद्धो) मनवचन-काय या तीन करणांनी शुद्ध होऊन (अणाइणिहणं अप्पं भावहि) ध्रुव शाश्वत चैतन्यमात्र आत्माचे चिंतवन कर. तो ध्रुव आत्मा (तिवग्गहरं) धर्म-अर्थ-काम यांचा नाश करणारा आहे. येथे धर्म म्हणजे पुण्यरूप धर्म.

भावार्थ - प्रथम जीवतत्त्वाची भावना - जीवाचे यथार्थ लक्षण ज्ञान-दर्शनमयी चेतना हे आहे. त्याची भावना करावी. त्यानंतर जो चेतनामात्र आहे तो मी आहे अशी आत्मतत्त्वाची भावना करावी.

दुसरे अजीवतत्त्व आहे. अजीव सामान्यपणे जड-अचेतन आहेत. ते चेतन जीवापासून भिन्न परतत्त्व आहे. अजीवाचे पाच भेद आहेत. १ पुद्गल २ धर्म ३ अर्धमर्म ४ आकाश व ५ काल. मी म्हणजे अजीव-अचेतन तत्त्व नाही. मी तर चेतन मात्र आहे.

तिसरे आस्रवतत्त्व आहे. आस्रवभाव जीव-पुद्गलाचा संयोगजनित परिणाम आहे. अजीव पुद्गल कर्माच्या उदयाने मिथ्यात्व, अविरति,

कषाय आणि योग होतात. त्या भावास्थवाच्या स्वरूपाचे असे चिंतवन करावे की, हे असद्गृह व्यवहार दृष्टीने माझे दिसतात. अशुद्ध निश्चयाने रागद्वेषमोह माझे मोहनिमित्तक विभाव परिणाम आहेत. त्यामुळे संसारपरिपाटी चालू आहे. म्हणून शुद्ध दृष्टीने मी या रागादिभावांचा कर्ता मी नाही.

चौथे वंधतत्त्व आहे. मी रागद्वेषमोहरूपाने परिणमतो. तो माझ्या चैतन्याचा विकार आहे. आत्म्याचा उपयोग विकारासह तन्मय होतो. हाच खरा जीवबंध आहे. तो चैतन्यतत्त्वापासून कथंचित् भिन्न आहे. हे रागादि असतांना आत्मप्रदेशात स्थित असणारी कार्मणवर्गणा कर्मरूप होते. आत्मप्रदेशासह परस्पर अवगाहरूपाने उपचाराने एकरूप दिसते, कार्मणवर्गणा ज्ञानावरणादि आठ कर्मरूपाने परिणमून त्याचे प्रकृति, प्रदेश, स्थिति व अनुभागरूपाने परिणमन होते. ते माझे रागद्वेषादि विभाव भाव आणि पुद्गलकर्म हेय आहेत, संसारास कारण आहेत. मी रागद्वेषमोहापासून स्वरूपाने लक्षणाने भिन्नच ज्ञायकमात्र तत्त्व आहे, अशी भावना करावी.

पाचवे संवरतत्त्व आहे. रागद्वेषमोह जीवाचे विकारी भाव आहेत. त्यांचा अभाव होणे, न होणे आणि दर्शन-ज्ञानरूप चैतन्यतत्त्वानुभूति म्हणजे मी अशी प्रतीति होणे हे संवरतत्त्व आहे; कारण त्यामुळे नवीन कर्म येत नाहीत. तो आत्म्याचा स्वतःसिद्ध परिणाम आहे. त्यामुळे आस्व बंध होत नाही, संसारपरिभ्रमण समाप्त होते.

याप्रकारे या पाच तत्त्वांची भावना नित्यशः करण्यामध्ये आत्मतत्त्वाची भावना प्रधान आहे. त्यामुळे कर्माची निर्जरा होऊन मोक्ष होतो. कर्माची निर्जरा होत होत आत्म्याचा भाव क्रमाने शुद्ध होणे म्हणजे निर्जरा आहे आणि संवरपूर्वक निर्जरीने निश्चितच सर्व कर्माचा क्षय होतो. तोच मोक्ष आहे. यापद्धतीने सात तत्त्वांची भावना करावी. यादृष्टीने आत्मतत्त्वाचे विशेषण ‘तिवग्गहर’ असे सांगितले आहे. त्रिवर्ग म्हणजे पुण्यरूप धर्म-अर्थ व काम असा आहे. शुद्धआत्मचिंतनाने या त्रिवर्गाचा नाश होऊन मोक्षपुरुषार्थाची सिद्धी होते. हा आत्मा

ज्ञानदर्शनस्वरूप चैतन्यमात्र असून अनादिनिधन आहे. त्यास आदीही नाही. अंतही नाही. भावना म्हणजे वारंवार चिंतन, अभ्यास करून संस्कार करणे. मन-वचन-कायेच्या अशुभ प्रवृत्तीला रोकून स्वयं भावना नित्य करावी. दुसऱ्यास करण्यास लावावे. करण्यास अनुमोदन घावे. हा त्रिकरण शुद्धतेचा अर्थ आहे. त्रिकरणशुद्धीपूर्वक भावना भावावी. माया-मिथ्यात्व-निदान या तीन शल्यानी रहित होऊन भावना करावी. ख्याति, लाभ, मानसन्मान प्रतिष्ठेचे प्रयोजन ठेवू नये. याप्रकारे तत्त्वाच्या भावनेने भाव शुद्ध होतात.

स्त्री वगैरे विषयासंबंधी भेदज्ञानी सम्बृद्धीचा विचार -

याचे उदाहरण - जेव्हा स्त्री आदि विषय इंद्रियगोचर होत नाहीत तेव्हा त्यासंबंधी असा तत्त्वविचार करावा की, स्त्री म्हणजे काय आहे? जीव नावाच्या पदार्थाचा एक पर्याय आहे. तिचे शरीर म्हणजे पुद्रलाचा परिणाम आहे. ती हावभाव आदि चेष्टा करते. ते जीवामध्ये विकार उत्पन्न करतात. हे आस्त्रवतत्त्व आहे आणि बाह्य क्रिया जडाची क्रिया आहे. या विकृतीने त्या स्त्रीच्या आत्म्यास कर्माचा बंध होतो. हा विकार जर स्त्रीला नसेल तर तिलासुद्धा आस्त्रवबंध होणार नाही. कदाचित् मीही तिचे रूप पाहून कामाने विकाररूप होईल तर मलाही आस्त्रव बंध होणार; म्हणून विकाररूप न होणे हे संवरतत्त्व आहे. शक्य तो काही; उपदेश देऊन तिचा विकार दूर करणे हा विकल्पही राग आहे. तो रागही करणे उचित नाही. प्रवृत्ती आत्मसन्मुख करून धीर ठेवावा. अशा तत्त्वविचाराने आत्म्याचे भाव अशुद्ध होत नाहीत. म्हणून याप्रकारे दृष्टिगोचर पदार्थासंबंधी विचार करावा. म्हणून हा तत्त्वभावनेचा उपदेश आहे.

अशी तत्त्वभावना जो पावेतो होत नाही तोपावेतो मोक्ष नाही -

जाव ण भावइ तच्चं जाव ण चिंतेइ चिंतणीयाइं ।

ताव ण पावइ जीवो जरमरणविविज्ञियं ठाणं ॥११५॥

यावन्न भावयति तत्त्वं यावन्न चिंतयति चिंतनीयानि ।

तावन्न प्राप्नोति जीवः जरामरणविवर्जितं स्थानम् ॥११५॥

अन्वयार्थ - (जाव ण भावइ तच्च) जो पावेतो तत्त्वाची भावना भावत नाही तसेच (जाव ण चिंतेइ चिंतणीयाइ) चिंतन करण्यायोग्य वस्तूचे चिंतन करत नाही (ताव जीवो जरामरणविवर्जितं ठाणं ण पावइ) हा जीव तोपर्यंत जरा - मरणाने रहित मोक्षपद प्राप्त होत नाही.

भावार्थ - तत्त्वभावना पूर्वी सांगितली आहे. धर्म व शुक्लध्यानाचा विषय असा ज्ञानदर्शनस्वरूप चेतनामात्र आत्माच आहे. असेच अरहंतसिद्ध परमेष्ठीचे स्वरूप आहे. ते आत्मतत्त्व व अरहंतादिकांच्या स्वरूपाचे चिंतवन जोपर्यंत करत नाही. तो पावेतो संसारनिवृत्त होणे संभव नाही. म्हणून तत्त्वाची भावना व शुद्ध स्वरूपाचे ध्यान याचा उपाय सदोदित करावा हा उपदेश आहे. ॥११५॥

पाप-पुण्य आणि बंध-मोक्ष याचे कारण परिणामच आहे -

पावं हवइ असेसं पुण्यमसेसं च हवइ परिणामा ।

परिणामादो बंधो मुक्खो जिणसासणे दिट्रो ॥११६॥

पापं भवति अशेषं पुण्यमशेषं च भवति परिणामात् ।

परिणामाद्वंधः मोक्षः जिनशासने दृष्टः ॥११६॥

अन्वयार्थ - पाप-पुण्य व बंध-मोक्षास कारण परिणामच सांगितले आहेत. (परिणामादो बंधो मुक्खो जिणसासणे दिट्रो) जिनशासनामध्ये परिणामांनीच बंध आणि मोक्ष सांगितलेला आहे. शुद्धात्मसन्मुख परिणती व तदनुकूल शुभप्रवृत्ती राखावी. (पापं हवइ अशेषं) जीवाच्या मिथ्यात्व, रागद्वेषादिक व विषयभोगाचे परिणाम, अशुभ लेश्यारूप तीव्र परिणाम यामुळे पापास्त्रव आणि पापबंध होतो. (अशेषं पुण्यं भवति) तसेच पंच परमेष्ठीची भक्ती, जीवमात्राबाबत दया आणि मैत्रीभाव तसेच मंदकषायरूप शुभ लेश्येचे परिणाम यामुळे पुण्यास्त्रव आणि पुण्यबंध होतो. ॥११६॥

पुण्य-पापाच्या बंधास कारणभूत परिणामांचे स्वरूप -

मिछतं तह कसायासंजमजोगेहिं असुहलेसेहिं ।

बंधइ असुहं कम्मं जिणवयणपरम्मुहो जीवो ॥११७॥

मिथ्यात्वं तथा कषायासंयमयोगे: अशुभलेश्याभिः ।

बन्नाति अशुभं कर्म जिनवचन पराड्मुखो जीवः ॥११७॥

अन्यार्थ - (मिछत्तं तह कसायासंजमयोगेहिं असुहलेस्सेहिं)

मिथ्यात्व, कषाय, असंयम तसेच मन-वचन-काय योगांनी व अशुभ लेश्यांनी (जिणवयणपरम्मुहो जीवो) हा जीव जिनमार्गापासून भ्रष्ट होतो, पराड्मुख होतो आणि तो (असुहं कम्मं बंधइ) जीव अशुभ कर्म बांधतो.

भावार्थ - तत्त्वार्थाच्या श्रद्धानाने रहित भाव म्हणजे मिथ्यात्व आहे. क्रोधादिक विकार म्हणजे कषाय होत. परद्रव्याचे आसक्तिपूर्वक ग्रहण, त्यांचा त्याग न करण्याचे परिणाम हा असंयम आहे. याप्रमाणे इंद्रियांच्या विषयामध्ये प्रीति आणि जीवांच्या विराधनेचे भाव असंयमच आहेत. मनवचनकायेच्या निमित्ताने आत्मप्रदेशाचे कंपन हा योग आहे. हे भाव जेव्हा तीव्र कषायांनी प्रेरित असतात, तेव्हा कृष्ण-नील-कापोत या अशुभ लेश्या होतात. या तीव्र अशुभ परिणामांनी पापकर्माचा बंध होतो. पाप बांधणाऱ्या जीवाचा जिनवचनावर विश्यास नसतो. याचा अभिप्राय हा की, अन्यमताच्या श्रद्धानीला जर कदाचित् मंदकपाय व शुभ लेश्येच्या निमित्ताने पुण्याचा यदाकदाचित् बंधही होईल तरी त्यांची गणना पापामध्ये होते. जो जिनाच्या आज्ञानुसार प्रवृत्ती करतो त्यास कदाचित् पापही बांधेल तर तो पुण्यजीवाच्या पक्तीत मानण्यात येतो. मिथ्याहष्टी हा पापी जीव असतो व सम्यग्हष्टी पुण्यात्मा असतो. मिथ्याहष्टी आणि सम्यग्हष्टीमध्ये हे अंतर आहे. याप्रमाणे पापबंधाची कारणे जाणून घ्यावीत. ॥११७॥

याच्या विपरीत भाववाला जीव पुण्य बांधतो -

तविरिओ बंधइ सुहकम्मं भावसुद्धिमावण्णो ।

दुविहपयारं बंधइ संखेपेणेव वज्रियं ॥११८॥

तद्विपरीतः बन्नाति शुभकर्म भावशुद्धिमापनः ।

द्विविधप्रकारं बन्धाति संक्षेपेणैव कथितम् ॥११८॥

अन्वयार्थ - (भावसुद्विमावण्णो तविवरीओ सुहकम्मं बंधइ) भावशुद्विने संपत्र आत्मा या अशुभ पाप कर्माच्या विपरीत शुभ कर्म बांधतो. म्हणजे मिथ्यात्वरहित सम्यग्दृष्टी शुभकर्म बांधतो. (द्विविधप्रायं बंधइ) असे दोन प्रकारचे शुभाशुभ कर्म बांधतात. (संखेपेणैव वज्रियं) असे संक्षेपाने जिनेन्द्रांनी सांगितले आहे.

भावार्थ - यापूर्वी सांगितले आहे की, जिनवचनाची प्रतीती न करणारे मिथ्यादृष्टी जीव असतात. याउलट जिनाज्ञेवर विश्वास असणारे सम्यग्दृष्टी असतात. ते शुद्धभावास पोहोचलेले आहेत. म्हणून ते पुण्यकर्म बांधतात. कारण सम्यक्त्याच्या प्रभावाने असे उज्ज्चल परिणाम होतात की त्यामुळे मिथ्यात्वाने बांधल्या जाणारे कर्म, पापप्रकृतीचा त्यास सद्बाव नाही. कदाचित् कोणती तरी पापप्रकृति बांधली जाते तर त्याचा अनुभागही मंद असतो. तीव्र पापाचे फल देणारे कर्म बांधत नाही. यामुळे सम्यग्दृष्टी शुभकर्माचा बंध करणारा आहे. याप्रकारे अशुभ-शुभ कर्मबंधाचे विधान सर्वज्ञानी सांगितले आहे. ते समजून घेतले पाहिजे.

॥११८॥

हे मुने ! तू अशी भावना कर -

णाणावरणादीहिं य अदुहिं कम्मेहिं वेढिओ य अहं ।

डहिऊण इण्हि पयडमि अणंतणाणाइगुणचितां ॥११९॥

ज्ञानावरणादिमिश्र अष्टाभिः कर्मभिः वेष्टितश्चाहं ।

दग्ध्या इदानीं प्रगटयामि अणंतणाणाइ गुणचितां ॥११९॥

अन्वयार्थ - मुनी असे चिंतवन करतो. (अहं णाणावरणादीहिं य अदुहिं कम्मेहिं वेढिओ य) मी ज्ञानावरणादि आठ कर्मानी घेरलेला - वेढलेला आहे. (इण्हि डहिऊण) या आठ कर्माना जाळून भस्मसात् करतो व (अणंतणाणाइमुणचितां पयडमि) अनंत ज्ञानादि आत्मस्वरूपास प्रगट करतो.

भावार्थ - जेव्हा हा जीव आपणास कर्मांनी वेष्टिलेला मानतो. त्यामुळे अनंत ज्ञानादि गुण आच्छादित आहेत असे मानतो. तेव्हाच तो आठ कर्म नष्ट करण्याचा उद्यम करील. म्हणून कर्मबंध व त्याचा नाश करण्याचा उपदेश आहे. शुद्धात्म्याच्या ध्यानानेच कर्मांचा नाश होतो. म्हणून हा उपदेश आहे.

कर्म आठ आहेत. १ ज्ञानावरण २ दर्शनावरण ३ मोहनीय ४ अंतराय हे चार घातिकर्म असून जीवस्वभावास आच्छादन करतात. याचे पोटभेद ४७ आहेत. केवलज्ञानावरणाने अनंतज्ञान, केवल दर्शनावरणाने केवलदर्शन, मोहनीयाच्या उदयाने अनंतसुख आच्छादित होतात. प्रगट होत नाहीत. अंतरायाने अनंतवीर्य प्रगट होत नाही. म्हणून या घातिकर्मांचा नाश करणे आवश्यक आहे. चार अघातिकर्म आहेत. त्या कारणाने अव्याबाधत्व, अगुरुलघुत्व, सूक्ष्मत्व व अवगाहनत्व गुण प्रगट होत नाहीत. या अघातिकर्मांच्या उत्तर प्रकृती १०९ आहेत. घातिकर्मांचा नाश झाला असताना अघातिकर्मांचा स्वयमेव नाश होतो, असे समजावे. ॥११९॥

कर्मनाशासाठी उपाय सांगतात -

सीलसहस्रद्वारस चउरासीगुणगणाण लक्खाइं ।

भावहि अणुदिणु णिहिलं असप्तलावेण किं बहुणा ॥१२०॥

शीलसहस्राष्टादशचतुरशीतिगुणगणानां लक्षाणि ।

भावहि अनुदिनं निखिलं असत्प्लापेन किं बहुना ॥१२०॥

अन्वयार्थ - (सीलसहस्राद्वारस) शीलाचे अठरा हजार भेद आहेत. (चऊरासी गुणगणाणं लक्खाइं) आणि उत्तरगुण चौच्यांशी लाख आहेत. (अणुदिणु णिहिलं भावहि) या सर्वांना तू प्रतिदिन भाव (असत्प्लावेण किं बहुणा) फार असत्य प्रलापरूप निरर्थक वचन काय प्रयोजनभूत आहे?

भावार्थ - आत्मा - जीव नामक पदार्थ अनंतगुण स्वरूप आहे. संक्षेपाने त्याची दोन प्रकार परिणती आहे. एक स्वाभाविक व दुसरी

विभावरूप. शुद्धज्ञान-दर्शनमय चेतनापरिणाम स्वाभाविक आहे. कर्मनिमित्तक भाव विभावपरिणती आहे. ते प्रधानरूपाने मोहोदयाने झालेले आहेत. संक्षेपाने तेच मोह (मिथ्यात्व) रागद्वेष परिणती आहे. त्याचे विस्ताराने अनेक भेद आहेत. अन्य कर्माच्या उदयाने विभाव होतात. त्यात पौरुषाची प्रधानता नाही. म्हणून उपदेशामध्ये त्यांची गौणता असते. संसार-कर्मबंधास कारण एकमात्र मोहनीय कर्माच्या उदयाने होणारे भावच आहेत. अन्य कर्मनिमित्तक विभाव बंधास कारण नाहीत. शील व उत्तरगुण स्वभावविभाव परिणतीच्या भेदाने भेदरूपाने सांगितले आहेत.

शीलाची प्ररूपणा दोन प्रकाराने होते. एक तर - परद्रव्य या भेदाच्या अपेक्षेने व दुसरे स्त्रीसंसर्गाच्या अपेक्षेने. परद्रव्याचा संसर्ग मन-वचन-कायेने आणि कृत-कारित-अनुमोदनेने करू नये. यांचा देहोचा गुणाकाराने नव विकल्प होतात - आहार, भय, मैथुन या चार संज्ञा आहेत. यामुळे परद्रव्यासह संसर्ग होतो. नवास चारने गुणले म्हणजे छत्तीस होतात. पाच इंद्रियद्वारा परद्रव्याचा संसर्ग होतो. छत्तीसला पाचने गुणा केल्याने एकशे ऐंशी होतात. पृथ्वी-अप-तेज-वायु, प्रत्येक, साधारण हे एकेन्द्रियाचे व द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय चतुरिन्द्रिय व पंचेन्द्रिय अशा दहा भेद रूप जीवांचा संसर्ग. यांची हिंसारूप परिणाम विभावरूप आहेत ते न करणे. याप्रमाणे १८० ला दहाने गुणले असता अठराशे होतात. क्रोधादिक कषाय आणि असंयम परिणामांनी परद्रव्यसंबंधी विभाव परिणाम होतात. त्यांचा अभाव म्हणजे दशधर्म आहे. त्यांनी १८०० ला गुणले अठरा हजार भेद होतात. असे परद्रव्याचा संसर्ग कुशीलाचे अभावरूप शीलाचे अठरा हजार भेद होतात. यांच्या पालनाने ब्रह्मचर्य निर्दोष पाळले जाते. ब्रह्म म्हणजे आत्मा आत्म्यामध्ये प्रवर्तन व रमणे यास ब्रह्मचर्य म्हणतात.

स्त्रीच्या संसर्गाच्या अपेक्षेने शीलाचे अठरा हजार विकल्प येणेप्रमाणे - स्त्री दोन प्रकारची. अचेतन स्त्री, काष्ट, पाषाण व लेप (चित्रात) हे तीन, यांचा मन व कायेने संसर्ग होणे (येथे वचन नाही म्हणून दोनने

गुणले असता सहा होतात. कृतकारित व अनुमोदना यांनी गुणले असता अठरा होतात. पाच इंद्रियाने गुणा केल्याने नव्वद होतात. द्रव्य व भावाने गुणा केल्याने एकशे ऐंशी होतात. त्यास क्रोध-मान-माया-लोभ या चार कषायाने गुणले तर ७२० विकल्प होतात.

चेतन स्त्री देवी, मनुष्यिनी, तिर्यचिणी अशा तीन प्रकारची; त्यास मनवचनकायेने गुणले तर नऊ विकल्प होतात. त्यास कृतकारित अनुमोदनेने गुणून २७ भेद होतात. यास पाच इंद्रियांना गुणले असता १३५ विकल्प होतात. त्यास द्रव्य-भावाने गुणा केले म्हणजे २७० भेद होतात. यास चार संज्ञाने गुणले म्हणजे १०८० विकल्प होतात. यास अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यानावरण, प्रत्याख्यानावरण व संज्वलन क्रोध-मान-माया-लोभ या सोळाने गुणले तर याप्रमाणे १७२८० विकल्प होतात. त्यामध्ये अचेतन स्त्रीचे ७२० मिळविल्यानंतर १८००० होतात. असे स्त्रीसंगंगने अठरा हजार दोष संभवतात. ते कुशील आहेत. यांचा अभावसूप १८००० हजार शील उत्तरगुण आहेत.

* अचेतन स्त्री काष्ठपाषाणचित्रास, मनकायाकृत, आदि तीन इंद्रिये, द्रव्य भाव, चार कषाय

$$3 \times 2 \times 3 \times 5 \times 2 \times 4 = 720$$

चेतन स्त्री देवी मनुष्यिनी तिर्यचिणी

मनवचनकाय, कृतादि, पाच इंद्रिये, द्रव्यभाव, चार संज्ञा, अनंतानुबंधी आदि १६ कषाय

$$3 \times 3 \times 3 \times 5 \times 2 \times 4 \times 16 = 17280$$

18000

चौच्यांशी लाख उत्तरगुण येणेप्रमाणे -

बाह्य कारणाच्या अपेक्षेने आत्म्याच्या विभाव परिणामाचे भेद

होतात. ते विभाव १ हिंसा २ अनृत ३ स्तेव ४ अब्रद्य व ५ परिग्रह ६ क्रोध ७ मान ८ माया + ९ लोभ १० भय ११ जुगुसा १२ अरति १३ शोक १४ मनदुष्टता १५ वचनदुष्टता १६ कायदुष्टता १७ मिथ्यात्व १८ प्रमाद १९ पैशून्य २० अज्ञान २१ इंद्रियाचे विषयग्रहण त्यास अतिक्रम, व्यतिक्रम अतिचार व अनाचार या चारसे गुणले तर ८४ विकल्प होतात. पृथ्वी-अप-तेज-वायु-प्रत्येक साधारण असे एकेंद्रियाचे ६+३ तीन विकलेन्द्रिय (द्विंद्रिय, त्रींद्रिय, चतुरिंद्रिय) १० पंचेंद्रिय अशा दहा भेदाने यांचा परस्पर आरंभाने घात होतो. यांचा गुणाकार ८४०० होतो. यात दहा शील विराधनेच्या विकल्पाने गुणले असता ८४ हजार विकल्प होतात. या दहाची नावे येणेप्रमाणे - १ स्त्रीसंसर्ग २ पुष्टरसभोजन ३ गंधमात्यग्रहण ४ सुंदर शयनासनग्रहण ५ भूषण मंडन ६ गीतवादित्र प्रसंग ७ धनाचे संप्रयोजन ८ कुशीलसेवन ९ राजसेवा १० रात्रिसंचार हे दहा शील विराधना आहेत. यास आलोचनेचे दहा भेद यास गुणले असता आठ लाख चाळीसहजार विकल्प होतात व प्रायश्चित्ताच्या १० भेदांनी गुणले असता ८४ लाख होतात. हे सर्व दोषांचे विकल्प आहेत. यांच्या अभावाने गुण होतात. त्यांची भावना भावावी. चिंतन व अभ्यास करावा. त्याचा प्राप्तीचा भरसक उपाय करावा.

आचार्य सांगतात की वारंवार फार वचन प्रलापाने लाभ तो कोणता ? त्याने लाभ तर काहीच नाही. आत्मभावाच्या प्रवृत्तीचे व्यवहाराने जे भेद होतात, त्यास गुण म्हणतात. त्याची भावना नित्य करावी. येथे हे आणखी विशेष समजून घ्यावे की, गुणस्थान १४ आहेत. त्या परिपार्टीने गुणदोषांचा विचार होतो. मिथ्यात्व सासादन व मिश्र या तिहीमध्ये तर विभावपरिणती आहे. त्यामध्ये तर गुणांचा विचारच नाही. अविरत, देशविरत इत्यादि गुणस्थानात एकदेश सम्यक्त्व आणि तीव्र रागद्वेषाचा अभाव हा गुण आहे. अविरत गुणस्थानात अनंतानुबंधी चौकडीचा अभाव हा गुण, एकदेश सम्यक्त्व तीव्र कपायाचा अभावरूप गुण आहे. देशविरत गुणस्थानामध्ये एकदेश संयम व्रते असतात. प्रमत्तविरत सहाव्या गुणस्थानात सामायिकचारित्राचा अंशभाग

असतो कारण पापविषयक रागद्वेष तर तेथे नाहीतच. परंतु धर्मसंबंधी राग आहे. रागद्वेषाच्या अभावाला सामायिक म्हणतात. म्हणून तेथे सामायिकाचा एकदेश सांगितला आहे. येथे स्वरूप रमणतेमध्ये क्रियाकांड विषयक प्रमाद असल्याने त्यास प्रमत्त म्हटले आहे. अप्रमत्तविरत सातव्या गुणस्थानामध्ये स्वरूप साधनेत प्रमाद नाही. परंतु स्वरूपसाधनेचा राग प्रगट आहे. म्हणून तेथेही सामायिकाचा एकदेश आहे. अपूर्वकरण - अनिवृत्तिकरणामध्ये रागादि कषाय व्यक्त नाहीत. अव्यक्त कषायांचा सद्भाव आहे. म्हणून तेथे सामायिक चारित्राची पूर्णता सांगितलेली आहे. सूक्ष्मसांपराय दहाव्या गुणस्थानामध्ये अव्यक्त सूक्ष्म लोभ बाकी आहे म्हणून त्यांचे नावच सूक्ष्म सांपराय आहे. उपशांतमोह व क्षीणमोह या गुणस्थानात कषायांचा अभाव आहे. म्हणून तेथे जसा आत्म्याचा शुद्ध स्वभाव आहे तसाच अनुभव आहे. म्हणून तेथे यथाख्यात चारित्र आहे. मोहकर्माच्या अभावाच्या अपेक्षेने येथेच उत्तरगुणांची पूर्णता आहे. परंतु अनंतचतुष्टयाची प्राप्ती नाही. ते घातिकर्माचा नाश झाल्यानंतर तेराव्या सयोगकेवली नामक गुणस्थानात प्रगट होतात. त्यामध्ये काही योगाची प्रवृत्ती आहे. परंतु चौदाव्या अयोग केवली गुणस्थानात त्याचाही अभाव आहे. योगाची प्रवृत्ती नसल्यामुळे म्हणून तेथे ८४ लाख उत्तरगुणांची पूर्णता सांगण्यात आली आहे. याप्रमाणे गुणस्थानाच्या अपेक्षेने उत्तरगुणांची व्यवस्था जाणावी. हे भेद बाह्य अपेक्षेने आहेत. अंतरंग अपेक्षेने विचार केला तर त्याचे असंख्यात लोकप्रमाण विकल्प होतात; असे जाणावे.

॥ १२० ॥

विकल्पातीत होऊन ध्यान करण्याचा उपदेश -

झायहि धर्मं सुकं अदृ रउदं च झाण मुतूण ।

रुद्दु झाइयाईं इमेण जीवेण चिरकालं ॥१२१॥

ध्यायस्व धर्म्यं शुक्लं आर्तं रौद्रं च ध्यानं मुक्त्वा ।

रौद्रार्तं ध्याते अनेन जीवेन चिरकालं ॥१२१॥

अन्वयार्थ - हे मुनिवर ! (अदृ रउदं च झाण मुतूण) तू आर्त

आणि रौद्रध्यानाचा त्याग करून (धर्मं सुकं ज्ञायहि) धर्म व शुक्लध्यान तेवढे कर. (इमेण जीवेण रुदृचिरकालं ज्ञाइयाहिं) या जीवाने अनादि काळापासून आर्तध्यान आणि रौद्रध्यानच केले आहे.

भावार्थ - आर्त आणि रौद्रध्यान अशुभ आहेत; संसाराचे कारण आहेत. या जीवाने ही दोन अशुभध्याने उपदेश न मिळताही साधन केली आहेत. म्हणून त्यांना सोडण्याचा उपदेश आहे. धर्म्य व शुक्ल ही दोन ध्याने स्वर्ग मोक्षास कारण आहेत. यांचे साधन आजपावेतो कधीही केलेले नाही. म्हणून आचार्य ह्या दोन ध्यानाचा उपदेश देतात. ध्यानाचे लक्षण तत्त्वार्थसूत्रामध्ये 'एकाग्रं चिंतानिरोधं' हे सांगितलेले आहे. 'धर्म्यध्यानात तर धर्मानुराग आहे. मोक्षमार्गास कारणभूत धर्मध्यानामध्ये रागसहित एकाग्रं चिंतानिरोधं असतो. म्हणून या शुभरागाने पुण्यबंध ही होतो. आणि विशुद्ध भावाने पाप कर्माची निर्जरा होते. आठ, नऊ व दहाव्या गुणस्थानामध्ये शुक्लध्यान असते. तेथे तर राग अव्यक्त अबुद्धिपूर्वक आहे. तेथे अनुभव आहे. उपयोग निर्मल शुद्ध आहे. म्हणून त्यास शुक्लध्यान नाव आहे. अकराचे वर गुणस्थानामध्ये रागकषायांचा अभावच आहे. म्हणून सर्वथा शुद्ध आहे. तेथे शुक्लध्यानच होते हे ठीकच आहे. तेथे एवढी आणखी विशेषता आहे की, एका ज्ञेयामध्ये उपयोगाची एकाग्रता रूप ध्यानाचा उत्कृष्ट काल एक अंतमुहूर्त मात्र आहे. ती चिंता क्षायोपशमिक असल्याने तेराव्या व चौदाव्या गुणांत क्षायोपशमिक ज्ञान नाही म्हणून ध्यान नाही. परंतु कर्मनिर्जरा होत आहे म्हणून त्यास कारणभूत ध्यानाचा तेथे उपचार आहे. ॥१२९॥

जे के वि दव्यसवणा इंदियसुहआउला ण छिंदंति ।

छिंदंति भावसवणा ज्ञाणकुढारेहिं भवरूकर्खं ॥१२२॥

ये केऽपि द्रव्यश्रमणा इंद्रियसुखाकुला ण छिंदन्ति ।

छिन्दन्ति भावश्रमणा ध्यानकुठारैः भववृक्षम् ॥१२२॥

१. हे वर्णन व्यवहार धर्मध्यानाचे अपेक्षेने आहे. सातव्यामध्ये निर्विकल्प धर्मध्यान व शुद्धोपयोग असतो. कषायांचे व्यक्त वेदन नसते.

अन्वयार्थ - (ये के अपि दब्सवणा) जे कोणी द्रव्यलिंगी श्रमण आहेत ते (इंद्रियसुहआऊला) इंद्रिय सुखाने व्याकूळ आहेत म्हणून (भवरुक्खं ण छिंदंति) संसारवृक्षाचा छेद करत नाहीत. (भावसवणा झाणकुढारेहिं भवरुक्खं छिंदंति) परंतु भावलिंगी साधू मात्र संसारवृक्षाचा छेद करतात.

जे मुनी द्रव्यलिंग (बाह्यतः जिनलिंग) तर धारण करतात परंतु त्यांना आत्मोत्थ अतीन्द्रिय सुखाचा अनुभव नाही. म्हणून इहलोकी व परलोकी इंद्रियसुखाचीच वांछा करतात, तपश्चरणादि करतात तेही याच अभिलाषेने करतात. त्यांना धर्म्य व शुक्लध्यान कसे असेल ? असतच नाही. ज्यांना आत्मोत्थ सुखाचा परमानंदाचा स्वाद आहे त्यांना तर इंद्रियसुख आकुलतास्वरूप असल्याने दुःखरूपच वाटते. परमार्थ सुखाचे कारण धर्म्यध्यान आणि शुक्लध्यान आहे. त्या ध्यानाने कर्मनिर्जरा करून संसारवृक्ष ध्यानकुहांडीने छेदतात. म्हणून भावलिंगपूर्वक ध्यानाचा अभ्यास करावा. ॥ १२२ ॥

दृष्टांताने समर्थन करतात -

जह दीवो गव्भहरे मारुयबाहाविवज्जिओ जलइ ।

तह रायाणिलरहिओ झाणपईवो वि पञ्चलइ ॥ १२३ ॥

यथा दीपः गर्भगृहे मारुतबाधाविवर्जितः ज्वलति ।

तथा रागानिलरहितः ध्यानप्रदीपोऽपि ज्वलति ॥ १२३ ॥

अन्वयार्थ - (जह दीवो गव्भहरे मारुयबाहाविवज्जिओ जलइ) ज्याप्रमाणे दीपक गर्भगृहामध्ये वाच्याची बाधा नसते म्हणून जळत राहतो (तह रायाणिलरहिओ झाणपईवो वि पञ्चलइ) त्याचप्रमाणे रागरूप वारा नसेल तर हा ध्यानरूपी दीपक सारखा तेवत राहतो.

भावार्थ - मागील गाथेत सांगितलेच आहे की, ज्याचे चित्त इंद्रियसुखाच्या अभिलाषेने व्याकूळ आहे त्यांना धर्म्य व शुक्ल ही शुभ ध्याने नसतात. त्यासाठी येथे दीपकाचा दृष्टांत दिला आहे. इंद्रिय

सुखाचा राग ही बाधा असून त्यामुळे तेथे ध्यानरूपी अग्री तेवत नाही; विझतो. ज्यांना रागरूप वाच्याची बाधा नाही त्यांचा ध्यानदीपक तेवतच असतो. विझत नाही. ॥ १२३ ॥

ध्यानामध्ये शुद्ध आत्मा परमार्थाने ध्येय आहे. त्या स्वरूपाच्या आराधनेमध्ये पाच परमेष्ठी प्रमुख आहेत. त्यांचे ध्यान करावे -

ज्ञायहि पंच वि गुरवे मंगलचउसरणलोयपरियरिए ।

णरसुरखेयरमहिए आराहणणायगे वीरे ॥ १२४ ॥

ध्यायस्व पंचापि गुरुन् मंगलचतुश्चरणलोकपरिकरितान् ।

नरसुरखेचरमहितान् आराधनानायकान् वीरान् ॥ १२४ ॥

अन्वयार्थ - (ज्ञायह पंच वि गुरवे) तूं पाच गुरुंचे पाच परमेष्ठीचे ध्यान कर ! येथे अपि पद आहे ते शुद्धात्मस्वरूपाचे ध्यानसूचक आहे. पंच परमेष्ठी हे (मंगलचउसरणलोयपरियरिए) मंगल चतुष्क आहेत. अरिहंत, सिद्ध, साधू आणि केवलीप्रणीत धर्म हे चार मंगल आहेत. पापनाशक व सुखदायक आहेत. हेच चार शरणभूत आहेत व हेच चार लोकोत्तमही आहेत. १ आणि ते पंचगुरु (णरसुरखेचरमहिए) मानव, देव व विद्याधरांनाही पूजनीय आहेत. (आराहणणायगे वीरे) हे आराधनेचे प्रमुख नायक आहेत. कर्मशत्रूंना जिंकण्यास महान् शूरवीर आहेत.

भावार्थ - येथे पाच परमेष्ठीचे ध्यान करण्यास सांगितले आहे. ध्यानामध्ये जे मंगलचतुष्क सांगितले आहेत ते हेच आहेत. शरणचतुष्कही आणि लोकोत्तम चारही तेच आहेत. यांना सोडून अन्य काहीच मंगल नाही; शरण नाही व लोकोत्तम नाहीत. चार आराधनेचे नायक प्रमुख हेच चार आहेत. कर्मशत्रूंना जिंकणारे महान् शूरवीर आहेत. म्हणून यांचे ध्यान करावे. त्याकारणाने शुद्ध स्वरूपाची प्राप्ती होते. म्हणून हा उपदेश आहे. ॥ १२४ ॥

ध्यान म्हणजे क्षायोपमिक उपयोगाची एकाग्रता आहे. ज्ञानस्वरूपाची अनुभूति करावी.

णाणमयविमलसीयलसलिलं पाऊण भविय भावेण ।

वाहिजरमरणवेयणडाहविमुक्ता सिवा होंति ॥१२५॥

ज्ञानमयविमलशीतलसलिलं प्राप्य भव्या भावेन ।

व्याधिजरामरणवेदनादाहविमुक्ताः शिवाः भवन्ति ॥१२५॥

अन्वयार्थ - (भविय णाणमयविमलसीयलसलिलं भावेण पाऊण)

भव्य ! जीवभाव हेच ज्ञानमय निर्मल शीतल जल प्राप्त करून, पीऊन (वाहिजरमरणवेयणडाहविमुक्ताः सिवा होंति) ते व्याधि, म्हातारपण, मरण व वेदनादाहापासून मुक्त होऊन शिक्खस्त्रप परमानंदमय होतात.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे निर्मल व शीतल जल प्याल्याने पित्ताचा दाह आदि रोग नाहीसे होऊन बरे वाटते तसेच हे आत्मज्ञान रागादि मलाने रहित आहे म्हणून विमल आहे, जरामरणाच्या वेदना नाहीसे करते म्हणून शमसुखाने शीतल आहे. त्या आत्मभावेने ते ज्ञानजल रुचि श्रद्धा व प्रतीतीने प्याले तर म्हातारपण - मरणाचे कष्ट-दुःख नाहीसे होते. संसारापासून मुक्त होऊन परमानंदाची प्राप्ती होते. ॥१२५॥

ज्ञानाग्रीने संसाराचे मूळ कारण आठ कर्म जाळून भस्मसात् झाले तर पुनश्च संसाराचा ससेमिरा समाप्त होतो -

जह बीयम्मि य दड्ढे ण वि रोहइ अंकुरो य महिवीटे ।

तह कम्मबीयदड्ढे भवंकुरो भावसमणाणं ॥१२६॥

यथा बीजे च दग्धे नाऽपि रोहति अंकुरश्च महीपीटे ।

तह कर्मबीजदग्धे भवंकुरो भावश्रमणानाम् ॥१२६॥

अन्वयार्थ - (जह बीयम्मि य दड्ढे) जसे बीज जाळून दग्ध झाले असता (अंकुरो य महीपीटे नाऽपि रोहइ) ते बीज या भूतलावर पुनः अंकुरत नाही. तद्वत् (तह कम्मबीजदड्ढे) संसाराचे बीज आठ कर्म जाळून भस्मसात् झाले असताना (भावश्रमणाणं भवंकुरो ण वि रोहइ) भावलिंगी साधूंचा भवांकुर पुनः फुटत नाही. वाढत नाही.

भावार्थ - संसाराचे बीज ज्ञानावरणादि आठ कर्म आहेत. भावलिंगी साधूच्या ध्यानाग्रीने त्या कर्माचा नाश होतो. जर बीज जळून अंकुरण्याच्या क्षमतेने रहित झाले तर अंकुर फुटतील कसे ? म्हणून भावलिंगी साधू होऊन धर्म व शुक्र या ध्यानाग्रीने कर्माचा क्षय करणे उचित आहे. जर सर्वथा कोणी एकांती असे म्हणेल की, अनादि कर्माचा नाश होत नाही त्याचा येथे निषेध आहे. बीज अनादि असेल तरीही एकवेळ जर दग्ध झाले तर पुनः अंकुरत नाही. तसे जाणावे. ॥१२६॥

भावसमणो वि पावइ सुक्खाइं दुक्खाइं दब्बसमणो य ।

इय णाऊं गुणदोसे भावेण य संजुदो होइ ॥१२७॥

भावश्रमणोऽपि प्राप्नोति सुखानि दुःखानि द्रव्यश्रमणश्च ।

इति ज्ञात्वा गुणदोषान् भावेन च संयुतः भव ॥१२७॥

अन्वयार्थ - (भावसमणो वि सुक्खाइं पावइ) भावलिंगी साधू सुख प्राप्त करतो. (य दब्बसमणो दुक्खाइं) द्रव्यलिंगी साधू दुःखेच प्राप्त करतो. (इय गुणदोसे णाऊं) याप्रमाणे गुणदोष जाणून (भावेण य संजुदो होह) हे भव्यात्मन् भावशुद्धतेने संपन्न हो !

भावार्थ - भावश्रमण सम्यग्दर्शनसंपन्न असतो व संसाराचा अभाव करून अनंत सुख प्राप्त करतो. द्रव्यलिंगी साधू मिथ्यादर्शनाने सहित असतो, तो संसाराचा नाश करत नाही व संसारदुःखेच भोगतो. तो संसाराचा अभाव करू शकत नाही. म्हणून दुःख त्याचा पिच्छा सोडत नाही. असे गुणदोष जाणून भावलिंग प्राप्त करावे; हा उपदेश आहे. ॥१२७॥

तित्थयरगणहराइं अभ्युदयपरंपराइं, सोक्खाइं ।

पावंति भावसहिता संखेवि जिणेहिं वज्रियं ॥१२८॥

तीर्थकरगणधरादीनि अभ्युदयपरंपराणि सौख्यानि ।

प्राप्नुवन्ति भावसहिता संक्षेपेन जिनैर्भणितम् ॥१२८॥

अन्वयार्थ - (भावसहिया तित्यरगणहराइ अबुदयपरंपराइं सोक्षयानि पावंति) भाव विशुद्धीने सहित श्रमण अभ्युदयसहित तीर्थकर गणधरादि श्रेष्ठ पद व सुखे प्राप्त करतात (संखेवि जिणेहिं वज्ञरियं) असे जिनेन्द्र प्रभूनी संक्षेपाने सांगितलेले आहे.

भावार्थ - तीर्थकर, गणधर, चक्रवर्ती आदि पदे व सुखे महान् अभ्युदयरूप आहेत. ते भावलिंगी सम्यग्दृष्टी साधूच प्राप्त करतात. हा जिनेन्द्राचा संक्षेपाने उपदेश आहे. म्हणून भावलिंगी साधू व्हावे. ॥१२८॥

भावलिंगी देवादिकांची ऋद्धि आदी पाहून विचलित होत नाहीत - इडूटिमतुलं विजव्यि किणरकिंपुरिसअमरखेयरेहिं ।

तेहिं वि ण जाइ मोहं जिणभावणभाविओ धीरो ॥१२९॥

ऋद्धिमतुलं विकुर्वद्धिः किन्नरकिंपुरुषअमरखचरैः ।

तैरपि न याति मोहं जिनभावनाभावितो वीरः ॥१२९॥

अन्वयार्थ - (अतुलं इडूं विजव्यि किणरकिंपुरिसअमरखेचरेहिं तैः अपि) अतुलऋद्धीची विक्रिया करणाऱ्या किन्नर, किंपुरुषदेव, कल्पवासी देव आणि विद्याधरांनी सुद्धा विचलित करण्याचा यत्न केला असताना (जिणभावणाभाविओ धीरो मोहं ण जाइ) जिनभावनेने शुद्ध श्रमण दृढतेने स्थित राहतो. त्यास ऋद्धीचा मोह ठगवू शकत नाही.

भावार्थ - भावलिंगी मुनीवरांना एकमात्र मोक्षाची भावना व आस्था आहे. जेथे त्यांना देवांची ऋद्धि विक्रिया भुरळ पाडू शकत नाही तेथे विनाशिक व अत्यल्प सारभूत मानव व देवांचे सुख मोह कसा उत्पन्न करतील ? अर्थात् करणार नाहीत. ॥१२९॥

ते धण्णा ताण णमो दंसणवरणाणचरणसुद्धाणं ।

भावसहियाण णिञ्चं तिविहेण पणद्वमायाणं ॥१३०॥

ते धन्याः तेष्यः नमो दर्शनवरज्ञानचरणशुद्धानाम् ।

भावसहितानां नित्यं त्रिविधेन प्रणष्टमायानाम् ॥१३०॥

अन्वयार्थ - आचार्य संगतात की (ते धण्णा ताण णमो) ते धन्य आहेत ! त्यांना नमस्कार असो. ते कसे आहेत ? (भावसहियाणं दंसणवरणाणचरणसुद्धाणं पणटुमायाणं) भावसहित आहेत. दर्शन, थ्रेष्ठ ज्ञान व चारित्राने शुद्ध आहेत, मायारहित आहेत. (निविहेण णमो) त्यांना मनवचनकायपूर्वक नमस्कार असो.

भावार्थ - जे सम्यग्दर्शन संपन्न आहेत. म्हणून त्यांना संसारातील चक्रवर्तीचे सुखेही, ऋद्धीही, मोह उत्पन्न करू शकत नाहीत. नाशवंत वैभव त्यांना भुरळ पाडू शकत नाही. ॥ १३० ॥

जेथे ऋद्धीची वांछा नाही तेथे अन्य वैभवाची काय कथा ?

किं पुण गच्छइ मोहं णरसुरसोक्खाण अप्साराणं ।

जाणंतो पसंतो चिंततो मोक्खं मुणिधवलो ॥ १३१ ॥

किं पुनः गच्छति मोहं नरसुरसौख्यानां अल्पसारानाम् ।

जानन् पश्यन् चिंतयन् मोक्षं मुनिधवलः ॥

अन्वयार्थ - (मोक्खं जाणंतो पसंतो चिंततो मुणिधवलो) मोक्षास जाणणारा, प्रतीती करणारा, चिंतन करणारा भावलिंगी मुनी (अप्साराणं णरसुरसुक्खं) अल्प सारभूत अशा मनुष्यदेवांच्या सुखाच्या व्यामोहात अडकून (कि पुण मोहं गच्छइ) तो पुनश्च मोहाने ग्रस्त व त्रस्त होईल कां ? अर्थात् होणार नाही.

भावार्थ - भावलिंगी मुनीवरांना एकमात्र मोक्षाची भावना व आस्था आहे. जेथे त्यांना देवांची ऋद्धि व विक्रिया भुरळ पाडू शकत नाही तेथे विनाशिक व अत्यल्प सारभूत मानव व देवांचे सुख मोह कसा उत्पन्न करील ? अर्थात् करणार नाही. ॥ १३२ ॥

म्हातारपण येत नाही तो पावेतो आत्महित करा -

उत्थरइ जा ण जरओ रोयगी जा ण डहइ देहजडिं ।

इंदियबलं ण वियलइ ताव तुमं कुणहि अप्सहियं ॥ १३२ ॥

आक्रमते यावन्न जरा रोगाग्निर्यावन्न दहति देहकुटिम् ।

इंद्रियबलं न विगलति तावत् त्वं कुरु आत्महितम् ॥१३२॥

अन्वयार्थ - हे आत्मन् ! (जा ण जरओ उत्थरइ) जो पावेतो म्हातारपण आक्रमण करत नाही, (रोगग्नी जा ण डहइ देहकुडिं) जोपावेतो रोगरूपी अग्नी देहकुटीला जाळत नाही; (इंद्रियबलं ण वियलइ) इंद्रियांची ताकद कमी होऊन गळत नाही; (ताव तुमं कुणहि अप्पहियं) तोपावेतो तू आत्महित साधून घे.

भावार्थ - वृद्धदशेमध्ये शरीर रोगाने जर्जर होते, इंद्रिये शिथिल होतात. तेव्हा शरीरकार्यही ठीक पार पडत नाहीत, रोगाने आक्रमण केल्यामुळे रोग देहकुडी जाळतात. म्हणून तेव्हा परलोकसंबंधी तपश्चरणादिक, ज्ञानाभ्यास, स्वरूपानुभवन इत्यादि कसे होतील ? म्हणून म्हातारपण येत नाही तोवर आत्महित करून घ्या. हा आचार्यांचा उपदेश आहे. ॥१३२॥

अहिंसा धर्माचा उपदेश -

छज्जीव षडायदणं णिंचं मणवयणकायजोएहिं ।

कुरु दय परिहर मुनिवर ! भावि अपुबं महासत्तम् ॥१३३॥

षड्जीवान् षडायतनं नित्यं मनवचनकाययोगैः ।

कुरु दयां परिहर मुनिवर ! भावय अपूर्वं महासत्त्वम् ॥१३३॥

अन्वयार्थ - (मुनिवर !) हे मुनिवर ! (छज्जीवं षडायदणं मणवयणकायजोगेहिं णिंचं दय कुरु) षट्कायजीवावर दया कर. सहा अनायतनांना मनवचनकायेने (परिहर) सोड. (अपुबं महासत्तं भावि) आणि आतापर्यंत कधीही न अनुभवलेल्या महासत्त्वाची - सर्व जीवामध्ये व्यापक ज्ञायक भावाची, चैतन्याची भावना कर.

भावार्थ - अनादिकाळापासून या जीवाने आपल्या चेतनास्वरूपास जाणले नाही, त्याची रुची-प्रतीती केली नाही. त्यामुळे षट्काय जीवांची विराधना केली आहे. म्हणून आता हा उपदेश आहे की, आत्म्याच्या

चैतन्यस्वभावास जाणून त्याची प्रतीती कर व सर्व प्राणिमात्रामध्ये तोच वेतनमात्र ज्ञायक परमात्मा आहे हे जाणून जीवमात्रावर दया कर. अनादि काळापासून आप्त, आगम, पदार्थ यांचे व यांची सेवा करणाऱ्यास तू जाणलं नाहीस. म्हणून अदेवादिक सहा अनायतनाचे मोक्षमार्गामध्ये काही प्रयोजन नाही तरीही त्यांना चांगले मानून त्यामध्ये गुंतून राहिलास. म्हणून सहा अनायतनांच्या त्यागाचा उपदेश आहे. जीवस्वरूपास यथार्थ प्रतीत करणाऱ्या महान् धर्मनिष्ठांना समजून घेतले नाहीस. म्हणून आतां त्यांची भावना कर हा उपदेश आहे. ॥१३३॥

जीवाचे आणि उपदेशक पंचपरमेष्ठीचे स्वरूप न जाणल्यामुळे सचित्त जीवाचा आहार केला -

दसविहपाणायारो अणंतभवसायरे भमंतेण ।

भोयसुहकारणटुं कदो य तिविहेण सयलजीवाणं ॥१३४॥

दशविधप्राणाहारः अनंतभवसागरे भ्रमता ।

भोगसुखकारणार्थं कृतश्च त्रिविधेन सयलजीवानाम् ॥१३४॥

अन्वयार्थ - हे भव्यात्मन् (अणंतभवसायरे भमंतेण) या अनंत भवसमुद्रामध्ये भ्रमण करता करता तू (भोयसुहकारणटुं) भोगसुखाची प्राप्ती व्हावी या प्रयोजनाने (सयलजीवाणं दसविहपाणायारो तिविहेण) त्रस-स्थावर आदि सर्व प्राण्यांच्या दहा प्राण्यांचा आहार मन-वचन-कायपूर्वक त्रिकरणाने (कदो) केलास.

भावार्थ - अनादिकाळापासून जिनमताचा उपदेश ग्रहण न केल्याकारणाने तू त्रस-स्थावर जीवांच्या दहा प्राणांचा आहार केलास. म्हणून आता तरी जीवाचे स्वरूप समजून घेवून जीवांच्या दयेचे पालन कर. भोगांची अभिलाषा ठेवू नकोस हा उपदेश आहे. ॥१३४॥

हिसेमुळे संसारामध्ये भ्रमण करून दुःख प्राप्त केलेस -

पाणिवहेहिं महाजस ! चऊरासीलक्खजोणिमज्जाम्मि ।

उपज्ञंत मरंतो पत्तो सि णिरंतरं दुक्खं ॥१३५॥

प्राणिवधैः महायश ! चतुरशीतिलक्षयोनिमध्ये ।

उत्पद्मानः प्रियमाणः प्राप्तोऽसि निरंतरं दुक्खं ॥१३५॥

अन्वयार्थ - (महायश !) हे महायश मुने ! (प्राणिवहेहि चऊरासीलक्ख-जोणीमज्जम्भ) तू प्राणिवधाच्या कारणाने चौच्यांशी लाख योनिमध्ये (उपज्ञंतं मरंतं णिरंतर दुक्खं पत्तो सि) उत्पन्न होत असतानाही आणि मरण पावतानाही निरंतर दुःख-दुःखच-प्राप्त केलेस.

भावार्थ - जिनमताचा उपदेश प्राप्त न झाल्यामुळे जीवहिंसेने हा प्राणी चौच्यांशी लाख योनिमध्ये उत्पन्नही झाला आणि मरणही पावला ! हिंसेने कर्मबंध होतो. कर्माच्या उदयाने जन्ममरणरूप संसारपरंपरा चालू राहते. याप्रमाणे तो जन्ममरणाचे दुःख सहन करतो; म्हणून दयेचा उपदेश आहे. ॥१३५॥

जीवदयेचा उपदेश -

जीवाणमभयदाणं देहि मुनी ! पाणीभूयसत्ताणं ।

कलाणसुहणिमित्तं परंपरा तिविहसुद्धीए ॥१३६॥

जीवानां अभयदानं देहि मुने ! प्राणिभूतसत्त्वानाम् ।

कल्याणसुखनिमित्तं परंपरा त्रिविधशुद्धया ॥१३६॥

अन्वयार्थ - (मुणी ! पाणीभूयसत्ताणं जीवाणं अभयदानं देहि) हे मुने ! जीवांना, प्राण धारण करणाऱ्या प्राण्यांना तू अभयदान दे. (परंपरा कलाणसुहणिमित्तं तिविहसुद्धीए अभयदाणं देहि) सर्व जीवांचे कल्याण होऊन त्यांना परंपरेने सुख प्राप्त व्हावे म्हणून मन-वचन-काय यांच्या शुद्धतेने अभयदान दे.

भावार्थ - पंचेद्रियांना जीव म्हणतात. विकल्पयांना प्राणी म्हणतात. वनस्पतिकायिकांना 'भूत' म्हणतात. पृथ्वी-अप-तेज-वायु यांना सत्त्व म्हणतात. या सर्व जीवांना आपणासारखे समजून अभयदान देण्याचा उपदेश आहे. त्यामुळे पुण्यप्रकृतीचा बंध होतो. अभ्युदय-सुख प्राप्त

होते. परंपरेने तीर्थकर पद प्राप्त होऊन मुक्ती होते. ॥ १३६ ॥

षड अनायतनाचा त्याग न केल्यामुळे जीव मिथ्यादृष्टी होतो त्या मिथ्यात्वाचे स्वरूप व भेद सांगतात -

असियसय किरियवाई अक्किरियाणं च होइ चूलसीदी ।

सत्तट्टी अण्णाणो वेणइया होंति बत्तीसा ॥ १३७ ॥

अशीतिशतं क्रियावादिनां अक्रियमाणं च होइ चतुरशीतिः ।

सप्तषष्ठिरज्ञानिनां वैनियिकानां भवति द्वात्रिंशत् ॥ १३७ ॥

अन्यार्थ - (किरियवाई अशीतिसय) क्रियावादी एकशे ऐंशी आहेत; (अक्किरियाणं च चूलशीतिः होंति) अक्रियावादी चवच्यांशी आहेत. (अण्णाणी सत्तट्टी) अज्ञानवादी सदुसट आहेत. (वेणइया होंति बत्तीसा) विनय मिथ्यात्वी बत्तीस आहेत.

भावार्थ - वस्तु अनंत धर्मस्वरूप आहे, असे सर्वज्ञ प्रभूने सांगितले आहे. ते प्रमाण व नयद्वारा सत्यार्थ प्रतीत होते. जे सर्वज्ञ मानत नाहीत आणि जे सर्वज्ञस्वरूपाचा यथार्थ निश्चय करून त्याचे श्रद्धान करत नाहीत अशा अन्यवादींनी वस्तूच्या एका धर्मास ग्रहण करून त्याचा पक्षपात केला की, “आम्ही असे मानतो” ‘ते असेच आहं’, ‘अन्यप्रकारे नाही’ याप्रमाणे विधी निषेध करून त्याद्वारा एक एका धर्माचा पक्षपात केला. त्यांचे संक्षेपाने तीनशे त्रेसष्ठ मत होतात.

क्रियावादी - कित्येक तर गमन करणे-बसणे, उभे राहणे, खाणे, पिणे, झोपणे, उत्पन्न होणे, नाश पावणे, पाहणे, जाणणे, करणे, भोगणे, विसरणे, स्मरण करणे, प्रीति करणे, हर्ष करणे, विषाद करणे, द्वेष करणे, जगणे, मरणे इत्यादि सर्व क्रिया आहेत. जीवादि पदार्थामध्ये या क्रिया पाहून कोणी कोणत्या क्रियेचा पक्ष घेतला तर कोणी अन्य क्रियेचा पक्ष घेतला. असे परस्पर क्रियाविवादामुळे भेद पडले यांचे संक्षेपाने एकशे ऐंशी प्रकार सांगितलेले आहेत. विस्ताराने तर कितीतरी होतात.

कित्येक अक्रियावादी आहेत. ते जीवादिक पदार्थमध्ये क्रियेचा अभाव मानून विवाद घालतात. कित्येक म्हणतात जीव जाणत नाही, काही म्हणतात काहीच करत नाही. कित्येक म्हणतात भोगत नाही. कित्येक म्हणतात उत्पन्न होत नाहीत. कित्येक म्हणतात नाश पावत नाही, कित्येक म्हणतात, गमन करत नाहीत आणि कित्येक म्हणतात गमन करताना थांबत नाही. इत्यादि क्रियांचा निषेध करून पक्षपाताने सर्वथा एकांती होतात. यांचे संक्षेपाने चौच्यांशी भेद आहेत.

कित्येक अज्ञानवादी आहेत. त्यापैकी कित्येक तर सर्वज्ञाचा अभाव मानतात; जीव आहे की नाही कोण जाणतो ? काही म्हणतात जीव नाही हे तरी कोण जाणतो ? कोणी म्हणतात जीव नित्य आहे. कोणी मानतात अनित्य आहे हे तरी कोण जाणतो ? इत्यादि संशय, विपर्यय, अनध्यवसाय रूप होऊन विवादमात्र घालतात. यांचे संक्षेपाने सदुसम्बन्ध भेद आहेत.

कित्येक वैनियिक मिथ्यात्वी आहेत. त्यामध्ये काही म्हणतात देवादिकांच्या विनयाने सिद्धी होते. कित्येक मातेच्या विनयाने. तसेच काही म्हणतात की, गुरुच्या विनयाने सिद्धी आहे. कित्येक म्हणतात पित्याच्या विनयाने सिद्धी होते. कित्येक म्हणतात, राजाच्या विनयाने सिद्धी होते. काही म्हणतात सर्वाच्या विनयाने सिद्धी होते. इत्यादि विवाद घालतात. यांचे संक्षेपाने बत्तीस भेद आहेत. याप्रमाणे सर्वथा एकान्तवादीचे तीनशे त्रेसम्बन्ध मते होतात. विस्तार करतो म्हटले तर पुष्कळ होतात. त्यात काही ईश्वरवादी आहेत. कित्येक कालवादी आहेत. कित्येक स्वभाववादी आहेत. काही विनय मिथ्याहृष्टी आहेत. काही आत्मवादी आहेत. यांचे स्वरूप गोमद्वासारादिकाहून समजावे. असे मिथ्यात्वाचे भेद आहेत. ॥१३७॥

अभव्य जीव आपला स्वभाव सोडत नाही, हे सांगतात -

ए मुयदि पयडि अभवो सुट्टुवि आयणिऊण जिणधम्मं ।

गुडुदुद्धं पि पिवंता ए पण्णया णिविसा होंति ॥१३८॥

न मुंचति प्रकृतिमध्यः सुष्टु पि आकर्ण्य जिनधर्मम् ।

गुडदुग्धमपि पिबन्तः न पन्नगा निर्विषा भवन्ति ॥१३८॥

अन्वयार्थ - (अभवो सुद्धुवि जिनधर्मं आयण्णिऊण पयडि न मुयदि) अभव्य जीव जिनधर्माचे चांगले श्रवण करूनही आपल्या प्रकृतीला स्वभावाला सोडत नाही. (गुडदुद्धं पि पिबंता पण्णया णिविसा ण होंति) गोडदूध पिऊनही साप निर्विष होत नाहीत.

भावार्थ - जी गोष्ट कारण मिळाले असताही सुटत नाही त्यास 'प्रकृती' अथवा स्वभाव म्हणतात. अभव्याचा हा स्वभाव आहे की, ज्याचा आत्मा अनेकांत आहे मिथ्यात्वनाशक आहे. अशा वीतरागविज्ञानस्वरूप जिनधर्म व तत्त्वे चांगले श्रवण करूनही त्याचा मिथ्या अभिप्राय बदलत नाही, दुरुस्त होत नाही. असा त्यांचा स्वभाव आहे. तो कुणाच्या बदलविण्याने बदलत नाही, येथे उपदेश अपेक्षेने असे समजावे की, अभव्यरूप स्वभाव तर सर्वज्ञगम्य आहे. तरीहि अभव्याचा आपला अभिप्राय ठेवू नये. मिथ्यात्व सोडावे. हा उपदेशाचा सारांश आहे. ॥१३८॥

मिच्छत्तछण्णिदिटी दुद्धीए दुम्माएहिं दोसेहिं ।

धर्मं जिणपण्णतं अभव्यजीवो ण रोचेदि ॥१३९॥

मिथ्यात्वछन्नदृष्टिः दुर्धिया दुर्मतैः दोषैः ।

धर्मं जिनप्रज्ञप्तं अभव्यजीवः न रोचयति ॥१३९॥

अन्वयार्थ - (दुम्माएहिं दोसेहिं दुद्धीए) दुर्मत म्हणजे सर्वथा एकान्त मत, त्याप्रकारची अन्य मते हे दोषस्वरूप आहेत. अन्यमती द्वारा (मिथ्यात्वछण्णदृष्टिः अभव्यजीवो) मिथ्यात्वामुळे ज्यांची बुद्धि आच्छादित आहे असा अभव्य जीव, त्यास (जिणपण्णतं धर्मं ण रोचेदि) जिनेन्द्र भगवंतांनी सांगितलेला धर्म रुचत नाही. आवडत नाही.

भावार्थ - मिथ्यात्वाच्या उपदेशाने आपल्या दुर्बुद्धीने अभव्याची मिथ्या मान्यता दृढमूल झालेली आहे. त्यास जिनधर्म रुचत नाही.

त्यावरुन ज्ञात होते की, ते अभव्य जीवाचे परिणाम आहेत. यथार्थतः तर अभव्यजीवाच्या भावांना सर्वज्ञाच जाणतात. परंतु ही अभव्य जीवाची चिन्हे आहेत. याद्वारा परीक्षा केली तर काहीशी कल्पना येते. ॥ १३९ ॥

मिथ्यात्वामुळे जीव दुर्गतीमध्ये भ्रमण करतो -

कुच्छियधम्ममि रओ कुच्छियपासंडिभत्तिसंजुतो ।

कुच्छियतवं कुणांतो कुच्छियगडभायणो होइ ॥ १४० ॥

कुत्सितधर्मे रतः कुत्सितपाषंडिभक्तिसंयुक्तः ।

कुत्सिततपः कुर्वन् कुत्सितगतिभाजनः भवति ॥ १४० ॥

अन्वयार्थ - (कुच्छियतधम्ममिरओ) जो जीव कुत्सित निंद्य धर्मामध्ये रत आहे. (कुच्छियपासंडिभत्तिसंजुतो) कुत्सित निंद्य पाखंडी साधूंची भक्ती करतो. (कुच्छियतवं कुणांतो) तसेच कुत्सित निंद्य तप करणारा (कुच्छियगडभायणो होडि) कुत्सित गतीचे भाजन होतो. म्हणून मिथ्यात्व सोडण्याचा उपदेश आहे. ॥ १४० ॥

मिथ्यात्वाने ग्रस्त जीव संसारात भ्रमण करतो -

इय मिच्छत्तावासे कुणयकुसत्थेहिं मोहिओ जीवो ।

भमिओ अणाइकालं संसारे धीर ! चिंतेहि ॥ १४१ ॥

इति मिथ्यात्वावासे कुनयकुशास्त्रैः मोहितः जीवः ।

भ्रमितः अनादिकालं संसारे धीर ! चिन्तय ॥ १४१ ॥

अन्वयार्थ - (इय मिच्छत्तावासे) याप्रमाणे पूर्वोक्तप्रकार मिथ्यात्वाची स्थाने हाच मिथ्याहष्टीचा संसार आहे. तेथे (कुणयकुसत्थेहिं मोहिओ जीवो) कुनयाने पुष्ट कुशास्त्राने मोहित झालेला हा जीव (अणाइकालं संसारे भमिओ) अनादिकाळापासून संसारामध्ये भ्रमण करतो आहे. (धीर ! चिंतय) हे धीर मुनी ! तूं विचार असा कर.

भावार्थ - आचार्यांचा असा आशय आहे की पूर्वोक्त तीनशे त्रेसष्ठ कुवादींनी एकांत पक्ष घेऊन मिथ्यानयाने प्रेरणा करणारी शास्त्रे,

यामुळे ज्यांची मति मूढ होते आहे तो जीवः अनादिकाळापासून संसारमध्ये भ्रमण करत आलेला आहे. म्हणून हे धीर ! मुनी ! अशा कुवादीची संगतीही करू नकोस. ॥ १४९ ॥

(पूर्वोक्त ३६३) पांखडी मार्ग सोडून जिनमार्गमध्ये मन लावा.

पासंडि तिणिसया तिसट्टिभेया उमगं मोतूण ।

रुंभइ मणु जिनमगे असप्पलावेण किं बहुणा ॥ १४२ ॥

पासंडिनः त्रीणि शतानि त्रिषष्ठिभेदाः उन्मार्ग मुक्त्वा ।

रुन्द्धि मनः जिनमार्ग असत्प्रलापेन किं बहुना ॥ १४२ ॥

अन्यार्थ - (पासंडि तिणिसया तिसट्टिभेया उमगं मोतूण) हे आत्मन् ! पाखंडींची तीनशे त्रेसष्ठ उन्मार्गगामी मते सोडून (जिनमगे मणु रुंभहि) जिनधर्मामध्ये मन लाव. (बहुणा असप्पलापेन किं) निरर्थक बहु वचनविलास काय कामाचा ?

भावार्थ - याप्रमाणे मिथ्यात्वाचे वर्णन केले आहे. फार निष्प्रयोजन वचनविलासाने काय लाभ ? संक्षेपात एवढेच सांगणे आहे की कुवादींच्या तीनशे त्रेसष्ठ मतामध्ये न रमता जिनधर्मामध्ये मन दृढ कर. दुसरीकडे मनास जाऊ देवू नकोस. आणखी एक विशेष गोष्ट लक्षात असू द्यावी की, कालदोषाने या पंचम कालामध्ये पक्षपातामुळे अनेक मतमतांतरे दिसून येतात. ते मिथ्या जाणून त्यामध्ये गुंतू नकोस ! सर्वथा एकांताचा पक्षपात सोडून अनेकांतात्मक जिनवाणीची शरण घे. ॥ १४२ ॥

सम्यग्दर्शनाचे निस्लपण करताना प्रथमतः हे सांगतात की, “सम्यग्दर्शनरहित प्राणी चालता फिरता मृतक आहे.”

जीवविमुक्तो सवओ दंसणमुक्तो य होइ चलसवओ ।

सवओ लोयअपुञ्जो लोउत्तरयम्मि चलसवओ ॥ १४३ ॥

जीवविमुक्तः शवः दर्शनमुक्तश्च भवति चलशवः ।

शवः लोके अपुञ्जो लोकोत्तरे चलशवः ॥ १४३ ॥

अन्वयार्थ - (जीवविमुक्तो सवओ) व्यवहारात प्राणरहित-जीवरहित शरीरास शव-मठे म्हणतात. (दंसणमुक्तो य होइ चलसवओ) सम्यग्दर्शनाने रहित आहे तो चालता फिरता शव [मठे] आहे. (सवओ लोयअपुञ्जो) शव तर लोकामध्ये अपूज्य आहे, जाळल्या जाते व गाडले जाते. (चलसवओ लोउत्तरयम्मि अपुञ्जः) परंतु सम्यग्दर्शनरहित चालतं मठे लोकोत्तर अशा भावलिंगी साधूमध्ये अपूज्य आहे. ते त्यास वंदनादि करत नाहीत. त्याने बाह्यतः मुनिवेष धारण केला असला तरीही त्यास संघावाहेर ठेवतात. तो परलोकातही अपूज्य होतो. ॥१४३॥

सम्यक्त्वाचे माहात्म्य -

जह तारयाण चंदो मयराओ मयउलाण सव्वाणं ।

अहिओ तह सम्पत्तो रिसिसावयदुविहधम्माणं ॥१४४॥

यथा तारकाणं चंद्रः मृगराजः मृगकुलानां सर्वेषाम् ।

अधिकस्तथा सम्यक्त्वं ऋषिश्रावकद्विविधधर्माणाम् ॥१४४॥

अन्वयार्थ - (जह तारयाण चंदो) ज्याप्रमाणे तारकामध्ये चंद्र आहे; (मयउलाण सव्वाणं मयराओ अहिओ) ज्याप्रमाणे सर्वच मृगकुलामध्ये सिंह हा अधिक आहे. (तह रिसिसावयदुविहधम्माणं सम्पत्तो अहिओ) सम्यक्त्व हे मुनि आणि श्रावक दोहोमध्ये सम्यक्त्व आहे ते अधिक आहे.

भावार्थ - व्यवहारधर्माच्या सर्व प्रवृत्तीमध्ये सम्यक्त्व अधिक आहे. श्रेष्ठ आहे. सम्यक्त्वाची प्रधानता आहे. याशिवाय सर्व कांही संसारमार्ग आहे. बंधाचे कारण आहे. ॥१४४॥

सम्यक्त्वसहित भावलिंगाचा महिमा -

जह फणिराओ सोहहि फणमणिमाणिक्किरणविष्फुरिओ ।

तह विमलदंसणधरो जिणभतीपवयणे जीवो ॥१४५॥

यथा फणिराजः शोभते फणमणिमाणिक्यकिरणविष्फुरितः ।

तथा विमलदर्शनधरः जिनभक्तिप्रवचणे जीवः ॥१४५॥

अन्वयार्थ - (जह फणमणिमाणिककिरणविष्टुरिओ फणिराओ सोहहि) ज्याप्रमाणे फणिराज धरणेन्द्र, हा सहस्रफणसहित – त्यामध्ये असणाऱ्या मण्यांच्या मध्ये लाल माणकाच्या किरणसमूहाने स्फुरायमाण होतो, शोभिवंत असतो (तह विमलदंसणधरो जीवो जिणभर्तीपवयणे) निर्मल सम्यगदर्शनाने संपन्न जिनभक्तिपरायण जीव हा जैनधर्मपरंपरेमध्ये शोभायमान होतो.

भावार्थ - सम्यक्त्वसंपन्न जीव जिनप्रवचनामध्ये विशेष शोभून दिसतो. कारण आगमामध्ये तर यत्र तत्र सर्वत्र सम्यक्त्वाचा महिमा सांगितला आहे. ॥१४५॥

सम्यगदर्शनसहित भावलिंगाचा महिमा वर्णन करतात.

जह तारायणसहियं ससहरबिंबं खमंडले विमले ।

भाविय तववयविमलं जिणलिंगं दंसणविसुद्धं ॥१४६॥

यथा तारागणसहितं शशधरबिंबं खमंडले विमले ।

भावत तपोब्रतविमलं जिनलिंगं दर्शनविशुद्धम् ॥१४६॥

अन्वयार्थ - (जह तारायणसहियं ससहरबिंबं विमले खमंडले) ज्याप्रमाणे तारकासमूहाने वेढलेले चंद्रबिंब हे निर्मल आकाशप्रांगणात शोभिवंत आहे त्याप्रमाणे (भाविय दंसणविसुद्धं तववयविमलं जिणलिंगं सोहहि) भावित सम्यगदर्शनाने विशुद्ध आणि तपब्रताने निर्मल असे जिनलिंग शोभिवंत आहे.

भावार्थ – जिनलिंग अर्थात् ‘निर्ग्रथ मुनीरूप’ यद्यपि तपब्रतसहित निर्मल असेल तरीही सम्यगदर्शनाशिवाय शोभिवंत असत नाही. सम्यक्त्व असतांना ते शोभिवंत व उठून दिसते. ॥१४६॥

समग्रदर्शनरत्नास धारण करा -

इय णाऊं गुणदोसं दंसणरयणं धरेह भावेण ।

सारं गुणरयणां सोवाणं प्रथम मोक्षस्य ॥१४७॥

इति ज्ञात्वा गुणदोषं दंसणरत्नं धरत भावेन ।

सारं गुणरत्नानां सोपानं पठमं मोक्खस्स ॥९४७॥

अन्वयार्थ - (इय गुणदोसं णाऊं) याप्रमाणे सम्यक्त्व-मिथ्यात्वाचे, भावलिंग-द्रव्यलिंगाचे गुणदोष जाणून (दंसणरयणं भावेण धरेह) सम्यग्दर्शनरत्न भावपूर्वक धारण करा. कारण ते सम्यग्दर्शन (गुणरयणां सारं) गुणस्तीर्ती रत्नामध्ये - रत्नव्रय गुणामध्ये सारभूत आहे. (मोक्खस्स पठमं सोवाणं) मोक्षाची प्रथम पायरी आहे.

भावार्थ - जेवढे काही मोक्षमार्गाचे अंग आहे (गृहस्थाचे दान पूजादिक आणि मुर्नीचे मुलगूण - उत्तरगुणादि) ह्या सर्वात श्रेष्ठ सारभूत सम्यग्दर्शन आहे. सम्यग्दर्शनामुळे सर्वच यथार्थ व सफल आहे. म्हणून मिथ्यात्वाचा त्याग करून सम्यग्दर्शन धारण करा. ॥ ९४७ ॥

सम्यग्दर्शन कोणास होते ? जो जीव जीवपदार्थाचे स्वरूप जाणून त्याची भावना करतो, त्याचे श्रद्धान करून आपणास चैतन्यमय जीव मानून त्याचा अनुभव - प्रतीती - करतो त्यालाच सम्यग्दर्शन होते. हे सांगतात -

कत्ता भोइ अमुतो सरीरमित्तो अणाइणिहणो य ।

दंसणणाणुवओगो णिदिद्वो जिणवरिदेहिं ॥९४८॥

कर्ता भोक्ता अमूर्तः शरीरमात्रः अनादिनिधनश्च ।

दर्शनज्ञानोपयोगः निर्दिष्टः जिनवरेन्द्रेः ॥९४८॥

अन्वयार्थ - (कत्ता भोइ अमुतो शरीरमित्तो अणाइणिहणो य दंसणणाणुवओगो) हा जीव कर्ता आहे, भोक्ता आहे, अमूर्त आहे, शरीराच्या आकाराचा आहे, अनादिनिधन आहे, दर्शन व ज्ञान उपयोगस्वरूप आहे (जिणवरिदेहिं णिदिद्वो) असे जिनवरांनी सांगितले आहे.

भावार्थ - या गाथेत जीव नामक वस्तूचे सहा विशेषण दिलेले

आहेत. त्याचा आशय येणे प्रमाणे -

१ कर्ता - आत्मा निश्चयनयाने तर अज्ञानदर्शोमध्ये आपल्या रागादि अज्ञानभावांचा कर्ता आहे; व्यवहारनयाने ज्ञानावरणादि पुढळ कर्माचा कर्ता आहे; आणि शुद्धनयाने शुद्ध भावांचा कर्ता आहे.

२ भोक्ता - तो निश्चयनयाने तर आपल्या ज्ञानदर्शनमय चेतनभावांचा भोक्ता आहे, आणि व्यवहारनयाने पुढळ कर्माचे फल सुखदुःखादिकांचा भोक्ता आहे. शुद्धनयाने चेतनभावाचा भोक्ता आहे.

३ अमूर्तिक - तत्त्वतः स्पर्श, रस, गंध वर्ण हे पुढळाचे गुण असून शब्द हा पुढळाचा द्रव्यपर्याय आहे. आत्मा यापासून अत्यंत भिन्न आहे. म्हणून अमूर्त आहे. संसारात शरीर व कर्माने सहित आहे. म्हणून उपचाराने मूर्त म्हणतात.

४ शरीरप्रमाण - आत्मा तर निश्चयाने लोकप्रमित असंख्यात प्रदेशी आहे. परंतु संकोचविस्तार शक्तीमुळे शरीरापेक्षा काही कमी आकाराचा आहे.

५ अनादिनिधन - पर्यायहष्टीने पाहिले तर आत्मा नरनारकादि मतिज्ञान, अचुक्षदर्शन आदि पर्यायरूपाने उत्पन्न होतो आणि नष्ट होतो. तथापि द्रव्यहष्टीने पाहावे तर तो अनादिनिधन अविनश्वर ज्ञायकमात्र ध्रुव आहे.

६ दर्शन-ज्ञान उपयोगमय - तो सामान्य प्रतिभास म्हणजे दर्शन व साकार प्रतिभास म्हणजे ज्ञानोपयोगाने सहित आहे.

या सहा विशेषणाने अन्यमती सर्वथा एकांतरूप जीव मानतात. त्यांचा या विशेषणांनी निषेध होतो. १ सांख्यमती कर्तापणा न मानता सर्वथा अकर्ता मानतात. त्याचे निराकरण होते. २ भोक्ता विशेषणाने क्षणिकवादी बौद्ध कर्म करणारा आत्मा वेगळा आणि भोगणारा अन्य आहे असे मानतात, त्यांचे निराकरण होते. जो जीव कर्म करतो तोच त्याचा भोगणारा आहे. ही जैनांची मान्यता आहे. ३ आत्म्यास अमूर्तिक म्हटले आहे. मीमांसक आत्म्यास शरीरसहित मूर्तिकच मानतात. त्यांचे खंडण होते. ४ आत्म्यास शरीरप्रमाण सांगितल्याने नैव्यायिक, वैशेषिक,

वेदांती इत्यादि सर्वथा सर्व व्यापक मानतात त्यांचा निषेध होतो. ६ दर्शन-ज्ञानोपयोगमय आहे या विशेषणाने साख्यमती आत्मा ज्ञानरहित निविकल्प चेतनामात्र मानतात. नैव्यायिक वैशेषिक गुणगुणीमध्ये सर्वथा भेद मानून ज्ञान आणि आत्मा भिन्न मानतात. विज्ञानाद्वैतवादी बौद्ध ज्ञानमात्रच मानतात आणि वेदांती मायामात्र मानतात. त्या सर्वांचे खंडण होते. याप्रमाणे सर्वज्ञांनी सांगितलेले जीवाचे स्वरूप जाणून आपणास तसे मानून श्रद्धा, रुदी प्रतीती करावी. जीवास जाणल्याने अजीव पदार्थही जाणल्या जातो. अजीव नसेल तर जीव कसे म्हणता येईल. म्हणून जसे अजीवाचे स्वरूप आहे तसेच त्याचे श्रद्धान करावे. जीव आणि अजीव या दोहोंच्या संयोगाने आस्तव, बंध, संवर, निर्जरा मोक्ष या पाच तत्त्वाची सिद्धी आहे. त्यांचेही आगमानुसार स्वरूप जाणून श्रद्धानाने सम्यगदर्शनाची प्राप्ती होते. असे जाणावे. ॥१४८॥

हा जीव ज्ञान-दर्शनोपयोगमय आहे. परंतु अनादिपासून पुढळ कर्माचा संयोग आहे; म्हणून ज्ञानदर्शनाची अपूर्णता आहे. म्हणून ज्ञानदर्शनाची अल्पता ज्ञात होते. त्यातही अज्ञानामुळे इष्टानिष्ट बुद्धी म्हणजे रागद्वेष करतो, त्यामुळे आत्मा अज्ञानीला अशुद्ध रूपाने प्रतीत होतो. सुखदुःखाचे वेदन करतो. जेव्हा हा जीव सम्यग्दृष्टी होतो तेव्हा ज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्यादिकांचे घातक कर्म नाश पावते. त्याचे वर्णन करतात -

दंसणणाणावरणं मोहणियं अंतराइयं कम्मं ।

णिद्वइ भवियजीवो सम्मं जिणभावणाजुत्तो ॥१४९॥

दर्शनज्ञानावरणं मोहनीयं अंतरायकं कम्मं ।

निष्ठापयति भव्यजीवः सम्यक् जिणभावनायुक्तः ॥१४९॥

अन्वयार्थ - (सम्मं जिणभावणाजुत्तो भवियजीवो) सम्यक् प्रकारे जिनभावनेने युक्त भव्य जीव (दंसणणाणावरणं मोहणियं अंतराइयं कम्मं णिद्वइ) दर्शनावरण, ज्ञानावरण मोहनीय आणि अंतराय या चार

घातिकर्माचे निष्ठापन करतो अर्थात् यांचा संपूर्ण अभाव करतो.

भावार्थ - अनंत दर्शनस्वभावास प्रतिबंधक दर्शनावरण कर्म आहे. अनंत ज्ञानास प्रतिबंधक ज्ञानावरण कर्म आहे. श्रद्धा-चारित्राचा घात होण्यास मोहनीय कर्म निमित्त आहे. वीर्यस्वभावास प्रतिबंध करण्यामध्ये अंतराय कर्म निमित्त आहे. अनंतसुखस्वभावाचे घातक चार घातिकर्म आहेत. यांचा क्षय कोण करतो ? जो सम्यक् प्रकारे जिनभावना भावून, जिनाज्ञा मानून जीव अजीवादि तत्त्वांचा यथार्थ निश्चय करतो; श्रद्धा-प्रतीती करतो; तोच जीव त्यांचा क्षय करतो. म्हणून जिज्ञासा पाळून यथार्थ श्रद्धान करावे. ॥१४९॥

घातिकर्माचा क्षय झाला असता अनंत चतुष्ट्य प्रगट होतात -

बलसोक्खणाणदंसण चत्तारि वि पायडा गुणा होंति ।

णटे घाइचउक्के लोयालोयं पयासेदि ॥१५०॥

बलसौख्यज्ञानदर्शन चत्त्वारि वि प्रगटा गुणा भवन्ति ।

नष्टे घातिचतुष्के लोकालोकं प्रकाशयति ॥१५०॥

अन्वयार्थ - (णटे घाइचउक्के बलसोक्खणाणदंसण चत्तारि वि गुणा पायडा होंति) चार घातिकर्माचा क्षय झाला असताना अनंतवीर्य, अनंतसुख, अनंत ज्ञान, अनंत दर्शन हे गुण प्रगट होतात. तो (लोयालोयं पयासेदि) लोक-अलोकास प्रकाशित करतो.

भावार्थ - घातिया कर्माचा नाश झाला असताना अनंत दर्शन, अनंत ज्ञान, अनंतसुख व अनंतवीर्य हे अनंतचतुष्ट्य प्रगट होतात. अनंत ज्ञान-दर्शनाने सहा द्रव्यमय लोकास, तेथील अनंतानंत जीवांना, याहीपेक्षा अनंतपट पुढ्रलांना तसेच धर्म-अधर्म आकाश व लोकप्रभित असंख्यात कालाणू या सर्व द्रव्यांना त्यांच्या सर्व गुणासह व अतीत-अनागत-वर्तमान सर्व पर्यायांना एकसमयामध्ये स्पष्ट पाहतात व जाणतात. अनंतसुखामुळे तृप्त आहेत, अनंतवीर्याने आपल्या शुद्ध स्वभावाची रचना करतात. या चतुष्ट्यांचा कधीही अभाव होत नाही. असा अनंत

चतुष्टयरूप जीवाचा आपला स्वभाव प्रगट होतो. म्हणून जीवाचे स्वरूपाचे यथार्थ श्रद्धान करणे हे सम्यगदर्शन असून त्यामुळे कर्माचा क्षय होतो.
॥ १५० ॥

अनंतचतुष्टयसंपन्न जीवास परमात्मा म्हणतात. त्यांची अनेक नावे सांगतात -

णाणी सिव परमेष्ठी सब्बण्हू विण्हु चउमुहो बुद्धो ।

अप्पो वि य परमप्पो कर्मविमुक्तो य होइ फुडं ॥१५१॥

ज्ञानी शिवः परमेष्ठी सर्वज्ञः विष्णुः चतुर्मुखो बुद्धः ।

आत्मा अपि च परमात्मा कर्मविमुक्तश्च भवति स्फुटम् ॥१५१॥

अर्थ - त्या परमात्म्यास ज्ञानी, शिव, परमेष्ठी, सर्वज्ञ, विष्णु, चतुर्मुख, बुद्ध आत्मा, परमात्मा, कर्मविमुक्त अशी गुणानुसार नावे आहेत.

भावार्थ - १ आत्म्यास ज्ञानी म्हटल्याने सांख्य पुरुषाला ज्ञानरहित निर्विकल्प चेतनमात्र मानतात त्याचे निराकरण होते. २ त्याच आत्म्यास शिव म्हणतात. कारण तो सर्व कल्याणमय आहे. ३ परम उत्कृष्ट पदात स्थित असल्याने तो सर्वाना परम इष्ट आहे. ४ आत्मा सर्वज्ञ आहे. कारण जगातील सर्व पदार्थाना त्यांच्या सर्व गुणपर्यायासह युगपत् जाणतो, म्हणून तो सर्वज्ञ आहे. ५ त्यास विष्णु म्हणतात कारण त्याचे ज्ञान लोकालोकास व्यापते. म्हणून त्यास विष्णु म्हणतात. ६ त्यास चतुर्मुख म्हणतात. कारण समवशरणामध्ये चारही दिशेने मुख दिसते. अन्यमती ब्रह्मदेवास चतुर्मुख मानतात. तसा परमात्मा नाही. ७ परमात्म्यास बुद्ध म्हणतात कारण त्यानी सर्व तत्त्वे यथार्थ जाणली आहेत. दुसरा कोणी बुद्ध नाही. ८ आत्मा आहेच कारण तो सहभावी अनंतगुणामध्ये आणि क्रमभावी अनंतपर्यायामध्ये व्यापून आहे. ९ तो **अनंतचतुष्टयरूप** आहे म्हणून त्यास परमात्मा म्हणतात. १० घातिकर्माचा नाश झाल्याने त्यांना कर्मविमुक्त म्हणतात. साख्य, नैव्यादिक सदैव कर्मरहित मानतात.

तसा नाही. अशी ही परमात्म्याची सार्थ नावे आहेत. अरहंत परमात्म्यास ही नावे नयविवक्षेने लागू होतात. ॥ १५१ ॥

परमात्मा मला बोधि देवो -

इय घाइकम्ममुक्को अद्वारहदोसवज्जिओ सयलो ।

तिहुवणभवणपदीवो देउ मम उत्तमं बोहिं ॥ १५२ ॥

इति घातिकर्ममुक्तः अष्टादशदोषवर्जितः सकलः ।

त्रिभुवनभवनप्रदीपः ददातु मां उत्तमां बोधिम् ॥ १५२ ॥

अन्वयार्थ - (इय घाइकम्ममुक्को अद्वारहदोसवज्जिओ सयलो तिहुवणभवणपदीवो) चार घातिकर्माचा ज्यांनी नाश केला आहे, त्यामुळे जो अठरा दोषांनी रहित आहे, सकल^१ म्हणजे परम औदारिक शरीराने, युक्त आहे, तीन लोकरूप भवनास जाणणारा - प्रकाशित करणारा आहे. असा हा परमात्मा मला उत्तमबोधिः देवो. अशी आचार्य देवांनी प्रार्थना केली आहे.

भावार्थ - या विशेषणाचा आशय पूर्वी केल्याप्रमाणे जाणावा. सकल या विशेषणाचा भाव अर्थात स्पष्ट केलाच आहे. मोक्षमार्गामध्ये प्रवर्तन करण्याचा उपदेश शरीर व वाणी पूर्वकच होऊ शकतो. म्हणून अरहंतास अघातिकर्मामुळे परम औदारिक शरीरादिक असतात. वाणीही असते. अन्य संप्रदायामध्ये परमात्म्याचे असे रूप मानलेले नाही. ॥ १५२ ॥

जे अरहंताच्या चरणी विनम्र होतात, नमस्कार करतात ते जन्ममरण रूप संसारवेलीस काटतात -

जिणवरचरणंबुरुहं णमंति जे परमभत्तिरायेण ।

ते जम्बवेलिमूलं खणंति वरभावसत्थेण ॥ १५३ ॥

१. कल = शरीर. सकल = शरीराने सहित.

२. बोधि = सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्र यास बोधि म्हणतात.

जिनवरचरणंबुरुहं नमन्ति ये परमभक्तिरागेन ।

ते जन्मवल्लिमूलं खणन्ति वरभावशस्त्रेण ॥१५३॥

अन्वयार्थ - (जे परमभक्तिरागेण जिनवरचरणंबुरुहं णमन्ति) ते परमभक्तीरूप रागाने जिनवराच्या चरणकमलास वंदन करतात (ते जन्मवल्लिमूलं वरभावसत्थेण खणन्ति) ते उत्कृष्ट परिणामरूप शस्त्राने संसाराच्या वेलीचे मूल खणून काढतात.

भावार्थ - आपल्या श्रद्धा-रुची-प्रतीतीने जो जिनेश्वर देवास नमस्कार करतो त्या परमात्म्याच्या सत्यार्थ वीतरागविज्ञान स्वभावास जाणून भक्तीच्या अनुरागपूर्वक नमस्कार करतो; यावरुन असे दिसून येते की तो सम्यक्त्वरत्नाने संपन्न आहे. यावरुन समजून येते की, त्याच्या मिथ्यात्वाचा नाश झालेला आहे. त्याचा संसार थोडाच बाकी आहे. ॥१५३॥

जिनसम्यक्त्वास धारण करणारा पुनः कर्मानी लिप्त होत नाही -

जह सलिलेण ण लिष्ट कमलिणिपत्तं सहावपयडीए ।

तह भावेण ण लिष्ट कसायविसएहिं सपुरिसो ॥१५४॥

यथा सलिलेन न लिष्यते कमलिनीपत्रं स्वभावप्रकृत्या ।

तथा भावेन न लिष्यते कषायविषयैः सत्युरुषः ॥१५४॥

अन्वयार्थ - (जह कमलिणीपत्तं सहावपयडीए सलिलेण ण लिष्ट) ज्याप्रमाणे कमलवेलीचे पान स्वभावतःच पाण्याने लिप्त होत नाही (तह सपुरिसो कसायविसएहिं भावेण ण लिष्ट) त्याचप्रमाणे सम्यग्घट्टी भावलिंगी संत हे विषयकषाय रूप भावांनी आपल्या स्वभावानेच लिप्त होत नाहीत.

भावार्थ - सम्यग्घट्टी महात्म्यास तर मिथ्यात्व आणि अनंतानुबंधी कषाय चौकडीच्या उदयाचा अभावच असतो. अन्य कषायांचा यथासंभव अभाव होतो. मिथ्यात्व आणि अनंतानुबंधीच्या उदयाचा अभाव असल्यामुळे त्यास परद्रव्याच्या कर्तृत्वाची बुद्धी व रागद्वेषादि विकारामध्ये आत्मत्वाची

भावना असत नाही. परंतु शेष कषायांच्या उदयाने काहीसे रागद्वेष असतात. त्यास तो स्वभाव न मानता कर्मजनित विकारच मानतो. म्हणून त्यांचाही तो अभिप्रायाने कर्ता नाही. त्या भावांना रोगसमान जाणून त्यांचा नाश करण्याचाच पुरुषार्थ असतो. त्यास हितकर मानत नाही. म्हणून स्वभावतःच कषाय आणि विषयामध्ये त्याची प्रीति नसते. म्हणून त्यास कषायांचा रंग पक्का चढत नाही. तो पाण्यातील कमलपत्राप्रमाणे निर्लेप असतो. म्हणून त्यास आगामी कर्माचा बंध होत नाही. त्याचा संसार वृद्धिंगत होत नाही. ॥१५४॥

पूर्वोक्त भावसहित सम्यग्दृष्टी सत्पुरुष सकल शील संयमादि गुणांनी संयुक्त असतो -

ते द्यिय भणामि हं जे सयल कलासीलसंजमगुणेहिं ।

बहुदोसाणावासो सुमलिणचित्तो ण सावयसमो सो ॥१५५॥

तानेव च मणामि ये सकलकलाशीलसंयमगुणैः ।

बहुदोषाणां आवासः सुमलिनचित्तः न श्रावकसमः स ॥१५५॥

अन्वयार्थ - (जे सयलकलासीलसंजसगुणेहिं ते द्यिय हं भणामि) जे पूर्वोक्त सांगितल्याप्रमाणे सम्यग्दृष्टी भावलिंगी श्रमण आहेत ते संपूर्ण कलेने संपन्न असतात. कलावान् असतात, शील आणि संयम गुणांनी परिपूर्ण आहेत. त्यानाच आम्ही मुनी म्हणतो. (बहुदोसाणावासो) जो सम्यग्दृष्टी नाही, मिथ्यादृष्टी आहे त्यामुळे अनेक दोषांचे माहेर आहे, स्थान आहे, (सुमलिणचित्तो) ज्याचे चित्त चांगलेच मलिन आहे त्याने बाह्यतः द्रव्यलिंग धारण केले तरी (सो सावयसमो ण) तो श्रावकाच्याही समान नाही.

भावार्थ - जो सम्यग्दृष्टी आहे आणि जो संयम (मूलगुण) आणि शीलाने (उत्तरगुण) युक्त आहे तो मुनी आहे. जो मिथ्यादृष्टी आहे म्हणजे ज्याचे चित्त मिथ्यात्वाने मलिन आहे आणि ज्यास क्रोधादि विकारादिक अनेक दोष दिसून येतात तो तर मुनीचा बाह्य वेष धारण

करतो; परंतु तो श्रावकसमानही नाही. श्रावक सम्यग्दृष्टी असेल आणि गृहस्थसुलभ आरंभरूप आचाराने युक्त असेल तरीही त्यासारखा केवळ बाह्य वेष द्रव्यलिंग मात्र धारण करणारा मुनी सुद्धा नाही असे आचार्य सांगतात. ॥ १५५ ॥

ते धीरवीरपुरिसा खमदमखगेण विष्फुरंतेण ।

दुज्जयपवलबुद्धरकसायभड णिजिया जेहिं ॥ १५६ ॥

ते धीरवीरपुरुषाः क्षमादमरवडगेन विस्फुरता ।

दुर्जयप्रवलबलोद्धतकसायभटाः निर्जिता यैः ॥ १५६ ॥

अन्वयार्थ - (दुज्जयपवलबुद्धरकसायभटाः) क्रोध-मान-माया-लोभ, राग-द्वेष मोह हे या जीवाचे असे शत्रू आहेत की ज्यांना जिंकणे अतिशय कठीण आहे; कारण ते प्रबल आहेत. कारण सर्व संसारीजीवावर त्यांचा एकछत्री अंमल आहे आणि ते या बलामुळे उद्धुत आहेत. (विष्फुरंतेण स्वमदमरवगेण) परंतु अशाही कषायरूपी शत्रूंना (जेहिं णिजिया) ज्यांनी क्षमा आणि दम या तीक्ष्ण खड्गाने जिंकले आहे (ते धीर वीरपुरुषा) तेच खच्या अर्थाने धीरवीर पुरुष आहेत.

भावार्थ - युद्धामध्ये जिंकणारे शूरवीर तर या जगात भरपूर आहेत. परंतु कषायावर विजय मिळविणारे फारच थोडे आहेत. ते मुनीमध्ये श्रेष्ठ आहेत. आणि तेच खच्या अर्थाने शूरवीर आहेत. जो सम्यग्दृष्टी होऊन कषायांना जिंकतो चारित्रसंपन्न आहे, तोच मोक्ष प्राप्त करतो. ॥ १५६ ॥

जे स्वयं तर दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप होतात व दुसऱ्यासही रलत्रयसंपन्न बनवितात ते धन्य होत !

धण्णा ते भयवंता दंसणणाणगपवरहत्येहिं ।

विषयमयरहरपडिया भविया उत्तारिया जेहिं ॥ १५७ ॥

धन्यास्ते भगवंतो दर्शनज्ञानाग्रप्रवरहस्तैः ।

विषयमकरधरपतिता भव्या उत्तारिता यैः ॥१५७॥

अन्वयार्थ - (विसयमयरहरपडिया भविया जेण दंसणणाणगगप-वरहत्थेहिं उत्तारिया) विषयरूपी सागरामध्ये पडलेल्या भव्य जीवांना ज्यांनी संसारातून पार केले आहे आणि तेही दर्शन-ज्ञानस्वरूप दोन हातांनी [संसारसागरात बुडणाऱ्या जीवांना या दोन हातांनी पार केले] (ते भयवंता धण्णाः) ते इंद्रादिकाकरवी पूज्य ज्ञानी धन्य धन्य आहेत !

भावार्थ - हा संसारसागर पार करून जे स्वयं तरून गेलेत आणि ज्यांनी भव्यजीवांना संसारसागरातून पार करून मोक्षास पोचविले ते खरोखर धन्य धन्य होत ! ॥१५७॥

भावलिंगी साधूंची महिमा -

मायावेळी असेसा मोहमहातरुवरम्मि आरुढा ।

विषयविषपुष्टफुलिय लुण्ठति मुणि णाणसत्थेहिं ॥१५८॥

मायावलिं अशेषां मोहमहातरुवरे आरुढाम् ।

विषयविषपुष्टपुष्टितां लुनन्ति मुनयः ज्ञानशस्त्रैः ॥१५८॥

अन्वयार्थ - (मोहमहातरुवरम्मि आरुढां) मोहरूपी महान वृक्षाच्या वर जी आरुढ आहे आणि (विषयविषपुष्टफुलिय) जी विषयरूपी विषफुलांनी पुष्टित आहे अशा (असेसां मायावेळीं मुणि णाणसत्थेहिं लुण्ठति) मायावेळीला निःशेषणाने ज्ञानशस्त्रांनी मुनींनी तोडून टाकली आहे.

भावार्थ - हा मायाकषाय गूढ असल्यामुळे लौकर दिसत नाही. त्या वेळीचा विस्तारही खूप आहे. मुनींनाही तिने आपल्या कवेत घेतलेले आहे. म्हणून जे भावलिंगी संत माहात्मे ज्ञानरूपी शस्त्राने त्या वेळीस सर्वस्वी निःशेष उपटून काढतात तेच खरे मुनी आहेत. तेच मोक्ष प्राप्त करतात. ॥१५८॥

भावलिंगी मुनींचे सामर्थ्य -

मोहमयगारवेहिं य मुक्ता जे करुणभावसंजुत्ता ।

ते सब्दुरियखंभं हण्ति चारित्तखगेण ॥१५९॥

मोहमदगारवैश्व मुक्ता जे करुणभावसंयुक्ताः ।

ते सर्वदुरितस्तंभं ग्रन्ति चारित्रखड्गेन ॥१५९॥

अन्वयार्थ - (जे मोहमयगारवेहिं य मुक्का) जे मोह, अहंकार आणि गारव या दोषांनी मुक्त आहेत, (करुणभावसंजुक्ता) करुणाभावाने संपन्न आहेत (ते) ते असे मुनिवर (चारित्तखगेण सब्दुरियखंभं हण्ति) ते चारित्ररूपी खड्गाने सर्व पापरूपी स्तंभास मुळापासून कापून काढतात. हनन करतात.

भावार्थ - परद्रव्यामध्ये ममत्वभावास आत्मभावास मोह म्हणतात. मद जाति आदि आठ पदार्थाच्या आश्रयाने आठ प्रकारचा आहे. गर्वामुळे त्या पदार्थाच्या संयोगाने आपणास मोठा मानतो. गारव दोष तीन प्रकारचा आहे. १ ऋद्धिगौरव २ सातगौरव आणि ३ रसगौरव. तपोबलाचे कारणाने आपला जो काही महंतपणा लोकामध्ये प्रगट होतो. त्यामुळे आपणास मोठे मानणे, त्यात आनंद घेणे हा ऋद्धिगौरव दोष आहे. जर आपल्या शरीरामध्ये रोगादिक उत्पन्न झाले नाहीत तर त्यात सुख मानून व प्रमादी होऊन आपला मोठेपणा मिरवणे हा सातगौरव दोष आहे. जर मिष्ट, पुष्ट आणि रसपूर्ण आहारादि मिळाले तर त्याकारणाने प्रमादी होऊन त्यामुळे झोप वगैरे घेणे हा रसगौरव दोष आहे. मुनी या तीनही गौरवदोषांनी रहित असतात. त्यांना संसारी जीवांची फसगत पाहून करुणा उत्पन्न होते. निर्दयता स्वभावतःच नसते. राग सद्भावामध्ये दुःखी जीवांना पाहून दया सहजच उत्पन्न होते. राग आहे तोवर करुणाबुद्धी असतेही. उपकारबुद्धीही असते. याप्रकारे ज्ञानी मुनी पापरूप अशुभ कर्माचा चारित्राच्या सामर्थ्याने नाश करतो. ॥१५९॥

याप्रमाणे मूलगुण आणि उत्तरगुणाने मंडित साधू जिनमार्गामध्ये शोभिवंत होतात -

गुणगणमणिमालाए जिणमयगयणे णिसायरमुणिंदो ।

तारावलिपरियरिओ पुणिमइंदुव्व पवणपहे ॥१६०॥

गुणगणमणिमाल्या जिनमतगगने निशाकरमुनीन्द्रः ।

तारावलिपरिकरितः पूर्णिमेन्दुरिव पवनपथे ॥१६०॥

अन्वयार्थ - (पवणपहे तारावलिपरियरिओ पुणिमइंदुव्व) ज्याप्रमाणे आकाश मार्गामध्ये तारामंडलाने परिवेष्टित पोर्णिमेचा चंद्र शोभायमान होतो त्याप्रमाणे (जिणमयगगणे णिसायरमुणिंदो गुणगणमणिमालाए) जिनमतरूप गगनामध्ये हा भावलिंगी साधू म्हणजेच कोणी एक पोर्णिमेचा चंद्र हा आपल्या गुणसमूहाच्या मालेने शोभायमान होतो.

भावार्थ - अद्वावीस मूलगुण, दशलक्षण धर्म, तीनगुप्ती आणि चौच्यांशी लाख उत्तरगुण या गुणमालिकेने सहित भावलिंगी साधू जिनपरंपरेमध्ये पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे शोभा प्राप्त करतो. असे साधू अन्यमतामध्ये आढळून येत नाहीत. ॥१६०॥

असे विशुद्ध भावलिंगी संत साधू तीर्थकरादि पद प्राप्त करतात-
चक्रहररामकेशवसुरवरजिणगणहराइसोक्खाइं ।

चारणमुणिरिद्धिओ विशुद्धभावा णरा पत्ता ॥१६१॥

चक्रधररामकेशवसुरवरजिणगणधरादिसौख्यानि ।

चारणमुणिऋद्धयो विशुद्धभावा नराः पत्ताः ॥१६१॥

अन्वयार्थ - (विशुद्धभावा णरा) सम्यगदर्शनादि रत्नत्रय शुद्ध भावांनी संपन्न साधू (चक्रहररामकेशवसुरवरजिणगणहराइसोक्खाइं) चक्रधर (चक्रवर्ती) पट् खंडाधिपती राजेन्द्र, राम (बलभद्र), केशव (नारायण अर्धचक्री) सुरवर (देवेन्द्र) जिन-पंच-कल्याणाने पूजित तीर्थकर, गणधरादिक पदे व त्यांची सुखे (पत्ता) प्राप्त करतात.

भावार्थ - पूर्वी रत्नत्रयादि शुद्ध भावास धारण करणारे महापुरुष झालेत. त्यांनी चक्रवर्ती, नारायण, प्रतिनारायण, बलदेव, इन्द्र, तीर्थकरादि

पदे व त्यांची सुखे मिळविली आहेत. आताही जे भावलिंगधारी आहेत ते सुद्धा भविष्यकाळात शलाका पुरुषांची पदे व सुखे प्राप्त करतील. ॥ १६९ ॥

तेच मोक्षसुख मिळवितात -

सिवमजरामरलिंगमणोबममुत्तमं परमविमलमतुलं ।

पत्ता वरसिद्धिसुहं जिणभावणभाविया जीवा ॥ १६२ ॥

शिवमजरामरलिंगमनुपममुत्तमं परमविमलमतुलं ।

ग्राप्ता वरसिद्धिसुखं जिनभावनाभाविनो जीवाः ॥ १६२ ॥

अन्वयार्थ - (जिणभावणभाविया जीवा) ज्या जीवांनी रत्नत्रयादि जिनभावनांची भावना केली आहे असे तेच जीव (वरसिद्धिसुहं पत्ता) श्रेष्ठ सिद्धुदशेतील अर्तीद्रिय सर्वोत्तम सुख प्राप्त करते झाले. ते सिद्धिसुख कसे आहे ? (सिवं) शिव आहे. कल्याणरूप आहे. सर्व उपद्रवांनी रहित आहे. अनुपम आहे. (अजरामरलिंगं अनुपमं) संसारातील कोणत्याही सुखाशी त्यांची तुलनाच होऊ शकत नाही. म्हणून ते अनुपम आहे. ते सुख अजर-अमर लक्षणाने लिंगाने सहित आहे. (उत्तमं) सर्वोत्कृष्ट सुख आहे. (परमविमलं) उत्तम व सर्वप्रकारे निर्मल आहे, सर्व दोषांनी विकारांनी रहित आहे. (अतुलं) अतुल आहे. यासह कोणत्याही संसारसुखाची तुलनाच होऊ शकत नाही. भावलिंगी असे सर्वोत्तम सुख प्राप्त करतात. ॥ १६२ ॥

ते मे तिहुवणमहिया सिद्धा सुद्धा णिरंजणा णिच्छा ।

दिंतु वरभावसुद्धिं दंसणणाणे चरिते य ॥ १६३ ॥

ते मे त्रिभुवनमहिताः सिद्धाः शुद्धाः निरंजना नित्याः ।

ददतु वरभावशुद्धिं दर्शने ज्ञाने चारित्रे च ॥ १६३ ॥

अन्वयार्थ - (ते मे तिहुवणमहिया सुद्धा णिरंजणा णिच्छा) सिद्धा)

ते तीनभुवनामध्ये सर्वांना वंदनीय असे, आठ कर्माचा क्षय झाल्याकारणाने

ज्यांनी आपला शुद्धस्वभाव प्राप्त केला आहे असे, संसारातील सर्व दोषांचा अभाव झाल्यामुळे निरंजन निर्दोष आहेत, तसेच जे पद, सुख, ज्ञान प्राप्त केले त्याचा अभाव पुनश्च कदापिही होत नाहीत म्हणून नित्य आहेत ते सिद्ध भगवान् मला (दंसणणाणे य चरित्ते वरभावसुद्धिं दिंतु) दर्शन आणि ज्ञानामध्ये तसेच चारित्रामध्ये श्रेष्ठ परिणामांची शुद्धता देवोत.

भावार्थ - शुद्धभावांचे फल सिद्धपदाची प्राप्ती हे आहे. जे जीव या सर्वोच्च पदाला प्राप्त झालेले आहेत त्यांना आचार्यांनी एवढीच प्रार्थना केली आहे की “आमच्या शुद्धभावांची पूर्णता होवो.” ॥१६३॥

भावशुद्धीचे कथन आटोपते घेतात -

किं जंपियेण बहुणा अत्थो धम्मो य काममोक्ष्यो य ।

अण्णे वि य वावारा भावाम्मि परिद्विया सब्बे ॥१६४॥

किं जल्पितेन बहुना अर्थः धर्मश्च काममोक्षश्च ।

अन्ये अपि च व्यापाराः भावे परिस्थिता सर्वे ।

अन्वयार्थ - आचार्य सांगतात की (किं बहुणा जंपियेण) फार विस्ताराने सांगून काय ? (अत्थो धम्मो य काममोक्ष्यो य) धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ आणि तसेच (अण्णे वि य वावारा) आणि अन्य जे काही प्राप्तव्य आणि कर्तव्य आहे ते सर्वच पूर्णपणाने या शुद्धभावामध्ये स्थित आहेत.

भावार्थ - पुरुषाचे चार प्रयोजन प्रधान आहेत. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष. अन्य जे काही कर्तव्य आहेत ते सर्वच, जे प्राप्तव्य आहेत ते सर्वच शुद्ध चैतन्यरूप परिणामामध्ये भावामध्ये अंतर्लीन आहेत. शुद्ध भावानेच सर्वसिद्धी होते असे थोडक्यात सार ग्रहण करा. अधिक काय सांगावे ? विज्ञेषु अलम् !

भावपाहुडाची समाप्ती करताना त्यास शिकणे, ऐकणे व चिंतन करण्याचा उपदेश देतात -

इय भावपाहुडमिणं सबंबुद्धेहिं देसियं सम्मं ।

जो पढ़इ सुणइ भावइ सो पावइ अविचलं ठाणं ॥१६५॥

इति भावपाहुडमिंदं सर्वबुद्धेः देशितं सम्यक् ।

यः पठति, श्रुणोति, भावयति सो प्राज्ञोति अविचलं स्थानम् ॥१६५॥

अन्वयार्थ - (इय इणं भावपाहुडं सबंबुद्धेहिं देसियं सम्मं) याप्रमाणे हे भावपाहुड शास्त्र सर्वबुद्ध म्हणजे सर्वज्ञांनी यथार्थ सांगितले आहे. (जो पढ़इ सुणइ भावइ) जो कोणी हे शास्त्र शिकेल ऐकेल त्याचे चिंतन करेल (सो अविचलं ठाणं पावइ) तो शाश्वतस्थान म्हणजेच मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ - हा भावपाहुड ग्रंथ सर्वज्ञ देवांनी जे सांगितले व त्यांच्यापासून परंपरेने समीचीन चालत आले तदनुसार अर्थ घेवून रचले आहे. म्हणून सर्वज्ञाचाच उपदेश आहे. छद्मस्थाने कल्पित रचलेले नाही. आपल्या अभिप्रायानुसार व सर्वज्ञशासनाशी विसंगत रचले नाही. सर्वज्ञपरंपरेशी सुसंगत असेच रचले आहे. याचे शिकणे ऐकण्याचे फल मोक्ष सांगितलेच आहे. ते युक्तच आहे. याच्या अध्ययनाने श्रवणाने शुद्धभाव होतात व शुद्धभावाने मोक्ष होतो. येथे जर स्वाश्रयाने निश्चय शुद्धता प्राप्त झाली तर त्यामध्ये हे शास्त्र निमित्त आहे असे म्हणतात. म्हणून ते मोक्षास परंपरा कारण आहे. जेथे निश्चय आहे तेथे तदनुकूल व्यवहार असतो. निश्चय नसेल तर व्यवहार तरी कसा असेल ? याप्रमाणे हे शास्त्र शिकणे, श्रवण करणे चिंतन करणे हे परिणामांच्या निर्मलतेस व बोधाच्या प्राप्तीस कारण आहे. म्हणून हे भव्य जीवांनो ! हे शास्त्र एका, शिका, वाचा व मनन करा. त्यामुळे भाव शुद्ध होऊन मोक्ष मिळेल. परमार्थसुखाची प्राप्ती होईल. ॥१६५॥

याप्रमाणे कुंडकुंद आचार्यरचित भावपाहुड शास्त्र पूर्ण झाले.

या भावपाहुडचा सारांश - जीवनामक पदार्थाचा एक असाधारण शुद्ध अविनाशी चेतना स्वभाव आहे. याची शुद्ध अशुद्ध दोन प्रकारची

परिणती होते. शुद्ध दर्शन ज्ञानोपयोगस्तुप परिणमणे - रागादिकाशिवाय शुद्ध जाणणे ही शुद्ध परिणती आहे. यास शुद्धभाव म्हणतात. कर्मच्या निमित्ताने राग-द्वेष-मोहादिक विभावस्तुपाने परिणमणे ही अशुद्ध परिणती आहे. त्यास अशुद्ध भाव म्हणतात. कर्मचा संयोग जीवासह अनादि काळापासून आहे. म्हणून हा अनादिकाळापासून अशुद्धस्तुपाने परिणमन करत आलेला आहे. या अशुद्ध भावांनी शुभाशुभ कर्माचा बंध होतो. या बद्ध कर्माच्या उदयाच्या निमित्ताने पुनश्च शुभ अशुभ अशुद्ध भाव होतात. याप्रमाणे अनादिकाळापासून मिथ्यात्वाची प्राप्ती, अविषिष्ट परंपरा सुरु आहे. जेव्हा तो शुभकर्माचा बंध करतो त्यास कारण इष्ट देवदेवतादिकांची भक्ती, जीवमात्रावर दया-उपकार आदि मंदकषायस्तुप परिणाम आहेत. तेव्हा शुभकर्माचा बंध होतो. यामुळे देवगती आदि प्राप्त होऊन संसारात सुखी आहे असे अज्ञानी मानतो. जेव्हा विषयकषायामध्ये रस घेतो, तीव्र कषाय करतो तेव्हा पापबंध करतो. त्यामुळे तिर्यंच नरक आदि दुःखे भोगावी लागतात.

याप्रकारे संसारामध्ये अशुभभावाने अनादि काळापासून हा जीव संसारात भ्रमण करतो आहे. योगायोगाने असा काळ आला की, जेव्हा जिनेश्वरदेव सर्वज्ञपरमात्माच्या वीतराग धर्माचा उपदेश प्राप्त होतो, त्याचे श्रद्धान, प्रतीती आचरण करतो, तेव्हा स्व आणि पराचे भेदज्ञान कसून शुद्ध-अशुद्ध भावांचे स्वस्तुप व भेद जाणतो, हिताहिताची प्रतीती रुची आचरण होते. तेव्हा तो शुद्ध ज्ञानदर्शनमयी शुद्ध चेतनापरिणतीला हितस्तुप मानतो, त्याचे फल संसारापासून निवृत्ती हे आहे असे जाणतो. अशुद्धभावांचे फल संसार जाणतो. तेव्हा शुद्ध भावांचे ग्रहण आणि अशुद्ध भावांच्या त्यागाचा उपाय करतो. उपाय-मार्ग याचे स्वस्तुप जसे जिनागमात सांगितले आहे तसे करावे.

याचे स्वस्तुप निश्चयव्यवहारात्मक सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रस्तुप मोक्षमार्ग हे आहे. आत्म्याच्या शुद्धस्वस्तुपाचे ज्ञान-श्रद्धान-चारित्र हा निश्चय मोक्षमार्ग आहे. जिनदेव सर्वज्ञ वीतराग, त्यांची वाणी आणि त्या वचनानुसार प्रवृत्ती करणारे गुरु व उत्कृष्ट श्रावक यांची भक्ती वंदना

विनय वैद्यावृत्य हा व्यवहार आहे. तो व्यवहार मोक्षमार्गी जीवास साधनभूत आहे. हे न करणे मोक्षमार्गाशी विसंगत आहे. स्वरूपाचे साधक अहिंसा आदि महाब्रते, रत्नत्रयाची साधना, समिती, गुप्ती पाळणे, त्यात दोष लागेल तर निंदा गर्हा करून प्रायश्चित्त घेणे, शक्यनुसार तप करणे, परीष्ठह-उपसर्ग सहन करणे, दशधर्माचे पालन इत्यादि शुद्धात्मसाधक क्रिया करणे, त्यात काही रागांश असेल तर शुभकर्माचा बंध होईल. परंतु तो प्रधान नाही. कारण ज्ञानीला त्याची वांछा नाही. म्हणून तो अनंत संसारास कारणभूत नाही. हा सर्व आगमोक्त व्यवहारमार्ग आहे. यामध्ये प्रवृत्ती असेल तरीही निवृत्तीची प्रधानता आहे; म्हणून निश्चय मोक्षमार्गास बाधक नाही.

याप्रमाणे संक्षेपाने व्यवहारनिश्चय मोक्षमार्गाचे स्वरूप आहे. यालाच येथे शुद्धभाव असे म्हटले आहे. त्यातही सम्यगदर्शनाची प्रधानता आहे. सम्यगदर्शन सहित असेल तरच यथाजातरूपास भावलिंग संज्ञा प्राप्त होते. आणि सम्यगदर्शनाविना क्रियाकांड निष्फल आहे. मात्र द्रव्यलिंग आहे. मात्र द्रव्यलिंग मोक्षाचे साधन नाही. भावलिंगच मोक्षाचे साधन आहे. निश्चय सम्यगदर्शनासह जो व्यवहार असतो त्यामध्ये जिनभक्ती प्रधान आहे. जिनभक्ती करावी, जिनाज्ञा मानून आगमानुसार प्रवृत्ती करावी. असा श्रीगुरुचा उपदेश आहे. जिनमार्गाशिवाय अन्य सर्व कुमार्ग आहे. तो मार्ग कधीच स्वीकारून नये. त्यामुळेच आत्म्याचे कल्याण होईल.

मोक्षपाहुड

ग्रंथाच्या प्रारंभी आचार्य कुंदकुंददेव मंगलासाठी परमात्म्यास नमस्कार करतात -

णाणमयं अप्पाणं उवलङ्घं जेण झडियकम्मेण ।

चइऊण य परदब्बं णमो णमो तस्स देवस्स ॥१॥

ज्ञानमय आत्मा उपलब्धः येन क्षरितकर्मणा ।

त्यक्त्वा च परद्रव्यं नमो नमस्तस्मै देवाय ॥२॥

अन्वयार्थ - (य परदब्बं चइऊण) ज्याने परद्रव्याच्या संयोगापासून सर्वथा दूर होऊन (जेण झडियकम्मेण) कर्म-नोकर्म, द्रव्यकर्म, भावकर्म - सर्वथा नष्ट केले आहेत, त्यामुळे (णाणमयं अप्पाणं उवलङ्घं) ज्याने आपल्या ज्ञानमय आत्म्याची प्राप्ती करून घेतली आहे (तस्स देवस्स णमो णमो) त्या देवास आमचा नमस्कार असो, आमचा नमस्कार असो. दोन वेळा म्हणण्यामध्ये भक्तीची प्रगाढता सूचित होते.

भावार्थ - या मोक्षपाहुड नामक ग्रंथाच्या प्रारंभी मंगलाचरण म्हणून ज्यांनी द्रव्यकर्म, भावकर्म आणि नोकर्माचा नाश केल्यामुळे सर्वथा एकरूप परापासून भिन्न अशा ज्ञानस्वरूप आत्म्याची प्राप्ती केली आहे अशा सिद्धपरमात्म्याला नमस्कार करणे उचितच आहे, अरहंताना भावमोक्ष आहे. परंतु सिद्धांना द्रव्यमोक्ष भावमोक्ष दोन्ही आहेत. त्यामुळे सिद्धांच्या नमस्कारामध्ये अरहंतास नमस्कार होतोच. ॥३॥

ग्रंथ रचण्याची प्रतिज्ञा -

णमिऊण य तं देवं अणंतवरणाणदंसणं सुद्धं ।

वोच्छं परमप्पाणं परमपयं परमजोईणं ॥४॥

नत्वा च तं देवं अनंतवरज्ञानदर्शनं शुद्धम् ।

वक्ष्ये परमात्मानं परमपदं परमयोगिनाम् ॥२॥

अन्वयार्थ - (य तं अणंतवरणाणदंसां सुद्धं देवं णमिऊण) याप्रामाणे त्या उत्कृष्ट ज्ञान-दर्शन स्वभावाची ज्यांना प्राप्ती झाली आहे व ज्यांचे रागद्वेषादि सर्वच दोष नाहीसे झाल्यामुळे सर्वथा शुद्ध आहेत अशा (परमपदं) उत्कृष्ट पदास पोचलेला परमयोगी परमात्म्यास नमस्कार करून (परमजोइणं परमप्पाणं वोच्छं) परम योगीश्वर साधूंना परमात्म्याचे स्वरूप सांगेन.

भावार्थ - या मोक्षाधिकारामध्ये ज्या कारणाने मोक्षपद मिळेल व मोक्षपदाच्या स्वरूपाचे जसे आहे तसे ज्ञान व्हावे म्हणून विवेचन करण्याची 'मोक्षपाहुड' नामानुकूल प्रतिज्ञा आचार्यांनी केली आहे. मोक्षपदाचा उपदेश साधूंना साक्षात् प्रयोजनभूत आहे. त्यामुळे त्यांना अनुलक्षून ग्रंथ सांगणे हे स्वाभाविकच आहे. गृहस्थास मुमुक्षूला सामान्यतः उपदेश हा असतोच. ॥ २ ॥

मुनीश्वर परमात्म्याचे ध्यान करून त्या शुद्ध आत्म्यास प्राप्त करतात -

जं जाणिऊण जोई जोअत्थो जोइऊण अणवरयं ।

अब्बावाहमणंतं जणोवमं लहइ णिब्बाणं ॥३॥

यज्ञात्वा योगी योगस्थः दृष्ट्वा अनवरतम् ।

अब्बावाधमनंतं अनुपमं लभते निर्वाणम् ॥३॥

अन्वयार्थ - (जं जाणिऊण जोइ जोअत्थो) ज्या शुद्धआत्म्यास जाणल्यामुळे साधू योगामध्ये लीन होतो (तं अणवरयं जोइऊण) जो शुद्ध आत्म्यास धारावाहीपणाने ध्यानामध्ये पाहतो (अब्बावाहं अणंतं अणोवमं णिब्बाणं लहइ) तो योगीश्वर अनुपम निर्वाणपद प्राप्त करतो. ते निर्वाणपद सर्व बार्धने रहित आहे. म्हणून अविनश्वर व शाश्वत आहे. अनुपम आहे.

भावार्थ - ज्याचे ध्यान करून मुनिवर सदैव शुद्ध आत्म्याचा

अनुभव घेतात व त्यामुळे केवलज्ञान प्राप्त करून निर्वाणपद मिळवितात
त्या परमात्म्याचे ध्यान साधू निरंतर करतात. ॥३॥

परमात्मस्वरूप सांगण्यापूर्वी आत्म्याचे तीन भेद सांगतात -

तिपयारो सो अप्पा परमंतरबाहिरो हु देहिणं ।

तथ परो झाईझइ अंतोवाएण चइवि बहिरप्पा ॥४॥

हु त्रिग्रकारः स आत्मा परमंबहिः स्फुटं देहिनाम् ।

तत्र परो ध्यातव्यो अंतोपायेन च्युत्वा बहिरात्मानम् ॥४॥

अन्वयार्थ - (हु देहिणां सो अप्पा तिपयारो) खरोखर प्रत्येक
देहवारीचा आत्मा हा तीन प्रकारचा आहे. १ परमात्मा २ अंतरात्मा ३
बहिरात्मा. (तथ परो झाईझहि) त्या तीनपैकी जो परमात्मा आहे त्याचे
ध्यान करावे (बहिरप्पा चइवि अन्तरूपायेण) त्याचे ध्यान करण्यापूर्वी
प्रथमतः बहिरात्मत्याचा त्याग करावा आणि अंतरात्मपदाचा अवलंब
घेऊन परमात्म्याचे ध्यान करावे.

भावार्थ - बहिरात्मप्रवृत्ती सोडावी आणि अंतरात्मा होऊन आपल्या
शुद्ध आत्मस्वरूपाची प्रतीती करावी. त्या ध्यानाने परमात्मपद प्राप्त
होते. ॥४॥

तीन प्रकारच्या आत्म्याचे स्वरूप -

अक्षीणि बहिरप्पा अंतरअप्पा हु अप्संकप्पो ।

कर्मकलंकविमुक्तो परमप्पा भण्णए देवो ॥५॥

अक्षीणि बहिरात्मा अंतरात्मा खलु आत्मसंकल्पः ।

कर्मकलंकविमुक्तोऽतरात्मा खलु भण्यते देवः ॥५॥

अन्वयार्थ - (अक्षीणि बहिरात्मा) अज्ञानी म्हणजेच मिथ्याहष्टी
इंद्रियविषयांना जाणणारा, भोगणारा तो बहिरात्मा आहे. [प्रत्येक
संसारीप्राणी नवीन भव धारण करतो तेव्हा देह व इंद्रिये धारण करतो.
अज्ञानी त्यासच आत्मा मानतो. इंद्रिये म्हणजे बाह्य संयोगमात्र आहे.

म्हणून ज्याअर्थी तो स्वरूप न जाणतां परपदार्थाच्या संयोगालाच आत्मा मानतो तो मिथ्याघटी बहिरात्मा आहे.]

(हु अंतरअप्पा अप्संकप्पो) खरोखर अंतरात्मा तो आहे की ज्याने चैतन्यरूपी आत्म्यास चैतन्यरूपाने स्वीकारले. [आत्मा अनादिकाळापासून नवनवीन भव व देह धारण करत आलेला आहे. परंतु अनंतभवामध्ये व वर्तमान-उत्तर भवामध्येही त्यास आपल्या ज्ञानदर्शनमय चेतनास्वरूपाचा कधीही त्याग होतच नाही. म्हणून ज्ञानदर्शनयुक्त आत्म्याची ज्यास प्रतीति आहे, जो देह व रागादिकांना आत्मा मानत नाही तो आत्म्यामध्येच आत्म्याचा संकल्प-प्रतीती करतो म्हणून त्या सम्यग्घटी ज्ञानी जीवास अंतरात्मा म्हटलेले आहे.

(कम्कलंकविमुक्तो देवो परमप्पा भण्णए) जो संपूर्णकर्म - आठ प्रकारचे द्रव्यकर्म, शरीररूप नोकर्म - तसेच रागद्वेषादि भावकर्म यांनी सर्वथा रहित आहे तो परमात्मा आहे. त्या परमात्म्यास देव म्हणतात. दुसरा कोणीही देव नाही.

भावार्थ - येथे इंद्रियांना बहिरात्मा म्हटलेले आहे आणि देहदेवाल्यामध्ये विराजमान आत्म्याची जो चैतन्यमात्ररूपाने प्रतीती करतो त्यास अंतरात्मा म्हटले आहे. सर्व कर्म व कर्मजनित दोषांनी रहित आहे त्यास परमात्मा म्हटले आहे. तोच देव आहे. दुसरा कोणीही देव नाही.

येथे त्याचा अभिप्राय हा आहे की, हा जीवच जोपोवतो शरीर आणि इंद्रियांनाच आत्मा मानतो तोपोवतो तोच जीव बहिरात्मा म्हटल्या जातो. तो मिथ्याघटी अज्ञानी संसारी आहे. जेव्हा तोच जीव शरीर व इंद्रियांना जड पुद्रलरूप जाणून त्यांना आत्मस्वरूप मानत नाही आणि अंतर्यामी चेतनारूपाये अनादिअनंत एकरूप फक्त चेतनामात्र आत्म्यास अनुभवतो मानतो तेव्हा तोच जीव अंतरात्मा होतो. अंतरात्मा आपल्या शुद्धात्मस्वरूपाच्या ध्यानसाधनेने परमात्मा होतो. तो अंतरात्मा सम्यग्घटी व मोक्षमार्गाचा वाटसरू आहे. आणि जेव्हा तोच जीव परमात्म्याच्या ध्यानाने आठ कर्मरूप कर्मशरीराच्या संसर्गाने मुक्त होतो तेव्हा मोहनीयाचा

व तदनंतर तीन धातिकर्माचा नाश होतो तेव्हा त्यास अनंतज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्य या अनंत चतुष्टचाची प्राप्ती होते, तो सकलपरमात्मा अरहंत होतो. तोच देव आहे. त्यास अनेक नावे आहेत. चार अधातिकर्माचा क्षय झाला म्हणजे तो शरीर व कर्मशरीराच्या नाश झाल्यामुळे निकलपरमात्मा - सिद्ध - मुक्त म्हटल्या जातो.

विशेषणद्वारा परमात्म्याचे स्वरूप सांगतात -

मलरहिओ कलचत्तो अणिंदिओ केवलो विसुद्धप्पा ।

परमेष्ठी परमजिणो सिवकरो सासओ सिद्धो ॥६॥

मलरहितः कलत्यक्तः अतीन्द्रियः केवली विशुद्धात्मा ।

परमेष्ठी परमजिनः सिवंकरः शाश्वतः सिद्धः ॥६॥

अन्वयार्थ - (सिद्धो मलरहिओ) सिद्ध, निकलपरमात्मा हे मलरहित आहेत. एकतर बाह्य कर्मनोकर्माच्या मलाने रहित आहेत. तसेच ते रागद्वेषमोहकप्रायादि विकारांनी - अंतरंग मलानेही - रहित आहेत. याप्रकारे ते सर्वथा मलरहित आहेत, (कलचत्तो) त्यांना नोकर्माचा अभाव असल्यामुळे शरीर असत नाही. म्हणून त्यांना निकल - अशरीरी म्हणतात. (अणिंदिओ) ते इंद्रियांनी रहित आहेत. सकल परमात्म्याला अरहंतदशेमध्ये फक्त पुद्गलरूप द्रव्येन्द्रिये असतात. क्षयोपशमाचा अभाव असतो; म्हणून त्यांना तेव्हाच भावेंद्रियांचा अभाव होतो. सिद्धदशेमध्ये ते द्रव्यभाव या दोन्ही इंद्रियांनी रहित असतात. ते दोषरहित असल्यामुळे अनिंदित असतात. (केवलो) केवळ ज्ञानदर्शन चेतनमात्र आहेत. सर्व परद्रव्य व परभावाने रहित आहेत. (विसुद्धप्पा) सर्व कर्मजनित विकारांनी रहित असल्यामुळे ते सर्वथा शुद्ध असतात. (परमेष्ठी) १ ते ज्ञेयास जाणत असतानाही रागी द्वेषी मोळी होत नाहीत, ज्ञेयार्थरूप परिणमन करत नाहीत, ज्ञानामध्ये ज्ञेयाकार आले तरीही ज्ञेयापासून भिन्नच असतात. २ ते सर्व जीवमात्रांना आप्तवत् आहेत. म्हणून त्यांना परमेष्ठी म्हणतात. (परमजिणो) सर्वश्रेष्ठ पदी विराजमान आहेत म्हणून त्यांना

परमजिन म्हणतात. (सिवकरो) सर्व कर्माचा नाश झाल्यामुळे ते खन्या अर्थाने शिवरूप आहेत. परम कल्याण प्राप्त केले आहे. म्हणून ते शिवरूप आहेत. (सासओ) ते शाश्वत आहेत. ज्या संसाराचा नाश केला तो संसार पुनः कधीच प्राप्त होणार नाही व सिद्धपदाचा विनाश, अनंत चतुष्ट्याचा विनाश कधीही होत नाही. म्हणून ते शाश्वत आहेत.

भावार्थ - जो परमात्म्याचे ध्यान करतो तो स्वयं असा परमात्मा बनतो.

पुनश्च हाच उपदेश देतात -

‘आरुहवि अंतरप्पा बहिरप्पा छंडिऊण तिविहेण ।

झाइज्जङ्ग परमप्पा उवङ्गदुं जिणवरिं देहिं ॥७॥

आरुह्य अंतरात्मानं बहिरात्मानं त्यक्त्वा त्रिविधेन ।

ध्यायत परमात्मा उपदिष्टं जिनवरेद्दैः ॥७॥

अन्वयार्थ - (तिविहेण बहिरप्पा छंडिऊण) मन-वचन-कायेने बहिरात्मभूमिकेचा त्याग करून (अंतरप्पा आरुहवि) अंतरात्म्याच्या आश्रय घेऊन (परमप्पा झाइज्जङ्ग) परमात्म्याचे ध्यान करा असे (जिणवरिदेहिं उवङ्गदुं) तीर्थकर परमदेवांनी उपदेशद्वारा सांगितले आहे.

भावार्थ - प्रामुख्याने परमात्म्याचे ध्यान करण्याचा उपदेश आहे, त्यानेच मोक्ष मिळतो. ॥७॥

बहिरात्म्याची प्रवृत्ती -

बहिरर्थे^१ फुरियमणो इंदियदारेण णियसरूवचुओ ।

णियदेहं अप्पाणं अज्ज्वसदि मूढदिद्विओ ॥८॥

बहिरर्थं स्फुरितमनाः इंद्रियद्वारेन निजस्वरूपच्युतः ।

निजदेहं आत्मानं अथ्वसति मूढदृष्टिस्तु ॥८॥

अन्वयार्थ - (इंदियदारेण णियसरूवचुओ मूढदिद्विओ बहिरर्थे

१. समाधिशतक श्लोक ४

२. समाधिशतक आ. पूज्यपाद श्लोक ७

फुरियमणो) इंद्रियांच्या आधीन वृत्तीमुळे सदैव बाह्य पदार्थमध्ये आसक्त होऊन आपल्या शुद्धस्वरूपापासून भ्रष्ट झालेला अज्ञानी मूढात्मा (णियदेहं अप्पाणं अज्ञवसदि) आपल्या देहालाच आत्मा मानून निश्चय करतो की, शरीर म्हणजेच आत्मा आहे. ॥

भावार्थ - असा मूढ बहिरात्म्याचा अभिप्राय असतो तो सोडावा.
॥ ८ ॥

तसेच बहिरात्मा दुसऱ्याच्या देहालाच त्याचा आत्मा समजतो हे सांगतात -

णियदेहसरिच्छं^३ पिच्छिऊण परविग्रहं पयत्तेण ।

अच्चेयणं पि गहियं ज्ञाइज्ञहि परमभावेण^४ ॥९॥

निजदेहसदृशं दृष्ट्वा परविग्रहं प्रयत्नेन ।

अचेतनमपि गृहीतं ध्यायते परमभावेन ॥९॥

अन्वयार्थ - (णियदेहसरिच्छं पयत्तेण अच्चेयणं पि परविग्रहं गहियं पिच्छिऊण) आपल्या शरीरासारखा अन्य जीवचा जड देह पाहून जरी तो अचेतन आहे तरीही भ्रमबुद्धीने त्या देहास आत्मा समजून (परमभावेण ज्ञाइज्ञइ) परमभावरूपाने समजून त्या देहाचे ध्यान करतो

भावार्थ - अज्ञानी मिथ्याहृषीला मिथ्यात्वकर्माच्या उदयाने विपरीत मान्यता असते. म्हणून तो आपल्या देहास जसा आत्मा मानतो तसाच अन्य जीवाच्या देहासही तो जड आहे तरीही आत्मा मानतो. अर्थात् संसारी जीवमात्रामध्ये त्याची देह म्हणजेच आत्मा अशी विपरीत मान्यता असते; त्यामध्ये रममाण होतो. अशी मूढबुद्धी सोडावी. ॥९॥

उपरोक्त प्रकारे पर मनुष्यादि जीवामध्ये अज्ञानीला भ्रम असतो.

“सपराज्ञवसायेण देहेसु य अविदिदत्थमप्पाणं ।

सुयदाराईविसए मणुयाणं वङ्दणे मोहो ॥९०॥

३. सरिच्छं एवजी सरित्यं पाठभेद आहे. अर्थ एकच आहे.

४. समाधिशतक श्लोक ९०.

५. समाधिशतक श्लोक ९०.

स्वपराध्यवसायेन देहेषु च अविदितार्थमात्मानं ।

सुतदारादिविषये मनुजानां वर्द्धते मोहः ॥१०॥

अन्यार्थ - (देहेसु य सपराज्ञवसायेण) याप्रकारे देहादि परपदार्थमध्ये आत्मत्वबुद्धीच्या भ्रमाने हा (अविदिदत्थमण्णां मणुयाणं) अज्ञानी की ज्याने आत्म्याच्या यथार्थस्वरूपाला जाणले नाही अशा अज्ञानी जीवास (सुयदाराईविसए) पुत्र, पत्नी आदि नातलगामध्ये (मोहो वडढए) मोह वाढीला लागतो. त्यांचा भ्रम दृढ होत जातो.

भावार्थ - ज्या मनुष्यांनी जीव आणि अजीव पदार्थाचे स्वरूप यथार्थ जाणले नाही त्यांना निश्चितच देहामध्ये आत्मत्वाची भावना असते. ते आपल्या देहास आपला आत्मा व परजीवाच्या देहास पराच्या आत्मा मानतात. त्यामुळे त्यांना पुत्र, भार्या इत्यादि नातलगामध्ये आपलेपणाची भावना, अति व्यामोह असतो. जेव्हा ते जीव आणि अजीवाच्या स्वरूपास जाणतील. आत्म्यास अमूर्त-चेतनामात्र मानतील व देहास मूर्त अचेतन मानतील, पर नातलगांनाही परजीव मानतील, आपल्या चेतनमात्र आत्म्यास फक्त 'स्व' मानतील तेव्हा परामध्ये व्यामोह होणार नाही. म्हणून जीवादि पदार्थाचे स्वरूप यथार्थ जाणून भ्रमबुद्धी सोडावी. ॥१०॥

विशेषार्थ - (१) परमात्मा ज्याप्रमाणे १ सकलपरमात्मा २ निकल परमात्मा या प्रकारे दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे त्याप्रमाणे त्याचे १ कारण परमात्मा व (२) कार्यपरमात्मा अशाप्रकारे दोन भेद सांगितलेले आहे.

(२) पाचव्या सहाव्या गाथेत जे वर सांगितल्याप्रमाणे दोन भेद सांगितलेले आहेत तेच कार्यपरमात्मा आहेत. त्यांनाच कार्य परमात्मा म्हटलेले आहे. कारण आत्म्याचा त्रिकालशुद्ध, अनादिअनंत, स्वतःसिद्ध अशा चैतन्यस्वभावाच्या ध्यानद्वारा प्रथमतः सकलपरमात्मपद व नंतर शरीररहित सिद्धपदाची प्राप्ती होते. म्हणून त्यास कार्यपरमात्मा म्हटलेले आहे.

(३) ज्याच्या ध्यानाने म्हणजे ज्याच्या आश्रयाने ध्यान करून ते परमात्मपद प्राप्त होते त्यास समयसारमध्ये ज्ञायकभाव म्हटले आहे व त्यासच नियमसारमध्ये व आ. जयसेनांच्या तिन्ही तात्पर्यवृत्ती टीकेमध्ये कारण परमात्मा व स्वभावपर्यायरूप अरहंत सिद्धपदास कार्यपरमात्मा म्हटलेले आहे.

(४) तो कारणपरमात्मा पर्यायरूप कारण नाही. ज्याप्रमाणे सम्यग्दर्शन चारित्र इ. हे पर्यायरूप आहेत तसा हा नाही. परंतु मोक्षमार्गाच्या साक्षात् अभिव्यक्तीचे कारण ध्यान आहे व त्या ध्यानाचा जो विषय आहे त्यास कारणपरमात्मा म्हटले आहे. म्हणजे तो आश्रयरूप कारण आहे. तो ध्यानाचा ध्येय आहे. ध्यानपर्यायरूप कारण नाही. म्हणून त्यास कारण परमात्मा म्हटले आहे.

(५) असा कारणपरमात्मस्वरूप ज्ञायक भाव सर्व जीवमात्रामध्ये सदैव विद्यमान आहे. जो विद्यमान असूनही जोपावेतो उपासनेचा (ध्यानाचा) विषय होत नाही तोपावेतो तो द्रव्यनिक्षेपाने कारण परमात्मा आहे. जेव्हा त्याची उपासना होते तेव्हा तो भावनिक्षेपाने कारण परमात्मा आहे. तो साक्षात् मोक्षमार्ग आणि कार्यपरमात्म्याचा प्राप्तीचे साक्षात् कारण आहे.

(६) येथे जे काही बहिरात्मदशेचा त्याग करून परमात्म्याचे ध्यान करून अंतरात्मा होण्याचा उपदेश दिलेला आहे तो परमात्मा म्हणजे उपासनेचा विषयभूत हाच कारणपरमात्मा आहे असे समजावे.

मोहोदयाने, मिथ्यात्वाने तो परभवातही देहाचीच आत्मरूपाने वांछा करतो -

मिच्छाणाणेसु रओ मिच्छाभावेण भाविओ संतो ।

मोहोदयेण पुणरवि अंगं 'सं' मण्णाए मणुओ ॥११॥

मिथ्याज्ञानेषु रतो मिथ्याभावेन भावितः सन् ।

मोहोदयेन पुनरपि अंगं स्वं मन्यते मनुजः ॥११॥

अन्वयार्थ - (मणुओ मोहोदयेण मिच्छाणाणेसु रओ) हा मानव प्राणी मोहकर्माच्या उदयाने मिथ्याज्ञानामध्ये तन्मय होतो. त्यामुळे (मिच्छाभावेण भाविओ संतो) मिथ्यापरिणामामध्ये तन्मय होत असतो. असा हा अज्ञानी मिथ्यादृष्टी (पुणरवि अंगं सं मण्णए) पुनश्च शरीरास स्वात्मा अतएव उपादेय मानतो.

भावार्थ - मिथ्यात्वनामक दर्शनमोहनीयाच्या उदयामुळे (उदयाच्या वश होतो तेव्हा) जे काही ज्ञान (ज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमाने असते) आहे ते सर्वच हेयोपादेयाच्या निर्णयाने रहित असल्यामुळे मिथ्याज्ञानच असते. त्यामुळे तो परद्रव्याचा आत्मसूपाने निर्णय करतो, त्या विपरीत निर्णयामुळे तो मिथ्याश्रद्धानी होतो. त्याची परद्रव्यामध्ये अशी भावना सदैव असते की, हा संयोग सदैव असाच प्राप्त ढावा. म्हणून तो भावी देहास आत्मा मानून इष्ट मानतो व सदैव परद्रव्यांची इच्छा करतो.

॥ ११ ॥

ज्याचे देहामध्ये ममत्व नाही असे मुनीच मोक्ष प्राप्त करतात -
जो देहे णिरवेक्खो णिंदंदो णिम्ममो णिरारंभो ।

आदसहावे सुरओ जोइ सो लहड णिब्बाण ॥१२॥

यः देहे निरपेक्षो निर्द्वद्वो निर्ममो निरारंभो ।

आत्मस्वभावे सुरतः योगी स लभते निर्वाणम् ॥१२॥

अन्वयार्थ - (जो जोइ देहे णिरवेक्खो णिंदंदो णिम्ममो णिरारंभो) जो योगीश्वर मुनी आपल्या देहाची सुद्धा अपेक्षा ठेवत नाही, म्हणून द्वैतबुद्धीच्या अतीत आहे. म्हणून 'निर्द्वद्व' आहे, देहाच्या ममतेने रहित आहे; म्हणून देहविषयक आरंभाने रहित आहे. तो (आदसहावे सुरओ) तो आपल्या शुद्ध चैतन्यस्वभावामध्ये भलेप्रकार लीन होतो (सो णिब्बाण लहड) तोच योगी निर्वाण प्राप्त करतो.

भावार्थ - जो देह आणि रागादि कषायामध्ये ममत्वभाव सोडून अंतरात्मा बनतो तो परमात्मस्वरूपात लीन होऊन मोक्ष प्राप्त

करतो. ॥ १२ ॥

बंध आणि मोक्षाच्या कारणाच्या आगमवचनानुसार संक्षेप -

परदव्वरओ बज्जदि विरओ मुच्चेइ विविहकम्मेहिं ।

एसो जिणउवएसो समासदो बंधमुक्खस्स ॥ १३ ॥

परद्रव्यरतो बध्यते विरतः मुच्यते विविधकर्मैः ।

एषो जिनोपदेशो समासतः बंधमोक्षस्य ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ - (परदव्वरओ विविहकम्मेहिं बज्जदि) परद्रव्यामध्ये ममत्व करणारा जीव नानाविध कर्मानी बांधल्या जातो. (विरओ मुच्चेइ) आणि परद्रव्यामध्ये ममत्व न करणारा विरागी कर्मानी बळ होत नाही मुक्त होतो. (एसो समासदो बंधमुक्खस्स जिणउवएसो) असा संक्षेपाने बंधमोक्षाच्या कारणाविषयी जिनदेवांचा उपदेश आहे.

भावार्थ - बंधमोक्षाच्या कारणाचे कथन अनेक प्रकारे विस्ताराने करण्यात येते. त्याचा थोडक्यात आशय असा की, परद्रव्यामध्ये ममत्व व रागबुद्धी बंधास कारण आहे आणि परद्रव्यामध्ये रागादि न करणे हे मोक्षास कारण आहे. रागी कर्म बांधतो आणि विरागी कर्मानी मुक्त होतो. ॥ १३ ॥

सम्यग्घट्टी स्वद्रव्यरत असल्यामुळे कर्माचा नाश करतो -

सदव्वरओ सवणो सम्माइट्टी हवेइ णियमेण ।

सम्मत्तपरिणदो पुण खवेइ दुद्दुकम्माइ ॥ १४ ॥

स्वद्रव्यरतः श्रमणः सम्यग्घट्टिर्भवति नियमेन ।

सम्यक्त्वपरिणतो पुनः क्षपयति दुष्टाष्टकर्माणि ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ - (सदव्वरओ सवणो णियमेण सम्माइट्टी हवेइ) आत्मस्वरूपामध्ये लीन साधु हा नियमाने सम्यग्घट्टी असतो. (पुण सम्मत्तपरिणदो दुद्दुकम्माणि खवेइ) आणि सम्यक्त्वाने परिणत जीव आठ दुष्ट कर्माचा नाश करतो.

भावार्थ - कर्माचा नाश करण्याचे कारणाचे हे संक्षेप कथन आहे. ज्यास आपल्या शुद्ध आत्माच्या स्वरूपाची श्रद्धा, रुची, प्रतीती आहे, तो स्वानुभूतीमध्ये लीन आहे निश्चितच सम्यग्दृष्टी आहे. सम्यक्त्वसंपन्न मुमुक्षु साधक नियमाने आठ कर्माचा नाश करून मोक्ष प्राप्त करतो.

परद्रव्यामध्ये आसक्ती मिथ्यात्व असून दुर्गतीस कारण आहे.

जो पुण परदब्बरओ मिळादिटी हवेइ सो साहू ।

मिळत्तपरिणदो पुण बज्जादि दुड्डुकम्मेहिं ॥१५॥

यः पुनः परद्रव्यरतो मिथ्यादृष्टिर्भवति स साधुः ।

मिथ्यात्वपरिणतः पुनः बध्यते दुष्टाष्टकर्मेः ॥१५॥

अन्वयार्थ - (जो साहू पुण परदब्बरओ) तो मुनी अथवा मुमुक्षु साधक परद्रव्यामध्ये आसक्त आहे (सो साहू मिळादिटी हवेइ) तो साधक, मुनी मिथ्यादृष्टी आहे. (पुण मिळत्तपरिणदो दुड्डुकम्मेहि बज्जादि) तो मिथ्यात्वाने परिणत होऊन आठ कर्मानी बद्ध होतो.

भावार्थ - बंधाच्या कारणांचे संक्षेप कथन आहे. येथे साधु शब्दाचा अभिप्राय हा आहे की, बाह्य परिग्रह सोडून निर्ग्रंथ होऊनही जर तो मिथ्यादृष्टी असेल तर संसारदुःखास कारणभूत अशा दुष्ट आठ कर्मानी तो बद्ध होतो. ॥१५॥

परद्रव्याच्या आसक्तीने दुर्गती प्राप्त होते व स्वद्रव्यामध्ये लीनतेने सुगति प्राप्त होते -

परदब्बादो दुगाई सदब्बादो हु सुगाई होइ ।

इय णाऊण सदव्वे कुणह रई विरई इयरम्मि ॥१६॥

परद्रव्याद् दुर्गतिः स्वद्रव्यात् खलु सुगतिर्भवति ।

इति ज्ञात्वा स्वद्रव्ये कुरुत रतिं विरतिः इतरस्मिन् ॥१६॥

अन्वयार्थ - (परदब्बादो दुगाई) परद्रव्यरूप परिणतीमुळे दुर्गती आणि (हु सदब्बादो सुगाई होइ) स्वद्रव्यपरिणतीमुळे सुगती प्राप्त होते.

(इय णाऊण सदबे रई कुणह) असे जाणून स्वद्रव्यामध्ये लीन हो (विरई इयरम्भि) अन्य परद्रव्यापासून विरत हो.

भावार्थ - लोकामध्येही हीच रीत आहे की जो स्वद्रव्यामध्ये रति करतो आपलेच ग्रहण करतो, भोगतो तो सुखी होतो; तो आपत्तीमध्ये येत नाही. आणि याउलट जो परद्रव्यामध्ये प्रीति करतो तो ती वस्तु हरप्रकारे मिळवितो व भोगतो तो दुःखी होतो, आपत्तीमध्ये उतरतो. म्हणून आचार्यदेवांचा हा संक्षेपाने उपदेश आहे की आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये तत्पर असा. याने सद्गती-देवपद चक्रवर्तीपद आदि - प्राप्त होते व शेवटी मोक्ष मिळतो. परद्रव्यामध्ये प्रीति करू नका, कारण त्यामुळे नारकतिर्यचादि दुर्गतीस कारणभूत कर्माचा बंध होतो. संसारात भटकावे लागते. दुःखच मिळते.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, स्वद्रव्यामध्ये लीन झाल्याने तर मोक्ष होतो आणि सुगति-दुर्गती तर परद्रव्यामध्ये प्रीती केल्याने मिळते. याचे उत्तर -

उत्तर - येथे हे सांगण्याचा उद्देश हा आहे की, परद्रव्यापासून विरत होऊन स्वद्रव्यामध्ये लीन असताना विशुद्धता-शुभ परिणाम-बरेच असतात. त्या विशुद्धतेच्या कारणाने - शुभ परिणतीने - शुभकर्माचाही बंध होतो. आणि जेव्हा शुद्धता होता होता पूर्ण शुद्धोपयोगाने त्यास अनंत चतुष्पद्य, केवलज्ञान व मोक्षाची प्राप्ती होते. सहचर पुण्यबंधाच्या अपेक्षेने हे कथन जाणावे. ॥१६॥

परद्रव्याचे स्वरूप काय ? याचे उत्तर -

आदसहावादण्णं सच्चित्ताचित्तमिस्सियं हवदि ।

तं परदब्वं भणियं अवितत्थं^१ सवदरिसीहिं ॥१७॥

आत्मस्वभावादन्यत् सच्चित्ताचित्तमिश्रितं भवति ।

तत्परद्रव्यं भणितं अवितत्थं सर्वदर्शिभिः ॥१७॥

१. अवितत्थं - अवितत्थ, विपरीततेने राहत, सत्यार्थ. वितत्थ = असरयार्थ.

अन्वयार्थ - (आदसहावादण्ण) आत्म्याच्या स्वभावापासून भिन्न असे जे काही (सचित्ताचित्तमिस्तियं [दब्बं] हवदि) सचित्त-चेतनमय (पुत्र, पत्नी वगैरे), अचित्त - अचेतन (घर वगैरे) आणि मिश्र असे पुत्रादि पदार्थ आहेत (तं परदब्बं) ते सर्व परद्रव्य आहे असे (सब्दरिसीहिं अवितत्थं भणियं) सर्वज्ञ परमात्म्याने यथार्थ सांगितले आहे.

भावार्थ - आपल्या ज्ञानस्वरूप आत्म्याशिवाय अन्य ज्या काही चेतन, अचेतन, मिश्र वस्तु आहेत त्या सर्व परद्रव्य आहेत. असे सर्वज्ञदेवांनी अज्ञानीला समजाविण्यासतव सांगितले आहे. ॥ १७ ॥

स्वद्रव्याचे आत्मस्वभावाचे स्वरूप -

दुष्टुकम्मरहियं अणोवमं णाणविगग्हं णिच्चं ।

सुद्धं जिणेहिं कहियं अप्पाणं हवदि सदब्बं ॥ १८ ॥

दुष्टाष्टकर्मरहितं अनुपमं ज्ञानविग्रहं नित्यम् ।

शुद्धं जिनैर्भणितं आत्मा भवति स्वद्रव्यम् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ - (सदब्बं) उपादेयभूत स्वद्रव्य हे (दुष्टुकम्मरहियं) दुष्ट आठ कर्मानी रहित आहे, (अणोवमं) त्यास संसारातील कोणत्याही वस्तूची उपमा देत येत नाही, (णाणविगग्हं) ज्ञान हेच मात्र त्याचे शरीर आहे आणि (णिच्चं) चैतनास्तुपाने ध्रुव आहे, नित्य आहे; (सुद्धं) शुद्ध आहे, असे (जिणेहिं भणियं) असे जिनदेवांनी सांगितले आहे. असा पदार्थ (अप्पाणं हवदि) आत्मा आहे व ते स्वद्रव्य आहे.

भावार्थ - ज्ञानानंदस्वरूप, पुद्रलाच्या स्पर्श, रस, गंध, वर्णादि गुणांनी व शब्द वगैरे पर्यायांनी रहित म्हणून अमूर्त, ज्ञानशरीरी - ज्ञानाची साक्षात् मूर्ती असा आपला आत्मा आहे. अन्य सर्वचेतन, अचेतन व मिश्र पदार्थ हे आत्म्यापासून भिन्न आहेत. ॥ १८ ॥

अशा आत्म्याचे ध्यान करणारे निर्वाण प्राप्त करतात -

जे ज्ञायंति सदब्बं परदब्बपरम्पुहा दु सुचरिता ।

ते जिणवराण मगे अणुलग्गा लहदि णिवाणं ॥१९॥

ये ध्यायन्ति स्वद्रव्यं परद्रव्यपरान्मुखा खलु सुचरित्राः ।

ते जिनवरानां मार्गे अनुलग्गा लभते निर्वाणम् ॥१९॥

अन्वयार्थ - (जे परद्रव्यपरम्पुहा हु सुचरित्ता सदबं ज्ञायंति) जे सर्वच परद्रव्यापासून परान्मुख-निवृत्त-होऊन, सम्यक्चारित्राने संपन्न आहेत व आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतात (ते जिणवराण मगे अणुलग्गा) ते जिनवराच्या मार्गाचे पथिक आहेत अनुलग्ग आहेत व ते (णिवाणं लहदि) निर्वाण प्राप्त करतात.

भावार्थ - परद्रव्यापासून निवृत्त होऊन जे आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतात ते निश्चयचारित्राने संपन्न होऊन मोक्ष प्राप्त करतात.
॥१९॥

जो स्वरूपाचे चिंतवन करतो तो मोक्ष प्राप्त करतो तर सुगतीचा प्रश्नच नाही.

जिणवरमयेण जोई झाणे झाएइ सुद्धमप्पाणं ।

जेण लहइ णिवाणं ण लहइ किं तेण सुरलोयं ॥२०॥

जिनवरमतेन योगी ध्याने ध्यायति शुद्धमात्मानं ।

येन लभते निर्वाणं ण लभते किं तेन सुरलोकम् ॥२०॥

अन्वयार्थ - (जोई झाणे जिणवरमयेण सुद्धं अप्पाणं झाएइ) योगी ध्यानामध्ये जर जिनमतानुसार शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करत असेल तर (जेण णिवाणं लहइ) ज्यामुळे निर्वाण मिळते (तेण किं सुरलोयं ण लहदि?) त्याने काय सुरलोक प्राप्त होणार नाही ? अर्थात् सहजासहजी मिळेल.

भावार्थ - जर कोणी असे समजत असेल की, जैनशास्त्रानुसार आत्मध्यान करणारे साधू मोक्ष मिळवतील, सुगती नाही त्यास आचार्यदेव सांगतात की, जिनाज्ञेनुसार प्रवर्तन करणारा जर शुद्ध आत्म्याचे ध्यान

करून मोक्ष प्राप्त करतोच तर त्यापेक्षा देवगती प्राप्त करणे काय कठीण आहे ? त्याच्या मार्गामध्ये देवपद सहजासहजी आहे. ॥२०॥

ही गोष्ट दृष्टांताने स्पष्ट करतात -

जो जाइ जोयणसयं दियहेणेकेण लेवि गुरुभारं ।

सो किं कोसद्धं पि हुण सक्कए जाऊं भुवनयले ॥२१॥

यः याति योजनशतं दिवसेनैकेन लात्वा गुरुभारम् ।

स किम् कोशार्थमपि खुटं न शक्नोति यातुं भुवनतले ॥२१॥

अन्वयार्थ - (जो दियहेणेकेण जोयणसयं गुरुभारं लेवि जाइ) जो कोणी एका दिवसामध्ये डोक्यावर ओझे घेवून शंभर योजन जातो (सो किं कोसद्धं पि भुवनयले जाऊं हुण सक्कए) तो एक अर्धा कोसमात्र या पृथ्वीतलावर जाऊ शकणार नाही कां ? हे प्रगट सत्य आहे.

भावार्थ - जो पुरुष डोक्यावर ओझे घेवून एका दिवसात शंभर योजन जाऊ शकतो त्यास अर्धा कोस चालणे शक्य नाही कां ? अर्थात् सहज शक्य आहे. तद्वत् जो आत्मध्यानाने मुक्ती मिळवू शकतो त्यास देवगति काय कठीण आहे ? अर्थात् मुलीच कठीण नाही. देवगती ही तर सहचर शुभभावाने वाटेमध्ये मिळतेच. ॥२१॥

दुसरा दृष्टांत -

जो कोडिए ण जिप्पइ सुहडो संगामएहिं सब्बेहिं ।

सो किं जिप्पइ इकिं णरेण संगामए सुहडो ॥२२॥

यः कोट्या न जीयते सुभटः संग्रामकैः सर्वैः ।

स किं जयति एकेन नरेण संग्रामे सुभटः ॥२२॥

अन्वयार्थ - (सब्बेहिं संगामएहिं जो सुहडो कोडिए ण जिप्पइ) जो कोणी एक महान् योद्धा युद्धामध्ये हजारो - नव्हे करोडो सैनिकांना सहज जिंकतो (सो सुहडो संगामए इकिं णरेण किं जिप्पइ) तो शूर एका

सैनिकास जिंकू शकत नाही ? अवश्यच जिंकेल !

भावार्थ - तो जिनमार्गानुसार आत्मसाधना करतो तो तर निश्चितच सर्वकर्माचा नाश करतो. त्यास स्वर्गास प्रतिबंधक कर्मास जिंकणे कठीण आहे कां ? अर्थात् नाही ॥ २२ ॥

जे शुभरागरूप तपाने सर्व प्राप्त करतात. परंतु ध्यानयोगाने जे स्वर्ग प्राप्त करतात त्यांना मोक्षही मिळतोच. हे सांगतात -

सगं तवेण सब्बो वि पावए तहिं वि झाणजोएण ।

जो पावइ सो पावइ परलोए सासयं सोक्खं ॥ २३ ॥

स्वर्ग तपसा सर्वोऽपि प्राप्नोति किंतु ध्यानयोगेन ।

यः प्राप्नोति स प्राप्नोति परलोके शाश्वतं सौख्यम् ॥ २३ ॥

अन्यथार्थ - (सब्बो वि तवेण सगं पावए) सर्वच व्यावहारिक शुभ तपाने स्वर्ग मिळवितात. (तहिं वि झाणजोएण जो पावइ) परंतु जो आत्मध्यानरूप योग समाधीने स्वर्ग प्राप्त करतो (सो परलोए सासयं सोक्खं पावइ) तो निश्चितच परलोकात शाश्वत सुख प्राप्त करीलच करील.

भावार्थ - सर्वच संप्रदायामध्ये कायकलेशादि तप सर्वच करतात. शुभभावाने त्यांना स्वर्गही मिळतो. परंतु त्यांना मोक्ष मिळत नाही. प्रत्युत जिनमतानुसार जे आत्मध्यानपूर्वक योगसाधना करतात त्यांना स्वर्ग ही मिळेल आणि अत्यल्प काळामध्ये संसाराचा नाश करून शाश्वत मोक्षसुख निश्चितच प्राप्त होईल. ॥ २३ ॥

ध्यानद्वारा मोक्ष मिळतो हे दृष्टांताने सिद्ध करतात -

अइसोहणजोएणं सुद्धं हेमं हवेइ जह तह य ।

कालाइलद्वीए अप्पा परमप्पओ हवदि ॥ २४ ॥

अतिशोभनयोगेन शुद्धं हेम यथा तथा च ।

कालादिलब्ध्या आत्मा परमात्मा भवति ॥२४॥

अन्वयार्थ - (जह हेमं अहसोहणजोएण सुळं हवेइ) ज्याप्रमाणे योग्यकाळी अग्रीतावाने सोने शुद्ध होते (य तहा कालाईलद्वीए) त्याचप्रमाणे काललब्धी आली असताना (अप्पा परमप्पओ हवदि) आत्मा परमात्मा होतो. ॥२४॥

ज्या तपाने ब्रताने स्वर्ग मिळतो ते ब्रत तप ठीक आहे. परंतु अब्रताने नरकादी दुर्गती प्राप्त होते. म्हणून अब्रत योग्य नाही. अब्रतापेक्षा ब्रत तप श्रेयस्कर आहे हे सांगतात -

'वरं वयतवेहि सग्गो मा दुःखं होऊ णिरइ इयरेहिं ।

छायातवद्वियाणं पडिवालंताण गुरुभेयं ॥२५॥

वरं ब्रततपोभिः स्वर्गः मा दुःखं भवतु नरके इतरे ।

छायातपस्थिताणां प्रतिपालयतां गुरुभेदः ॥२५॥

अन्वयार्थ - (वयतवेहिं सग्गो वरं) ब्रत-तपाने स्वर्ग श्रेयस्कर आहे. (मा णिरइ इयरेहिं दुःखं होऊ) परंतु नरकादि दुर्गतीमध्ये दुःख श्रेयस्कर नाही. दुःख होऊ नये. (छायातवद्वियाणं पडिपालंताण गुरुभेयं) परंतु सावली व सूर्याच्या आताप यामध्ये वाट पाहणाऱ्या दोघांमध्ये फार मोठे अंतर आहे.

भावार्थ - वृक्षाच्या छायेमध्ये एक उभा आहे. आणि दुसरा सूर्याच्या उन्हात उभा आहे. त्या दोघांच्याही क्लेशामध्ये अंतर आहे. म्हणून उन्हात वाट पाहण्यापेक्षा वृक्षाच्या छायेत वाट पाहण्यामध्ये खेद कमी असतो. म्हणून दोहोत फार अंतर आहे. त्याचप्रमाणे जो ब्रत-तपादिकांचे आचरण करून स्वर्गसुख प्राप्त करतो आणि जो ब्रत-तप न करता अब्रत, पाप करतो, कषाय आणि परिग्रहसंग्रहात दंग असतो तो नरक, तिर्यच, हीन नर भव प्राप्त करतो व तेथे अनंत दुःख भोगतो. या दोहोमध्ये फार मोठे अंतर आहे. म्हणून येथे सांगण्याचा अभिप्राय हा

आहे की, जोपावेतो निर्वाण प्राप्त होत नाही तो पावेतो ब्रततप करणे हे श्रेयस्कर आहे. यामुळे सांसारिक सुख तर सहजच मिळते आणि मोक्षाच्या साधनेलाही ते अनुकूल आहे, सहकारी आहे. विषयकषायामध्ये प्रवृत्तीचे फल तर केवळ नरकतिर्यचादि सांसारिक दुःखमात्र आहे. त्या दुःखास कारणभूत प्रवृत्ती करणे हे श्रेयस्कर नाही. उचित नाही. असे येथे आचार्यदेवांचा अभिप्राय समजावा. ॥ २५ ॥

निर्वाण मिळेतोवर संसारात ब्रत-तप करणे हे सांगितले. परंतु ज्यास संसाराचा नाश करून मुक्तीचा मात्र ध्यास आहे त्याने आत्मध्यानाची साधना करावी हे सांगतात -

जो इच्छइ णिस्सरिदुं संसारमहण्णवाऊ रुंद्वाओ ।

कमिंधणाण डहणं सो झायइ अप्यं सुद्धं ॥२६॥

यः इच्छति निःसर्तुं संसारमहार्णवात् रुद्रात् ।

कर्मन्धनानां दहनं स ध्यायति आत्मानं शुद्धम् ॥२६॥

अन्यवार्थ - (जो रुंद्वाओ संसारमहण्णवाऊ णिस्सरिदुं इच्छइ) जो अतिभयानक संसारमहार्णवाच्या परिभ्रमणातून बाहेर पडण्याची इच्छा करत असेल तर (सो कमिंधणाण डहणं सुद्धं अप्यं झायइ) तो कर्मरूपी इंधनाला जाळण्यास जणू अग्रीच अशा आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो.

भावार्थ - कर्माचा क्षय झाल्यानंतरच निर्वाणाची प्राप्ती होते. कर्माचा नाश शुद्ध आत्मस्वरूपाच्या ध्यानाने होतो. म्हणून ज्यास संसारसागर पार करण्याची आस्था असेल, मोक्षप्राप्तीची इच्छा असेल त्याने आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपाचे ध्यान करावे. शुद्ध आत्मा म्हणजे कर्ममलाने व अठरा दोषांनी रहित अशा अनंतचतुष्टयरूप परमात्मा हा शुद्ध आत्मा आहे. त्याचे तो ध्यान करतो. मोक्षप्राप्तीचा अन्य कोणताही उपाय नाही. ॥ २६ ॥

आत्मध्यानाचा विधी -

सबे कसाय मोतुं गारवमयरायदोसवामोहं ।

लोयववहारविरदो अप्पा झायेह झाणत्थो ॥२७॥

सर्वान् कषायान् मोकुं गारवमदरागदोषव्यामोहं ।

लोकव्यवहारविरतः आत्मानं ध्यायति ध्यानस्थः ॥२७॥

अन्वयार्थ - (सबे कसाय गारवमयरायदोसवामोहं मोतुं) साधू समस्त कषाय आणि गारव, मद, राग, द्वेष व्यामोह यांना सोडण्यासाठी (लोयववहारविरदो) लोकव्यवहारापासून विरत होतो आणि (झाणत्थो अप्पा झायेह) ध्यानामध्ये एकाग्र होऊन आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो.

भावार्थ - मुनी आत्म्याचे ध्यान करतो त्याचा विधि असा - १ प्रथमतः क्रोध-माया-लोभ या सर्व कषायांचा त्याग करावा. गारव, आठ प्रकारचा गर्व सोडावा, राग, द्वेष सोडावेत. व्यामोह सोडावा. संघात राहण्यामध्ये जो काही परस्पर विनयाचार वैव्यावृत्त, धर्मोपदेश, शिकणे, शिकविणे आदि जो व्यवहार होतो त्यास सोडून ध्यानामध्ये एकाग्र व्हावे. अशाप्रकारे आत्म्याचे ध्यान करावे.

प्रश्न - येथे कोणी तर्क उपस्थित करतो की सर्व कषायांना सोडण्यात गारव, गर्व, राग, द्वेष, व्यामोह यांचाही त्याग गर्भित आहे. मग वेगळे कां सांगितले ?

उत्तर - ते सर्वच कषायामध्ये गर्भित आहेच. परंतु विशेषरूपाने दाखविण्यासाठी वेगळे वेगळे सांगितले.

कषायांची प्रवृत्ती येणेप्रमाणे - (१) जे आपणास अनिष्ट आहे त्यासह क्रोध करणे, दुसऱ्यास नीच लेखून आपला मान राखणे, कोण्या कार्याच्या सिद्धीसाठी छलकपट करणे. परिग्रह व आहारादिकामध्ये लोभ करणे, गारव रस, ऋद्धि आणि सात याप्रमाणे तीन प्रकारचा आहे. ह्यांचा अंतर्भाव मान कषायात होतो. तरीही त्यामध्ये प्रमादाची

बहुलता दाखविण्यास्तव वेगळा निर्देश केला आहे.

जाती, लाभ, कुल, रूप, तप, बल, विद्या व ऐश्वर्य या आठ कारणाने मद होतो. परपदार्थामध्ये प्रीतिभावास राग म्हणतात. आणि अप्रीतिभावास द्वेष म्हणतात. याप्रमाणे लक्षण भेद जाणावा. परामध्ये ममत्वबुद्धीला व्यामोह म्हणतात. मुनींना गृहस्थीपणाचा मोह नसतोच. परंतु शिष्यादिकामध्ये जो थोडाफार धर्मानुराग व्यवहार असतो तोही सोडावा. हे सर्व ध्यानास प्रतिबंधक आहेत. म्हणून त्यांचा त्याग ध्यानामध्ये आवश्यक आहे. || २७ ||

याचे विशेष कथन -

मिच्छत्तं अण्णाणं पावं पुण्णं चएवि तिविहेण ।

मोणव्येण जोई जोयत्थो जोयए अप्पा ॥२८॥

मिथ्यात्वमज्ञानं पापं पुण्णं त्यक्त्वा त्रिविधेन ।

मौनव्रतेन योगी योगस्थः युनक्ति आत्मानम् ॥२८॥

अन्वयार्थ - (मिच्छत्तं अण्णाणं पावं पुण्णं तिविहेण चएवि) मिथ्यात्व, अज्ञान, पाप आणि पुण्य यांचा मनवचनकायेने त्याग करून (मोणव्येण जोई जोयत्थो) योगीने मौनव्रतपूर्वक योगामध्ये स्थिर होऊन (अप्पा जोयए) तेथे आत्म्यास एकाग्र करावे.

भावार्थ - कित्येक अन्वयादी योगी ध्यानी म्हटले जातात. तसे दिगंबर लिंग बाह्यतः धारण केल्याने साधू ध्यानी होत नाही. भेषाचा निषेध मिथ्यात्वादिकांच्या त्यागामुळे सूचित होतो. मिथ्यात्व आणि अज्ञान सोडून आत्म्याच्या स्वरूपास यथार्थ जाणावे; जर सम्यक् श्रद्धान नसेल तर तेथे मिथ्यात्व निश्चितच आहे. तेक्वा धर्म ध्यान कसे होणार ? ते तर आर्तध्यान व रौद्रध्यान असेल. पुण्य-पाप दोन्ही बंधमय आणि नूतन बंधास कारण आहेत. त्यात आत्मबुद्धी असेल तर मोक्षाचे श्रद्धान असू शकत नाही. म्हणून ध्यान संभवत नाही. आणि मौन व्रताने सर्वच संकल्पविकल्प सुटणे शक्य होते. म्हणून स्वरूपात लीनतेसाठी मौन

राखणे आवश्यक आहे. मौनामध्ये मनवचनकाय यांच्या प्रवृत्तीचा अभाव होतो. म्हणून मिथ्यात्व, अज्ञान, पुण्य, पाप, योगप्रवृत्ती सोडून ध्यानस्थ होता येते. अशाप्रकारे आत्म्याचे ध्यान केल्याने मोक्ष होतो. ॥२८॥

मौनदर्शेमध्ये कसे विचार राखावेत हे सांगतात -

‘जं मया दिस्सदे रूपं तं ण जाणादि सब्बहा ।

जाणगं दिस्सदे णेव तम्हा जंपेमि केण हं ॥२९॥

यन्मया दृश्यते रूपं तत्र जानाति सर्वथा ।

ज्ञायको दृश्यते नैव तस्माङ्गल्यामि केन अहम् ॥२९॥

अन्वयार्थ - (जं रूपं मया दिस्सदे) जे रूप माझेकडून दिसून येते (तं सब्बहा ण जाणादि) ते तर सर्वथा जाणतच नाही. (जाणगं णेव दिस्सदे) ज्ञायक आत्मा तर कधीही दृष्टीचा विषय होतच नाही. (तम्हा केण हं जंपेमि) म्हणून मी कोणाशी बोलूळुं ?

भावार्थ - जर कोणी परस्पर बोलत असेल तरच बोलणे संभवते. परंतु जे रूप मला दिसते ते सर्वथा जाणतच नाही. आणि जो जाणतो तो दृष्टीला कधीही पडतच नाही. आत्मा अमूर्तिक आहे म्हणून तो बोलत नाही आणि रूपी पुढ्रल अचेतन असल्याकारणाने जाणत नाही. पाहात नाही. तेव्हा मौनपूर्वक ध्यान करणारा मनांत म्हणतो की बोलू तरी कुणाशी ? म्हणून मौनच ठीक आहे. ॥२९॥

अशा ध्यानाने सर्व कर्मांचा आस्त्रव रोकल्या जातो व संवर होऊन कर्मांची निर्जराच होते -

सब्बासवणिरोहेण कम्मं खवदि संचिदं ।

जोयत्थो जाणए जोई जिणदेवेण भासियं ॥३०॥

सर्वास्त्रवनिरोधेन कर्म क्षपयति संचितं ।

योगस्थः जानाति योगी जिनदेवेन भाषितं ॥३०॥

अन्वयार्थ - (सब्बासवणिरोहेण संचिदं कर्म खवदि) सर्व कर्माच्या आस्रवाचा निरोध झाल्यामुळे पूर्वसंचित कर्म क्षय पावते. (जोयत्यो जोई जाणए) योगामध्ये स्थिर योगी तर जाणतो मात्र. (जिणदेवेण भासियं) असे जिनदेवांनी सांगितलेले आहे.

भावार्थ - ध्यानाने कर्माचा आस्रव होत नाही. म्हणून आगामी बंधी होत नाही. पूर्वसंचित कर्माची संवरपूर्वक निर्जरामात्र होते. तेव्हा क्रमाने अनंतचतुष्ट्याची प्राप्ती होऊन मोक्ष मिळतो. असे ध्यानाचे माहात्म्य आहे. ॥ ३० ॥

व्यवहारात जो गुंतला त्यास ध्यान होत नाही -

‘जो सुत्तो ववहारे सो जोई जग्गाए सकञ्चम्मि ।

जो जग्गादि ववहारे सो सुत्तो अप्पणो कज्जे ॥ ३१ ॥

यः सुप्तः व्यवहारे स योगी जागर्ति स्वकार्ये ।

यो जागर्ति व्यवहारे स सुप्तः आत्मनः कार्ये ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ - (जो व्यवहारे सुत्तो) जो ध्यानी साधू व्यवहारामध्ये झोपलेला आहे; (सो जोई सकञ्चे जग्गाए) तो योगी आत्मकार्यामध्ये जागृत असतो. (जो जग्गादि ववहारे) जो व्यवहारामध्ये सावध, जागृत असतो तो (सो अप्पणो कज्जे सुत्तो) आपल्या आत्मकार्यामध्ये बेसावध झोपलेला असतो.

भावार्थ - साधूला गृहस्थसंबंधी काही व्यवहार असतच नाही. जर असेल तर तो साधू तरी कसा ? तो तर मात्र बाह्यवेषधारी आहे. मुनिसंघात राहिल्यामुळे ध्यानाशिवाय इतर वेळी गुरु, शिष्य, अन्यश्रमण महाब्रते इत्यादिकाबाबत व्यवहार असतो. परंतु या सर्व प्रवृत्तीपासून निवृत्त होऊनच ध्यान करतो. त्यास तो व्यवहारामध्ये झोपलेला आहे असे म्हटले आहे. तो स्वरूपात लीन होऊन आत्म्यास अनुभवतो मात्र. तो तर आत्मकार्यामध्ये जागृत आहे, सावध आहे. परंतु जो व्यवहारामध्ये

सावध तत्पर आहे, स्वरूपाची प्रतीती नाही तो ‘व्यवहारामध्ये जागृत’ म्हटल्या जातो. ॥३१॥

म्हणून योगी ध्यानामध्ये पूर्वोक्त व्यवहार सोडतो, आत्मकार्यामध्ये सावध असतो.

इय जाणिऊण जोई व्यवहारं चयइ सब्बा सब्बं ।

ज्ञायइ परमप्पाणं जह भणियं जिनवरिंदेहिं ॥३२॥

इति ज्ञात्वा योगी व्यवहारं त्यजति सर्वथा सर्वम् ।

ध्यायति परमात्मानं यथा भणितं जिनवरेन्द्रैः ॥३२॥

अन्वयार्थ - (जोई इय जाणिऊण सब्बं व्यवहारं सब्बा चयइ) योगी असे जाणून सर्वच व्यवहारास ध्यानकाळी सर्वथा सोडतो (जह जिनवरिंदेहिं भणियं परमप्पाणं ज्ञायइ) परमात्म्याचे ध्यान करतो. जसे जिनवरांनी सांगितले आहे तसे करतो.

भावार्थ - येथे सर्वथा सर्व व्यवहार सोडण्यास सांगितले आहे. त्याचा आशय असा की; लोकव्यवहार आणि धर्मविषयक व्यवहार सर्व सोडला तरच यथार्थ धर्मध्यान होते. म्हणून जिनदेवांनी सांगितल्याप्रमाणे साधू ध्यान करतो. जर अन्यमतीप्रमाणे परमात्म्याचे स्वरूप अन्यथा जाणले, मानले तर ते ध्यान यथार्थ नक्हे. त्याचाही निषेध आहे. जिनेन्द्राने सांगितले ते यथार्थ व प्रमाण आहे. म्हणून तसेच साधन करून योगी निर्वाण प्राप्त करतात. ॥३२॥

जिनेन्द्रानी ध्यान-अध्ययन जसे सांगितले तसे सांगतात -

पंचमहब्ययजुत्तो पंचसु समिदीसु तीसु गुत्तीसु ।

रयणत्तयसंजुत्तो ज्ञाणज्ञयणं सया कुणह ॥३३॥

पंचमहाब्रतयुक्तः पंचसु समितिषु तिसूषु गुप्तिषु ।

रत्नत्रयसंयुक्तः ध्यानाध्ययनं सदा कुरु ॥३३॥

अन्वयार्थ - जो श्रमण (पंचमहब्ययजुत्तो) पाच महाब्रतधारी आहे

(पंचसु समिदीसु तीसु गुत्तीसु) पाच समिती आणि तीन गुप्ती पाळतो (रयणत्तयसंजुत्तो) तो रलत्रयाने संपन्न होतो. हे योगीश्वर ! (स्या ज्ञाणज्ञयणं कुणह) सदैव असे ध्यान-अध्ययन करा.

भावार्थ - अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह ही पाच महाव्रते; इर्या-भाषा-एषणा आदाननिक्षेपण, प्रतिष्ठापण ह्या पाच समिती; मनोगुप्ती-वचनगुप्ती-कायगुप्ती अशा तीन गुप्ती असे तेरा प्रकारचे चारित्र आहे. अशा जिनकथित चारित्राने संपन्न, निश्चय सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रानेही संपन्न होऊन ध्यान-अध्ययन करावे असा उपदेश केलेला आहे. त्या दोहोतही ध्यानच प्रमुख आहे. जर त्यात स्थिरता होत नसेल तर शास्त्राध्ययन करावे. तेही ध्यानास साधकच आहे. ध्यानानंतर स्वाध्यायच साधूचे प्रधान कर्तव्य आहे. ॥३३॥

रलत्रयाची आराधना करणारा आराधकच आहे -

रयणत्तयमाराहं जीवो आराहओ मुणेयबो ।

आराहणाविहाणं तस्स फलं केवलंणाणं ॥३४॥

रलत्रयमाराधयन् जीवः आराधकः ज्ञातव्यः ।

आराधनाविधानं तस्य फलं केवलज्ञानम् ॥३४॥

अन्वयार्थ - (रयणत्तयं आराहं जीवो आराहओ मुणेयबो) रलत्रयाची आराधना करणारा जीवच आराधक जाणावा. (आराहणाविहाणं तस्स फलं केवलं णाणं) आणि आराधनविधानाचे फल केवलज्ञान हे आहे.

भावार्थ - जो सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राची आराधना करतो तोच केवलज्ञान प्राप्त करतो.

पूर्ण शुद्धात्मा म्हणजे केवलज्ञान व केवलज्ञान म्हणजे शुद्धात्मा -

सिद्धो सुद्धो आदा सब्बण्हू सब्बलोयदरिसी य ।

सो जिणवरेहिं भणियं जाण तुमं केवलं णाणं ॥३५॥

सिद्धः शुद्धः आत्मा सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी च ।

स जिनवरैर्भणितः जाणीहि त्वं केवलं णाणं ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ - (आदा सिद्धः) जिनेन्द्रांनी सांगितले आहे आत्मा स्वयंसिद्ध आहे, कोणाहीकडून उत्पन्न नाही (सुद्धो) शुद्ध आहे, कर्ममलाने रहित आहे, (सब्बण्हु) सर्व लोकास युगपत् जाणणारा आहे (य सब्बलोयदरिसी) आणि सर्व लोकास पाहणारा आहे. (सो जिनवरेहिं भणियं) असे जिनवरांनी सांगितले आहे. (जाण तुमं केवलं णाणं) त्या आत्म्यास केवलज्ञान जाणा अथवा केवलज्ञानासच आत्मा जाणा. आत्मा आणि ज्ञानामध्ये प्रदेशभेद नाही. फक्त गुणगुणीभेद आहे, तो गौण आहे. आराधनेचे फल जे केवलज्ञान ते हेच ! ॥ ३५ ॥

योगी आत्म्याचे ध्यान करतो तीच रत्नत्रयाची आराधना आहे -
रयणत्तयं पि जोई आराहइ जो हु जिणवरमयेण ।

सो झायदि अप्पाणं परिहरदि परं ण संदेहो ॥ ३६ ॥

रत्नत्रयमपि योगी आराधयति यः खलु जिनवरमतेन ।

स ध्यायति आत्मानं परिहरति परं न संदेहः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ - (हु जिणवरमयेण जो जोई रयणत्तयं आराहइ) खरोखर जिनदेवांच्या आज्ञेनुसार जो योगी रत्नत्रयाची आराधना करतो (सो अप्पाणं झायदि) तो निश्चितच आत्म्याचे ध्यान करतो. (परं परिहरदि) पराचे ध्यान करत नाही (ण संदेहो) यात कोणताही संदेह नाही.

भावार्थ - जो रत्नत्रयाची आराधना करतो तो निःसंदेह आत्म्याचेच ध्यान करतो. दुसऱ्याचे नाही. ॥ ३६ ॥

रत्नत्रयाच्या स्वरूपाचे दिग्दर्शन -

जं जाणइ तं णाणं जं पिच्छइ तं च दंसणं णेयं ।

तं चारितं भणियं परिहारो पुण्णपावाणं ॥ ३७ ॥

यज्ञानाति तज्ज्ञानं यत्पश्यति तच्च दर्शनं ज्ञेयम् ।

तच्चारित्रं भणितं परिहारः पुण्यपापानाम् ॥३७॥

अन्वयार्थ - (जं जाणइ तं णाणं) जे जाणते ते ज्ञान आहे. (जं च पिछइ तं च दंसणं णेयं) जो पाहतो, अनुभवतो ते दर्शन जाणावे. (पुण्यपापावाणं परिहारो तं चारित्तं भणियं) पुण्य आणि पापाचा परिहार म्हणजे त्याग हे चारित्र आहे.

भावार्थ - येथे जाणणारा, पाहणारा व त्याग करणारा यास दर्शन ज्ञान चारित्र म्हटलेले आहे. परंतु ते तर गुण आहेत, गुणीचे गुण आहेत. म्हणून जाणणे, पाहणे व त्याग करणे या तिन्ही क्रियेचा कर्ता आत्मा आहे. म्हणून ते गुण आणि आत्मा एकच आहेत. ते तिन्ही आत्माच आहेत. गुण आणि आश्रयभूत गुणी पदार्थ यामध्ये प्रदेशभेद नाही. म्हणून रलत्रय म्हणजे आत्माच समजावा. ॥ ३७ ॥

हीच गोष्ट विशेषप्रकारे स्पष्ट करतात -

तच्चरुई सम्पत्तं तच्चग्रहणं च हवइ सण्णाणं ।

चारित्तं परिहारो परुवियं जिणवरिदेहि ॥३८॥

तत्त्वरुचिः सम्यक्त्वं तत्त्वग्रहणं च भवति संज्ञानं ।

चारित्रं परिहारः प्रसूपितं जिनवरेन्द्रैः ॥३८॥

अन्वयार्थ - (तच्चरुई सम्पत्तं) तत्त्वांची रुची प्रतीती हेच सम्यक्त्व आहे. (तच्चग्रहणं च हवइ सण्णाणं) आणि तत्त्वांचे ग्रहण करणे जाणणे हेच सम्यग्ज्ञान आहे. (परिहारो चारित्तं) त्याग करणे, शुभाशुभ विकार सोडणे हेच चारित्र आहे. (जिणवरिदेहि परुवियं) असे जिनवरांनी सांगितले आहे.

भावार्थ - जीव-अजीव-आस्वव-बंध-संवर-निर्जरा-मोक्ष या सात तत्त्वांची रुची प्रतीति म्हणजे सम्यग्दर्शन आहे; त्यांनाच जाणणे हे सम्यग्ज्ञान आहे; आणि परद्रव्य आणि परलक्ष्यी विकारांचा त्याग हेच चारित्र आहे. रागक्रियेपासून निवृत्ती हेच चारित्र आहे. यास निश्चय व व्यवहाराने आगमपद्धतीने जाणावे. ॥ ३८ ॥

सम्यगदर्शनाच्या मुख्यतेने सांगतात -

दंसणसुद्धो सुद्धो दंसणसुद्धो लहेइ णिवाणं ।

दंसणविहीणपुरिसो ण लहइ तं इच्छियं लाहं ॥३९॥

दर्शनशुद्धः शुद्धः दर्शनशुद्धो लभते निर्वाणम् ।

दर्शनविहीणपुरुषः ण लभते तं इच्छितं लाभं ॥३९॥

अन्वयार्थ - (दंसणसुद्धो सुद्धो) जो पुरुष सम्यगदर्शनाने शुद्ध आहे तोच खरा शुद्ध आहे. (दंसणसुद्धो णिवाणं लहेइ) सम्यगदर्शन ज्याचे शुद्ध आहे तोच निर्वाण प्राप्त करतो. (दंसणविहीणपुरिसो तं इच्छियं लाहं ण लहइ) सम्यगदर्शनाने रहित म्हणजेच मिथ्याहृष्टी पुरुष आपला इष्टलाभ प्राप्त करत नाही.

भावार्थ - लोकामध्ये ही गोष्ट मान्य आहे की, कोणी एक कोणती एक वस्तु इच्छितो, परंतु जर त्यास श्रद्धा-रुची-प्रतीती नसेल तर त्याची प्राप्ती होत नाही. म्हणून निर्वाणाच्या प्राप्तीसाठी सम्यगदर्शनच प्रधान आहे. ॥ ३९ ॥

सम्यगदर्शन उपादेयामध्ये सारभूत आहे असा उपदेश जो मानतो तो सम्यगहृष्टी आहे.

इय उवएसं सारं जरमरणहरं खु मण्णए जं तु ।

तं समतं भणियं सवणाणं सावयाणं पि ॥४०॥

इति उपदेशं सारं जरामरणहरं खलु मन्यते यतु ।

तं सम्यक्त्वं भणितं श्रमणानां श्रावकानामपि ॥४०॥

अन्वयार्थ - याप्रकारे (इयं जरमरणहरं उवएसं जं तु खलु सारं मण्णए) सम्यगदर्शनाचा उपदेश सारभूत व प्रधान आहे असे मानणे हेच (समणाणं सावयाणं पि) श्रमणाचे आणि श्रावकांचे (तं समतं भणियं) सम्यक्त्व सांगितले आहे. म्हणून सम्यक्त्वपूर्वक ज्ञानचारित्राचा अंगीकार करावा.

भावार्थ - जीवाचे जे भाव आहेत त्या सर्वांमध्ये सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र हे सारभूत व प्रधान आहे, उत्तम व हितकर आहे. त्यातही सम्यग्दर्शन मुख्य आहे. कारण सम्यग्दर्शनामुळे ज्ञान-चारित्रास समीचीनता प्राप्त होते. सम्यक्त्वाविना ज्ञान-चारित्र मिथ्या म्हटले जातात. म्हणून सम्यग्दर्शनाची मुख्यता जाणून प्रथमतः त्याचा अंगीकार करावा. हा उपदेश मुनी आणि श्रावक या दोहोंनाही आहे. ॥४०॥

सम्यज्ञानाचे स्वरूप -

जीवाजीवविहत्ती जोई जाणेइ जिणवरमयेण ।

तं सण्णाणं भणियं अवियत्थं सब्दरसीहिं ॥४१॥

जीवाजीवविभक्तिं योगी जानाति जिनवरमतेन ।

तं संज्ञानं भणितं अवितत्थंश्च सर्वदर्शिभिः ॥४१॥

अन्वयार्थ - (जोई जीवाजीवविहत्तीं जिणवरमयेण जाणेइ) योगी जीव आणि अजीव, ज्ञायकभाव आणि प्रमत्तादि परिणाम यामध्ये जिनवराच्या मतानुसार अंतर जाणतो (तं अवितत्थं सण्णाणं भणियं) त्यास सर्वज्ञ देवांनी समीचीन ज्ञान म्हटले आहे. अन्य छद्मस्थाचे वचन प्रमाण नाही. कारण ते सर्वज्ञानींनी सांगितले आहे व सत्यार्थ आहे, सर्वज्ञसंमत आहे.

भावार्थ - सर्वज्ञ देवांनी जीव, पुद्रल, धर्म, अधर्म, आकाश व कालाणू असे सहा प्रकारची द्रव्ये जातिअपेक्षेने सांगितली आहेत. त्यांची संख्या अनंत, अनंतानंत, एक, एक, एक लोकाकाश प्रमित असंख्यात आहे. जीवाचे स्वरूप ज्ञानदर्शनमय घेतना. तो सदैव स्पर्श-रस-गंध-वर्ण या चार गुणांनी रहित असल्यामुळे अमूर्त आहे. जीव सोडून शेष पाच द्रव्ये अजीव आहेत. ते अघेतन आहेत, जड आहेत. त्यापैकी पुद्रलाचे स्पर्श-रस-गंध-वर्ण हे गुण व शब्दरूप द्रव्यपर्याय आहेत. शेष चार अजीव द्रव्ये धर्म, अधर्म आकाश काल हे पुद्रलाच्या गुणपर्यायाने रहित आहेत, अमूर्तिक आहेत. म्हणून या चार द्रव्यामध्ये द्रव्यपर्याय व

विभावगुण पर्याय नाहीत. फक्त षट्स्थान पतित हानिवृद्धिरूप स्वभाव गुणपर्याय असतात. जीव आणि कर्मपुद्रल यांचा अनादिकाळापासून संबंध आहे. परमाणू पुद्रल छद्मस्थाच्या ज्ञानाचा विषय नाही. स्थूल पुद्रलसंकंध छद्मस्थाला इंद्रियगोचर आहेत. कार्मणवर्गणारूप पुद्रलसंकंधास ग्रहण करून हा जीव कर्मनिमित्ताने रागद्वेषमोहरूपाने परिणमित होतो आहे. शरीरास आत्मा मानतो आहे. रागद्वेषमोहरूने नूतन कर्मबंध होतो आहे. याप्रमाणे हा अज्ञानी जीव जीव आणि कर्मपुद्रल व शरीरपुद्रलमध्ये भेद जाणत नाही. म्हणून त्याचे ज्ञान अयथार्थ विपर्यस्त आहे. म्हणून आचार्यदेवांचा उपदेश आहे की, जिनदेवाच्या आगमानुसार जीव-पुद्रलमध्ये भेद जाणून सम्यगदर्शनाचे स्वरूप व माहात्म्य जाणून सम्यगदृष्टी होणे प्रयोजनभूत आहे. जिनोपदेश हाच यथार्थ आहे. प्रमाणनयाने त्याचा यथार्थपणा सिद्ध होतो. जिनदेव तर केवलज्ञानाने प्रत्यक्ष जाणतात.

अन्यमती अल्पज्ञानी व मिथ्यात्वग्रस्त आहेत. ते आपल्या मान्यतेनुसार तत्त्व सांगतात. त्यास प्रत्यक्ष, प्रमाण, नय व अनुमानाने बाधा येते. कित्येक एक ब्रह्ममात्र मानतात. (वेदांती). नैद्यायिक वैषेशिक जीवास सर्वथा नित्य व सर्वव्यापक मानतात. आत्मद्रव्य आणि त्याचे गुण यांना भिन्न मानतात. ईश्वर जगत्कर्ता मानतात. सांख्य पुरुष म्हणजे आत्म्याला सर्वथा शुद्ध अपरिणामी अकर्ता मानतात. प्रकृतीलाही अपरिणमनशील मानतात. पुरुष निर्विकल्प चेतनामात्र आहे. ज्ञानास प्रकृतिर्धर्म मानतात.

बौद्ध सर्व वस्तुमात्र क्षणिक मानतात, सर्वथा अनित्य मानतात. त्यात पोटभेद बरेच आहेत. कित्येक ज्ञानाद्वैतवादी तर कित्येक शून्यवादी आहेत. मीमांसक कर्मकांड, यज्ञयागादिकात फसलेले आहेत. ते जीवास अणुमात्र मानतात. चार्वाक चैतन्यतत्त्व स्वीकार करत नाहीत. जीवाची उत्पत्ती पंचमहाभूतापासून मानतात.

इत्यादि कल्पित तत्त्वे मानून परस्पर विवाद घालतात. ते स्वाभाविकच आहे. वस्तूचे पूर्णरूप अदृश्य, अज्ञेय असते, त्यामुळे हत्तीच्या एका एका अवयवास हत्ती मानून सहा आंधळे झगडतात. तद्वत् ते विवाद

घालतात. परंतु सर्वज्ञ परमात्म्याने वस्तूचे तत्त्व यथार्थ सांगितले आहे. ते नय व श्रुतज्ञानप्रमाण व अनुमानाने सिद्ध होते. त्याचा उहापेह हेतुवाद आगम, न्यायशास्त्रामध्ये आहे. म्हणून जिनाज्ञेप्रमाणे जीव-पुद्गलाचे स्वरूप व भेद जाणून सम्यग्ज्ञानी व्हावे. सम्यग्दर्शन व ज्ञानामुळे चारित्र समीचीन होते. म्हणून रत्नत्रयाची आराधना करून आत्म-आराधना करावी. ॥४९॥

सम्यक्चारित्राचे स्वरूप -

जं जाणिऊण जोई परिहारं कुणइ पुण्णपावाणं ।

तं चारितं भणियं अवियप्पं कर्मरहिएहिं ॥४२॥

यज्ञात्वा योगी परिहारं करोति पुण्यपापानाम् ।

तद्यारितं भणितं अविकल्पं कर्मरहितैः ॥४२॥

अन्यवार्थ - योप्रकारे (योगी यज्ञात्वा पुण्यपावाणं परिहारं कुणइ) योगी जीवादि तत्त्वे व जीव-पुद्गलतील भेदविज्ञान जाणून घेवून पुण्य व पापास दोहोसही बंधरूप संसारहेतू जाणून त्याचा परिहार करतो (अवियप्प कर्मरहिएहिं तं चारितं भणियं) ते निर्विकल्प चारित्र आहे असे कर्मरहित जिनेन्द्रानी सांगितले आहे.

भावार्थ - चारित्राचे स्वरूप व्यवहार व निश्चय असे दोन प्रकारे कथन केले आहे. महाब्रत समिती आदि मूलगुण व उत्तरगुणरूप यांची साधना व्यवहार चारित्र आहे. त्यातील शुभभावरूप प्रवृत्तीही नूतन शुभ कर्मबंधास हेतू आहे व जेवढ्या अंशाने कषायांची निवृत्ती आहे, स्वाश्रित आंशिक वीतरागता प्रगट होते ते निश्चयचारित्र आहे. ते बंधास सर्वस्वी अहेतू आहे. प्रत्युत त्या कारणाने प्रतिसमय कर्मनिर्जरा होते. कर्म, देह आणि विकारापासून भिन्न आत्मा जाणून घेऊन तेथे स्थित होणे हे निश्चय चारित्र आहे. त्यात पुण्यपापाचेही विकल्प नाहीत. पापाचाही तर त्यागच आहे. परंतु पुण्यास मोक्षमार्ग मानण्याची विपरीतताही नाही.

पुण्याच्या त्यागाची प्रक्रिया या पद्धतीने असते. शुभकर्माचे फल पुण्यबंध आहे, बंध संसारमयच आहे, त्यामुळे ज्ञानीला पुण्यबंधाची

वांछा नसते. बंधाचा नाश करण्याचा उपाय हा निर्विकल्प निश्चयचारित्राचा प्रधान उद्यम आहे. म्हणूनच तेथे निर्विकल्प - अर्थात् पुण्यपापाने रहित असे निश्चय चारित्र सांगितले आहे. चौदाव्या गुणस्थानाच्या अंत्यसमयी चारित्राची पूर्णता झाली असता अनंतर उत्तरसमयात मोक्ष होतो, असा सिद्धांत आहे. म्हणून व्यवहारामध्ये प्रवृत्ती करतो आणि निश्चयचारित्रास मोक्षास कारण मानतो. ॥४२॥

याप्रकारे रलत्रयाची साधना करणारा योगी शुद्धात्म्याचे ध्यान करून मोक्ष प्राप्त करतो -

जो रयणत्तयजुत्तो कुणइ तवं संजदो ससत्तीए ।

सो पावइ परमपयं झायंतो अप्पणो सुद्धं ॥४३॥

यः रलत्रययुक्तः करोति तपः संयतः स्वशक्त्या ।

सो प्राप्नोति परमपदं ध्यायन्नात्मानं शुद्धम् ॥४३॥

अन्वयार्थ - (जो रयणत्तयजुत्तो संजदो ससत्तीए तवं कुणइ) जो रलत्रयसंपन्न संयमी साधू आपल्या शक्त्यनुसार तप करतो (सो सुद्धं अप्पणो झायंतो) तो आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो व (परमपयं पावइ) परमपद मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ - जो संयमी साधू तर प्रथमतः पाच महाव्रत, पाच समिती, तीन गुप्ती अड्डावीस मूलगुण आदि व्यवहाराची - चारित्राची प्रतिज्ञा घेतो, अंगीकार करतो आणि यथोक्त रीतीने निश्चयचारित्राची साधना करतो, शक्त्यनुसार बाह्य उपवासादि क्रिया करतो, तप करतो, अंतरंग ध्यान तपाचे द्वारा निर्वाण प्राप्त करतो. ६ व्या गुणस्थानांतर १२ कषायांच्या अभावामध्ये जी स्वाश्रित प्रवृत्ती असते ते तर निश्चयचारित्र आहे. तेव्हा ब्रततपादिकांचे विकल्प असतात ते व्यवहार चारित्र आहे. ॥४३॥

ध्यानी मुनीराज असे होऊन परमात्म्याचे ध्यान करतात -

तिहि तिणिं धरवि णिच्चं तियरहिओ तह तियेण परियरिओ ।

दोदोसविष्मुक्तो परमपा ज्ञायए जोई ॥४४॥

त्रीभिस्त्रीन् धृत्वा नित्यं त्रिकरहितः तथा त्रिकेण परिकरितः ।

द्विदोषविप्रमुक्तः परमात्मानं ध्यायते योगी ॥४४॥

अन्वयार्थ - (तिहि तिणि धरवि) मनवचनकायत्रि-योगपूर्वक तीन कालीन [वर्षा, शीत, उष्ण] योग धारण करून तसेच (तियरहिओ) तीन शल्यानी [मायामिथ्या निदान नामक], रहित होऊन (तह तियेण परियरिओ) सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र या तिहींनी मंडित होतो. (दोदोसविष्मुक्तो) रागद्वेष या दोन दोषांनी रहित होतो. तो (जोई परमपा ज्ञायए) योगी परमात्म्याचे ध्यान करतो.

भावार्थ - (१) मनवचनकाय या तिहींनी (२) त्रिकाल (वर्षा, शीत, ग्रीष्म) योग धारण करून ३ परमात्म्याचे ध्यान करून धैर्यने कष्ट सहन करावेत तेव्हा कोठे परमात्म्याचे ध्यान होते. कष्ट होताना चलायमान होईल तर ध्यान कसे होणार ? जर मनामध्ये माया, मिथ्यात्व व निदान ही तीन शल्ये असतील तर चित्त एकाग्र कसे होईल ? ध्यान कसे होईल ? म्हणून शल्यरहित होतो. रलत्रयाच्या आराधनेविना स्थिर ध्यान कसे होणार ? म्हणून योगी रलत्रयाने शोभित असतो. रागद्वेष हे दोन दोष असतील तर ध्यानामध्ये बाधा येईल. म्हणून योगी ते दोष टाळतो. तर याप्रमाणे होऊनच परमात्म्याचे ध्यान होऊ शकते. म्हणून असा होऊन साधूने परमात्म्याचे ध्यान करावे. ॥४४॥

जो साधू असा आहे तोच उत्तम सुख प्राप्त करतो -

मयमायकोहरहिओ लोहेण विवज्जिओ य जो जीवो ।

णिम्लसहावजुत्तो सो पावड उत्तमं सोक्खं ॥४५॥

मदमायाक्रोधरहितः लोभेन विवर्जितश्च यो जीवः ।

निर्मलस्वभावयुक्तः सो प्राप्नोति उत्तमं सौख्यम् ॥४५॥

अन्वयार्थ - (य जो जीवो मयमायकोहरहिओ लोहेण विवज्जिओ)

जो जीव मद, माया व क्रोधाने रहित आहे आणि तसेच लोभानेही रहित आहे (णिम्मलसहावजुत्तो) निर्मल स्वभावाने युक्त आहे (सो उत्तमं सोक्ष्मं पावर्द्ध) तोच उत्तम सौख्य-अतीन्द्रिय आनंद प्राप्त करतो.

भावार्थ - जो हिंसादिक पापापासून निवृत्त आहे, विषयकषायामध्ये आसक्त नाही तोच परमात्मस्वरूपास जाणून त्याची सदैव भावना करतो. लोकामध्ये हे सर्वांना ज्ञात आहे की, जो गर्वाने उद्घत आहे, मायेने वक्र आहे व क्रोधाने रौद्र आहे, लोभाने पछाडलेला आहे तो सुख प्राप्त करतच नाही. दुःखी होतो. म्हणून कषायांनी रहित होऊन शुद्ध स्वभावामध्ये लीन आहे तोच उत्तम अतीन्द्रिय सुख प्राप्त करतो. म्हणून मोक्षपद्धतीमध्ये सर्व विकारांच्या अतीत होऊन शुद्ध आत्म्याची जो नित्य भावना करतो तो अतीन्द्रिय सुख मिळवितो. ॥४५॥

विषय-कषायामध्ये रत जीवास मोक्षसुख प्राप्त होत नाही -

विषयकसाएहि जुदो रुदो परमप्पभावरहियमणो ।

सो ण लहइ सिद्धिसुहं जिणमुद्दपरम्मुहो जीवो ॥४६॥

विषयकषायैर्युक्तः रुद्रः परमात्मभावरहितमनाः ।

स न लभते सिद्धिसुखं जिनमुद्रापराङ्गमुखो जीवो ॥४६॥

अन्वयार्थ - जो जीव (विषयकसाएहि जुदो रुदो परमप्पभावरहियमणो जिणमुद्दपरम्मुहो जीवो) विषय कषायांमध्ये दंग आहे, अत्यंत रुद्रपरिणामी आहे, ज्याचे मन परमात्मभावनेने रहित आहे म्हणून तो जिनमुद्रापराङ्गमुख आहे (सो सिद्धिसुहं ण लहदि) तो सिद्धिसुख प्राप्त करत नाही.

भावार्थ - विषयकषायामध्ये ज्यास प्रीति आहे, रुद्रपरिणामी आहे, हिंसा विषयादि कार्यामध्ये ज्यास हर्ष आहे, ज्याचे चित्त परमात्मभावनेने रहित आहे तो जीव मोक्षसुख कसे मिळवील ? या प्रवृत्तीपासून जो निवृत्त होईल त्यालाच मोक्षसुख मिळते. रुद्र अकरा होतात. ते विषयकषायामध्ये आसक्त होऊन जिनमुद्रेपासून पराङ्गमुख होतात, त्यांना

मोक्ष होत नाही. त्यासारखे ज्याचे परिणाम आहेत त्यावरून तो 'रौद्र परिणामी' म्हटल्या जातो. ॥४६॥

जिनमुद्रेनेच मोक्ष होतो. ज्यांना ही जिनमुद्रा रुचत नाही ते संसारातच राहतात -

जिणमुदं सिद्धिसुहं हवेइ णियमेण जिणवरुद्दिदुं ।

सिविणे वि ण रुच्यइ पुण जीवा अच्छंति भवगहणे ॥४७॥

जिनमुद्रा सिद्धिसुखं भवति नियमेन जिणवरोद्दिष्ट्या ।

स्वप्रेऽपि न रोचते पुनः जीवा अच्छन्ति भवगहने ॥४७॥

अन्वयार्थ - (जिणवरुद्दिद्वा जिणमुदं णियमेण सिद्धिसुहं भवति) श्री जिनेन्द्रदेवांनी सांगितलेली जिनमुद्रा म्हणजेच जिनलिंग [निर्ग्रथ दिगंबरत्व] हे नियमाने मोक्षसुख आहे. [येथे भाव हा आहे की, यथार्थ दिगंबर जिनलिंग हेच मोक्षाचे कारण आहे; कारण त्या लिंगामध्ये चिदानन्दघन शुद्ध आत्म्याचा परोक्ष स्वाद येतो. त्यामुळे कारणामध्ये कार्याचा उपचार करून त्यासच येथे सिद्धिसुख म्हटले आहे. (पुण सिविणेऽवि ण रुच्यइ जीवा भवगहणे अच्छंति) परंतु ज्यांना हे दिगंबरलिंग स्वप्नातही रुचत नाही असे जीव संसाररूप गहन अरण्यात भटकत राहतात. मोक्ष प्राप्त करत नाहीत.

भावार्थ - जिनेन्द्रांनी सांगितलेली जिनमुद्रा दिगंबरत्व हे मोक्षास कारण आहे; म्हणून ती मुद्रा मोक्षरूपच आहे. यथार्थ भावलिंगी दिगंबर साधू साधूच्या अवस्थेतही स्वाधीन अतीन्द्रिय सुखाचा परोक्ष स्वाद घेतात आणि पश्चात् नियमाने सिद्धिसुख मिळवितात. ज्यांना ही जिनमुद्रा रुचत नाही ते मोक्ष प्राप्त करत नाहीत. संसारातच राहतात. ॥४७॥

परमात्म्याचे ध्यान करणारा योगी मूर्छा, लोभ, ममत्वाने रहित होऊन नवीन कर्माचा आस्रव करत नाही -

परमप्पयं झायंतो जोई मुच्येइ मलदलोहेण ।

णादियदि णवं कम्मं णिद्दिदुं जिणवरिदेहिं ॥४८॥

परमात्मानं ध्यायन् योगी मुच्यते मलदलोभेन ।

नाददति नवं कर्म निर्दिष्टं जिनवरेन्द्रैः ॥४८॥

अन्वयार्थ - (परमप्यं ज्ञायांतो जोई मलदलोहेण मुच्येइ) परमात्म्याचे ध्यान करणारा योगी आत्म्यामध्ये विकारांच्या उत्पत्तीस कारणभूत मोहाने मुक्त असतो, त्याचा मलोत्पादक लोभ नष्ट होतो. (नवं कर्म नादियादि) तो नवीन कर्मांचे ग्रहण करत नाही असे (जिनवरिदेहिं णिद्विद्विं) जिनवर तीर्थकरानी सांगितले आहे.

भावार्थ - मुनीवेष घेऊनही जर परभवामध्ये स्वर्गादि संसारसुखाची लालसा असेल तर निदानं होईल व त्या भूमिकेत परमात्म्याचे ध्यान होणार नाही. म्हणून निर्ग्रथ दिगंबर लिंग धारण केले आहे अशा श्रमणांनी इहलोकांत वा परलोकी संसारसुखाची वांछा करू नये. त्यामुळे त्यास नवीन कर्मांचा आस्रव होत नाही असे सर्वज्ञानी सांगितले आहे. हा लोभ कषाय एवढा चिवट आहे की तो दहाव्या गुणस्थानापर्यंत राहून क्षपकक्षेणी असेल तर शेवटी नष्ट होतो. म्हणून त्याच्या तावडीत न सापडणे हेच श्रेयस्कर आहे. मोक्षाची इच्छा आहे तोपावेतो सुद्धा मोक्ष मिळत नाही. ज्यास मोक्ष म्हणजे शुद्ध आत्म्याची सिद्धी असा भाव असतो तोच सिद्धिसुख मिळवितो - ॥४८॥

निर्लोभ होऊन जो निश्चय सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राची आराधना करतो तोच परमपद प्राप्त करतो -

होऊण दिढ्चरित्तो दिढसम्मतेण भावियमईओ ।

ज्ञायांतो अप्पाणं परमपयं पावए जोइ ॥४९॥

भूत्वा दृढचरित्रो दृढसम्यक्त्वेन भावितमतिः ।

ध्यायन् आत्मानं परमपदं ग्राप्नोति योगी ॥४९॥

अन्वयार्थ - (दिढसम्मतेण भावियमईओ दिढचरित्तो होऊण अप्पाणं ज्ञायांतो) दृढ सम्यक्त्वाने पूर्वोक्तप्रकारे ज्याची बुद्धी निर्मल झाली आहे असा श्रमण दृढपणे चारित्राची आराधना करून आत्म्याचे ध्यान करतो

तर (जोई परमपयं पावए) तो योगी परमपदाची, मोक्षाची, सिद्धपदाची प्राप्ती करतो.

भावार्थ - दृढपणाने निश्चय व तत्साधक व्यवहार अशा रलत्रयाची आराधना करून शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करणारा योगी सिद्धपदी पोचतो हे तात्पर्य ! ॥४९॥

ज्या रलत्रयाच्या आराधनेने सिद्धपद मिळते तो रलत्रयरूप भाव म्हणजेच आत्मा आहे हे जाणतो, परंतु चारित्र म्हणजे काय असा विकल्प करणाऱ्या शिष्यास सांगतात -

‘चरणं हवइ सधम्मो धम्मो सो हवइ अप्पसमभावो ।

सो रागरोसरहिओ जीवस्स अणण्णपरिणामो ॥५०॥

चरणं भवति स्वधर्मः धर्मः स भवति आत्मसमभावः ।

स रागरोषरहितः जीवस्स अनन्यपरिणामः ॥५०॥

अन्वयार्थ - (चरणं हवइ सधम्मो) चारित्र हाच स्वधर्म आहे, आत्मस्वभावरूप धर्म आहे. (सो धम्मो अप्पसमभावो हवइ) तो आत्मस्वभावरूप धर्म म्हणजेच आत्म्याचा स्वभावभूत समताभाव आहे. (सो रागरोसरहिओ) तो समताभाव रागद्वेषांनी रहित आहे. म्हणून (जीवस्स अणण्णपरिणामः) तोच जीवाचा अनन्य एकरूप स्वभाव परिणाम आहे. इष्टानिष्टबुद्धिरहित आत्मरूपात स्थिरता हे चारित्र आहे.

भावार्थ - ज्ञायक आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर राहणे हा आत्म्याचा स्वभाव आहे. तेच चारित्र आहे, आणि तोच त्याचा धर्म आहे. तोच आत्म्याचा अनन्य एकरूप स्वभाव आहे. अन्य वस्तू नाही. ॥५०॥

दृष्टान्ताने जीवाच्या निर्मल परिणामांचे दिग्दर्शन -

‘जह फलिहमणि विसुद्धो परदव्वजुदो हवेइ अणं सो ।

तह रागादिविजुतो जीवो हवादि हु अणण्णविहो ॥५१॥

१. प्रवचनसार आ. कुंदकुंद गाथा ६.

२. समयसार आ. कुंदकुंद गाथा ६ (बंधाधिकार)

यथा स्फटिकमणिर्विशुद्धः परद्रव्ययुतो भवति अन्यः सः ।

तथा रागादिवियुक्तः जीवो भवति खलु अनन्यविधः ॥५९॥

अन्वयार्थ - (जह फलिहमणि विसुद्धो) ज्याप्रमाणे स्फटिकमणि तर स्वभावाने निर्मल आहे (परद्रव्यजुदो सो अण्ण हवेई) परंतु परोपाधिमध्ये तो त्या उपाधीच्या अनुसार परिणत दिसून येतो. (तह जीवो रागादिविजुत्तो हवदि हु अणण्णविहो) त्याचप्रमाणे जीव तर स्वभावतःच लक्षणाने रागादिकापासून भिन्न आहे. म्हणून स्वरूपाने तो शुद्ध ज्ञायकमात्र चैतन्यमात्र आहे. परंतु कर्मादयाचा संग केल्याने संयोगदृष्टीने अनादितः अशुद्ध दिसून येतो. तद्वत् आत्मा स्वरूपस्थित राहणे हा त्याचा सहज भाव आहे.

भावार्थ - येथे असे समजावे की जीवामध्ये जी काही अशुद्धता दिसून येते ती, जीव अनादिकाळापासून आपल्या शुद्ध स्वभावास विसरून पर अशा कर्माचा उदय आणि शरीर या उपाधीच्या सान्निध्यात मोहाने विकारभावनेने विकाररूप परिणमन करत आहे त्या कारणाने आहे. परंतु तो जीवाचा स्वतःसिद्ध स्वभाव नव्हे. यास दृष्टान्त स्फटिकमण्याचा दिलेला आहे. ज्याप्रमाणे स्फटिकमण्याचा उपाधिरहित स्वभावदृष्टीने विचार केला तर त्यामध्ये विकार दिसून येत नाहीत. परंतु उपाधीच्या संयोगामध्ये परसंगाने त्यामध्ये विकारी परिणमन दिसून येते. तद्वत् स्वभावदृष्टीने लक्षणद्वारा पाहिले तर जीवामध्ये विकार लक्षित होत नाहीत. परसंगाच्या अपराधामुळे अज्ञानी रागादिरूपाने परिणमतो. परंतु उपाधीमुळे विकार दृष्टिगत होतात. म्हणून तो जीवाचा स्वभाव नाही. त्याचा स्वभाव तर शुद्ध चैतन्य आहे. त्या रूपाने स्थिर राहणे हा त्याचा सहजर्थम, स्वभाव परिणाम आहे. ॥५९॥

साधूंचे ठायी सम्यग्दर्शनाची दृढता असूनही जोपावेतो चारित्राची पूर्णता नसल्यामुळे आत्मभावनेशिवाय रागद्वेष दिसून येतात. तो मात्र चारित्राचा दोष आहे हे सांगतात -

देवगुरुम्यि य भत्तो साहम्मियसंजदेसु अणुरत्तो ।

सम्पत्तमुव्वहंतो ज्ञाणरओ होदि जोई सो ॥५२॥

देवे गुरौ च भक्तः साधर्मिकसंयतेषु अनुरक्तः ।

सम्यक्त्वमुद्भवंतः ध्यानरतो भवति योगी सः ॥५२॥

अन्वयार्थ - (देवगुरुम्मि य भक्तो) श्रमण श्रेणिपूर्व शुभोपयोगामध्ये कधी काळी देव आणि शिक्षा दीक्षा देणाऱ्या गुरुमध्ये भक्तीरूप राग करत असलेला दिसून येतो, तसेच श्रमण विर्धर्मी जीवामध्ये अनुराग करत नाही, साधर्मी गृहस्थामध्ये थोडाफार वात्सल्य भाव करतो. परंतु (साहम्मियसंजदेसु अणुरक्तो) साधर्मी अन्य संयमीसाधूमध्ये त्याचा विशेष वात्सल्यभाव अनुराग दिसून येतो. परंतु या शुभरागाच्या भूमिकेतही तो श्रमण (सम्पत्तं उद्भवंतो) सम्यक्त्वाची निर्दोष आराधना करत आहे म्हणून (सो जोई ध्याणरओ होदि) तो योगी धर्मध्यानामध्ये रत आहे असे म्हटले आहे व ते आगमसम्मत आहे. त्या श्रमणास अन्य ध्यानरत श्रमणामध्ये अनुराग [रागभूमिकेमध्ये] असणे स्वभावतः आहे. जर तेथे वात्सल्य नसेल तर याची ध्यानाची भूमिका पूर्ण नाही असे म्हणावे लोगेल. तो स्वयं ध्यानामध्ये रत आहे, म्हणून अन्य ध्यानरत संयमीमध्ये त्याचा वात्सल्यभाव असणे हे त्या भूमिकेशी अविरोधी आहे.

सम्यग्ज्ञानीचे ध्यान हे तपःसिद्धिद्वारा कर्मक्षयास कारण आहे -

‘उग्रतवेणाण्णाणी जं कम्मं खवेदि भवहिं बहुएहिं ।

‘तं णाणी तिहिंगुत्तो खवेदि अंतोमुहृत्तेण ॥५३॥

उग्रतपसा अज्ञानी यत्कर्म क्षपयति भवैर्बहुभिः ।

तज्ज्ञानी त्रिभिर्युक्तः क्षपयति अंतर्मुहूर्तन ॥५३॥

अन्वयार्थ - (उग्रतवेण अण्णाणी भवहिं बहुएहिं जं कम्मं खवेदि) उग्रतप करूनही अज्ञानी नाना भवामध्ये ज्या व जेवढ्या कर्माची निर्जरा

करतो (तं तिहिं गुत्तो णाणी अंतोमुहुत्तेण खवेई) त्या व तेवढ्या कर्माची निर्जरा तीन गुप्तींनी सहित ज्ञानी अंतर्मुहूर्तमध्ये करतो.

भावार्थ - सम्यग्ज्ञानाचे सामर्थ्य तपापेक्षा विशेष आहे. अज्ञानी करोडो भवामध्ये अति दुर्धर कडक तपश्चरण करतो. परंतु सम्यग्ज्ञान नाही म्हणून अज्ञानी जेवढ्या कर्माची निर्जरा करतो त्या तेवढ्या कर्माची निर्जरा तीन गुप्तीनी सहित ज्ञानी अंतर्मुहूर्तमात्रामध्ये करतो. हे सम्यग्ज्ञानाचे महान् सामर्थ्य आहे. हे आत्मभावना सहित सम्यग्ज्ञानाच्या आराधनेचे विशेष फल आहे. ॥५३॥

इष्ट वस्तुमध्ये राग आणि अनिष्ठ वस्तुमध्ये द्वेष करतो तो त्या परिणामामुळे अज्ञानी आहे. ज्ञानीची प्रवृत्ती यापेक्षा उलटी असते -

सुहजोएण सुभावं परदब्बे कुणदि रागदो साहू ।

सो तेण दु अण्णाणी णाणी एत्तो दु विवरीदो ॥५४॥

शुभयोगेन सुभावं परद्रव्ये करोति रागतः साधुः ।

स तेन तु अज्ञानी, ज्ञानी एतस्मात् विपरीतः ॥५४॥

अन्यवार्थ - (रागदो साहू सुहजोगेण परदब्बे सुभावं कुणदि) जर साधू रागवश शुभयोग म्हणजेच मंदकषायपूर्वक अन्य परद्रव्यामध्ये सुभाव म्हणजे प्रीति करतो तर तो त्याकाळी निश्चितच अज्ञानी होतो. (दु णाणी एत्तो विवरीदो) परंतु ज्ञानी मात्र याच्या विपरीत असतो. तो ५२ गाथेत सांगितले ते सोडून जर संसारभोग व अन्यत्र रागद्वेषपूर्वक प्रवृत्ती करील तर तो अज्ञानी होतो. कारण जो परद्रव्यामध्ये अभिप्रायपूर्वक रागद्वेष करीत नाही तो तर ज्ञानी आहे. परंतु विपरीत अभिप्रायपूर्वक रागद्वेष असतील तर तो अज्ञानीच आहे.

भावार्थ - ज्ञानी सम्यग्दृष्टी साधकाला परद्रव्यामध्ये अभिप्रायपूर्वक आत्मत्वबुद्धीने रागद्वेष असत नाही. तो देवगुरुशास्त्रामध्ये भक्तीभाव करतो व सहधर्मा संयमीमध्ये वात्सल्य ठेवतो; तेथे फक्त धर्मानुराग आहे. आत्मबुद्धीने अभिप्रायपूर्वक रागद्वेष नाहीत. कारण तो परद्रव्यामध्ये

इष्टानिष्टभावना करत नाही. चारित्रमोहाच्या उदयाने मात्र दुर्बलतेमुळे रागद्वेष दिसून येतात. तेही हेयबुद्धीने, उपादेय बुद्धीने नाही. परंतु धर्ममार्गास सोडून अन्यत्र जे कुदेवादिकांची भक्ती वगैरे भाव होतात ते तर रागद्वेषामध्ये आत्मभावनेमुळेच होतात. ते मिथ्यात्व आहे. म्हणून तो अज्ञानी आहे. त्यास निर्वाण प्राप्त होत नाही. ॥५४॥

ज्याप्रमाणे परद्रव्यविषयक राग मोक्षसाधनेत बाधक आहे तद्वत् मोक्षाची इच्छा हीही आस्त्रवबंधास कारण आहे, संवर निजिरेला नाही.

आसवहेदू य तहा भावं मोक्खस्स कारणं हवदि ।

सो तेण दु अण्णाणी भावसहावा दु विवरीदो ॥५५॥

आस्त्रवहेतुश्च तथा भावं मोक्खस्स कारणं हवदि ।

स तस्मात् अज्ञानी आत्मस्वभावात् विपरीतो ॥५५॥

अन्यवार्थ - ज्याप्रमाणे परद्रव्यामध्ये रागद्वेष आस्त्रवबंधास कारण आहेत तसेच जर मोक्षाच्या प्रयोजनानेही असतील त्यानेही आस्त्रव होतो हे येथे स्पष्ट करून सांगितले आहे. (मोक्खस्स कारणं भावो) जर मोक्षास कारणभूत भाव, म्हणजे मोक्षमार्गामध्ये इच्छा असेल तर - राग असेल तर (तहा य आसवहेदू हवदि) तेही आस्त्रवबंधास हेतू आहेत. (सो तेण दु अण्णाणी) तो त्यामुळे अज्ञानी आहे. कारण (आदसहावा दु विवरीदो) कारण ते भाव आत्मस्वभावाच्या विरुद्ध आहेत.

भावार्थ - मोक्ष आणि रत्नत्रयस्वरूप मोक्षमार्ग तर कर्मनिरपेक्ष आत्म्याचा स्वभाव आहे. म्हणून तो उपादेय आहे. जो स्वभाव आहे त्याची इच्छा असत नाही. जर स्वभावाचे भान नसेल तरच इच्छा होते. जे अग्राप आहे त्याची इच्छा होते. स्वभाव प्राप्तच असतो. त्याची इच्छा ज्ञानीला असत नाही. कारण तो त्यास आपले सर्वस्व मानतो. म्हणून मोक्ष वा रत्नत्रयाची इच्छा ही अज्ञानीला त्यास स्वभाव न मानल्या कारणानेच होते. ज्ञानी तर त्याचीही इच्छा करत नाही. तो आत्मस्वरूपास नित्य मुक्त मानतो. हेच समयसारमध्येही सांगितले आहे. जर त्या इच्छेस बंधकारण जाणून रोगसदृश मानत असेल तर

तो ज्ञानीच आहे. अज्ञानी नाही. रागभावास संवरहेतू जाणून इच्छेलाही
मोक्षहेतू मानणे हे अज्ञान आहे. त्या अज्ञानाचा निषेध आहे. ॥५५॥

जो मात्र क्रियाकांडाने सिद्धि मानतो तोही आत्मस्वरूपाबाबात
अज्ञानी आहे. कारण त्यास स्वभावाची जाणीव नाही -

जो कम्मजादमइओ सहावणाणस्स खंडदूसयरो ।

सो तेण दु अण्णाणी जिणसासणदूसगो भणिदो ॥५६॥

यः कर्मजातमतिः स्वभावज्ञानस्य खंडदूषणकरः ।

स तेन तु अज्ञानी जिनशासनदूषकः भणितः ॥५६॥

अन्वयार्थ - (जो कम्मजादमइओ) जो कर्मोदयानुसार भावांना
आत्मरूपाने पाहतो अर्थात् कर्मोदयजनित विकारांना व क्रियाकांडास
मात्र आत्म्याचे स्वरूप मानतो त्याने तर (सहावणाणस्स खंडदूसयरो)
आपल्या ज्ञानमात्र स्वभावामध्ये भेद करून रागादिकांना आत्मरूपाने
स्वीकारल्यामुळे त्या ज्ञानमात्र आत्म्यास दूषण लावले. (सो तेण दु
अण्णाणी) तो त्याकारणाने अज्ञानी आहे. कारण त्याने आत्म्यास
ज्ञानमात्रस्वभावाने एक अभेद न मानता त्यात भेद केला. म्हणून तो
(जिणसासणदूसगो भणिदो) जिन शासनाला दोष लावणारा मानल्या
गेला आहे. त्यामुळे आत्म्यामध्ये महादोष उत्पन्न होतात.

भावार्थ - मीमांसक यज्ञयागादि क्रियाकांडास मोक्षहेतू मानतात.
ज्ञानासही इंद्रियज्ञानमात्र मानतात. केवलज्ञान व सर्वज्ञत्वाचा निषेध
करतात. त्या मतामध्ये दोष येथे दाखविले आहेत. कारण जैनदर्शनामध्ये
तर आत्म्याचा स्वभाव सर्वज्ञेयाकाररूप केवलज्ञानमय आहे. सर्वज्ञेयाकार
ही ज्ञानस्वभावाची विशेषता आहे. परंतु तो कर्मनिमित्ताने प्रगट होत
नाही, तर इंद्रियांच्या निमित्ताने ज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमाने ते ज्ञान
खंडखंड, भेदरूप झाले.... कर्मक्षय झाल्यानंतर केवलज्ञान प्रगट होते.
तेक्हा आत्मा स्वभावतः सर्वज्ञ आहे. ही तत्त्वव्यवस्था मीमांसक मानत
नाहीत. म्हणून तो अज्ञानी आहे. जिनमताशी विसंवादी आहे. ते कर्ममात्राने
संतुष्ट आहेत. त्यांचा येथे निषेध केला आहे. ॥५६॥

जो रत्नत्रयाने रहित आहे, परंतु तपाने सहित असेल तरी तेथे सम्यगदर्शनच नाही, भावलिंगपूर्वक व्यावहारिक क्रियाकांड नाही तर केवळ बाह्य द्रव्यलिंगमात्राने सुख कसे होईल ? अर्थात् होणारच नाही हे सांगतात -

णाणं चरित्तहीणं दंसणहीणं तवेहिं संजुतं ।

अण्णेसु भावरहियं लिंगगगहणेण किं सोक्खं ॥५७॥

ज्ञानं चरित्रहीनं दर्शनहीणं तवेहिं संजुतं ।

अन्येषु भावरहितं लिंगग्रहणेन किं सोक्खं ॥५७॥

अन्यार्थ - (णाणं चरित्तहीणं दंसणहीणं तवेहिं संजुतं) ज्ञान असूनही जर ते चारित्रविरहित असेल, सम्यगदर्शनानेही रहित अशा तपाने संयुक्त असेल तरीही आणि (अण्णेसु भावरहियं) अन्य क्रियाकांड भावाविना असेल तर तेथे केवळ बाह्यतः द्रव्यस्तपाने जिनलिंग आहे, अशा (लिंगगगहणेण किं सोक्खं) द्रव्यलिंग भेषमात्र ग्रहण केल्याने सुख कसे होईल ? अर्थात् होणार नाही.

भावार्थ - जो दिगंबर भेष मात्र धारण करून साधू झाला आहे, शास्त्राचेही अध्ययन करतो त्यास आचार्य उपालंभ (टोमणा) देतात की, शास्त्रे शिकून ज्ञान तर मिळविले परंतु जर ते ज्ञान निश्चयचारित्रसहित नसेल तर अर्थात् आपल्या शुद्ध आत्मानुभवात स्थिरता नसेल आणि बाह्य चारित्रही पूर्णतः निर्दोष नसेल, आणि तसेच तपश्चरण मात्र करतो परंतु सम्यगदर्शनपूर्वक नाही, आणि सहा आवश्यक आदि क्रियाही करतो परंतु शुद्धभावपूर्वक आत्माराधनेविना करतो; तर अशा मात्र द्रव्यलिंगाने अर्तांद्रिय उत्तम सुख कसे मिळणार ? त्याने समभावसहित निराकुल सुख तर प्राप्त होऊ शकत नाही. तर मोक्षसुखाची प्राप्ती अशा द्रव्यलिंगाने तर होणारच नाही. परंतु परलोकातही स्वर्गसुख मिळणार नाही. तेहा प्रयोजन तर कोणतेच सिद्ध होत नाही. म्हणून सम्यक्त्वपूर्वक ज्ञान, चारित्र व तप श्रेष्ठ आहे असे जाणून

सम्यक्त्वभावपूर्वक जिनलिंग स्वीकारावे. ॥ ५७ ॥

सांख्यादिकांच्या मन्यतेचे निराकरण करतात -

अचेयणे पि चेदा जो मण्डि सो हवेइ अण्णाणी ।

सो पुण णाणी भणिओ जो मण्डि चेयणे चेदा ॥ ५८ ॥

अचेतनेपि चेतनः यो मन्यते सो भवति अज्ञानी ।

स पुनः ज्ञानी भणितः यो मन्यते चेतने चेतनम् ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ - (जो अचेयणे पि चेदा मण्डि सो अण्णाणी हवेइ) जो अचेतनामध्ये आत्मा मानतो तो अज्ञानी आहे. (जो चेयणे चेदा मण्डि सो पुण णाणी भणिदो) जो चेतनपरिणामामध्ये चेतन आत्मा मानतो तो मात्र ज्ञानी आहे.

भावार्थ - सांख्य पुरुषास म्हणजे आत्म्यास निर्विकल्प चेतनारूप मानतात व सविकल्प चेतना ही प्रकृति-प्रधानरूप मानतात. पुरुष ज्ञानरहित निर्विकल्प चेतनामात्र मानल्यामुळे ज्ञानाशिवाय तो पुरुष आत्मा कसा ? म्हणजे अचेतन ज्ञानरहित वस्तूला पुरुष चेतन मानले. हे अज्ञानच आहे. तसेच जड प्रधान प्रकृतीमध्ये ज्ञान मानले म्हणजे अचेतन प्रकृतिमध्ये ज्ञान (चेतन) मानले म्हणून तेही आत्मस्वरूपाबाबत अज्ञानच आहे.

(२) तसेच नैव्यायिक आत्म्याच्या ज्ञानगुणास आत्म्यापासून भिन्न वस्तू मानतात. त्यामुळे समवायापूर्वी तर आत्मा अचेतनच मानावा लागेल. म्हणजे जीवापासून भिन्न ज्ञानामुळे ज्ञान अचेतन ज्ञाले. त्यांनीही अचेतनामध्ये आत्मा मानला. म्हणून तेही अज्ञानीच आहेत.

(३) चार्वाक जड पंचमहाभूतापासून जीवाची उत्पत्ती मानतात. जडापासून चैतन्य कसे होणार ? म्हणून ते अज्ञानच आहे.

ज्ञानमय आत्मा मानणे हे ज्ञानीचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. ॥ ५८ ॥

तपरहित ज्ञान आणि ज्ञानशून्य तप दोन्हीही अकार्यकारी आहेत. म्हणून ज्ञान व तपाची एकता प्रयोजन भूत आहे -

तवरहियं जं णाणं णाणविजुत्तो तवो वि अक्यत्थो ।

तम्हा णाणतवेण संजुत्तो लहइ णिवाणं ॥५९॥

तपरहितं यज्ञानं ज्ञानवियुक्तं तपः पि अकृतार्थम् ।

तस्माज्ञानतपसा संयुक्तः लभते निर्वाणम् ॥५९॥

अन्वयार्थ - (तवरहियं जं णाणं) तपाने रहित जे ज्ञान ते, तसेच (णाणविजुत्तो तवो वि) ज्ञानशून्य तप हे दोन्ही (अक्यत्थो) अकृतार्थ, अप्रयोजनभूत आहे. (तम्हा णाणतवेण संजुत्तो णिवाणं लहइ) म्हणून ज्ञान व तप दोहोंनी संयुक्त आत्माच निर्वाण प्राप्त करतो.

भावार्थ - कित्येक ज्ञानमात्राने मुक्ती मानतात. तेथे तपाची जोड नाही. तर कित्येक यज्ञादि क्रियाकांडाने मुक्ती मानतात तेथे ज्ञान मोक्षमार्गमध्ये अगदी गौण आहे. म्हणून दोहोंनाही निर्वाण प्राप्त होत नाही. तर दोहोंची परस्पर अविरोधाने साधना करणारे निर्वाण प्राप्त करतात. म्हणून ज्ञान व तप यांची एकता कार्यकारी आहे. ॥५९॥

याचे दृष्टान्ताने समर्थन करतात -

धुवसिद्धो तित्थयरो चऊणाणजुदो करेइ तवयरणं ।

णाऊण धुवं कुञ्जा तवयरणं णाणजुत्तो वि ॥६०॥

धुवसिद्धस्तीर्थकरस्तपणाणजुदो करेइ तवयरणं ।

ज्ञात्वा धुवं कुर्यास्तपचरणं णाणजुत्तो वि ॥६०॥

अन्वयार्थ - (धुवसिद्धो तित्थयरो चऊणाणजुदो तवयरणं करेइ) जे निश्चितच सिद्ध होणार आहेत असे तीर्थकर चार मति श्रुत अवधि व मनःपर्यय ज्ञानाने सहित असूनही त्यांनी तपश्चरणाही केले. (धुवं णाऊण णाणजुत्तो वि तवयरणं कुञ्जा) हा अबाधित नियम जाणून ज्ञानसहित तपश्चरण करा.

भावार्थ - तीर्थकरांना तर जन्मतःच तीन ज्ञाने असतात आणि दीक्षा घेतानाच चौथे मनःपर्ययज्ञान प्राप्त होते. त्यांना नियमाने मोक्ष होतो. तरीही ते तप करतात. हा अबाधित नियम आहे. हे जाणून ज्ञान

असूनही धैर्याने तपामध्ये लीन असावे. फक्त ज्ञानाने (तपाविना) मुक्ती प्राप्त होत नाही. ॥६०॥

जो बाह्यलिंग तर धारण करतो परंतु भावलिंग मात्र नाही तो द्रव्यश्रमण स्वरूपाचरण चारित्रापासून भ्रष्ट होऊन मोक्षमार्गाचा नाश करतो हे सांगतात -

बाहिरलिंगेण जुदो अभ्यंतरलिंगरहियपरियम्मो ।

सो सगचरित्तभट्ठो मोक्खपहविणासगो साहू ॥६१॥

बाह्यलिंगेण युक्तः अभ्यंतरलिंगरहितपरिकर्मा ।

स स्वकचरित्रभ्रष्टः मोक्षपथविनाशकः साधुः ॥६१॥

अन्वयार्थ - (बाहिरलिंगेण जुदो, अभ्यंतरलिंगरहियपरिकर्ममो) जो द्रव्यलिंगी साधू बाह्य जिनलिंगधारी आहे परंतु त्याचे सर्व परिकर्म, क्रियाकांड अभ्यंतर भावलिंगाने शून्य आहे (स सगचरियभट्ठो मोक्खपहविणासगो साहू) तो आपल्या निश्चय वीतराग आत्मचारित्रापासून भ्रष्ट होतो व मोक्षमार्गाचा विनाश करतो.

म्हणून साधूना शुद्ध भावास जाणून शुद्धबुद्ध एकरूप आत्मतत्त्वाची भावना सदैव करावयास पाहिजे.

भावार्थ - हे संक्षेपाने सांगितले आहे की, जो बाह्यलिंगधारी तर आहे आणि भावलिंगाने मात्र रहित आहे तो स्वरूपाचरण चारित्रापासून भ्रष्ट होऊन मोक्षमार्गाचा नाश करणारा आहे. ॥६१॥

सुखामध्ये मिळविलेले आत्मज्ञान कठीण प्रसंगी दुःखाचा आघात झाला असतांना नष्ट होते. म्हणून ज्ञानास तपश्चरणाची जोड हवी....

‘सुहेण भावियं णाणं दुहे जादे विणस्सदि ।

तम्हा जहाबलं जोई अप्पा दुःखेहिं भावए ॥६२॥

सुखेन भावितं ज्ञानं दुःखे जाते विनश्यति ।

तस्माद् यथाबलं योगी आत्मानं दुःखैर्भावयेत् ॥६२॥

अन्वयार्थ - (सुहेण भावियं णाणं दुहे जादे विणस्सदि) सुखपूर्वक म्हणजे तपश्चरण व व्रतादिकांच्या कष्टाशिवाय आत्मज्ञानाचे संस्कार हे उपसर्ग वा परिषह प्राप्त होत असताना नष्ट होतात. (तस्मा जहाबलं जोई दुःखेहिं अप्पा भावए) म्हणून आपल्या शक्तीप्रमाणे व्रत-तपाच्या कष्टांनी त्या ज्ञानसंस्कारास दृढ करावे.

भावार्थ - येथे आत्मज्ञानाच्या संस्कारास व्रत-तपाच्या कष्टमय पुरुषार्थाने दृढ करावे तरच ते संस्कार दृढ होऊन आत्मज्ञान कायम राहील हे सांगितलेले आहे. जे आत्मज्ञान तपाच्या कष्टाविना साधले जाते ते उपसर्ग परीषहादि उपस्थित झाले असताना नाश पावते. म्हणून तपादिकांच्या कष्टांनी ज्ञानसंस्कार कायम राहील, नाश पावणार नाहीत. यासाठी ज्ञान स्थायी होण्यासाठी तपाच्या कष्टांनी त्यास कायम राखावे.
॥ ६२ ॥

आहार, आसन, निद्रा यांना जिंकून आत्म्याचे ध्यान करावे.

आहारासणणिद्वाजयं च काऊण जिणवरमयेण ।

झायब्बो णिय अप्पा णाऊणं गुरुप्पसाएण ॥६३॥

आहारासननिद्राजयं च कृत्वा जिनवरमतेन ।

ध्यातब्बो निजात्मा ज्ञात्वा गुरुप्रसादेन ॥६३॥

अन्वयार्थ - (जिणवरमयेण आहारासणणिद्वाजयं च काऊण) आहार आसन व निद्रा या तिन्हीवर विजय मिळवून - तोही जिनमान्यतेनुसार साधना करून - (गुरुप्पसाएण णाऊण) गुरुंच्या प्रसादाने आपला आत्मा जाणून (णियअप्पा झायब्बो) त्याचे ध्यान करावे.

भावार्थ - आहार, आसन, निद्रा यावर विजय मिळवावा हे सर्वच संप्रदायातील साधू सांगतात. परंतु याबाबत यथार्थ विधान नाही. म्हणून आचार्यदेव सांगतात की, जसे जिनेश्वरांनी सांगितले आहे त्यामार्गाने व गुरुप्रसादाने आत्मा जाणून घेवून त्याचे ध्यान करावे. जिनमार्ग यथार्थ

जाणून त्यामध्ये प्रवृत्ती करावी. ॥६३॥

ज्या आत्म्याचे ध्यान करावयाचे आहे त्याचे स्वरूप -

अप्पा चरित्तवंतो दंसणणाणेण संजुदो अप्पा ।

सो ज्ञायबो णिंचं णाऊण गुरुपसायेण ॥६४॥

आत्मा चारित्रवान् दर्शनज्ञानेन संयुतः आत्मा ।

स ध्यातव्यो नित्यं ज्ञात्वा गुरुप्रसादेन ॥६४॥

अन्वयार्थ - (अप्पा दंसणणाणेण संजुदो, अप्पा चरित्तवंतो) आत्मा ज्ञानदर्शनस्वभावी आहे आणि त्या आपल्या लक्षणभूत स्वरूपामध्ये स्थिरता राखणे म्हणजे चारित्र हे आत्म्याचे स्वरूप आहे. (सो गुरुपसायेण णाऊण णिंचं ज्ञायबो) तो आत्मा गुरुकृपेने जाणून घेवून त्याचे नित्य ध्यान करावे.

भावार्थ - आत्मा ज्ञानदर्शनचारित्रमय आहे. त्याचे लक्षण स्वरूप गुरुप्रसादाने जाणल्या जाऊ शकते. काहीतरी कल्पना, विकल्प, ध्यान करण्याने, आत्मा थोडाच अनुभवात येणार आहे ? म्हणून सर्वज्ञाच्या उपदेशानुसार साधना करून ध्यान करावे हा उपदेश आहे. ॥६४॥

आत्म्याला जाणणे, त्याची भावना आणि विषयापासून विरक्ती या गोष्टी उत्तरोत्तर दुर्लभ आणि कष्टसाध्य आहे हे सांगतात -

दुक्खे णञ्जइ अप्पा अप्पा णाऊण भावणा दुक्खं ।

भावियसहावपुरिसो विसएसु विरच्चए दुक्खं ॥६५॥

दुःखेन ज्ञायते आत्मा आत्मानं ज्ञात्वा भावना दुःखम् ।

भावितस्वभाव पुरुषः विषयेषु विरच्यति दुःखम् ॥६५॥

अन्वयार्थ - (दुक्खे णञ्जइ अप्पा) आत्म्याचे ज्ञान हेच मुळी कष्ट साध्य आहे. (अप्पा णाऊण भावना दुक्खं) आत्म्यास जाणून त्याचे संस्कार करणे, भावणे हे त्याहीपेक्षा कष्टसाध्य आहे. (भावियसहावपुरिसो विसएसु विरच्चए दुःखं) आत्मस्वभावाच्या संस्काराने संपन्न आत्मा

विषयापासून विरक्त होणे हे त्याहीपेक्षा कष्टसाध्य आहे.

भावार्थ - आत्म्यास जाणणे, आत्मज्ञानाची भावना करणे व विषयापासून विरक्ती या गोष्टी उत्तरोत्तर दुर्लभ व कष्टसाध्य आहेत. म्हणून आचार्यदेव उपदेश देतात की असा सुयोग मिळाला असताना प्रमाद करू नये. दक्ष असावे. ॥६५॥

जो पावेतो विषयप्रवृत्ती आहे तोपावेतो आत्मज्ञान होत नाही -

ताम ण णङ्गइ अप्पा विसएसु णरो पवडुए जाम ।

विसए विरक्तचित्तो जोई जाणेइ अप्पाणं ॥६६॥

तावन्न ज्ञायते आत्मा विषयेसु नरः प्रवर्तते यावत् ।

विसए विरक्तचित्तो जोई जाणेइ अप्पाणं ॥६६॥

अन्यार्थ - (जाम णरो विसएसु पवडुए) जो पावेतो मनुष्य विषयामध्ये प्रवृत्त होतो (ताम अप्पा ण णङ्गइ) तोपर्यंत आत्मा जाणल्या जात नाही. (विसए विरक्तचित्तो जोई अप्पाणं जाणेइ) म्हणून मुनी, साधू योगीश्वर विषयापासून चित्त परावृत्त करून आत्म्यास जाणतो.

भावार्थ - जीवाच्या उपयोगस्वभावाची अशी स्वच्छता आहे की, ज्याचा उपयोग ज्या पदार्थामध्ये एकाग्र आहे त्यासारखा तो होतो. म्हणून आचार्य सांगतात की, जोपावेतो विषयामध्ये चित्त दंग आहे तोपर्यंत विषयानंदामध्ये गर्क राहतो; त्यास आत्मानुभव होत नाही. म्हणून असा विचार करून हे साधो ! विषयापासून विरक्त हो, आत्म्यामध्ये उपयोग तन्मय होईल तेव्हाच आत्म्याचा अनुभव होईल. म्हणून विषयापासून विरक्त होण्याचा उपदेश आहे. ॥६६॥

आत्म्याला जाणूनही भावनेविना संसारामध्येच भटकावे लागते -

अप्पा णाऊण णरा केइ सब्भावभावपद्भट्टा ।

हिंडंति चाऊरंगं विसएसु विमोहिया मूढा ॥६७॥

आत्मानं ज्ञात्वा नराः केचित्सद्वावभावप्रभष्टाः ।

हिंडन्ते चातुरंगं विषयेषु विमोहिता मूढाः ॥६७॥

अन्वयार्थ - (अप्पा णाऊण णारा) आत्म्यास जाणूनही कित्येक मानवप्राणी (केइ सद्ग्रावभावप्रभट्ठा) आत्मस्वभावाच्या भावनेपासून अत्यंत भ्रष्ट होऊन (विसएसु विमोहिया मूढा) विषयामध्ये गुरफटून गेलेले अज्ञानी (चाउरंगं हिंडति) चार गतिरूप संसारात भटकत राहतात.

भावार्थ - पूर्वी सांगितले आहे की, आत्म्याला जाणणे, आत्म्याची भावना करणे व विषयापासून विरक्त होणे या गोष्टी उत्तरोत्तर दुर्लभ आणि कष्टसाध्य आहेत. विषयात दंग जीव हा प्रथम तर आत्म्यास जाणतच नाही, असे सांगितले. आता येथे सांगतात की, आत्म्यास जाणूनही विषयांच्या आधीन होऊन जर त्या विरक्तीचे संस्कार आत्म्यावर टाकत नाही तर तो संसारातच भटकत राहतो. म्हणून आत्म्यास जाणून विषयापासून विरक्त होण्याचा उपदेश आहे. ॥६७॥

जे विषयापासून विरक्त होऊन आत्म्याची भावना करतात ते संसारापासून मुक्त होतात -

जे पुण विसयविरक्ता अप्पा णाऊण भावनासहिता ।

छंडंति चाऊरंगं तवगुणजुत्ता ण संदेहो ॥६८॥

ये पुनः विषयविरक्ताः आत्मानं ज्ञात्वा भावनासहिताः ।

त्यजन्ति चातुरंगं तवगुणजुत्ता ण संदेहो ॥६८॥

अन्वयार्थ - (जे पुण विसयविरक्ता) जे साधक पुनः विषयापासून विरक्त होऊन (अप्पा णाऊण) आत्म्यास जाणून (भावनासहित्या) आत्मज्ञानाच्या संस्काराने संपन्न असतात (ते तवगुणजुत्ता चाऊरंगं छंडंति) ते तपादि गुणांनी समृद्ध होऊन चार गतिरूप संसाराचा नाश करतात. मोक्ष प्राप्त करतात.

भावार्थ - विषयापासून विरक्त होऊन, आत्म्याला जाणून त्याचीच भावना करावी. यामुळे संसारापासून सुटका करून मोक्ष मिळवा हा उपदेश आहे. ॥६८॥

परद्रव्यामध्ये अल्पही राग असेल तर तो अज्ञानी आहे. त्याने आपल्या आत्म्याचे स्वरूप जाणले नाही -

परमाणुपमाणं वा परदब्दे रदि हवेदि मोहादो ।

सो मूढो अण्णाणी आदसहावस्स विवरिओ ॥६९॥

परमाणुप्रमाणं वा परदब्दे रतिर्भवति मोहात् ।

सो मूढो अज्ञानी आत्मस्वभावस्य विपरीतः ॥६९॥

अन्वयार्थ - (परदब्दे परमाणुपमाणं वा मोहादो रदि हवेदि) मोहामुळे परद्रव्यामध्ये परमाणुप्रमाण देखील राग आहे (सो मूढो अण्णाणी आदसहावस्स विवरीदो) तर तो मूढ आहे, अज्ञानी आहे आणि आत्मस्वभावाच्या विरोधी आहे.

भावार्थ - भेदविज्ञान झाल्यानंतर जर जीव-अजीव, आत्मा-शरीर, ज्ञान आणि राग यातील भेद प्रतीत झाला व परद्रव्यास आपले न जाणले तर त्यास स्वामित्वाच्या भावनेने म्हणजे ममत्वभावनेने रागाही होत नाही. जर त्यास रागामध्ये आत्मबुद्धी असेल तर तो अज्ञानी आहे, त्यास स्वपरभेदज्ञान नाही असे जाणावे. ती आत्मस्वभावाच्या प्रतिकूल विरोधी प्रवृत्ती आहे. ज्ञानी झाल्यानंतर सम्यग्दृष्टीला अवशिष्ट चारित्रमोहाच्या उदयामुळे जोपावेतो काहीसा राग असतो तो त्यास कर्माद्यजन्य अपराध मानतो. त्याला रागामध्ये राग असत नाही. म्हणून राग असून नसल्यासारखाच आहे. म्हणून ज्ञानीला परद्रव्यामध्ये राग नसतो असे म्हटले जाते असे समजावे. ॥६९॥

याचे संक्षेपाने कथन -

अप्पा झायंताणं दंसणसुद्धीण दिढ्यरित्ताणं ।

होदि ध्रुं णिव्वाणं विसाएसु विरत्तचित्ताणं ॥७०॥

आत्मानं ध्यायतां दर्शनशुद्धीनां दृढ्यरित्रानाम् ।

भवति ध्रुं निर्वाणं विषयेषु विरक्तचित्तानाम् ॥७०॥

अन्वयार्थ - (अप्पा ज्ञायंताणं दंसणसुद्धीणं दिद्वरित्ताणं) आत्म्याचे ध्यान करणाऱ्या सम्यगदर्शनाने शुद्ध व चारित्रामध्ये दृढ तसेच (विसएसु विरत्तचित्ताणं णिव्वाणं धुवं होदि) ज्याचे चित्त विषयामध्ये आसक्त नाही अशा साधकाला निश्चितच निर्वाण प्राप्त होते.

भावार्थ - यापूर्वी सांगितले आहे की, जो विषयापासून विरक्त आहे, आत्म्याचे स्वरूप जाणून त्याची नित्य भावना करतो तो संसारापासून मुक्त होऊन सिद्धपद मिळवितो. हाच आशय संक्षेपाने प्रगट करतात की, जो विषयापासून विरक्त होऊन बाह्य-अभ्यंतर निर्मल सम्यक्तची होतो, व त्यामुळे चारित्रामध्ये दृढ राहतो त्यास नियमाने निर्वाण प्राप्त होते. इंद्रियविषयामध्ये प्रीति हेच तर सर्व अनर्थाचे मूळ आहे. म्हणून विषयामध्ये राग न करता उपयोग शुद्ध आत्मस्वरूपात एकाग्र करावा, तेव्हा मोक्षाचे प्रयोजन सिद्ध होते. ॥७०॥

परद्रव्यामध्ये प्रीति हे संसाराचे कारण आहे. म्हणून योगीश्वर आत्मभावना करतात हे सांगतात -

जेण रागो परे दब्बे संसारस्य हि कारणं ।

तेणावि जोईणो णिचं कुञ्जा अप्पे सभावणं ॥७१॥

येन रागः परे द्रव्ये संसारस्य हि कारणम् ।

तेनापि योगिनो नित्यं कुर्वन्तु आत्मनि स्वभावनां ॥७१॥

अन्वयार्थ - (हि जेण परे दब्बे रागो संसारस्स कारणं) निश्चयाने ज्याअर्थी परद्रव्यामध्ये राग संसाराचेच कारण आहे (तेणावि जोईणो अप्पे सभावणं णिचं कुञ्जा) त्यामुळेच योगीश्वरांनी आत्म्यामध्येच आत्मभावना नित्य करावी.

भावार्थ - जो असा विकल्प करतो की परद्रव्यामध्ये प्रीती केल्याने काय होते ? परद्रव्य परद्रव्यच आहे आणि ज्याकाळी राग आहे त्याच काळी आहे, नंतर तो नष्टच होतो, त्यास सांगतात की, परद्रव्यामध्ये प्रीती असेल तरच परद्रव्याचा आत्म्याशी संबंध होतो. हे तर प्रसिद्ध

आहे. रागाचे संस्कार दृढ होतात तेव्हा तो कर्मचा उदयकाल येईपर्यंत परलोकातही सोबत असतो हे तर्कसिद्ध आहे. म्हणून आगमामध्ये रागास संसाराचे कारण सांगितले आहे. त्याचा उदय अन्य उत्तरभवातही असू शकतो. म्हणून परद्रव्यामध्ये प्रीती संसाराचे कारण आहे. म्हणून योगी परद्रव्यामध्ये राग करत नाहीत. निरंतर आत्मभावना करतात.

॥७१॥

समभाव म्हणजेच चारित्र आहे.

णिंदाए य पसंसाए दुक्खे य सुहयेसु य ।

सत्तूणं चेव बंधुणं चारित्तं समभावदो ॥७२॥

निंदायां च प्रशंसायां दुःखे च सुखेषु च ।

शत्रूणां चैव बंधुनां चारित्रं समभावदो ॥७२॥

अन्वयार्थ - (णिंदाए य पसंसाए) निंदेमध्ये अथवा प्रशंसेमध्ये तसेच (दुक्खे य सुहयेसु य) दुःख असो की सुखे असेत (सत्तूणं चेव बंधुणं) शत्रु असो की बंधु असो (समभावदो चारित्तं) तेथे सर्वत्र रागद्वेष न करता समताभाव करणे त्यामुळे आत्म्यामध्ये स्थिरता होते. म्हणून समताभाव हेच चारित्र आहे.

भावार्थ - परद्रव्यामध्ये इष्टानिष्टबुद्धी ही कर्मसंयोगामध्ये होते. या इष्टानिष्ट बुद्धीचा अभाव असेल तर उपयोग आत्म्यामध्ये लागेल. त्यास शुद्धोपयोग म्हणतात. तेच चारित्र आहे, जेथे चारित्र आहे तेथे निंदा-प्रशंसा, सुख-दुःख, शत्रु-बंधु यामध्ये सर्वत्र रागद्वेषाच्या अभावी समताभाव असतो. त्या प्रत्येक युगलामध्ये रागद्वेष कर्मादयाने होतात. त्यांचा अभाव म्हणजेच शुद्धोपयोग चारित्र आहे. ॥७२॥

अज्ञानी म्हणतो की या पंचमकाळात आत्मध्यानास अवकाश नाही. त्याचे निराकरण -

चरियावरिया वदसमिदिवज्ञिवा सुद्धभावपबद्धा ।

केइ जंपंति नरा ण हु कालो झाणओयस्स ॥७३॥

चर्यावृता व्रतसमितिवर्जिताः शुद्धभावप्रभ्रष्टाः ।

केचित् जल्पन्ति नराः न स्फुटं कालो ध्यानयोगस्य ॥७३॥

अन्वयार्थ - (वदसमिदिवज्ञिया सुद्धभावपव्यभट्टा चर्यावरिया) कित्येक मानव असे दिसतात की, चारित्रमोहाच्या प्रबल उदयाने त्यांना चारित्र प्रगट होत नाही. (वदसमिदिवज्ञिया) म्हणून व्रतसमितीने रहित व (सुद्धभावपव्यभट्टा) शुद्धभावविरहित क्रिया बहुलतेने दिसून येतात. (केइ णरा जंपंति) कित्येक अज्ञानी वलाना करतात की हा पंचमकाल (ण हु कालो झाणझोयस्स) खरोखर ध्यानयोगास अनुकूल काळ नाही. ॥७३॥

असे म्हणारे असे आहेत की,

समत्तणाणरहिओ अभव्यजीवो हु मोक्खपरिमुक्तो ।

संसारसुहे सुरदो ण हु कालो भण्दि झाणस्स ॥७४॥

सम्यक्त्वज्ञानरहितः अभव्यजीवः खलु मोक्षपरिमुक्तः ।

संसारसुखे सुरतः न खलु कालो भणति ध्यानस्य ॥७४॥

अन्वयार्थ - मागील श्लोकात सांगितलेला तो मूढ प्राणी (समत्तणाणरहिओ अभव्यजीवो हु मोक्खपरिमुक्तो) सम्यग्दर्शन-ज्ञानाने रहित आहे, अभव्यजीव आहे, म्हणून मोक्षापासून सर्वप्रकारे दूर आहे, (संसारसुहे सुरदो) संसारसुखामध्ये मस्त लवलीन आहे. तोव (भण्दि) म्हणतो की (ण हु झाणस्स कालो) हा पंचम काल ध्यानयोगाचा काल नाही.

भावार्थ - ज्याची इंद्रियसुखामध्ये आसक्ती आहे, जो स्वपरभेदविज्ञान नसल्याने सम्यग्दर्शनज्ञानाने रहित आहे, तोव म्हणतो की, पंचमकाल ध्यानयोगाचा काल नव्हे. यावरुन तो अभव्य जीव असावा असे दिसते. त्यास मोक्ष होत नाही. ॥७४॥

जो हा काल ध्यानयोगाचा काल नव्हे असे म्हणतो तो पांच महाब्रते, पांच समिती व तीन गुप्ती अशा तेरा चारित्राचे स्वरूपच जाणत नाही....

पंचसु महब्देसु य पंचसु समिदीसु तीसु गुत्तीसु ।

जो मूढो अण्णाणी ण हु कालो भणइ झाणस्स ॥७५॥

पंचसु महाब्रतेषु च पंचसु समितिषु तिसुषु गुप्तिसु ।

यो मूढोऽज्ञानी ण हु कालो भणति ध्यानस्य ॥७५॥

अन्वयार्थ - (ण हु झाणस्स कालो भणइ) हा पंचमकाल ध्यानयोगाचा काल नाही असे जो म्हणतो तो (पंचसु महब्देसु य पंचसु समिदीसु तीसु गुत्तीसु) पाच महाब्रताबाबत, पाच समितिबाबत आणि तीन गुप्तीबाबत (जो मूढो अण्णाणी) जो भ्रमित आहे अज्ञानी आहे तोच असे म्हणतो.

॥७५॥

या पंचमकाळात धर्मध्यान होत नाही असे मानतो तो अज्ञानी आहे -

भरहे दुस्समाकाले धम्मज्ञाणं हवेई साहुस्स ।

तं अप्पसहावठिदे ण हु मण्णइ सो वि अण्णाणी ॥७६॥

भरते दुषमाकाले धर्मध्यानं भवति साधोः ।

तदात्मस्वभावस्थितेः न खलु मन्यते सोऽपि अज्ञानी ॥७६॥

अन्वयार्थ - (भरहे दुस्समाकाले) भरतक्षेत्रात या दुषमा काळातही (साहुस्स धम्मज्ञाणं हवेई) साधूला धर्मध्यान होते. [आत्मस्वरूपामध्ये स्थिरता हेच धर्मध्यान आहे.] (तं अप्पसहावठिदे ण हु) ते ध्यान आत्मस्वरूपामध्ये स्थिरतेसाठी नाही (मण्णइ सो वि अण्णाणी) असे जो म्हणतो तोही अज्ञानी आहे.

भावार्थ - जिनसूत्रामध्ये या पंचमकाळातही आत्मभावनेत लीन साधूना धर्मध्यान सांगितले आहे. जो हे मानत नाही तो अज्ञानी आहे. तो धर्मध्यानाचे स्वरूपच जाणत नाही. ॥७६॥

जिनसूत्रामध्ये तर याकाळी रत्नत्रय धारक मुनी होतो. तो परलोकी लोकांतिक देव होऊन, इंद्रपद प्राप्त करून तेथून च्युत होतो व मोक्ष

प्राप्त करतो असे सांगितले आहे -

अज्ज वि तिरयणसुद्धा अप्पा झाएवि लहदि इंदत्तं ।

लोयंतियदेवतं तत्थ चुआ णिबुदिं जंति ॥७७॥

अद्यअपि त्रिरत्नशुद्धा आत्मानं ध्यात्वा लभन्ते इंद्रत्वं ।

लोकान्तिकदेवत्वं ततश्च्युत्वा निर्वृतिं यान्ति ॥७७॥

अन्वयार्थ - (अज्ज वि तिरयणसुद्धा) आज या दुषमा पंचमकाळातही तीन रत्नानी [सम्पर्दशन-ज्ञान-चारित्र या तीन रत्नानी] शुद्ध असलेले साधक (अप्पा झाएवि) आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करूनच (इंदत्तं लोयंतियदेवतं लहदि) इंद्रपणा आणि लोकान्तिक देवपणा प्राप्त करतात. (तत्थचुआ णिबुदिं जंति) तेथून च्युत होऊन मनुष्यपर्याय धारण करून मोक्षास जातात.

भावार्थ - कोणी सांगतात की आजही या पंचमकाळामध्ये मोक्षाचा उपाय करण्यास समर्थ असे जीव आपल्या प्रयत्नाने परंपरेने मोक्ष प्राप्त करतात. त्याचे विधान येणेप्रमाणे. आगमामध्ये भरतक्षेत्रात पंचमकाळामध्ये सांगितले आहे की, जीव रत्नत्रयाच्या आराधनेने शुद्ध होऊन आजही मोक्षमार्गामध्ये पुरुषार्थी होतात. हा काळ साक्षात् मोक्ष आणि शुक्ल ध्यानाच्या प्राप्तीसाठी अकाळ आहे. परंतु मोक्षमार्गाच्या साधनेसाठी तर हा अकाळ नाही. आजही कित्येक मुमुक्षु व साधक रत्नत्रयाची आराधना करतात. मोक्षाच्या उपायाच्या पुरुषार्थ तर याही काळात होतो. त्याल तर पंचम काळ अकाळ नाही. धर्मध्यानासाठी हा पंचमकाळ अकाळ नाही. आजही रत्नत्रय साधनेचा पुरुषार्थ करून साधक जीव मुनी स्वर्गामध्ये इन्द्रपद अथवा लौकान्तिक देवपणा प्राप्त करतात. तेथे सुखोपभोगद्वारा आयुष्य पूर्ण करून मानव होतील आणि मनुष्यजन्मात रत्नत्रयपूर्वक तपादिकांच्या पुरुषार्थाने शुक्लध्यान द्वारा श्रेणी मांडतील. प्रथमतः मोहनीय व बाराव्याचे अंती तीन घातिकर्माचा क्षय करून अनंतचतुष्टय प्राप्त करून मोक्ष मिळवतील. याप्रमाणे रत्नत्रयाच्या आराधनेने शुद्धात्मप्रसादाने तो मोक्ष प्राप्त करतो. याप्रमाणे धर्मध्यानाने

जर परंपरा मोक्ष होतो तर, निषेध कशासाठी ? जे परंपरा मोक्षाचाही निषेध करतात ते अज्ञानी मिथ्यादृष्टी आहेत. विषयामध्ये स्वच्छंदाच्या प्रयोजनाने अशाप्रकारे सांगतात; असे समजावे. ॥७७॥

जे या काळात ध्यान होऊ शकत नाही असे मानतात, आणि मुनिवेष धारण केले असता त्यास गौण करून पापामध्ये प्रवृत्ति करतात ते मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट आहेत -

जे पावमोहियमई लिंग घेतूण जिणवरिंदाणं ।

पावं कुणंति पावा ते चत्ता मोक्खमगम्मि ॥७८॥

ये पापमोहितमतयो लिंगं गृहित्वा जिनवरेन्द्राणाम् ।

पापं कुर्वन्ति पापाः ते त्यक्ता मोक्षमार्गे ॥७८॥

अन्वयार्थ - (जे पावमोहियमई जिणवरिदाणं लिंगं घेतूण) ज्यांची बुद्धि पापकर्माने मोहित आहे ते जिनवराचे जिनलिंग ग्रहण करून (पावा पावं कुणंति) पापी होऊन पाप करतात (ते चत्ता मोक्खमगम्मि) ते मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट आहेत.

भावार्थ - ज्यानी प्रथमतः तर निर्ग्रथ जिनलिंग धारण केले आणि नंतर अशी पापवासना झाली की - आता वर्तमानकाळी ध्यान तर होतच नाही, मग प्रयास करण्यात काय मतलब ? असा विचार करून पापप्रवृत्ती करू लागले तेही मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट व च्युत आहेत. ते मोक्षमार्गी नाहीत. ॥७८॥

मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट श्रमणाभासाचे स्वरूप -

जे पंचेलसत्ता गंथगाही य जायणासीला ।

आधाकमम्मि रया ते चत्ता मोक्खमगम्मि ॥७९॥

जे पंचेलसक्ताः ग्रंथग्राहिनश्च याचनाशीलाः ।

अधःकर्मणि रतास्ते च्युता मोक्षमार्ग ॥७९॥

अन्वयार्थ - (जे पंचेलसत्ता) जे पाचप्रकारच्या वस्त्रामध्ये आसक्त आहेत. [वस्त्रे पाच प्रकारची आहेत - १ अंडज [रेशीम] २ सुती ३ वल्कल ४ चर्मजन्य आणि रोमज [लोकर]. या प्रकारांपैकी कोणते एक ग्रहण करून तेथे आसक्त होतात] (गंथगाही) परिग्रहाचे ग्रहण करतात, (जायणासीला) जे याचना करतात तसेच (आधाकम्ममि रया) जे अधःकर्मामध्ये पापकर्मामध्ये रत असल्यामुळे सदोष आहार घेतात ते मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट आहेत.

भावार्थ - या गाथासूत्राचा आशय असा आहे की, “प्रथमतः तर जिनलिंग- निर्ग्रंथ दिगंबर लिंग धारण केले. नंतर कालदोषाने चारित्राच्या पालनामध्ये अशक्त झालेत, निर्ग्रंथ दिगंबर लिंगापासून भ्रष्ट होऊन वस्त्रादिकांचा अंगीकार करू लागले, परिग्रह ठेवू लागले, आहाराची याचना करू लागले. अधःकर्मद्वारा निष्पत्र आणि उद्दिष्ट आहार घेवू लागले ते यथार्थ मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट झालेत, त्यांचा निषेध केला आहे. प्रथम भद्रबाहु पर्यंत निर्ग्रंथ खरे दिगंबर होते. नंतर दुर्भिक्षामध्ये भ्रष्ट होऊन ते अर्धफालक म्हटल्या गेले. त्यातून काही थेतांबरपंथी झाले, त्यांनी या विकृत वेषास मान्यता मिळावी म्हणून कल्पित सूत्रे रचलीत. यापैकी कित्येकांनी कल्पित आचरणाच्या समर्थक व साधक खोट्या कथा लिहिल्या. याशिवाय अन्य वेष बदलले. याप्रमाणे कालदोषाने भ्रष्ट साधूंचा संप्रदाय चालू आहे. ते मोक्षमार्गी साधू नव्हेत.” म्हणून भ्रष्ट साधूंना पाहून असाही एक मोक्षमार्ग आहे असे श्रद्धान करू नये.

॥७९॥

मोक्षमार्गी मुनींचे स्वरूप -

णिगंथ मोहमुक्ता बावीसपरीसहा जियकसाया ।

पावारंभविमुक्ता ते गहिया मोक्खमगम्मि ॥८०॥

निर्ग्रथाः मोहमुक्ताः द्वाविंशतिपरीषहाः जितकषायाः ।

पापारंभविमुक्तास्ते गृहीता मोक्षमार्गे ॥८०॥

अन्वयार्थ - (णिगंथ मोहमुका बावीसपरीसहा नियकसाया) मोक्षमार्गस्थित मुनी सर्व ग्रंथाने-परिग्रहाने-रहित असतात; निर्मोही आहेत कारण त्यांना परद्रव्यामध्ये ममत्वबुद्धी नाही; ते बावीस परीषह समताभावाने सहन करून परीषहावर विजय मिळवितात; त्यांनी क्रोधादि कषायांना जिंकले आहे; ते गृहस्थ करतात (पावारंभविमुक्ता) त्या आरंभादिक पापामध्ये प्रवर्तन करत नाहीत. (ते मोक्खमगम्मि गहिया) ते मोक्षमार्गामध्ये गृहीत आहेत. मानले गेले आहेत.

रत्नकरंड श्रावकाचारामध्ये समंतभद्रचार्य सांगतात -

विषयाशावशातीतो निरारंभोऽपरिग्रहः ।

ज्ञानध्यानतपोरक्तस्तपस्वी स प्रशस्यते ॥

अर्थ - विषयांच्या व इच्छेच्या आधीन होत नाहीत; आरंभाने रहित असतात, परिग्रहाने ही रहित असतात, ज्ञान-ध्यान तपामध्ये रत आहेत; ते तपस्वी प्रशंसनीय आहेत.

भावार्थ - साधू हे लैंकिक प्रयास आणि कार्यापासून दूर असतात. जसे जिनदेवांनी मोक्षमार्ग सांगितला आहे; बाह्य-अभ्यंतर परिग्रहाने रहित नग्र दिगंबररूप सांगितले आहे. तसेच प्रवर्तन करतात, तेच मोक्षमार्गस्थ श्रमण आहेत. अन्य वेषधारी मात्र मोक्षमार्गी नाहीत.

॥ ८० ॥

पुनश्च मोक्षमार्गस्थ श्रमणांची प्रवृत्ती सांगतात -

उद्घद्मद्घलोए केई मञ्जं ण अहयमेगागी ।

इय भावणाए जोई पावंति हु सासयं सोक्खं ॥८१॥

उर्ध्वाधोमध्यलोके केचिन्मम न अहकमेकाकी ।

इति भावनया योगिनः प्राप्नुवन्ति खलु शाश्वतं सौख्यम् ॥८१॥

अन्वयार्थ - “(उद्घद्मद्घलोए मञ्जं केई ण, अहकं एगागी) या उर्ध्व, अधो आणि मध्यलोकामध्ये कोणीही माझा नाही, मी तर एकाकी

मात्र आहे.” (इय भावणाए) या भावनेने (हु जोई सासयं सोक्खं पावंति) योगी खरोखर शाश्वत सुख प्राप्त करतो -

भावार्थ - मुनींनी अशी भावना करावी - या उर्ध्व, मध्य आणि अधो या तिनही लोकात कोणीही माझा नाही, मी तर एकाकीमात्र आहे - ही यथार्थ एकत्वभावना आहे. ज्या मुनींना अशी भावना निरंतर असते तेच खच्या अर्थाने मोक्षमार्गस्थ आहेत. ते मोक्षमार्गी म्हणून मान्य आहेत. जो दिगंबर वेष धारण करूनही लौकिक जनाचा संग करतो तो मोक्षमार्गी नाही. ॥८१॥

पुनश्च सांगतात -

देवगुरुणं भक्ता णिवेयपरंपरा विचिंतिंता ।

झाणरया सुचरित्ता ते गहिया मोक्खमग्गम्मि ॥८२॥

देवगुरुणां भक्ता निर्वेदपरंपरां विचिन्तयन्तः ।

ध्यानरताः सुचरित्रास्ते गृहीता मोक्षमार्गे ॥८२॥

अन्वयार्थ - जे साधक (देवगुरुणं भक्ता) खच्या देवगुरुंचे भक्त आहेत (णिवेयपरंपरा विचिंतिंता) जे वैराग्याच्या परंपरेचे अर्थात् संसारदेह भोगापासून विरागतेच्या परंपरेचे चिंतन करतात, (झाणरया सुचरित्ता) ध्यान-ज्ञानामध्ये तत्पर आहेत आणि ज्यांना उत्तम चारित्र आहे; (ते मोक्खमग्गम्मि गहिया) ते मोक्षमार्गामध्ये स्वीकृत मान्य आहेत.

भावार्थ - ज्यांनी मोक्षमार्ग प्राप्त करून मोक्ष मिळविला ते देव आहेत, ते म्हणजे अरहंत सिद्ध हे देव आहेत. आणि त्यांना अनुसरून मोठे मुनी अर्थात् दीक्षाशिक्षा देणारे दीक्षागुरु वगैरे गुरु आहेत. देवगुरुंची जे भक्ती करतात, आत्मानुभव म्हणजेच शुद्धोपयोग म्हणजे आत्मध्यानामध्ये एकाग्र आहेत, तत्पर आहेत, आणि ज्यांना व्रत, समिती, गुप्ती आदि व्यवहारनिश्चय चारित्र व सम्यक्त्व भाव असतो तोच मुनी मोक्षमार्गी आहे. दुसरा कोणीही नाही. ॥८२॥

निश्चयनयाने ध्यान असे करावे -

णिच्छयणयस्स एवं अप्पा अप्पमि अप्पणे सुरदो ।

सो होदि हु सुचरित्तो जोई सो लहइ णिब्बाणं ॥८३॥

निश्चयनयस्स एवं आत्मा आत्मनि आत्मने सुरतः ।

सो भवति हु सुचरित्रो योगी सो निर्वाणं लभते ॥८३॥

अन्वयार्थ - (णिच्छयणयस्स एवं) निश्चयनयाचा असा अभिप्राय आहे. (अप्पा अप्पमि अप्पणे सुरदो) जो आत्मा आपल्या आत्म्यामध्येच आपल्यासाठीच चांगला रत आहे (सो हु सुचरित्तो होदि) तो यथार्थचारित्राने संपन्न आहे (सो जोई णिब्बाणं लहइ) तो योगी निर्वाण प्राप्त करतो.

भावार्थ - ज्या द्रव्याचे जसे स्वरूप आहे तसेच जाणणे सांगणे हा निश्चयनय आहे. आत्म्याच्या दोन अवस्था प्रमुख आहेत. एकतर अज्ञानदशा म्हणजे विपरीत ज्ञानाची भूमिका आणि दुसरी ज्ञानदशा. जो पावेतो अज्ञानदशा आहे तोपावेतो जो बंधरूप द्रव्यपर्याय आहे त्यास आत्मा असे जाणतो व मानतो की मी मनुष्य आहे, तिर्यंच आहे, पशु आहे, श्रीमंत आहे, दरिद्री आहे, क्रोधी आहे, मानी-लोभी आहे, पुण्यात्मा आहे, मी राजा आहे, रंक आहे, मुनी आहे, श्रावक आहे इत्यादि संसाराच्या अवस्थांना तो आत्मा मानतो, त्या पर्यायामध्ये प्रीतीभाव अप्रीतिभाव करतो तेव्हा तो मिथ्यादृष्टि आहे. याचे फल संसार आहे. तो संसारफलास भोगतो.

जेव्हा जिनमतातील तत्त्वज्ञानाच्या संस्कारामुळे जीवादि पदार्थाचे ज्ञान होते तेव्हा स्वपरभेदविज्ञान होते. शरीर-आत्मा, राग-ज्ञान यामध्ये भेद प्रतीत होतो. तेव्हा तो ज्ञानी आहे. तो असे जाणतो व मानतो की - “मी शुद्ध ज्ञानदर्शनमय चेतनास्वरूप आहे; त्या व्यतिरिक्त दुसरे माझे काहीही नाही. तो जेव्हा मुनीपद जिनलिंग धारण करतो तेव्हा तो आत्मा, आत्म्यामध्येच, आत्मद्वाराच, आत्म्यासाठीच विशेषत्वाने रममाण होतो तेव्हा तो निश्चय चारित्रस्त्रपाने परिणिमित होऊन आपल्या शुद्ध आत्म्याचेच ध्यान करतो, तेव्हाच साक्षात् मोक्षमार्गामध्ये स्थित होतो.

सम्यग्ज्ञानी होतो. याचे फळ म्हणजेच निर्वाण आहे.⁹ असे जाणावे.
॥८३॥

पुनश्च हाच अर्थ दृढ करतात -

पुरिसायारो अप्पा जोई वरणाणदंसणसमग्गो ।

जो ज्ञायदि सो जोई पावहरो हवदि णिंदंदो ॥८४॥

पुरुषाकार आत्मा योगी वरज्ञानदर्शनसमग्रः ।

यो ध्यायति स योगी पापहरः भवति निर्द्वद्दः ॥८४॥

अन्यार्थ - ध्येयभूत आत्मा कसा आहे ? (पुरिसायारो अप्पा)

पुरुषाकार आत्मा आहे (जोइ) तोच योगी आहे; कारण त्यास मन-वचन-काय योगाचा निरोध आहे, सर्वांग निष्क्रिय आहे आणि (वरणाणदंसणसमग्गो) तो श्रेष्ठ सम्यग्दर्शन व ज्ञानाने परिपूर्ण वस्तू आहे, स्वरूपाने सर्वज्ञ सर्वदर्शी आहे; (जो ज्ञायदि सो जोगी) अशा आत्म्याचे जो ध्यान करतो असा मुनी साधू (पावहरो णिंदंदो हवदि) सर्व पापांचे हरण करणारा व निर्द्वद-अद्वैत-आहे. रागद्वेषादि विकल्पांनी रहित आहे.

भावार्थ - जो ज्ञायकमात्र शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो त्याचे पूर्वबद्ध कर्म निर्जरित होऊन क्षय पावते. आणि वर्तमान काळी रागद्वेषादि विकारांनी रहित आहे, म्हणून आगामी आस्तवाचा निरोध होतो.

आतापावेतो मुनीची प्रवृत्ती सांगितली. आता श्रावकाची प्रवृत्ती सांगतात -

एवं जिणेहिं कहियं सवणाणं सावयाण पुण सुणसु ।

संसारविणासयरं सिद्धियरं कारणं परमं ॥८५॥

एवं जिनैः कथितं श्रमणानां श्रावकाणां पुनः शृणुत ।

९. प्रवचनसार गाथा २४९-२४२ मध्ये सातव्या गुणस्थानात आगमज्ञान, तत्त्वार्थश्रद्धान, संयतत्त्व आणि आत्मज्ञान याची एकाग्रता होते. तोच साक्षात् मोक्षमार्ग आहे ती अनुभवदशा, आत्मज्ञान आहे. ह्या दृष्टीने हे कथन आहे.

संसारविनाशकरं सिद्धिकरं कारणं परमं ॥८५॥

अन्वयार्थ - (एवं जिणेहि सवणाणं कहियं) याप्रमाणे आतापावेतो श्रमणांची प्रवृत्ती जशी जिनदेवांनी सांगितली तशी कथन केली. (सावयाणं पुण सुणसु) आता श्रावकाची चर्या सांगतो ती ऐका. ती चर्या संसारविणासयरं संसाराचा नाश कणारी आहे. (सिद्धियरं परमं कारणं) सिद्धी प्राप्त होण्यास परम-उत्कृष्ट कारण आहे. ते ऐका ! त्या चर्येन संसाराचा नाश होऊन सिद्धी प्राप्त होते. ॥८५॥

श्रावकांचे सर्व प्रथम - कर्तव्य -

गहिऊण य सम्तं सुणिम्मलं सुरगिरीब णिकंपं ।

तं झाणे झाइझइ सावय दुःखक्खयद्वाए ॥८६॥

गृहीत्वा च सम्यक्त्वं सुनिर्मलं सुरगिरेरिव निष्कंपम् ।

तद् ध्याने ध्यायस्व श्रावक ! दुःखक्षयार्थ ॥८६॥

अन्वयार्थ - (च सुणिम्मलं सम्तं सुरगिरीब णिकंपं गहिऊण) आणि सुनिर्मल - अत्यंत निर्दोष सम्यक्त्व मेरुपर्वताप्रमाणे अचलपणे ग्रहण करून (सावय ! तं झाणे दुःखक्खयद्वाए झाइझइ) हे श्रावक ! दुःखक्षय व्हावा या प्रयोजनाने त्या निर्मल सम्यग्दर्शनमय आत्म्याचे ध्यान कर.

भावार्थ - प्रथमतः तर श्रावकाने निर्मल सम्यक्त्व धारण करावे, त्याचेच ध्यान करावे. या सम्यक्त्वाच्या भावनेने गृहस्थाची गृहकार्यासंबंधी आकुलता क्षोभ दुःख हे सर्व हेय परभाव नष्ट होतात. कार्याचा बिघाड व सुधारामध्ये वस्तूच्या स्वरूपाचा विचार केल्याने दुःख नाश पावते. सम्यग्दृष्टी असा विचार करतो की, “वस्तूचे स्वरूप तर जसे सर्वज्ञाने जाणले तसेच आहे, वस्तूचे परिणमन होते ते केवलज्ञानामध्ये ज्ञेयाकारस्वपाने अवतरित होते. तसेच दिव्यध्वनीद्वारा प्रसृत होते तसेच गणधरादि श्रुत रचतात. जसे केवलज्ञानात झळकले ते नियत आहे तसेच झळकते. त्यामध्ये प्रीति-अप्रीति सुखी-दुःखी होणे निर्धक आहे.”

अशा विचाराने आकुलता दुःख कमी होते व कमी होत होत नाश पावते. हे प्रत्यक्ष अनुभवगोचर आहे. म्हणून सम्यक्त्वाचे ध्यान करावयास सांगितले आहे. ॥८६॥

सम्यक्त्वाच्या ध्यानाची महिमा -

सम्भतं जो झायइ सम्माइटी हवेइ सो जीवो ।

समत्परिणदो उण खवेइ दुडुकम्माणि ॥८७॥

सम्यक्त्वं यो ध्यायति सम्यगृष्टीर्भवति सो जीवो ।

सम्यक्त्वपरिणतः पुनः क्षपयति दुष्टाष्टकर्माणि ॥८७॥

अन्वयार्थ - (जो समतं झायइ) जो श्रावक सम्यक्त्वाचे ध्यान करतो (सो जीवो सम्माइटी हवे) तो जीव निश्चितच सम्यगृष्टी होतो. (समत्परिणदो पुण दुडुकम्माणि खवेइ) आणि सम्यक्त्वाने संपन्न आत्मा पुनश्च दुष्ट आठ कर्माचा नाश करतो.

भावार्थ - सम्यक्त्वाच्या ध्यानाचे विधान - जर प्रथमतः सम्यगदर्शन झाले नसेल तरीही त्याचे स्वरूप जाणून त्याचे ध्यान करावे. सम्यक्त्वाच्या ध्यानाने सम्यक्त्व प्राप्त होते. सम्यक्त्व झाल्यानंतर त्याचे ध्यान केले तर त्यामुळे दुष्ट आठ कर्माचा नाश होतो. सम्यक्त्व होताच गुणश्रेणी निर्जरा होऊ लागते अनुक्रमाने मुनी झाले असता चारित्राचा विकास व त्यास शुक्लध्यानाची जोड मिळाली म्हणजे सर्व कर्माचा नाश होतो.

॥८७॥

पुनश्च संक्षेपाने सांगतात -

किं बहुणा भणियेण जे सिद्धा णरवरा गए काले ।

सिज्जिहहि जे वि भविया तं जाणह सम्माहण्य ॥८८॥

किंबहुना भणितेन ये सिद्धा णरवरा गते काले ।

सेत्यान्ति येऽपि भव्याः तज्ञाणीत सम्यक्त्वमाहात्म्यम् ॥८८॥

अन्वयार्थ - (किंबहुणा भणिएण) फार सांगून काय विशेष ? (ये

णरवरा गए काले सिद्धा) भूतकाळात जे काही सिद्ध झालेत. (जेऽपि सिज्जिहहि) आणि भविष्यकाळात जे सिद्ध होतील (भविया) आणि वर्तमानात होत आहेत ते सर्व (तं सम्ममाहप्णं जाणह) ते सर्वच सम्यक्त्वाचे माहात्म्य जाणा !

भावार्थ - सम्यग्दर्शनाचे हे माहात्म्य आहे की, जे काही भूतकाळामध्ये आजपावेतो सिद्ध झालेत आणि होत आहेत, तसेच भविष्यकाळी होतील ते सर्व सम्यग्दर्शनाचे माहात्म्य आहे. फार सांगून काय लाभ ? हे संक्षेपाने थोडक्यात सांगता येते की मुक्तीचे मूळ कारण एक सम्यक्त्वच आहे. असे समजून बसू नका की, “गृहस्थाला कोणता धर्म आहे ?” हा सम्यक्त्व धर्म असा आहे की त्यामुळे धर्माचे सर्व अंग सफल होतात.

॥८८॥

जे निरंतर सम्यक्त्व पालन करतात ते धन्य होत !

ते धण्णा सुकयत्था ते सूरा ते वि पंडिया मणुया ।

सम्मतं सिद्धियरं सिविणे वि ण मङ्गलियं जेण ॥८९॥

ते धन्याः सुकृतार्थास्ते शूरास्तेऽपि पंडिता मनुजाः ।

सम्यक्त्वं सिद्धिकरं स्वप्रेऽपि न मलिनितं येन ॥८९॥

अन्वयार्थ - (जेण सिद्धियरं सम्मतं सिविणे वि ण मङ्गलिय) ज्याने सिद्धीस कारण सम्यक्त्व स्वप्रातही मलीन केले नाही (ते मणुया धण्णा सुकयत्थाः) ते धन्य होत ! सुकृतार्थ होत ! (ते सूरा ते वि पंडिया) तेव शूर होत ! आणि तेच पंडित होत !

भावार्थ - लोकांनी काही विशेष दान दिले, विशेष पूजा विधान केले तर त्यांना धन्यवाद देऊन त्यांना ‘धन्य !’ म्हणतात. ज्याने संसारातील विवाहादि कार्ये केलीत त्यास व्यवहारामध्ये कृतार्थ म्हणतात. जे युद्धामध्ये पाठ दाखवत नाहीत ते शूर म्हटले जातात. खूप शास्त्र शिकून विद्वान् झाल त्यास पंडित म्हणतात. परंतु व्यवहारामध्ये ज्या संज्ञा वापरण्यात येतात त्या कथनमात्र आहे. जो आपले सम्यग्दर्शन

रत्न मलिन होऊ देत नाही तो खरोखर धन्य आहे ! कृतार्थ आहे ! कारण त्याने आजपर्यंत केले नाही असे कर्तव्य पार पाडले. सम्यगृष्टी विकाराशी लढताना परास्त न होता त्यांना जिंकतोच. म्हणून तोच शूर आहे ! आणि सर्व शास्त्राचे सार सम्यक्त्व आहे ते मिळविले म्हणून तोच पंडित आहे ! ॥८९॥

सम्यक्त्व काय आहे ? अशा जिज्ञासु शिष्याला सम्यक्त्वाची बाबू चिन्हे सांगतात -

हिंसारहिए धर्मे अद्वारहदोसवज्जिए देवे ।

णिगंथे पवयणे सद्वर्णं होइ सम्भतं ॥९०॥

हिंसारहिते धर्मे अष्टादशदोषवर्जिते देवे ।

निर्ग्रथे प्रवचने श्रद्धानं भवति सम्यक्त्वम् ॥९०॥

अन्यार्थ - (हिंसारहिए धर्मे अद्वारहदोसवज्जिए देवे) हिंसा रहित जीवरक्षणरूप धर्मामध्ये ज्याचा धर्म म्हणून विश्वास आहे; अठरा दोषांनी वर्जित देवास मात्र जो देव मानतो; (णिगंथे पवयणे) निर्ग्रन्थ प्रवचनास म्हणजे जिनेन्द्रानी सांगितलेल्या (सद्वर्णं सम्भतं होइ) मोक्षमार्ग, तत्त्वार्थ, देवादिकामध्ये ज्याचा दृढ विश्वास आहे. तोच सम्यगृष्टी आहे.

भावार्थ - लौकिकजन व कित्येक अज्ञानी यज्ञादिकामधील हिंसेला धर्म मानतात. परंतु जिनधर्मामध्ये जेथे अल्पही त्रस हिंसा आहे तेथे धर्म मानलेला नाही. सामान्य अज्ञानी रागदेषांनी बरबटलेल्या व परिग्रही देवास देव आणि आरंभ-परिग्रहात आसक्त गुरुस गुरु मानतात. जैन धर्म त्यांना देवगुरु मानत नाही. अठरा दोषांनी रहित असेल तोच देव, व आरंभ परिग्रहामध्ये व्याप्त न होता ध्यान-ज्ञानात रत तोच गुरु असे जैनधर्म सांगतो. तसेच रत्नत्रयाची आराधना, शुद्ध आत्मस्वरूपाची रूची व अनुभव यास धर्म मानतो. म्हणून हे सम्यगदर्शनाचे लक्षण निर्दोष आहे.

अठरा दोष प्रामुख्याने सांगितले आहेत. ते उपलक्षण आहे. मिथ्यात्व

रागद्वेषामध्ये सर्व दोष सामावले आहेत. जैनधर्मी मोक्ष मार्गास प्रवचन मानतो आणि धर्माच्या संकल्पना तर विविध प्रकारच्या परंतु अयथार्थ दिसून येतात. अन्यमतप्रणीत शेतांबरमान्य मोक्षमार्ग हा मोक्षमार्ग नाही, असे ज्याचे श्रद्धान आहे तो सम्यग्दृष्टी आहे. ॥९०॥

हेच दृढ करतात -

जहजायरुवरुवं सुसंजयं सब्बसंगचरिचतं ।

लिंगं ण परावेक्खं जो मण्णइ तस्स सम्भतं ॥९१॥

यथाजातरूपरुपं सुसंयतं सर्वसंगपरित्यक्तं ।

लिंगं ण परापेक्षं यः मन्यते तस्य सम्यक्त्वम् ॥९१॥

अन्यार्थ - (जहजावरुवरुवं सुसंजयं सब्बसंगपरिचतं ण परावेक्खं-लिंगं) प्रत्येक संप्रदायामध्ये त्या साधूंचा वेष त्यांची मान्यता व तत्त्वज्ञानास धरून असते. जैनपरंपरे साधूंचे लिंग जसा जन्मास आला ते यथाजात रूप हे जिनलिंगाचे रूप, भेष आहे. म्हणजे नग्न दिगंबर यथाजात रूप हेच जिनलिंग आहे. तसेच ते लिंग असे आहे की तेथे सर्व इंद्रियांना स्ववश ठेवले आहे. संयतत्व हे जिनलिंगाचे दुसरे वैशिष्ट्य आहे. ते लिंग देहमात्र सोडून सर्वच गृहस्थसुलभ परिग्रहाने रहित असते. (ण परावेक्खं) आणि ते लिंग स्वावलंबनरूप आहे, त्यात पराची यत्किंचितही अपेक्षा नाही. (जो मण्णइ तस्स सम्भतं) अशा जिनलिंगास तो यथार्थ मानतो त्यालाच सम्यक्त्व असते.

भावार्थ - जिनलिंग हे मात्र यथाजातरूप स्वरूप आहे म्हणून ते स्वाश्रितच आहे. सर्व प्रकारचा परिग्रह व विषयवासनेचा मागमूसही नाही. म्हणून पराश्रितपणाचा परालंबनाचा अभाव आहे. असे श्रमणांचे लिंग, भेष यास जो यथार्थ मानतो तोच सम्यग्दृष्टी आहे. आणि अन्य वेषधारी साधूंना जो साधू मानतो त्यास सम्यक्त्व असत नाही. ॥९१॥

मिथ्यादृष्टीची लक्षणे -

कुच्छियदेवं धर्मं कुच्छियलिंगं च वंदए जो दु ।

लज्जाभयगारवदो मिच्छादिद्वी हवे सो हु ॥९२॥

कुत्सितदेवं धर्मं कुत्सितलिंगं च वंदते यस्तु ।

लज्जाभयगारवतः मिथ्यादृष्टिर्भवेत् स खलु ॥९२॥

अन्वयार्थ - (जो लज्जाभयगारवदो) जो जनलज्जेने, अथवा राजभयादि कारणाने व मोठेपणाचा दंभ यामुळे तो मिथ्यादृष्टी आहे अनेक भ्रमामध्ये अडकलेला आहे. (कुच्छियदेवं धर्मं) जो दोषसहित कुत्सित देवास देव मानतो व (हिंसादिकांनी सहित कुत्सित हीन धर्मास खरा धर्म मानतो; तसेच (कुत्सित लिंगं) कुत्सित आरंभपरिग्रहयुक्त भेषास साधूलिंग मानतो. त्यामुळे तो उपरोक्त तीन कारणाने - लोकलज्जा - भय आणि मोठेपणाच्या दंभाने (जो वंदए सो) खोटा देव खोटा धर्म व खोट्या गुरुस वंदन करतो (हु सो मिच्छादिद्वी हवे) खरोखर तो मिथ्यादृष्टी आहे.

भावार्थ - १ लोकलज्जेची खोटी कल्पना व २ राजादि मंत्री प्रधानादिकांच्या थोरांच्या भीतीने व मोठेपणाच्या दंभामुळेच कुत्सित देव, हीन धर्म आणि कुत्सित लिंगधारी गुरु या तिहींच्याही बाबत त्याच्या अभिप्रायामध्ये सदोषता येते. वंदन करण्याचा विपरीत आशय असतो. ही भ्रमबुद्धी हे मिथ्यादृष्टीची बाह्य चिन्हे आहेत. ओळख आहे. ॥९२॥

याच अर्थास दृढ करतात -

सपरावेक्खं लिंगं राई देवं असंजथं वंदे ।

मण्णइ मिच्छादिद्वी ण हु मण्णइ सुद्धसमतो ॥९३॥

स्वपरापेक्षं लिंगं रागिणं देवं असंयतं वन्दे ।

मन्यते मिथ्यादृष्टिर्न खलु मन्यते शुद्धसम्यक्त्वः ॥९३॥

अन्वयार्थ - (मिच्छादिद्वी सपरावेक्खं लिंगं राई देवं असंजथं मण्णइ वंदे) मिथ्यादृष्टीच परापेक्ष म्हणजे परिग्रह व आरंभसहित लिंग मानतो

व वंदन करतो. तोच दोषसहित रागी देवास मानतो व वंदन करतो. तसेच असंयतास गुरु मानून त्यास वंदन करतो. (हे सुद्धसमत्तो ण मण्णइ) परंतु शुद्ध सम्यकत्वी ज्ञानी खरोखर मानत नाही.

भावार्थ - मिथ्यादृष्टीला आरंभ परिग्रहयुक्त भेष, असंयमी गुरु व रागी देव यावर श्रद्धा असते; म्हणून तो वंदन करतो. त्यामुळे सम्यकत्वास दोष लागतो. रलत्रयाची आराधना होत नाही. शुद्ध सम्यग्दृष्टी मात्र यांना मानत नाही. ॥१३॥

सम्माइटी सावयधमं जिणदेवदेसियं कुणदि ।

विवरीयं कुब्वंतो मिच्छादिटी मुणेयब्बो ॥१४॥

सम्यग्दृष्टिः श्रावकः धर्मं जिनदेवदेसियं कुणदि ।

विपरीतं कुर्वन् मिथ्यादृष्टिज्ञातव्यः ॥१४॥

अन्वयार्थ - (सम्माइटी जिणदेसियं सावयधमं कुणदि) सम्यग्दृष्टी श्रावक जिनेन्द्रकथित श्रावकधर्माचे आचरण करतो. (विवरीयं कुब्वंतो मिच्छादिटी मुणेयब्बो) जिनाज्ञा विरोधी आचरण करणार्ग मिथ्यादृष्टि जाणावा.

भावार्थ - या कथनामध्ये सामान्य लोकांना व अज्ञानाला पक्षपात दिसतो. स्वमताचा आग्रह दिसतो. परंतु असे नाही. ज्यामुळे सर्व जीवांचे हित होते तो खरा धर्म असून तो अहिंसामयच आहे.

मिथ्यादृष्टी संसारात परिभ्रमण करून दुःख भोगतो -

मिच्छादिटी जो सो संसारे संसरेऽ सुहरहिओ ।

जन्मजरमरणपउरे दुक्खसहस्राउले जीवो ॥१५॥

मिथ्यादृष्टिः यः स संसारे संसरति सुखरहितः ।

जन्मजरामरणप्रचुरे दुःखसहस्राकुले जीवः ॥१५॥

अन्वयार्थ - (जो मिच्छादिटी सो जीवो सुहरहिओ) जो मिथ्यादृष्टी आहे तो जीव सुखाचा लेश मिळाल्याविना (जन्मजरमरणपउरे

दुःखसहस्राउले संसारे) जन्म - जरा व मृत्युने प्रचुर आणि सहस्रावधि दुःखाने आकुलित अशा संसारामध्ये (संसरेइ) परिभ्रमण करतो.

भावार्थ - संसारामध्ये परिभ्रमण हेच मिथ्या परिणामांचे फल आहे. हा संसार जन्म-म्हातारपण व मरणाने सहित आहे. हे तीन संसाराचे खास लक्षण आहे. तसेच हजारो दुःखानी परिपूर्ण आहे. तो अशा संसारात भ्रमण करतो. दुःखच तेवढे भोगतो. सुख पाहता जवापाडे दुःख पर्वताएवढे हे या संसाराचे यथार्थ चित्र आहे.

सम्यक्त्व - मिथ्यात्व भाव निरूपणाचा संक्षेप -

सम्म गुण मिळदोसो मणेण परिभाविज्ञ तं कुणसु ।

जं ते मनसो रुच्छइ किं बहुमा प्रलपितेन तु ॥१६॥

सम्यक्त्वे गुणो मिथ्यात्वे दोषः मनसा परिभाव्य तत्कुरु ।

यत्ते मनसे रोचते किं बहुना प्रलपितेन तु ॥१६॥

अन्वयार्थ - (सम्म गुण मिळ दोसो मणेण परिभाविज्ञ तं कुणसु) हे भव्य ! पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे सम्यक्त्वाचे गुण आणि मिथ्यात्वाचे दोष यांची आपल्या मनाने भावना कर आणि (जं ते मनस्स रुच्छइ तं कुणसु) जे तुझ्या मनास रुचेल ते कर - (किंबहुना पलविण) फार विस्ताराने सांगून काय उपयोग ?

भावार्थ - सम्यक्त्वाचे गुण आणि मिथ्यात्वाचे दोष यांचे वर्णन बरेच केलेले आहे. त्यापैकी मनास आवडेल ते करा. याचा आशय असा आहे की मिथ्यात्व सोडा आणि सम्यक्त्व ग्रहण करा. त्यामुळे संसारदुःखाचा नाश करून मोक्ष प्राप्त होतो !

जर मिथ्यात्वभाव सोडला नाही तेव्हा बाह्य साधुवेषाचा काहीच लाभ नाही-

वाहिरसंगविमुक्तो ण वि मुक्तो मिळभाव णिगंथो ।

किं तस्स ठाणमऊणं ण वि जाणादि अप्पसमभावं ॥१७॥

वाहिरसंगविमुक्तः नापि मुक्तो मिथ्याभावेन निर्ग्रथः ।

किं तस्य स्थानमौनं नापि जानाति आत्मसमभावम् ॥१७॥

अन्वयार्थ - (णिगंधो बाहिरसंगविमुक्तो ण वि मुक्तो मिच्छभाव णिगंधो) जो बाह्य जिनलिंग मात्र धारण करतो, बाह्य परिग्रहाने रहित धारण करतो, परंतु मिथ्याभावाने मात्र रहित नाही त्याने निर्गथ वेष धारण करूनही जरी तो उभे (किं तस्स ठाणमऊणं) राहून मौनपूर्वक कायोत्सर्ग करतो तरी त्यामुळे त्यास काय फायदा-लाभ ? काहीच नाही. कारण अभिप्रायामध्ये मिथ्यात्व कायम असल्यामुळे अभिप्रायातील रागद्वेष नाहीसे झाले नाहीत (ण वि अप्ससमभावे जाणदि) त्यामुळे तो रागद्वेषरहित साम्यभावास, वीतराग परिणतीला जाणत सुद्धा नाही.

भावार्थ - आत्म्याच्या शुद्ध स्वभावास जाणून व प्रतीती रुचि करतो तो आत्मा सम्यग्घष्टी होतो. आणि जो अंतरंगात मिथ्याभाव कायम असूनही बाह्य परिग्रह रहित मात्र बाह्य द्रव्यलिंग धारण करतो कायोत्सर्ग करतो, मौनही धारण करतो, सर्व बाह्य क्रिया करतो तरी त्याचे क्रियाकांड मोक्षमार्गामध्ये अप्रयोजनभूत आहे; कारण मिथ्यात्वसहित क्रियाकांड हे मिथ्याचारित्रच आहे. सम्यक् चारित्र नाही. आणि त्याचे फल संसार परिभ्रमणच आहे. ॥१७॥

आपण सम्यक्त्वाशिवाय बाह्य क्रियाकांड मिथ्या आहे, निष्फल आहे असे सांगितले. बाह्य लिंगामध्ये दोष लावून मुलगुणातही बिघाड होतो त्याला सम्यक्त्व असते की नाही ? याचे उत्तर पुढील गाथेत देतात-

मूलगुणं छित्तूण य बाहिरकम्मं करेइ जो साहू ।

सो ण लहइ सिद्धिसुहं जिणलिंगविराहगो णियदं ॥१८॥

मूलगुणं छित्वा च बाह्यकर्म करोति यः साधुः ।

स न लभते सिद्धिसुखं जिनलिंगविराधको नियतम् ॥१८॥

अन्वयार्थ - (य मूलगुणं छित्तूण) आणि मूलगुणांचा छेद करून (जो साहू बाहिरकम्मं करेइ) जो साधू बाह्य क्रिया करतो तो (सो सिद्धिसुहं

ण लहडी) बाह्य वेष धारक साधू सिद्धिसुख - परमात्म दशेचे अतीन्द्रिय शाश्वत सुख - प्राप्त करत नाही. प्रत्युत (जिणलिंगविराहगो णियदं) तो निश्चितच जिनलिंगाचा - निर्ग्रथ दिगंबर वेषाचा - विराधकच आहे.

भावार्थ - जिनागमामध्ये तर आदेश असा आहे - सम्यक्त्व सहित दिगंबर जिनलिंग धारण करून अन्य साधूंच्या क्रिया कराव्यात. साधू २८ मूलगुण पाळतात. ते अड्डावीस मूलगुण (९ ते ५) पाच महाब्रते, (६ ते १०) पाच समिती (१९ ते १५) पाच इन्द्रियांचा निरोध (१६ ते २१) सहा आवश्यके २२ भूमिशयन २३ अस्नान २४ अचेलक्त्व (वस्त्राचा त्याग) २५ केशलोच २६ एक वेळ आहार २७ उभे राहून आहार २८ अदंतधावन - दात न घासणे असे अड्डावीस मूलगुण आहेत. त्याची विराधना करून, त्यामध्ये दोष लावून सम्यक्त्वाविना कायोत्सर्ग, मौन, तप, ध्यान, अध्ययन करतो तरीही त्या क्रियांनी मुक्त होत नाही. जो असे श्रद्धान करतो की - “आम्हाला सम्यक्त्व तर आहेच; बाह्य मूलगुणात दोष लागेल, बिघाड होईल तर होवो. आम्ही मोक्षमार्गाच आहेत. चारित्राचे आराधक आहोत.” तर अशा मान्यतेने जिनाज्ञा भंग केल्यामुळे सम्यक्त्वाचाच नाश होतो - तर मोक्ष कसा मिळणार ? आणि जर यदाकदाचित कषायांच्या उद्रेकामुळे कर्माच्या उदयाच्या प्रबलतेमुळे चारित्रभ्रष्ट झाला आणि जिनेन्द्र भगवंताच्या आज्ञानुसार श्रद्धान कायम राहील तर सम्यक्त्व नष्ट होत नाही. परंतु मूलगुणाचे पालन नाही म्हणून केवळ अंतरंगात सम्यगदर्शन आहे एवढ्याने मुक्ती होणार नाही आणि सम्यक्त्वाविना केवळ क्रियाकांडानेही मुक्ती नाही. असा भाव आहे.

प्रश्न - मुनीला अस्नान व्रत आहे. परंतु असे ऐकिवात आहे की जर चांडालादिकांचा स्पर्श झाला तर दंडस्नान करतात.

उत्तर - जसे गृहस्थ स्नान करतात तशा प्रकारच्या स्नानाचा त्याग आहे. मुर्नीना प्रसंगविशेषी स्नान दिसून येते ते असे - कमंडलुमध्ये प्रासूक जल असते त्या जलाने मंत्रोद्यारपूर्वक मस्तकावरून जल टाकतात. त्यादिवशी साधू उपवास करतात. हे तर नावाचेच स्नान आहे. तेथे

मंत्र, तपस्नान आणि बाह्यशुद्धी प्रयोजक आहे. ॥९८॥

आत्मस्वभावाच्या विपरीत जे बाह्य क्रियाकर्म आहे त्याचे मोक्षमार्गामध्ये काहीच प्रयोजन नाही, तर तो मोक्षमार्गसाधक नाही -

किं काहिदि बहिकम्मं किं काहिदि बहुविहं च खवणं तु ।

किं काहिदि आतावं आदसहावस्स विवरीदो ॥९९॥

किं करिष्यति बहिःकर्म किं करिष्यति बहुविधं च क्षपणं तु ।

किं करिष्यति आतापनं आत्मस्वभावस्य विपरीतात् ॥९९॥

अन्वयार्थ - (आदसहावस्स विवरीदो बहिकम्मं किं काहिदि) आत्मस्वभावाच्या विपरीत असे बाह्य क्रियाकांड काय करेल ? तसेच (च बहुविहं क्षपणं तु किं काहिदि) नानाप्रकारचे बहु उपवास काय करतील ? आणि (आतावं किं काहिदि) आतापण योग तरी काय करेल ? अर्थात् काहीच करणार नाही.

भावार्थ - बाह्यक्रियाकांड वचनकायेच्या आश्रित आहे. शरीर जड आहे, आत्मा चेतन आहे. जडाच्या क्रियेने तर चेतन आत्म्यास काहीच लाभ नाही. जसे जीवाचे परिणाम त्या क्रियासोबत असतील त्या परिणामांचे फळ जीवाला मिळते. जीवाचे परिणाम अशुद्ध असतील तर अशुभ कर्माचा आस्रव-बंध होतो आणि शुभपरिणाम असतील तर शुभकर्माचा बंध होतो. आणि शुभ-अशुभाने विरहित शुद्ध परिणाम असतील तर कर्मबंध होत नाही. (अर्थात् संसारास कारणभूत). पूर्वबद्ध कर्माची निर्जरा होते व मोक्ष होतो. याप्रमाणे परिणामानुसार फळ मिळते. म्हणून सांगितले आहे की, बाह्य क्रियाकांडाने तर काही मोक्ष होत नाही. शुद्धोपयोगाने मोक्ष होतो. म्हणून उपयोगाची अशुद्ध परिणती सोडून ज्ञानचेतनेचा, शुद्धोपयोगाचा अभ्यास मोक्षमार्गामध्ये प्रधान आहे. ॥९९॥

हेच स्पष्ट करतात -

जदि पढदि बहु सुदाणि जदि काहिदि बहुविहं च चारितं ।

तं बालसुदं चरणं हवेइ अप्यस्स विवरीदं ॥१००॥

यदि पठति बहुश्रुतानि च यदि करिष्यति बहुविधं च चारित्रं ॥

तं बालश्रुतं चरणं भवति आत्मनो विपरीतं ॥१००॥

अन्वयार्थ - हा जीव सम्यक्त्वाविना जर क्रियाकांड करेल तर (जदि बहुसुदाणि पढदि) जरी खूप शास्त्रे शिकतो (च जदि बहुविहं च चारित्रं काहिदि) आणि तो नानाविध बाह्य क्रियारूप चारित्र मात्र करतो. तर शास्त्रपठन व बाह्य चारित्राचा लाभ तो कोणता ? उलटपक्षी मिथ्यात्वभावनेसह जर तो क्रियाकांड आहे तर ते शास्त्रपठन (बालसुदं चरणं हवेई) बालश्रुत आणि क्रियाकांड बालचारित्र म्हटले जाते. (अप्स्स विवरीदं) कारण ते शुद्ध रत्नत्रयाची आराधना व आत्मभावनेला सोडून आहे. ती सर्व अज्ञानीची क्रिया आहे. अभव्य जीव अकरा अंग व नवपूर्वाचे ज्ञान करतो तरीही ती क्रिया मोक्षफलदायी नाही, असे जाणावे.

॥१००॥

असा साधूच मुक्ती मिळवितो हे पुढील दोन गाथामध्ये सांगतात -

वेरगपरो साहू परदव्यपरम्मुहो य जो होदि ।

संसारसुहविरदो सगसुद्धसुहेसु अणुस्तो ॥१०१॥

गुणगणविहुसियंगो हेयोपादेयणिच्छिदो साहू ।

झाणज्ञायणे सुरदो सो पावड उत्तम ठाणं ॥१०२॥

वैराग्यपरः साधुः परद्रव्यपराङ्मुखश्च यः भवति ।

संसारसुखविरतः स्वकशुद्धसुखेषु अनुरक्तः ॥१०१॥

गुणगणविभूषितांगः हेयोपादेयणिच्छिदो साहू ।

ध्यानाध्ययने सुरतः सो पावड उत्तमं ठाणं ॥१०२॥

अन्वयार्थ - (साहू) जो मुमुक्षु साधक (वेरगपरो) संसारसंबंधी विकार आणि देहाच्या विषयभोगांची वासना करत नाही; म्हणून बाह्य पदार्थ आणि रागादि विकारामध्ये ममत्व करत नाही; म्हणूनच वैराग्यामध्ये

तत्पर आहे; (परदब्बपरम्मुहो) वैराग्य भावनेमुळे समस्त परद्रव्यस्त परिग्रहापासून विमुख होतो, परद्रव्याकडे ओढाच नसतो; (संसारसुहविरदो) कोणत्याही प्रकारच्या संसारातील सुखांची आणि देहसुस्थिततेची त्याला मुळीच वांछा नाही, त्यामुळे तो परद्रव्यापासून निवृत्त आहे. (सगसुद्धसुहेसु अणुरत्तो) संसारसुखाची आशाच नाही, उलटपक्षी इन्द्रिये, व देह, विषयभोग आणि कर्मजनित पुण्योदय आदि मध्ये आस्था ठेवत नाही, अशा पराधीन सुखाचीही आशा नाही, तर या सर्व सामग्रीनिरपेक्ष व आत्मोत्थ, ज्ञानानुभूतीने प्राप्य अशा शाश्वत स्वाश्रित सुखामध्ये मात्र अनुरक्त आहे. लीन आहे. या सर्व भावनेने जो संपन्न आहे.

तेच (गुणगणविभूषिण्यंगो) रलत्रयादि गुण, आठ अंग, व्रते व तप आदि गुणसमूहाने ज्याचा आत्मा व अंग भूषित आहे, (हेयोपादेयणिंचिदो) हेय आणि उपादेयाचा ज्यास निर्णय झाला आहे, म्हणजे आत्मतत्त्व व आत्मतत्त्वसाधक रलत्रयाची आराधना उपादेय आहे व कर्मनिमित्तक कषायादि विकार आणि भोगनिमित्तक सुखदुःखादि विकार हेय आहेत असा ज्याचा निश्चय आहे (साहू) जो आत्मतत्त्व व रलत्रयाची साधना तप व ध्यानाने करतो (झाणज्ञयणे सुरदो) ध्यान व अध्ययनामध्ये लीन आहे (सो उत्तमं ठाणं पावइ) असा मुमुक्षु साधक उत्तम स्थान - सिद्धपद प्राप्त करतो.

भावार्थ - मुमुक्षु साधक या गुणपरिकराने शोभायमान असतो. तेच मोक्षाच्या साधनेचे उपाय आहेत. अन्य नाहीत. ॥ १०१-१०२ ॥

आचार्यदेव सांगतात की, ‘सर्वात उत्तमपदार्थ शुद्ध आत्मा आहे तो देहदेवलामध्येच आहे त्यास जाणा.’

णविएहिं जं णविज्ञइ झाईज्ञाहि झाईएहिं अणवरयं ।

थुवंतेहिं थुणिज्ञइ देहत्यं किं पि तं मुणह ॥ १०३ ॥

नतैर्यन्नस्यते ध्यायते ध्यातैः अनवरतम् ।

स्तूयमानैः स्तूयते देहस्थं किमपि तत् जाणीत ॥ १०३ ॥

अन्वयार्थ - (जं णविएहिं जं णविज्ञइ) हे शुद्ध आत्मतत्त्व असे

आहे की, ज्यांना सर्व नत आहेत त्याच्या द्वाराही ते आत्मतत्त्व नमस्कार द्वारा सम्मानित केले जाते, (ज्ञाइएहिं ज्ञाईज्ञहि अणवरयं) सर्वांकडून ज्याचे ध्यान करण्यात येते तेही ज्याचे अनवरत ध्यान करतात (थुवंतेहिं थुणिझइ) सर्वांकडून जे स्तविले जातात त्यांचे करवी जे स्तविल्या जाते (तं किं पिं देहत्यं) असे एक कोणते तरी सर्वोत्तम तत्त्व आहे व देहामध्ये अंतर्गत आहे (तं मुणह) हे मुमुक्षु जीवा ! त्या तत्त्वास तू जाण व तेथे रुची कर.

भावार्थ - असे हे सर्वोत्कृष्ट व बहुमान करण्यायोग्य शुद्धात्मतत्त्व आहे. (१) सर्वसामान्य लोक ज्या इंद्रादिकांना व चक्रवर्ती आदींना नत होतात तेही ज्या तत्त्वासमोर विनयपूर्वक तत्त्वास नमन करतात; (२) सर्व संसारापासून भयभीत प्राणी ज्याचे ध्यान करतात असे तीर्थकरादि आचार्यादि महापुरुषही ज्याचे ध्यान करतात; आणि (३) सर्व मुमुक्षु व हितेच्छु ज्याचे स्तवन करतात असे स्तुत महापुरुषही ज्याची स्तुती करतात असे हे कोणते एक महान तत्त्व आहे आणि ते बाहेर नाही. या देहामध्येच आहे. बाहेर ढुळूनही दिसणार नाही, ज्ञात होणार नाही. ते महान् तत्त्व, सर्वोत्तम पदार्थ म्हणजे चिदानंदघनस्वरूप ज्ञायक परमात्मा (तत्त्व) आहे. त्यास इंद्रादिकही नमन करतात, तीर्थकर, आचार्यादि त्याचेच ध्यान करतात व त्याचीच स्तुती करतात. ते सर्वोत्तम तत्त्व तू आहेस. त्यास जाणून तेथेच रुचिपूर्वक लीन हो कसा ! ॥१०३॥

अरहंतादि परमेष्ठीही तेही शुद्धात्म्यातच आहेत. म्हणून शुद्धात्माच मला शरण आहे -

अरुहा सिद्धायरिया उवज्ञाया साहु पंच परमेष्टी ।

ते वि हु चिद्गहि आदे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥१०४॥

अहन्तः सिद्धाः आचार्या उपाध्यायाः साधवः पंच परमेष्ठिनः ।

तेऽपि खलु तिष्ठन्ति आत्मनि तस्मादात्मा खलु मे शरणं ॥१०४॥

अन्यार्थ - ज्यांना धर्मपद्धतीमध्ये वंदन करतो ते हे पंच परमेष्ठी बाहेर पाहणे ही व्यावहारिक रागपूर्वक भक्ती आहे. परंतु (अरुहा

सिद्धायारिया उवज्ज्ञाया साहु पंच परमेष्ठी) अर्हत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय व साधू हे पाच परमेष्ठी निश्चयाने (ते चि हु चिद्विदि आदे) तर तेही खरोखर आपल्या शुद्ध आत्मतत्वामध्ये विद्यमान आहेत, स्थित आहेत. (तम्हा आदा हु मे सरणे) म्हणून एक शुद्ध आत्माच मला शरण आहे.

भावार्थ - व्यवहाराने पंचपरमेष्ठी त्यासुपाने परिणत अन्य जीवामध्ये पाहून त्यांना वंदन करण्यात येते. परंतु या आत्म्याच्याच शुद्ध अवस्था आहेत; म्हणून अभेददृष्टीने शुद्धनयाने ते आत्म्यामध्येच स्थित आहेत.

आत्मा जेव्हा चार घातिकर्माचा क्षय करून अनंत चतुष्टयाने संपन्न होतो तेव्हा आत्माच अरहंत आहे. जेव्हा आठ कर्म नष्ट होतात, शरीररूप नोकर्माने रहित होतो तेव्हा आत्माच सर्व आत्मिक वैभवाने शोभायमान सिद्ध आहे. जेव्हा जीव सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राची आराधना करून ३६ गुणांनी सहित होतो. तेव्हा आत्माच आचार्य आहे, पठनपाठन सुपाने परिणत होतो तेव्हा आत्माच उपाध्याय आहे. आत्मस्वरूपाचा - रलत्रय धर्माचा - एकाग्रतापूर्वक साधक होतो तेव्हा आत्माच साधक (साधू) आहे. अभेददृष्टीने एक आत्माच पंच परमेष्ठीरूप आहे. म्हणून हे पंच परमेष्ठी आत्म्यामध्ये स्थित आहेत असे म्हटले आहे.

शुद्धनयाने स्वभावदृष्टीने आत्मतत्त्व पाहिले तर तो अनंतशक्ती आदि अनंत चतुष्टयाने, सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्व स्वभावाने, शक्तिरूपाने तद्रूप आहे ते सर्व शुद्धात्मस्वरूप आहे. म्हणून आत्मा जेव्हा आत्मस्वरूपात तत्पर असतो तेव्हा तो अरहंत आहे. तोच पुद्गलरूप शरीर आणि कर्माच्या संबंधापासून वेगळा ज्ञायक मात्र अत्यंत भिन्न आहे. त्यामुळे चैतन्यतत्त्व सदैव मुक्त स्वरूप आहे. “स हि मुक्त एव” असे आ. अमृतचंद्र देव म्हणतात. आपल्या शुद्ध चैतन्याच्या प्राप्तीस कारणभूत रलत्रयाच्या तन्मयतेने आराधक ही आत्माच आहे. म्हणून तोच ज्ञायकमात्र चिदानंदघन आत्मा आचार्य उपाध्याय साधू आहे. म्हणून पंच परमेष्ठी शुद्ध चैतन्यामध्ये अंतर्लीन आहेत. म्हणून पंच परमेष्ठी शुद्ध आत्म्यामध्येच स्थित आहेत. असे आचार्य देव म्हणतात. म्हणून एक शुद्ध आत्माच

मला शरण आहे. ॥ १०४ ॥

चार आराधनाही शुद्ध आत्म्यामध्येच आहेत -

समतं सण्णाणं सद्गारितं हि सत्तवं चेव ।

चउरो चिदुहि आवे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥ १०५ ॥

सम्यक्त्वं संज्ञानं सद्गारितं हि सत्तश्चैव ।

चत्वारः तिष्ठन्ति आत्मनि तस्मादात्मा खलु मे शरणं ॥ १०५ ॥

अन्यार्थ - (समतं सण्णाणं सद्गारितं हि सत्तवं चेव) मोक्षास कारणभूत दर्शनाराधना, ज्ञानाराधना चारित्राराधना व तपाराधना या चार आराधना देखील (चउरो चिदुदि आदे) एका शुद्ध आत्म्यामध्येच स्थित आहेत. (तम्हा आदा हु मे सरणं) म्हणून शुद्ध आत्माच एकमात्र मला शरणभूत आहे.

भावार्थ - या चार आराधना साधूना नित्य कर्तव्य आहेत आणि गृहस्थालाही अंत्यसमयी सल्लेखनेमध्ये भावनीय आहेत.

सात तत्त्वाचे यथार्थ शब्दान हे व्यवहार सम्यक्त्व आहे; तत्त्वार्थाचे ज्ञान व आगमज्ञान हे व्यवहाराने सम्यग्ज्ञान आहे; निमित्तभूत मूलगुण व उत्तरगुणाची साधना हे व्यवहारचारित्र आहे व अनशनादिक हे व्यवहारतप आहे. या चार व्यवहार आराधना आहेत.

या चार व्यवहार आराधनेच्या निमित्ताने प्राप्त करून घेण्यायोग्य आपल्या शुद्ध आत्मतत्त्वाची प्रतीती, रुची, हे निश्चयसम्यग्दर्शन आहे; शुद्ध आत्म्यास एकाग्रतापूर्वक अनुभवणे, जाणणे निश्चय सम्यग्ज्ञान आहे. शुद्ध आत्मस्वरूपात लीनता, स्थिरता हे निश्चयचारित्र आहे. आणि शुद्ध आत्म्यामध्ये सर्व इच्छा रोकून प्रतपन हे निश्चय तप आहे. हे चार आराधनेचे निश्चयाने स्वरूप आहे. या चारही आराधनाचा विषय एक मात्र शुद्ध आत्मा आहे. म्हणून या चारही आराधना शुद्ध चैतन्यरूप आत्म्याच्या साधनेमध्ये समाविष्ट आहेत. अतः हे चारही उपाय शुद्ध चैतन्याच्या आश्रयरूपाने आत्म्यामध्ये अंतर्लीन आहेत, स्थित आहेत असे म्हटले आहे.

या चारही आराधना अंत्यसमयी सलेखनेमध्ये साधू व गृहस्थ यांना अवश्य भावण्यायोग्य आहेत. उद्योत, उद्यबण, निर्वहण, साधन आणि निस्तरण या पाच प्रकाराने आराधना करावयास सांगितले आहे. म्हणून शुद्ध आत्म्याच्या आराधनेमध्ये ह्या चारही आराधना समाविष्ट आहेत. असे जाणून आत्माच परममंगलरूप आहे. असे जाणावे. हा आशय आहे. ॥ १०५ ॥

हा मोक्षपाहुड ग्रंथ पूर्ण होत आहे. ते शास्त्र वाचणे, ऐकणे, शिकणे, भावना करणे याचे फल सांगतात -

एवं जिणपणतं मोक्खस्स य पाहुडं सुभतीए ।

जो पढई, सुणई, भावइ सो पावई सासयं सोक्खं ॥ १०६ ॥

एवं जिनप्रज्ञपतं मोक्षस्य च प्राभृतं सुभक्त्या ।

यः पठति, श्रुणोति, भावयति स प्राप्नोति शाश्वतं सौख्यम् ॥ १०६ ॥

अन्यार्थ - (एवं जिणपणतं मोक्खस्स य पाहुडं) याप्रमाणे सर्वज्ञ भगवंतानी सांगितलेले हे मोक्षप्राभृतनामक शास्त्र (जो पढई सुणई भावइ) जो शिकतो, ऐकतो व भावना करतो (सो सासयं सोक्खं पावई) तो शाश्वत सुख प्राप्त करतो.

भावार्थ - मोक्षप्राभृतमध्ये मोक्ष आणि मोक्षाच्या कारणाचे स्वरूप सांगितले आहे; जे मोक्षमार्गाचे स्वरूप अन्यप्रकारे मानतात त्यांचा निषेध केला आहे. म्हणून या ग्रंथाचे अध्ययन, श्रवण केल्याने त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचे ज्ञानश्रद्धान होते. त्यामुळे आचरण योग्य राहते. त्या ध्यानाने कर्माचा नाश होतो आणि या मोक्षप्राभृतची वारंवार भावना केल्याने त्यामध्ये दृढ होऊन एकाग्र ज्ञानाचे सामर्थ्य प्राप्त होते. त्या ध्यानाने कर्माचा नाश होऊन शाश्वत सुखरूप मोक्षाची प्राप्ती होते. म्हणून हा ग्रंथ वाचावा, ऐकावा व त्याची निरंतर भावना करावी.

याप्रमाणे श्री. कुंदकुंद आचार्य देवांनी रचित हा मोक्षपाहुड ग्रंथ पूर्ण झाला. त्याचा मराठी भावानुवादही पूर्ण झाला.

मोक्षपाहुडचा सार संक्षेप

हा जीव चेतनास्वरूप आहे. चेतना ज्ञानदर्शनमय आहे. परंतु हा जीव अनादिकाळापासून पुढ्रल कर्माच्या संयोगाने अज्ञान मिथ्यात्व रागद्वेष, कषाय-नोकषायादि विकाररूपाने परिणमन करत आहे. या अनादि संसार दशेतून मोक्षपद मिळविणाऱ्या जीवाच्या संसारात चौदा भूमिका दिसून येतात. उपरोक्त अज्ञान मिथ्यात्व आदि रागद्वेषामुळे नवीन कर्मबंध करतो आणि याप्रमाणे कर्माचा बंध-उदयाची परंपरा अविरत चालू आहे व संसारभ्रमण ही सारखे सुरुच आहे. या संसारात अनंतानंत जीव अनादि काळापासून मिथ्यात्वाने आत्मा आणि शरीरादि परद्रव्य व सुखदुःख याबाबत विपरीत मान्यता करून त्या मिथ्यात्वाच्या भूमिकेमध्ये दुःख भोगत आहेत. त्यास अनंतानुबंधी कषायाची जोडही अनादि काळापासून आहे. अनंतानंत जीव या मिथ्यात्व गुणस्थानात आहेत.

संसाराचा अंत समीप आला असताना, जेव्हा तो संसार दुःखापासून सुटकेचा विचार करतो व सर्वथा सुखमय मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी पुरुषार्थ करतो त्यास जीव-अजीवादि सात तत्त्वे नव पदार्थाचे ज्ञान श्रद्धान होते तेव्हा तो ^९काललब्धीच्या कारणाने सम्यक्त्वी होतो. तेव्हा त्यास स्व आणि पराचे, हित-अहिताचे, हेयोपादेयाचे ज्ञान होते. तेव्हा शुद्ध आत्मतत्त्वाची भावना होते. तेव्हा तो अविरत सम्यक्त्व नामक चवथ्या गुणस्थानात जातो. सम्यक्त्वापासून मोक्षमार्गास प्रारंभ होतो. मिथ्यात्वातून (मिथ्यात्वाचा त्याग करून) तो सम्यगदृष्टी होतो.

परंतु त्या भूमिकेत प्रथमतः मिथ्यात्वकर्माची सत्ता असते. त्या सम्यक्त्व परिणामामुळे त्यातील काही मिथ्यात्वकर्म सम्यक्मिथ्यात्व रूप होते व सम्यक्मिथ्यात्वाचे सम्यक्प्रकृतीरूपाने संक्रमण होऊन

९. आत्मसन्मुख श्रद्धा-ज्ञानाची प्राप्ती म्हणजेच उपादानरूप निश्चय काललब्धि आहे. ती असतानाच तेव्हा बाह्य द्रव्य क्षेत्रकालदिकांची उचित सामग्री प्राप्त होते. त्यास उपचाराने कारण म्हणतात. काललब्धीच्या अभावी उपचार नामात्र असतो. यथार्थ नाही.

सम्यक्प्रकृतिरूपाने ते निर्जरित होते. जेव्हा तो सम्यक्त्वापासून काही कारणाने च्यूत होईल तर, मिथ्यात्वाचा उदय आला तर परत मिथ्यादृष्टी होतो; अनंतानुवंधी चार पैकी कोणत्याही एकाचा उदय आला तर तो औपशमिक सम्यक्त्वकाळात सासादन गुणस्थानात जातो. नंतर नियमाने मिथ्यादृष्टी होतो; सम्यङ्मिथ्यात्वाचा उदय आला तर तो सम्यग्मिथ्यात्व या तिसच्या गुणस्थानात जातो व सम्यक्प्रकृती उदयात आली तर तो क्षायोपशमिक सम्यग्दृष्टी होतो; हे सर्व औपशमिक सम्यक्त्वाचे याप्रमाणे परिणमन होते. क्षायिक सम्यग्दृष्टी कधीही सम्यक्त्वापासून च्यूत होतच नाही. त्याच्या दर्शनमोहनीय क्षय झालेला असतो. परंतु तो सादि मिथ्यादृष्टी क्रमाने स्वकाली मुक्त होतो. पुनः निश्चित स्वकाली सम्यग्दृष्टी, क्षायिक सम्यग्दृष्टी होतो. २ व ३ रे गुणस्थान पडतांनाच होते (सम्यक्त्वापासून पडतांनाच होतात.)

जेव्हा प्रथम आठ कषायांचा उदय असत नाही तेव्हा परद्रव्यापासून एकदेश निवृत्तीचा परिणाम होतो. तेव्हा एकदेशचारित्ररूप पाचवे गुणस्थान (देशविरत नामक) होते. त्यास श्रावकपद म्हणतात. सर्वदेश निवृत्ति, गृहस्थसुलभ परिग्रहाचा त्याग हा बारा कषायांचा अभाव असतानाच होतो. तेव्हा सकलचारित्ररूप सहावे गुणस्थान होते. त्यास ‘प्रमत्त विरत’ म्हणतात. संज्वलन कषायाचा तीव्र उदय असतो तेव्हा प्रमाद असतो म्हणून प्रमत्तविरत म्हणतात. प्रमत्तविरत व उपरितनगुणस्थानवर्ती ‘साधू’ म्हटले जातात.

जेव्हा संज्वलन चारित्रमेहाचा मंद उदय असतो तेव्हा प्रमादाचा अभाव होतो व स्वरूपसाधनेमध्ये लीनता असते. त्याचेच नाव ‘अप्रमत्तविरत’ असून ते सातवे गुणस्थान आहे. येथपावेतो धर्मध्यान असते व सातव्यामध्ये पूर्ण रूपाने असते. जेव्हा याच सातव्या गुणस्थानामध्ये स्वरूपामध्ये प्रगाढ लीनता होते तेव्हा त्यास सातिशय अप्रमत्त म्हणतात. तेथून उपशम वा क्षणक श्रेणीचा ग्रारंभ होतो. सातव्या गुणस्थानापासून चारित्रमोहाचा उदय अबुद्धिपूर्वक होतो. त्यामध्ये अपूर्वकरण, अनिवृत्तिकरण व सूक्ष्मलोभ अशी तीन गुणस्थाने होतात.

या सर्व स्थानी उत्पत्तीपासून अंतमुहूर्तापर्यंत गुणश्रेणी निर्जरा होते.

यानंतर १ उपशम श्रेणीवाला अकराव्या गुणस्थानात जातो तेव्हा त्यास - चारित्रमोहाच्याही उदयाचा अभाव होतो. २ त्याचाच क्षय क्षपकश्रेणीवाला करतो. म्हणून अकराव्यात न जाता बाराव्या गुणस्थानात जातो. त्यास अनुक्रमे १ उपशांतमोह आणि २ क्षीणमोह अशी संज्ञा आहे. यानंतर शेष घातिकर्माचा क्षय होऊन अरहंत होतो; अनंतचतुष्टयाने संपन्न होतो. त्यास 'सयोगकेवली' गुणस्थान म्हणतात. येथपावेतो योगाचे कार्य आहे. म्हणून आस्वाचा सद्भाव आहे. नंतर पुढे योगाचाही अभाव होतो. त्यास अयोग केवली म्हणतात हेच चौदावे गुणस्थान आहे. तेथे आस्वाचाही अभाव होतो. अघातिकर्माचा क्षय होताच संसार व कर्म नोकर्माचा अभाव होऊन तो मोक्ष प्राप्त करतो. याप्रमाणे सर्व कर्माचा क्षय होऊन मोक्ष होतो. त्याचे कारण सम्यग्दर्शन-ज्ञान चारित्र आहे, त्यास मोक्षमार्ग म्हणतात - हा मोक्षमार्ग चौथ्या गुणस्थानापासून प्रारंभ होऊन रलत्रयाची पूर्णता तेराव्या गुणस्थानात होते. परंतु १४ व्या गुणस्थानांत योगाचाही अभाव झाला असताना तेथे रलत्रयाची पूर्णता म्हटली जाते. कारण त्यानंतर अत्यल्य काळात सिद्धि प्राप्त होते.

याप्रमाणे मोक्ष आणि मोक्षमार्गाचे स्वरूप जिनागमावरून जाणून आणि तसेच सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र रूप मोक्षमार्ग आहे; त्याचे व्यवहार आणि निश्चयरूप जाणून त्याची पुरुषार्थाने साधना करावी. तपही मोक्षाचे कारण आहे. त्याचाही अंतर्भव सम्यक्चारित्रामध्ये होतो. याप्रमाणे मोक्षमार्गामध्ये प्रवृत्ती असते. रलत्रयाची पूर्णता होते त्याच क्षणी मुक्ती लाभते. जर पूर्णता न झाली तर देवगतिपूर्वक मनुष्यभव धारण करतो. जेव्हा रलत्रयाची पूर्णता होते तेव्हा मोक्ष मिळतो. तेथेही सदैव रलत्रयाची साधना असते. पुरुषार्थसिद्धुपाय श्लोक २२० मध्ये 'रलत्रयरूप धर्म आहे तो तर निर्वाणाचेच कारण आहे आणि तेव्हा पुण्याचा आस्वव होतो तो शुभोपयोगामुळे होतो. रलत्रयामुळे नाही. रलत्रय मोक्षमार्गाच आहे.'

आता या पंचमकाळात द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाच्या सामग्रीची अनुकूलता

नाही म्हणून मोक्ष होत नाही. तरीही जो रत्नत्रयाची तन्मयतेने आराधना करेल तर या क्षेत्रातून देवपर्याय धारण करतो, नंतर मनुष्य भव धारण करून मोक्ष प्राप्त करतो. म्हणून होईल त्या उपायाने रत्नत्रयाची प्राप्ती करून साधना करावी. यामध्ये सम्पर्कदर्शन मोक्षमार्गाचे मूळ प्रधान कारण आहे. त्याचा उपाय अवश्यमेव करावा. जिनागमानुसार सम्यक्त्वाची आराधना अवश्य करावी. मोक्षपाहुडचा हा सारसंक्षेप आहे.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, णमोकारमंत्राची महिमा शास्त्रामध्ये सांगितलेली आहे, प्रवचनामधूनही ऐकण्यात येते. मंगल कार्याच्या सिद्धीसाठी, विघ्न दूर करण्यासाठी हा मंत्र प्रधान साधक आहे. त्यात पंच परमेष्ठींना नमस्कार आहे. ही तर पंचमेष्ठींची प्रधानता आहे. या पंच परमेष्ठींना परमगुरु म्हटले आहे. त्यामध्ये याच मंत्राची महिमा व मंगलरूपता, विघ्न निवारण, पंच परमेष्ठीची प्रमुखता, गुरुपणा व नमस्काराची योग्यता सांगितलेली आहे. ती सांगा.

त्याचे समाधानरूपाने विवेचन करतात.

णमोकार मंत्र हा परतीस अक्षराचा मंत्र आहे. ते मंत्राचे बीजाक्षर आहेत. आणि अक्षरांचा योग सर्व मंत्रामध्ये प्रधान आहे. या अक्षरांचे गुरुआप्नायानुसार शुद्ध उच्चारण जर झाले तसेच त्याची यथार्थ साधना झाली तर ते स्वीकृत कार्यामध्ये विघ्न दूर करण्यास कारण आहेत. म्हणून तो मंगलरूप आहे. मंगल याची व्युत्पत्ती दोन प्रकारे आहे. १ ‘मं’ म्हणजे पाप. त्यास जे गाळते, नाश करते ते मंगल. (मं गालयति इति मंगलम् ।) अथवा दुसऱ्या प्रकारे मंग = सुख, (लाति मंगलम् इति मंगलम्) जे सुखास देते ते मंगल होय. उच्चारणाने विघ्ने टळतात, अर्थाचा विचार करण्याने सुख होते. म्हणून यास मंत्रामध्ये प्रधान म्हटले आहे. याप्रमाणे हा या मंत्राचा महिमा आहे.

यामध्ये पंचमेष्ठींना नमस्कार केलेला आहे. अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय व साधू. यांचे स्वरूपाचे आगमामध्ये सविस्तर वर्णन आहे. तरी त्याचे काहीसे विवेचन करतात सर्वज्ञाची परंपरा अनादिनिधन अकृत्रिम आहे, ह्याची आगमामध्ये सिद्धी आहे. असा हा षट्टद्रव्यमय

लोक अनादिनिधन स्वतःसिद्ध आहे. यामध्ये जीवद्रव्यांची संख्या अनंतानंत आहे. पुद्गलद्रव्याची संख्या जीवापेक्षा अनंतपट आहे. धर्मद्रव, अर्धर्मद्रव्य व आकाशद्रव्य एक एक आहे. कालाणु लोकाकाशप्रदेश प्रमाणमात्र असंख्यात आहेत. जीव हा ज्ञानदर्शनमयी चेतनास्वरूप आहे. आणि शेष पाच अजीवद्रव्ये आहेत. त्यापैकी धर्म-अर्धर्म-आकाश, काल ही चार द्रव्ये जशी आहेत, तशीच असतात. त्यामध्ये विभाव परिणती होत नाही. जीव पुद्गलद्रव्यामध्ये निमित्तनैमित्तिक भावस्तुपाने विभाव परिणती होते. अजीव द्रव्याचे निमित्ताने होणारी सुखदुःखे यांचे संवेदन ही चेतना त्या अचेतन द्रव्यामध्ये नाही. परंतु जीव चेतन आहे त्यास सुखदुःखाची संवेदना आहे.

जीवाची संख्या अनंतानंत आहे. त्यातील बहुभाग संसारी आहेत कित्येक संसाराचा नाश करून सिद्ध झालेले आहेत. संसारी जीवामध्ये काही अभव्य आहेत. तर कित्येक भव्य असून अभव्यसमान भव्य आहेत. त्यांच्या संसार पर्यायांचा नाश कधीही होत नाही. त्यांची संसारदशा अनादिअनंत आहे. कित्येक भव्य आहेत. ते संसाराचा नाश करून सिद्ध होऊ शकतात. हे जीवाच्या संसार दशेचे स्वरूप आहे. त्याच जीवांना संसारपरिणाम होतो.

त्याचे स्वरूप -

जीवास आठ कर्माचा संबंध हा अनादि आहे. या कर्माच्या उदयाच्या निमित्ताने जीवाचे रागद्वेषादिस्तुपाने परिणमन होते. आणि याच विभावपरिणतीच्या निमित्ताने नवीन कर्मबंध होतो. याप्रकारे ही संसाराची संतानपरंपरा आहे व त्यामुळे संसारी जीव अनेक प्रकारची आकुलतास्तुप दुःखे भोगतात व परिभ्रमण करतात. जेव्हा काललव्यि प्राप्त होते तेव्हा ज्याची सिद्धी नजीकच्या भविष्यात आहे, तेव्हा सर्वज्ञाच्या उपदेशाचे निमित्त मिळाले असताना आत्मस्वरूप आणि कर्मबंधाचे स्वरूप, जीवामध्ये असणारे रागद्वेषादि प्रमत्त अप्रमत्ताहि विभाव परिणाम यांचे समीचीन ज्ञान होते, त्यामध्ये भेदज्ञान प्रतीत होते तेव्हा रागद्वेष व त्या कारणाने परिग्रहाची संग्रहभावना संसारास कारण जाणून त्यापासून विरक्त होऊन

आपल्या स्वरूपसाधनेचा व आत्मानुभूतीचा पुरुषार्थ करतो, आपल्या ज्ञानदर्शनरूप चैतन्यस्वभावामध्ये स्थिर राहतो तेव्हा त्यास बाह्य पाच पापांचा त्याग असतो; तेच निर्ग्रथपद आहे सर्वपरिग्रहाचा त्याग करून निर्ग्रथ दिगंबर जिनलिंग भावलिंगसहित ग्रहण करतो; पाच महाव्रते, पाच समिती व तीनगुप्ती या तेराप्रकारच्या चारित्राची आराधना करतो, सर्व जीवांच्या रक्षेचा भाव असतो. त्यास साधू म्हणतात.

साधूच्या तीन भूमिका, तीन पदे आहेत. जो स्वयं साधू होऊन दुसऱ्यास साधूपदाची दीक्षा व शिक्षा देतो ते साधू आचार्य होत. साधू होऊन जिनसूत्राचे स्वयं अध्ययन करतात व शिकवितात त्यांना उपाध्याय म्हणतात. जे आत्मस्वरूपाची व रत्नत्रयाची - ध्यानाची साधना करतात ते सर्वच साधू होत. ते साधू आपल्या स्वरूपसाधने - ध्यान प्रभावाने चार घातिया कर्माचा नाश करून अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंत सुख, अनंतवीर्य हे अनंत चतुष्टय प्राप्त करतात त्यास अरहंत म्हणतात. ते तीर्थकर व सामान्य केवली हे इंद्रादिकाकरवी पूज्य होतात, त्यांची दिव्यध्वनी खिरते त्यामुळे सर्व जीवांना मोक्षमार्गाचा, अर्तीद्विय सुखप्राप्तीचा उपाय समजतो, सर्व जीवमात्राच्या रक्षेचा उपदेश देतात, रत्नत्रयाच्या उपदेश देतात. असे हे अरहंत पद आहे. आणि जेव्हा त्यांच्या अघातिकर्माचा ही क्षय होतो तेव्हा कर्म-नोकर्माचा नाश होऊन ते सिद्ध होतात.

याप्रमाणे पंच परमेष्ठीचे स्वरूप आहे. ते सर्व जीवामध्ये महान् व श्रेष्ठ आहेत, म्हणून त्यांना पंच परमेष्ठी म्हणतात. यांचे नामस्मरण, स्वरूपचिंतन, ध्यान, पूजन व नमस्काराने जीवांच्या परिणामांची विशुद्धता होते, त्यामुळे पापाचा नाश होतो, सर्व विद्मे नाश पावतात; आगामी नूतन पुण्य कर्माचा बंध होतो, म्हणून शुभ गति मिळते. त्यांच्या आज्ञानुसार प्रवृत्ती केल्यामुळे संसारापासून निवृत्तिही होते. म्हणून हे पाच परमेष्ठी सर्व जीवांना उपकारी परमगुरु आहेत; सर्व संसारी जीवांना पूजनीय आहेत. त्यांच्याशिवाय अन्य संसारी जीव रागद्वेषमोहादि विकारांनी मलिन आहेत, ते पूज्य नाहीत. त्यांना महानपणा, गुरुंपणा,

पूज्यपणा नाही. स्वयं कर्मवश विकारी आहेत. त्यांच्या भावभवतीने अन्य संसारी जीवाचे पाप कसे नाहीसे होईल ?

याप्रकारे जिनमतामध्ये या पंच परमेष्ठींची महानता प्रसिद्ध आहे आणि तर्क व न्यायानुसार तेच सिद्ध होते. कारण ज्यांनी संसारभ्रमणाचा नाश केलेला आहे तेच दुसऱ्याचे भ्रमण नष्ट करण्यास निमित्त होऊ शकतात. जसे ज्यांच्याजवळ धनादिक वस्तू आहेत तेच दुसऱ्यास देऊ शकतात आणि जर ते स्वयं दरिद्री असतील तर ते त्यांचे दारिद्र्य कसे दूर करणार ? असे जाणावे. ज्यांना संसारदुःखांचा नाश करावयाचा आहे, जन्ममरणाचे दुःख नाहीसे करावयाचे आहे त्यांनी पंचपरमेष्ठीच्या नावाने अंकित महामंत्राचा जप करावा. त्याचे स्वरूपदर्शन, नामस्मरण, ध्यान करावे. त्यामुळे शुभ परिणाम होऊन पापांचा नाश होतो. सर्व विघ्ने दूर होतात; संसार परिभ्रमण नाहीसे होते; कर्मांचा नाश होऊन मुक्तीची प्राप्ती होते. असा जिनदेवांचा उपदेश आहे. तो भव्यजीवांनी अंगीकार करावा.

प्रश्न - अन्यमतामध्ये ब्रह्मा, विष्णु, महेश, शिव वगैरे इष्ट देव मानलेले आहेत. त्यांचेही विघ्ने टळलेली दिसतात; तसेच राजादिक मोठमोठ्या व्यक्ती दिसून येतात. त्यांचीही विघ्ने त्यांनी दूर केलेली आहेत. असेच आपण सांगता. तेहां त्यात पंचपरमेष्ठी प्रधान आहेत, अन्य नाहीत असे आपण कां म्हणता ?

उत्तर - जीवाच्या सर्व दुःखाचे मूळ संसारपरिभ्रमण आहे. आणि संसार परिभ्रमणाचे कारण रागद्वेषमोहादि विकारी भाव आहेत, तेच रागादिक वर्तमानकाळी आकुलतारूप आहेत. दुःखरूप आहेत. म्हणून हे जे ब्रम्हादिक इष्टदेव सांगितलेले आहेत ते तर रागद्वेष, कामक्रोधादिकांनी युक्त आहेत. किंत्येक अज्ञानमय तपाच्या फलाने सर्व लोकात चमत्कारसहित राजादि पद प्राप्त करतात. लोक त्यांना महान् मानून ब्रह्मादिकांना देव मानतात व म्हणतात की हा ब्रह्माचा अवतार आहे. या मान्यतेने तर ते मोक्षमार्गी व मुक्त म्हटले जात नाहीत. ते संसारीच सिद्ध होतात.

तसेच रागी अन्यदेव सर्वच पदास पोचलेले विकारी जाणावेत. ते

रागादिकांनी स्वयं दुःखी आहेत, जन्ममरणाचे चक्रात अडकलेले आहेत. ते दुसऱ्याच्या संसार दुःखाचा नाश कसा करतील ? त्यांचे मतानुसार विघ्न टळणे आणि राजादिक मोठे पुरुष दिसून येतात तेथे तर पूर्वी काही तरी शुभ कार्य केले त्याचे हे फल आहे. पूर्वजन्मी काहीसे शुभ परिणाम केलेत त्यामुळे पुण्यकर्माचा बंध झाला, त्यांच्या उदयामध्ये काही विघ्ने टळलेली दिसून येतात आणि राजादिक पदप्राप्तीही दिसून येते. त्यात मोठेपणा तो कोणता आहे ? ज्यामुळे संसारदुःखाचा नाश होईल त्यात मोठेपणा आहे. हे सर्व पुण्यपापरूप संसाराचे चिन्ह आहे. संसारदुःखाचा नाश तर वीतराग विज्ञानमय भावानेच होईल. या वीतरागविज्ञानतेने पंचपरमेष्ठी संपन्न आहेत. तेच संसारदुःखाचा नाश करण्यास निमित्त आहेत.

वर्तमानकाळी काही पुण्यकर्माच्या उदयाने पुण्याचा काहीसा चमत्कार पाहून, तसेच पापाचे दुःख पाहून भ्रम उत्पन्न न होऊ घावा. पुण्यपाप दोन्ही संसारमय व कर्म बंधास कारण आहेत. मोक्ष पुण्यपापाच्या अतीत आहे. म्हणून संसारातून सुटका होऊन मोक्ष होईल असा उपाय करावा. जसे पंचपरमेष्ठीचे नाम, मंत्र, ध्यान, दर्शन व स्मरणाने पाप मिटेल. तसे सरागी देवांच्या नामस्मरणादिकाने नाही; कारण की, हे पंच परमेष्ठीच वीतरागरूप आहेत, शुभपरिणामास मात्र निमित्त आहेत. अन्य देवांचे रूपही रौद्र आहे. त्यांचे दर्शन, नामस्मरण तर रागादिक आणि भयादिकांचे निमित्त आहे. त्यामुळे परिणाम शुभ(विशुद्ध) झालेले दृष्टोत्तीस येत नाहीत. कोणास तरी कदाचित् काही धर्मानुरागाच्या वशाने शुभ परिणाम झाला तेवढ्याने असे म्हणता येत नाही. ते तर त्या जीवाच्या स्वाभाविक धर्मानुरागाचे कारणाने होतात. म्हणून सातिशय शुभ परिणामास निमित्त तर शांतस्वरूप पंच परमेष्ठीचे रूपच आहे. म्हणून त्यांचीच आराधना करावी. खोटे तर्क ऐकून भ्रमामध्ये पडू नये.

याप्रमाणे आ. कुंदकुंददेवरचित मोक्षपाहुडचा मराठी भावानुवाद पं. धन्यकुमार भोरे यांनी केलेला समाप्त !

लिंगपाहुड

आचार्य मंगलाच्या प्रयोजनाने इष्टदेवास नमस्कार करतात -

काऊण णमोकारं अरहंताणं तहेव सिद्धाणं ।

वोच्छामि समणलिंगं पाहुडसत्थं समासेण ॥१॥

कृत्वा नमस्कारं अर्हतां तथैव सिद्धानाम् ।

वक्ष्यामि श्रमणलिंगं प्राभृतशास्त्रं समासेण ॥२॥

अन्वयार्थ - (अरहंताणं तहेव सिद्धाणं णमोकारं काऊण) अरहंताना तसेच सिद्धांना नमस्कार करून (समणलिंगं पाहुडसत्थं समासेण वोच्छामि) मुनिलिंगाचे निरूपण करणारे लिंगपाहुड नामक शास्त्र संक्षेपाने सांगतो.

भावार्थ - या काळात ज्याप्रमाणे अरहंत देवांनी मुनीचे लिंग सांगितले आहे, त्यामध्ये विकार उत्पन्न झाला. त्याचा निषेध करण्याकरिता हे शास्त्र आचार्यांनी लिहिले आहे. प्रारंभी चार घातिकर्माचा नाश करून अनंत चतुष्टयाची ज्यांनी प्राप्ती केली आहे अशा अरहंतांनी सम्यक् श्रमणमार्ग सांगितला. आणि त्या लिंगाची साधना करून सिद्धूपद मिळविले. अरहंत व सिद्ध दोहोंनाही नमस्कार करून ग्रंथ रचण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. ॥१॥

अंतरंग वेषसहित बाह्यवेष कार्यकारी आहे.

धम्मेण होई लिंगं ण लिंगमत्तेण धम्मसंपत्ती ।

जाणेहि भावधम्मं किं ते लिंगेण कायब्बो ॥२॥

धर्मेन भवति लिंगं न लिंगमात्रेण धर्मसंप्राप्तिः ।

जाणीहि भावधर्म, किं ते लिंगेन कर्तव्यम् ॥२॥

अन्वयार्थ - (धम्मेण लिंगं होई) धर्मसहित असेल त्यास लिंग साधुवेष असे म्हणतात (लिंगमत्तेण धम्मसंपत्ती ण) भावलिंगाशिवाय,

केवळ लिंगमात्राने धर्माची प्राप्ती होत नाही. (जाणीहि भावधर्मं) म्हणून हे भव्य ! तू भावलिंग जाण आणि (किं ते लिंगेण कायब्बो) केवळ बाह्य लिंगाने तुझे मोक्षाचे प्रयोजन सिद्ध होईल कां ?

भावार्थ - लिंग म्हणजे बाह्य चिन्ह. मोक्षसाधकाचे लिंग ते बाह्य चिन्ह होय. हे बाह्य चिन्ह जर अंतरंग वीतरागतास्त्रूप समीचीन धर्माने सहित असेल तर तो बाह्यवेष सत्यार्थ आहे. केवळ बाह्यलिंग आहे आणि वीतरागस्त्रूप आत्मधर्माशिवाय आहे तर त्याने यथार्थ धर्म होत नाही. प्रयोजन सिद्ध होत नाही. म्हणून आचार्याचा संकेत आहे की तू वीतरागता स्त्रूप आत्मधर्म जाणून घे. तो रागद्वेषरहित शुद्ध ज्ञानदर्शन परिणामस्त्रूपाचा आहे. फक्त बाह्यलिंगाने कोणते प्रयोजन सिद्ध होईल ? कोणतेच नाही.

जैनपरंपरेमध्ये लिंग तीन सांगितले आहेत. १ यथाजात दिगंबर लिंग २ उत्कृष्ट श्रावक क्षुलुक व ऐलकाचे लिंग ३ आर्यिकेचे लिंग. या तीनपैकी कोणतेही लिंग धारण करून पापक्रिया करतात, पदास अनुचित वागतात, त्यांचा निषेध आहे. साधूवेष धारण करून ते विषयसेवन व पापे करतात त्यांचीही निंदाच होते. म्हणून वाईट क्रिया करून लिंगास बद्धा लावू नये. ॥२॥

जे दिगंबरमुद्रा धारण करून निंद्य क्रिया करतात ते हास्यास्पद होऊन पापी होतात -

जो पावमोहिदमदी लिंगं घेतूण जिणवरिंदाणं ।

उवहसदि लिंगिभावं लिंगम्मि य णारदो लिंगी ॥३॥

यः पापमोहितमतिः लिंगं गृहित्वा जिनवरेद्रानाम् ।

उपहसदि लिंगिभावं, लिंगिषु य नारदः लिंगी ॥३॥

अन्वयार्थ - (जो जिणवरिंदाणं लिंगं घेतूण) जो जिनवरांनी सांगितलेले लिंग धारण करून (लिंगिभावं उपहसदि) लिंगीपणाचा उपहास मात्र करतो तो (पावमोहिदमदी) पापाने त्याची बुद्धी मोहित झाल्याकारणाने

(लिंगिम्मि य नारदो लिंगी) तो भेषधारीमध्ये नारदासारखा आहे.

अथवा चौथ्या चरणाच्या असा पाठभेद मिळतो की (लिंगं पासेदि लिंगीणं) तो कुकर्म करणारा द्रव्यलिंगी लिंगधारी अन्य साधक लिंगधारीस ही नष्ट करतो. म्हणजेच तो सर्व साधू असेच आहेत अशी निंदालालस्ती त्या कारणाने होते.

भावार्थ - जिनलिंग धारण करूनही जर तो कुकर्म करील तर त्याने लिंगीभाव म्हणजे भावलिंगास, निश्चयरत्नत्रयरूप लिंगास हसनेवारी नेऊन त्यास मोक्षप्रयोजनास साधक मानले नाही. भावशुद्धीमुळे साधुत्वलिंगीपणा-शोभून दिसतो. जर भावच बिघडले असतील तेव्हा तो कुकर्म करावयास निर्भय होतो. त्याने तर आपल्या वेषाचे हंसे केलेच परंतु अन्य साधूंच्या लिंगासही दोष लावला. “असेही साधू असतात, अथवा साधूमध्ये नारदाप्रमाणे निंदास्पद आहे. नारद द्रव्यलिंग धारण करून मनास येईल तसे स्वच्छंद आचरण करत होता, तसाच निंद्य साधू आहे.” म्हणून जिनलिंगास वट्टा लावणे उचित नाही. ॥३॥

द्रव्यलिंगी जे कुकर्म करतो ते सांगतात -

णच्चदि गायदि तावं वायं वाएदि लिंगरूपेण ।

सो पावमोहिदमदी तिरिक्षयजोणी ण सो समणो ॥४॥

नृत्यति गायति तावद् वायं वादयति लिंगरूपेण ।

सः पापमोहितमतिः तिर्यग्योनिर्न सः श्रमणः ॥४॥

अन्वयार्थ - (जो लिंगरूपेण णच्चदि गायदि तावं वायं वाएदि) जो लिंगरूप धारण करून नृत्य करतो, गायन - गाणे - गातो, तसेच वाद्ये वाजवितो (जो पावमोहिद मदी) पापाने त्याची बुद्धी मूढ बनते. तो तिर्यचरूपधारी पशु आहे, श्रमण नाही.

भावार्थ - जो लिंग धारण करून नाचगाणे करतो, वाद्ये वाजवितो, त्यासारख्या क्रिया करतो तो पापबुद्धी आहे. पशु-अज्ञानी आहे. श्रमण नाहीच नाही. ज्याप्रमाणे नारद वेष धारण करून नाचगाणे, टाळ

वाजविणे आदि क्रिया करतो तद्वत् हा श्रमणवेषधारी आपल्या श्रामण्याला
बद्धा लावतो. लिंग धारण करून या गोष्टी करणे उचित नाही. ॥ ४ ॥

सम्मूहदि रक्खेदि य अटुं झाएदि बहुपयत्तेण ।

सो पावमोहिदमदी तिरिक्खजोणि ण सो समणो ॥५॥

समूद्घति रक्षति च आर्त ध्यायति बहुप्रयत्नेन ।

सः पापमोहितमतिः तिर्यग्योनिर्न स श्रमणः ॥५॥

अन्वयार्थ - जो साधू वेष धारण करून (समूद्घति रक्षति) परिग्रह
गोळा करतो, रक्षा करतो आणि (स बहुपयत्तेण अटुं झाएदि) खूप
प्रयत्न करून आर्तध्यान करतो (सो पावमोहिदमदी) त्याची बुद्धी पापाने
मूढ आहे. (तिरिक्खजोणी ण सो समणो) तो नग्रवेषधारी तिर्यच पशू
आहे; श्रमण नाही. तर साधूपणास लाजविणारा आहे. ॥ ५ ॥

कलहं वादं जुवा णिचं बहुमाणगव्विओ लिंगी ।

वज्जदि णरयं पाओ करमाणो लिंगिस्लवेण ॥६॥

कलहं वादं द्यूतं नित्यं बहुमानगर्वितो लिंगी ।

ब्रजति नरकं पापं कुर्वन् लिंगिस्लवेण ॥६॥

अन्वयार्थ - (लिंगिस्लवेण बहुमाणगव्विओ कलहं वादं निचं पाओ
करमाणो) जो लिंग धारण करून, सदैव गर्वाने उद्धट होऊन कलह,
वाद, जुवा खेळणारा (णरयं वज्जदि) तो नरकास जातो.

भावार्थ - जो गृहस्थपद धारण करून, उन्मत्त होऊन या क्रिया
करतो, त्यास असे दूषण नाही; कारण कदाचित गृहस्थ परोपदेशाच्या
आधीन होऊन कुकर्म करेल तो नरकास जाणार नाही. परंतु लिंग
धारण करून असे कुकर्म करतो त्यास उपदेश काही असर करत नाही.
तो नरकगतीमध्ये जातो. ॥ ६ ॥

पाओपहं भावो सेवादि य अबंभु लिंगिस्लवेण ।

सो पावमोहिदमदी हिंडदि संसारकंतारे ॥७॥

पापोपहतभावः सेवते च अब्रह्म लिंगिरूपेन ।

सो पापमोहितमर्तिर्हिंडते संसारकांतारे ॥७॥

अन्वयार्थ - (लिंगिरूपेण पाओपहदंभावो य अबंभु सेवदि) जो साधूवेषधारी पापाने ज्याची सन्मती नष्ट झाल्याने अब्रह्मसेवन करतो, (सो पावमोहिदमदी) तो पापाने दुर्बुद्धि होतो आणि (संसारकंतारे हिंडदि) या संसार अरण्यामध्ये भ्रमण करतो.

भावार्थ - प्रथमतः तर साधूवेष धारण केला आणि नंतर असे तीव्र पापपरिणाम झालेत की व्यभिचार सेवन करू लागला. तर त्या दुर्बुद्धीला काय म्हणावे ? ते संसारामध्ये भ्रमण करणारच. ज्यास अमृतही विषरूप होते त्याचा रोग जाण्याची काय आशा ? तसेच अशाचा संसार सुटणे अत्यंत कठीण आहे. ॥७॥

दंसणणाणचरित्ते उवहाणे जई ण लिंगरूपेण ।

अदुं झाएदि झाणं अणंतसंसारिओ होदि ॥८॥

दर्शनज्ञानचरित्रे उपधानानि यदि न लिंगरूपेण ।

आर्त ध्यायति ध्यानं अनंतसंसारिकः भवति ॥८॥

अन्वयार्थ - (लिंगरूपेण जई दंसणणाणचरित्ताणि उवहाणे ण) जर मुनीवेष धारण करून त्यास सम्यगदर्शनज्ञानचारित्राची पालना करावयास हवी, ती तर केली नाही परंतु (अदुं झाणं झाएदि) आर्तध्यान मात्र करतो तर तो (अणंतसंसारिओ होदि) अनंतसंसारी होतो.

भावार्थ - वास्तविक तर साधूपद ग्रहण करून सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राची साधना करावयास हवी, परंतु ते न करता परिग्रह कुटुंबादिकांचा त्याग करूनही पुनश्च त्याची चिंता करून आर्तध्यान करेल तर तो अनंतसंसारी होतो. तात्पर्य हे की रलत्रय परिणाम व्हावयास हवेत, ते तर झाले नाहीत आणि निमित्तवश वेष घेऊन त्याची सीमा ती कोणती ?

परिणामांची शुद्धता करून मुनीपद धारण करावयास हवे ॥८॥

भावशुद्धी नसतांनाही गृहस्थदशा सोडून साधूपद घेतले तर असे होते -

जो जोडेदि विवाहं किसिकम्बवणिञ्जीवधादं च ।

वज्जदि णरयं पाओ करमाणो लिंगिस्वेण ॥९॥

य योजयति विवाहं कृषिकर्मवाणिज्यजीवधातं च ।

व्रजति नरकं पापः कुर्वन् लिंगिस्वपेन ॥९॥

अन्वयार्थ - (जो विवाहं जोडेदि) जो लग्न जुळवितो (किसिकम्बवणिञ्जीवधादं च लिंगिस्वेण करमाणो) कृषीकार्य, व्यापार, जीवधात वेष धारण करूनही करतो (णरयं वज्जदि) तो नरकास जातो. कारण तो नरकगतीस कारण अशी पापे करतो.

भावार्थ - शुभभावाने गृहस्थपणा सोडून साधू झाला. परंतु संसारवासना नाहीशी झाली नाही, स्वयं विवाह न करताही लग्ने जुळवितो, शेती व्यापार वगैरे आरंभ करतो, जीवधातही करतो तो नरकात जातो. त्यापेक्षा तर गृहस्थच ठीक होता. पदास अयोग्य कुरकर्म तर झाले नसते. म्हणून वेष घेवून आरंभ करणे योग्य नाही असे जाणावे. ॥९॥

चोराण लाउराण य जुद्धविवादं च तीव्रकम्भेहिं ।

जंतेण दिव्यमाणो गच्छदि लिंगी णरयवासं ॥९०॥

चौराणां लापराणां च युद्धं विवादं च तीव्रकर्मभिः ।

यंत्रेण दिव्यमानः गच्छति लिंगी नरकवासं ॥९०॥

अन्वयार्थ - (चौराण लाऊराणं च जुद्धविवादं च तीव्रकम्भेहिं जंतेण दिव्यमाणो) चोर आणि असत्यवादीमध्ये युद्ध व विवाद लावतो, पापकारक तीव्र कषायभावांनी बुद्धिबलादि, पत्ते खेळतो पाप करतो व (णरयवासं गच्छदि) तो नरकस्थानी जातो.

भावार्थ - साधूवेष घेऊन ही कामे करतो तो नरकातच जातो; यात संशय नाही. ॥ १० ॥

जो साधूपद धारण करून त्या दशेतील कर्तव्ये दुःख मानून करतो, त्यात आदर नसतो तोही नरकात जातो -

दंसणणाणचरित्ते तवसंजमणियमणिच्छकम्मम्मि ।

पीडयदि वट्माणो पावइ लिंगी णरयवासं ॥ ११ ॥

दर्शनज्ञानचरित्रेषु तपसंयमनियमनित्यकर्मणि ।

पीडयते वर्तमानः प्राप्नोति लिंगी नरकवासं ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ - जर तो श्रमण (दंसणणाणचरित्ते तव-संजमणियमणिच्छकम्मम्मि वट्माणो पीडयदि) सम्यग्दर्शनादि रत्नत्रयामध्ये, तसेच तप-संयम-नियमादि नित्यकर्मामध्ये प्रवृत्त होत असताना कष्टी होतो (सो लिंगी णरयवासं पावइ) तो वेषधारी नरक गती प्राप्त करतो.

भावार्थ - साधुपदवीस योग्य क्रिया ह्या - (१) निश्चय व्यवहार सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र धारण करणे (२) अनशनादि बाह्यतप व प्रायश्चित्तादि अंतरंग तप करणे, (३) पाच इंद्रियांचे व भनाचे विषय यामध्ये प्रवृत्ती न करणे (४) आणि षट्कायजीवांची रक्षा करणे याप्रमाणे इंद्रिय संयम व प्राणिसंयम पाळणे, (५) सहा आवश्यक क्रिया करणे. यामध्ये साधूना उत्साह असावयास हवा. परंतु त्या क्रियामध्ये पीडा दुःख होत असेल, अनादर असेल, प्रमाद असेल, आणि त्यामध्ये कष्ट मानत असेल तर त्यास परिणामांची निर्मलता नाही असे समजावे. आणि परिणाम बिघडल्यामुळे नरकवास मिळतो. ॥ ११ ॥

जो आहारामध्ये व सहा रसाचा लोलुपी आहे. तोही पदास बट्टा लावतो -

कंदप्पाइय वट्टइ करमाणो भोयणेसु रसगिद्धिं ।

मायी लिंगविबाई तिरिक्खजोणी ण सो समणो ॥ १२ ॥

कंदर्पादिषु वर्तते कुर्वाणः भोजनेषु रसगृद्धिम् ।

मायावी लिंगव्यवायी तिर्यग्योनिर्न सः श्रमणः ॥१२॥

अन्वयार्थ - (भोयणेसु रसगिद्धिं करमाणो) जो भोजनामध्ये रसाच्या लालसेने आसक्त होऊन (कंदर्पाइय बट्टी) कंदर्पादिकामध्ये प्रवर्ततो, त्यांना विषयवासना, निद्रा वगैरे खूप असते. (मायी लिंगव्यवाई) तो मायावी कामसेवनासाठी छल करतो (तिरिक्खजोणी ण सो समणो) तो तिर्यच पशुतुल्य आहे, श्रमण नाही.

भावार्थ - गृहस्थपद सोडूनही जर आहार व रसामध्ये लोलुपता असेल तर, गृहस्थदशेत तर सुरस भोजन मिळतच होते. ते कां सोडले? त्यास शुद्ध आत्म्याचा स्वाद आला नाही म्हणून विषयसुखाच्या स्वादात आसक्त आहे. त्या गरिष्ठभोजनामुळे विकार वाढतात, त्यापेक्षा तर गृहस्थपदच बरे.

धावदि पिंडणिमित्तं कलहं काऊण भुञ्जदे पिंडं ।

अवरपर्सुई संतो जिणमग्गी ण होइ सो समणो ॥१३॥

धावति पिंडनिमित्तं कलहं कृत्वा भुड्कते पिंडम् ।

अपरप्रसुपी सन् जिनमार्गी न भवति सो श्रमणः ॥१३॥

अन्वयार्थ - (धावदि पिंडणिमित्तं) जो भोजन पिंडासाठी धावतो (कलहं काऊण पिंडं भुञ्जदे) कलह करून भोजन घेतो (अवरपर्सुई संतो) त्यामुळे अन्य साधूशी ईर्षा करतो (सो जिणमग्गी समणो ण होई) तो जिनमार्गी श्रमण नाही.

भावार्थ - या काळात साधूमार्गापासून भ्रष्ट होऊन जे अर्धफालक झाले, त्यातून श्वेतांबर आदि संप्रदाय झाले, शिथिलाचाराचे पोषण करून जिनमार्गास बट्टा लावला. त्यांचा या गाथेत निषेध आहे. आजही असे दिसून येते की, आहारासाठी धावतात. भांडण करून आहार घेतात. न भिक्षाशुद्धी न ईर्यापथशुद्धी. गृहस्थाकडून भोजन आणून दोन वेळ खातात. परस्पर कलह करतात. ईर्षा करतात तर ते श्रमण कसे?

ते जिनमार्गी तर नाहीतच. भेषधारी मात्र आहेत. त्यांना साधू मानणे हे अज्ञान आहे. ॥१३॥

गिण्हदि अदत्तदाणं परणिंदा वि य परोक्खदूसेहिं ।

जिणलिंगं धारंतो चोरेणेव होइ सो समणो ॥१४॥

गृण्हाति अदत्तदानं परनिंदामपि च परोक्षदूषणैः ।

जिनलिंगं धारयत् चोरेणेव च भवति सः श्रमणः ॥१४॥

अन्वयार्थ - (अदत्तदाणं गिण्हदि) जो कोणी न देता तर दान घेतो, (परोक्खदुसणेहिं च परणिंदा वि) परोक्ष दुसन्यास बोल लावून पराची निंदा करतो (जिणलिंगं धारयन् चोरेणेव सो समणो होइ) तो जिनलिंग धारण करूनही चोराप्रमाणे आहे.

भावार्थ - जो जिनलिंग धारण करून न दिलेला आहार वगैरे ग्रहण करतो, दुसन्याची देण्याची इच्छा नसतानाही भय दाखवून घेतो, निरादराने घेतो ही तर चोराची पद्धत आहे. जिनलिंग धारण करून हे करणे तर चोराचे काम आहे. साधूवेष धारण करून असे करणे हे योग्य नाही. ॥१४॥

उप्पडदि पडदि धावदि पुढविओ खण्दि लिंगस्त्वेण ।

इरियावह धारंतो तिरिक्खजोणी स समणो ॥१५॥

उत्पतति पतति धावति पृथ्वीं खनति लिंगस्त्वेण ।

ईर्यापथं धारयन् तिर्यग्योनिर्न सो श्रमणः ॥१५॥

अन्वयार्थ - वस्तुतः हे लिंग धारण करून ईर्यापथशुद्धीने करावयास पाहिजे परंतु जमीन न पाहता ईर्यापक्षशुद्धि विना गमन करतो (उप्पडदि पडडि धावदि पुढवीओ) उडी मारतो, पडतो पुनः उठून धावतो (लिंगस्त्वेण पुढविओ खण्दि) जमीन खोदतो व तेही साधूवेष धारण करून असे पाऊल टाकणे की पृथ्वी खोदली जाईल (सो तिरिक्खजोणी ण समणो) तो तिर्यचाप्रमाणे पशु आहे. श्रमण नाही. ॥१५॥

जो वनस्पती आदि स्थावरजीवांच्या हिंसेने बंध होतो तो न मोजता स्वच्छंदपणे प्रवर्ततो तो श्रमण नाही -

बंधो णिरओ संतो सस्तं खंडेदि तह य वसुहं पि ।

छिंदित तरुगण बहुसो तिरिक्खजोणी ण सो समणो ॥१६॥

बंधं निरजाः सत् सस्य खंडयति तथा च वसुधामपि ।

छिनत्ति तरुगणं बहशः तिर्यग्योनिर्न सो श्रमणो ॥१६॥

अन्वयार्थ - जो भेषधारी (बंधो णिरओ संतो सस्तं खंडेदि तह य वसुहं पि) स्थावर जीवांची हिंसा करून बंध मोजणीत न घेता पिके तोडतो, तसेच भूमी देखील खोदतो (तरुगण बहुसो छिंदित) वारंवार झाडे तोडतो (सो समणो ण तिरिक्खजोणी) तो साधू नक्हे तर कपड्याविना तिर्यच पशु आहे.

भावार्थ - आगमामध्ये स्थावरजीवांच्या हिंसेने बंध होतो हे सांगितले आहे तरी ती निषेधार्ह नाही असे मानून म्हणतो की, “यांत दोष नाही बंध नाही”, औषधीसाठी वैद्यककामानिमित्त वृक्ष कापतो, तोडतो, पिके तोडतो, तो श्रमण नसून अज्ञानी पशु आहे.

जिनवेष घेऊन जो स्त्रियामध्ये रागाने प्रवृत्त होतो आणि दुसऱ्यास दूषण देतो, तो श्रमण नाही -

रागं करेदि णिञ्चं महिलावगं परं च दूसेदि ।

दंसणणाणविहीणो तिरिक्खजोणी ण सो समणो ॥१७॥

रागं करोति नित्यं महिलावर्गं परंच दूषयति ।

दर्शनज्ञानविहीणः तिर्यग्योनिर्न सो समणो ॥१७॥

अन्वयार्थ - (जो णिञ्चं महिलावगं रागं करेदि) जो स्त्रीवर्गा प्रति नेहमी राग करतो. (परं च दूसेदि) आणि दुसऱ्यास मात्र दूषण देतो (स दंसणणाणविहीणो) तो दर्शनज्ञानाने रहित आहे (समणो ण तिरिक्खजोणी) तो श्रमण नाही; तिर्यच पशु आहे.

भावार्थ - जिनलिंगधारी साधूला सम्यग्दर्शनज्ञान असते, परदव्यामध्ये रागद्वेष नसतो, म्हणून चारित्र असते. जो स्त्रीवर्गामध्ये राग करतो व दुसऱ्याचा द्वेष करतो त्यास दर्शनज्ञानचारित्र कसे ? हा व्यभिचारीचा स्वभाव आहे. त्यास रलत्रय नाही. जिनलिंग धारण करून तदनुसार आचरण करावयास पाहिजे. पण न केले तर तो अज्ञानी पशुप्रमाणे आहे, तो श्रमण नाही, कारण तो मिथ्यादृष्टी आहे. त्याचा संगति – ही योग्य नक्के. ॥ १७ ॥

पवञ्चहीणगहियं णेहं सिस्सम्मि वट्टदे बहुसो ।

आयारविणयहीणो तिरिक्खजोणी ण सो समणो ॥ १८ ॥

प्रवञ्च्याहीनगृहीणि स्नेहं शिष्ये वर्तते बहुशः ।

आचारविनयहीनः तिर्यग्योनिर्न सो श्रमणः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ - (पवञ्चहीणगहियं सिस्सम्मि णेहं बहुसो वट्टदे) जर साधूला दीक्षारहित गृहस्थामध्ये आणि शिष्यामध्ये पुष्कळ स्नेह आहे व (आयारविणयहीणो) आचारविनयाने रहित आहे तर तो (तिरिक्खजोणी ण समणो) साधू नाही, वस्त्राविना तिर्यच पशू आहे. श्रमण नाही.

भावार्थ - जर दीक्षारहित गृहस्थाकडे अति कल असेल आणि शिष्यामध्ये अधिक स्नेह असेल, तसेच आचार व विनयाने रहित आहे, तर तो श्रमण वस्त्ररहित तिर्यच पशू आहे. श्रमण नाही. गुरुंच्या प्रतिकूल असेल व योग्य आचार नसेल तर तोही श्रमण नक्के. ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तप्रकारे जो प्रवर्ततो तो श्रमण नाही हे संक्षेपाने सांगतात -

एवं सहिओ मुणिवर ! संजदमज्जम्मि वट्टदे णिञ्चं ।

बहुलं पि जाणमाणो भावविणद्वो ण सो समणो ॥ १९ ॥

एवं सहितः मुनिवर ! संयतमध्ये वर्तते नित्यम् ।

बहुलमपि जानन् भावविणद्वो ण सो समणो ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ - (मुणिवर) हे मुनिवर ! (एवं सहिओ संजदमज्जम्मि

णिचं वट्टदे) याप्रमाणे यापूर्वी जी निंद्य व अयोग्य प्रवृत्ति सांगितली त्यांनी जो सहित आहे, संयमी मुनीमध्ये निरंतर राहतो तो (बहुलं पि जाणमाणो) तो बरीच शास्त्रे जाणतो तरीही (भावविणदो) तो मुनींच्या भावांनी रहित असल्याकारणाने (ण सो समणो) तो श्रमण नाही.

भावार्थ - याप्रमाणे तो निषेध्य आचाराने सहित आहे व जरी तो संयतामध्ये राहतो व बरीच शास्त्रे जाणतो तरी तो मुनींच्या परिणामांनी रहित असल्यामुळे श्रमण नाही. कारण त्यास एकाग्रता स्वरूपाचे शुद्ध रलत्रय नाही. ॥१९॥

जो स्त्रियाशी फार संसर्ग ठेवतो तोही साधू नव्हे -

दंसणणाणचरिते महिलावगगाम्मि देदि वीसद्दो ।

पासत्थ वि हु विषद्दो भावविणदो ण सो समणो ॥२०॥

दर्शनज्ञानचारित्रे महिलावर्गे ददाति विश्वस्तः ।

पार्श्वस्थादपि स्फुर्तं विनष्टः भावविनष्टः स श्रमणः ॥२०॥

अन्वयार्थ - (जो महिलावगगाम्मि विषद्दो) जो वेषधारी महिलावर्गामध्ये विश्वास करून त्यांच्यामध्ये विश्वास उत्पन्न करतो व (दंसणणाणचरिते देदि) त्यांना दर्शन-ज्ञान-चारित्र देतो, त्यांना सम्यक्त्व सांगतो, शिकवितो शिकतो, ज्ञान देतो, शिक्षा देतो महिलाबाबत अशी प्रवृत्ती ठेवतो तो तर (पासत्थ वि हु वि) पार्श्वस्थापेक्षाही (विषद्दो) भ्रष्ट आहे. प्रगटपणे भ्रष्ट आहे (सो समणो ण) तो श्रमण नाही !

भावार्थ - लिंग धारण करून स्त्रियामध्ये विश्वास उत्पन्न करून त्यांना सदैवच शिकविणे-शिकणे, संबंध ठेवणे इत्यादि प्रवृत्ती खोटी आहे. पार्श्वस्थ साधूपेक्षाही तो हीन आहे. कारण त्याचे परिणाम खोटे आहेत. पार्श्वस्थ साधूच हीन. हा त्याहीपेक्षा हीन आहे. त्यास साधू म्हणत नाहीत.

पुंछलिधरि जो भुंज्जइ णिचं संथुणदि पोसाए पिंडं ।

पावदि बालसहावं भावविणदो ण सो समणो ॥२१॥

पुंचलिगृहे यः भुडक्ते नित्यं संस्तौति पुण्णाति पिंडं ।

प्राप्नोति बालस्वभावं भावविनष्टो न सो श्रमणो ॥२१॥

अन्वयार्थ - जो लिंगधारी साधू (पुंचलिधरि णिच्चं भुञ्जई) पुंचलि अर्थात् व्यभिचारिणी स्त्रीच्या घरी भोजन करतो, (संथुणदि) तिची सुरुती करतो की, ही फार धर्मात्मा आहे व (पोसए पिंडं) आपले शरीर पुष्ट करतो तो (बालसहावं पावदि) तो बालस्वभावास अज्ञानी भूमिकेला प्राप्त होतो, भावलिंगापासून भ्रष्ट होतो. (ण सो समणो) तो श्रमण नाही.

भावार्थ - जो जिनलिंग धारण करून व्यभिचारिणी स्त्रीकडे आहार घेतो व पिंड पोसतो, तिची नित्य प्रशंसा करतो तेव्हा समजावे की तोही व्यभिचारी आहे, अज्ञानी आहे. त्यास लाजलज्जाही नाही. याप्रमाणे तो भावलिंगापासून भ्रष्ट आहे. जर मुनींचे परिणाम नाहीत तर तो मुनी कसा ?

लिंगपाहुड समाप्त करताना सांगतात की जो धर्माचे यथार्थ पालन करतो तो उत्तम सुख प्राप्त करतो -

इयं लिंगपाहुडमिणं सर्वबुद्धेहिं देसियं धर्मं ।

पालेइ कटुसहियं सो गाहदि उत्तमं ठाणं ॥२२॥

इति लिंगप्राभृतमिदं सर्वबुद्धेः देशितं धर्मम् ।

पालयति कष्टसहितं स गाहते उत्तम स्थानम् ॥२२॥

अन्वयार्थ - याप्रमाणे (सर्वबुद्धेहिं देसियं इयं लिंगपाहुडमिणं) जे शास्त्र गणधरादि सर्वबुद्ध ज्ञानींनी सांगितलेल्या या लिंगप्राभृत शास्त्रास जाणून (धर्मं कटुसहियं पावेइ) कष्टसहित धर्माची पालना करतो (सो उत्तमं ठाणं गाहदि) तो उत्तम स्थानास मोक्षास प्राप्त करतो.

भावार्थ - हे भावलिंगसहित जिनलिंग-मुनिलिंग महान् पुण्याने प्राप्त होते. ते प्राप्त करूनही जर खोटी कारणे दाखवून त्यास बट्टा लावतो तर समजावे की तो अभागी आहे. चिंतामणी रत्न प्राप्त होऊनही

त्याने कवडीच्या मोबदल्यात नष्ट केले. असे हे जिनलिंग प्राप्त करून त्याची रक्षा करावी. त्यात दोष लावला तर जसे अनादिपासून संसारात परिभ्रमण सुरु आहे, पुनः तसेच या अनंत संसारात भटकावे लागेल. आणि यत्पूर्वक मुनीपदाची पालना केली तर शीघ्रच मोक्ष प्राप्त होईल. म्हणून ज्यास मोक्ष हवा आहे त्याने मुनिधर्म प्राप्त करून त्याची यत्पूर्वक जोपासना करावी. परीष्ठह उपसर्ग कितीही आलेत तरी चलायमान होऊ नका. हा श्रीगुरुंचा उपदेश आहे. ॥ २२ ॥

याप्रमाणे हा लिंगपाहुड ग्रंथ पूर्ण झाला. त्याचा सारसंक्षेप हा आहे की, या पंचमकाळामध्ये जिनलिंग धारण करून पुनः दुर्भिक्षाचे निमित्ताने त्यापासून भ्रष्ट होऊन वेष बिघडविला ते अर्धफालक म्हटल्या गेले. त्यातून मग श्वेतांबर झालेत. त्यातूनही यापनीय झालेत. इत्यादि अधःपतन होत होत शिथिलाचारास पोषक शास्त्रे रचण्यात आली. अधिक स्वच्छंद झालेत. यापैकी कित्येक बिलकुल हीन आचरण करू लागले. त्यांचा निषेध करण्यासाठी आणि सर्वांना यथार्थ उपदेश देण्यासाठी हा ग्रंथ आहे असे जाणून श्रद्धान करावे. याप्रमाणे निंद्य आचार पाळणाऱ्या साधूंना मोक्षमार्गी मानूं नये, त्यांची वंदना पूजा करू नये. हा उपदेश आहे. ॥ २२ ॥

शील पाहुड

या ग्रंथाचे प्रारंभी ग्रंथकार आचार्य कुंदकुंददेव मंगल करून प्रतिज्ञा करतात -

वीरं विशालणयणं रत्नप्पलकोमलस्समप्पायं ।

तिविहेण पणमिऊणं सीलगुणाणं णिसामेह ॥१॥

वीरं विशालनयनं रक्तोत्पलकोमलस्समपादम् ।

त्रिविधेनप्रणम्य शीलगुणं निशाम्यामि ॥२॥

अन्यार्थ - (वीरं विशालणयणं रत्नप्पलकोमलस्समप्पायं त्रिविहेण णमिऊण) मी वर्धमान तीर्थकर परम देवांना मनवचन कायेने नमस्कार करतो. तो वर्धमान तीर्थकर १ त्याचे हे लैकिक नेत्र विशाल आहेत. आणि ज्यांचे अनंत ज्ञान दर्शन हे नेत्र सर्वांस जाणतात व पाहतात. २ त्याचे चरणकमल लाल कमलाप्रमाणे कोमल आहेत. म्हणून ते पूज्य व स्तुतिपात्र आहेत. रक्त म्हणजे आत्म्याचा रागभाव त्यास उत्पल दूर करण्यास कोमल अर्थात् कठोरता आदि दोषांनी रहित तसेच सम म्हणजे रागद्वेषांनी रहित आहे. (पादं) ज्यांच्या वाणीचे पद आहेत. म्हणजे ज्यांचे वचन कोमल, हित, मित, मधुर रागद्वेष रहित आहेत त्यामुळे सर्वांचे कल्याण होते. याप्रमाणे प्रारंभी मंगल केले आहे. (शीलपाहुड णिसामेह) मी शीलप्राभृत शास्त्राची ज्यामध्ये आत्मभावसूप स्वभाव त्यांच्या गुणांना अथवा शील आणि सम्यगदर्शनादिकांचे वर्णन आहे. त्यास सांगेन -

भावार्थ - श्री. वर्धमान स्वार्मींना अंतिम तीर्थकर परमदेवांना मंगल करून श्री कुंदकुंद आचार्यांनी शीलप्राभृत रचण्याची प्रतिज्ञा केली आहे.

पुढील गाथेत शीलाचे स्वरूप व त्यामुळे ज्ञानगुण प्राप्त होतो हे

सांगतात -

सीलस्स य णाणस्स य णत्थि विरोहो बुधेहिं णिदिड्हो ।

णवरि य सीलेण विणा विसया णाणं विणासंति ॥२॥

शीलस्य च ज्ञानस्य च नास्ति विरोधो बुधैर्निदिष्टः ।

केवलं च शीलेन विना विषया णाणं विणासयन्ति ॥२॥

अन्वयार्थ - (सीलस्स य णाणस्स य विरोहो णत्थि बुधेहिं णिदिड्हो)

शील आणि ज्ञान यामध्ये विरोध नाही असे ज्ञानींनी सांगितले आहे. असे नाही की, जेथे शील आहे तेथे ज्ञान नाही आणि जेथे ज्ञान आहे तेथे शील नाही. येथे हा विशेष सांगावयाचा आहे की, (णवरि सीलेण विणा विषया) शील नसेल तर (विसया णाणं विणासंति) ते विषय ज्ञानास नष्ट करतात - म्हणजेच ज्ञानास मिथ्यात्व आणि रागद्वेषमय अज्ञानरूप करतात.

येथे असे समजावे की, स्वभावास प्रकृतीला शील म्हणतात. सामान्यतः आत्म्याचा स्वभाव ज्ञान आहे. या ज्ञानस्वभावामध्ये अनादि कर्मसंयोगाने (परसंग करण्याच्या प्रवृत्तीने) मिथ्यात्व रागद्वेषरूप परिणाम होतात. म्हणून ही ज्ञानाची प्रकृति कुशील या संझेस प्राप्त होते. त्यामुळे संसार होतो आहे. त्यास संसार प्रकृति म्हणतात. याच प्रकृतिला अज्ञानरूप म्हणतात. या कुशील प्रकृतीने संसार पर्यायामध्ये आत्मपणा मानतो. तसेच परद्रव्यामध्ये इष्टानिष्ट बुद्धी करतो.

संसारपर्यायामध्ये आत्मबुद्धी आणि परद्रव्यामध्ये इष्टानिष्टबुद्धि ही प्रवृत्ती बदलेल तेव्हा मिथ्यात्वाचा अभाव करता येतो; तेव्हा न संसारामध्ये आत्मबुद्धी आणि परद्रव्यामध्ये इष्टानिष्टभावना होते. आणि पदानुसार या भावनेची पूर्णता होत नाही तोपर्यंत चारित्रमोहनीयाच्या उदयाने (म्हणजे उदयामध्ये रागद्वेष केल्याने) काही रागद्वेष परिणाम आणि कषायभाव उत्पन्न होतात. त्यास कर्माचा उदय जाणून त्यास हेय जाणून त्यासही सोडण्याची सहज भावना असेल तेव्हा त्यास सम्यग्दर्शन

परिणाम म्हणतात. या सम्यगदर्शनामुळे जे ज्ञान आहे ते सम्यगज्ञान संज्ञेला पात्र होते. पदानुसार चारित्रही व्यक्त ज्ञाले तेही सम्यक्चारित्र म्हटले जाते. जेवढ्या अंशाने रागदोषांचा अभाव होतो त्या अंशाने चारित्र प्रगट होते. या प्रवृत्तीला सुशील म्हणतात. याप्रमाणे कुशील व सुशील शब्दाचा सामान्यतः आशय आहे. सामान्यहस्तीने तर ज्ञानच कुशील आहे आणि ज्ञानच सुशील आहे. म्हणून येथे आचार्यदेव सांगतात की, ज्ञान आणि शील यामध्ये विरोध नाही. जेव्हा संसारास कारणभूत मोहरागादि नष्ट होऊन मोक्षाच्या प्रयोजनाने आत्मसन्मुख वृत्ती होते तेव्हा त्यास सुशील म्हणतात. म्हणून ज्ञान व शील यामध्ये अभेदहस्तीने भेद न केल्यामुळे जर ज्ञानासोबत सुशील नसेल तर विषयवासना इंद्रियद्वारा ज्ञानास नष्ट करते, ज्ञानच विपरीत अज्ञानरूप होते तेव्हा त्यास कुशील म्हणतात.

प्रश्न - गाथेमध्ये ज्ञान-अज्ञान आणि सुशील व कुशील असे सांगितले नाही. ज्ञान आणि शील असेच म्हटले आहे.

समाधान - पहिल्या गाथेमध्येच अशी प्रतिज्ञा केलेली आहे की, ‘शीलाच्या गुणास सांगतो.’ त्यांचा अभिप्राय असा की आचार्याना सुशील कथन करण्याचे प्रयोजन आहे. सुशील हाच शीलशब्दाचा आशय त्यांना अभिप्रेत आहे; सुशीलासच शील म्हटले आहे. शील नसेल तर त्यास कुशील म्हणतात.

येथे गुणशब्दाचा अर्थ उपकारक - पोषक असा आहे. तसेच गुण शब्दाचा अर्थ विशेषता हा आहे. शीलामुळे उपकार होतो. आता शीलाचे विशेष गुण सांगतील. याप्रमाणे ज्ञान जर शीलाने रहित असेल तर कुशील आहे. इंद्रियांच्या विषयांची आसक्ती असते तेव्हा ते ज्ञान नसून कुज्ञान वा मिथ्याज्ञान आहे. व्यवहारात शील शब्दाचा अर्थ ‘स्त्रीसंसर्ग वर्ज्य करणे’ हाही आहे. म्हणून शीलाने विषयसेवनाचा निषेध होतो. परद्रव्यामध्ये ममत्व न करता आत्मस्वरूपात लीनता हे उत्कृष्ट परम ब्रह्मचर्य आहे. म्हणून त्याद्वारा शीलाचेच विशेष ज्ञात होतात.

ज्ञान झाल्यानंतरही भेदविज्ञानाचेच निरंतर संस्कार करावेत.

त्याशिवाय विषयापासून विरक्ती कठीण आहे.

दुःखे णञ्चदि णाणं णाऊण भावना दुःखं ।

भावियमई य जीवो विसएसु विरञ्जए दुःखं ॥३॥

दुःखे नेयते ज्ञानं ज्ञानं ज्ञात्वा भावना दुःखम् ।

भावितमतिश्च जीवः विषयेषु विरञ्जते दुःखम् ॥४॥

अन्वयार्थ - (दुःखे णञ्चदि णाणं) कष्टाने - महत्प्रयासाने ज्ञान प्राप्त होते. (णाणं णाऊण भावणा दुःखं) ज्ञान प्राप्त होऊनही भावना होणे त्यापेक्षा कठीण आहे. महत्प्रयासाने होते. (य भावियमई जीवो विसएसु विरञ्जए दुःखं) बुद्धीने भावना होऊनही विषयापासून विरक्त होणे हे त्याहीपेक्षा कठीण आहे.

भावार्थ - ज्ञान प्राप्त होणे, ज्ञानाचे संस्कार निरंतर राहणे व भावना असूनही विषयापासून विरक्ती या गोष्टी एकापेक्षा एक कठीण आहेत. म्हणजे महान् पुरुषार्थाने प्राप्त होण्यायोग्य आहेत. विषयापासून निवृत्ती जर नसेल तर प्रकृति-स्वभाव पलटला असे म्हणता येत नाही. म्हणून हे यापूर्वीच सांगितले आहे की, विषयवासना ज्ञानास नष्ट करते. म्हणून विषयापासून निवृत्ती हे सुशील आहे. ॥४॥

जोपावेतो विषयामध्ये प्रवृत्ती आहे तोपावेतो ज्ञान नाही आणि ज्ञानशिवाय वैराग्य असेल तर कर्मचा क्षय होत नाही -

ताव ण जाणदि णाणं विसयबलो जाव वट्टए जीवो ।

विसए विरत्तमेतो ण खवेइ पुराइयं कम्मं ॥४॥

तावन्न जाणाति ज्ञानं विषयबलो यावत् वर्तते जीवः ।

विसयेषु विरक्तमात्रः न क्षपयति पुरातनं कर्म ॥४॥

अन्वयार्थ - (जीवो जाव विसयबलो वट्टए) हा जीव जोपावेतो विषयवासनेच्या जोराने - वश होऊन - प्रवृत्ती करतो (ताव णाणं ण जाणदि) तोपावेतो तो ज्ञानास जाणत नाही. प्रतीती करत नाही. (विसए

विरत्तमेतो पुराइयं कम्मं ण खवेई) आणि जो मात्र विषयापासून विरक्त तर आहे परंतु ज्ञान नाही तो पुरातन कर्माचा क्षय करत नाही.

भावार्थ - जीवाचा उपयोग क्रमवर्ती असून स्वच्छत्वस्वभावी आहे. म्हणून जेव्हा उपयोग ज्ञेयास जाणतो तेव्हा अज्ञानीचा उपयोग विषयामध्ये तन्मयतेने लीन होतो; म्हणून जोपावेतो आसक्ती आहे तो पावेतो ज्ञानस्वभावाची प्रतीती होत नाही. इष्टानिष्टबुद्धी राहतेच. आणि ज्ञानाच्या अनुभूति विना कदाचित् विषयविरक्ती असून सुद्धा तो पुरातन कर्माचा नाश करत नाही. म्हणजे ज्ञायक भावाचा अनुभव नसेल तर कर्माचा नाश होत नाही. याचा अर्थ आत्मानुभूती ही कर्मनाशाचे कारण आहे. म्हणून विषयांचा त्याग करून आत्मज्ञानाची भावना करावी. ॥४॥

ज्ञान, लिंगग्रहण आणि तपाचा अनुक्रम सांगतात -

णाणं चरित्तहीणं लिंगग्रहणं च दंसणविहृणं ।

संजमहीणो य तवो जइ चरइ णिरत्थयं सब्वं ॥५॥

ज्ञानं चरित्रहीनं लिंगग्रहणं च दर्शनविहीनम् ।

संयमहीनं च तपः यदि चरति निरर्थकं सर्वम् ॥५॥

अन्वयार्थ - (चरित्तहीणं णाणं) ज्ञान जर चारित्रविरहित असेल आणि (च दंसणविहृणं लिंगग्रहणं) सम्यगदर्शनाशिवाय जिनलिंग धारण करणे (य संजमहीणो तवो) आणि संयमविरहित तप (जइ चरइ सब्वं णिरत्थयं) जर करीत असेल तर त्याचे ते सर्व क्रियाकांड निरर्थक - अप्रयोजनभूत आहे.

भावार्थ - हेयोपादेयाचे ज्ञान असेल परंतु त्यागाचे ग्रहण करत नसेल तर ज्ञानमात्र कार्यकारी - प्रयोजनभूत मोक्षाची प्राप्ती करत नाही. आणि यथार्थ श्रद्धानाशिवाय सम्यगदर्शनाविना जिनलिंग ग्रहण करणे हेही निरर्थकच आहे. तसेच संयमाविना तप केले तरी ते निष्फल आहे, कारण इंद्रिये स्ववश ठेवणे व जीवरक्षा हा संयम आहे. संयमाविना केलेले तप सुद्धा निष्फल आहे. ॥५॥

जर अशी सार्थ प्रवृत्ती असेल तर थोडेही साधले तर मोठे फळ

मिळते -

णाणं चरित्तसुद्धं लिंगग्रहणं च दंसणविसुद्धं ।

संजमसहिदो य तवो थोओ वि महाफलो होइ ॥६॥

ज्ञानं चारित्रशुद्धं लिंगग्रहणं च दर्शनविशुद्धम् ।

संयमसहितं तपश्च स्तोकमपि महाफलं भवति ॥६॥

अन्वयार्थ - (चरित्रसुद्धं णाणं) ज्ञान जर चारित्रसंपन्न असेल (य दंसणविसुद्धं लिंगग्रहणं) आणि जिनलिंग जर सम्यगदर्शनपूर्वक धारण केले असेल (य संजमसहिदो तवो) आणि तप संयमपूर्वक असेल तर (थोओ वि महाफलो होइ) तर थोडे असूनही त्याचे महान् फल मिळते.

भावार्थ - ज्ञान थोडे असूनही आचरण शुद्ध असेल तर ते महान फलदायी आहे. सम्यगदर्शनपूर्वक वेष धारण केला असेल - मग तो श्रावक असो की साधू तर तोही कार्यकारी आहे. सम्यगदर्शनाशिवाय कोणताही वेष कार्यकारी नाही. इंद्रियसंयम व प्राणिसंयम सहित तप थोडेही असेल तरी ते महान फलदायी आहे. विषयवासना व जीवरक्षेची चिंता न वाहता केलेले तप फलदायी होत नाही. ॥६॥

जर कोणी ज्ञानाला जाणून विषयासक्त असेल तर तो संसारात भ्रमण करतो -

णाणं णाऊण णरा केई विसयाइभावसंसत्ता ।

हिंडंति चादुरगदिं विसएसु विमोहिया मूढा ॥७॥

ज्ञानं ज्ञात्वा नराः केचित् विषयादिभावसंसत्ताः ।

हिंडन्ते चतुर्गतिं विषयेषु विमोहिता मूढाः ॥७॥

अन्वयार्थ - (केई णरा णाणं णाऊन विसयाइभावसंसत्ता) कित्येक मनुष्य ज्ञानास जाणूनही विषयवासनेमध्ये आसक्त होतात व (चादुरगदिं हिंडंति) चतुर्गतीमध्ये भ्रमण करतात. कारण ते (विसएसु विमोहिदा मूढाः) विषयामध्ये आसक्त व मूढ आहेत.

भावार्थ - ज्ञानी होऊन विषयकप्राप्त सोडण्यातच ज्ञानाची सार्थकता आहे. नाहीतर ते ज्ञान अज्ञानाच्या तोर्डीचे आहे. ॥७॥

ज्ञान प्राप्त करून असे वागले तर संसाराचा अभाव होतो -

जे पुण विसयविरक्ता णाणं णाऊण भावणासहिदा ।

छिंदंति चादुरगदिं तवगुणजुत्ता ण संदेहो ॥८॥

जे पुनः विषयविरक्ताः ज्ञानं ज्ञात्वा भावनासहिताः ।

छिन्दन्ति चतुर्गतिं तपगुणयुक्ता न संदेहो ॥८॥

अन्वयार्थ - (जे पुण णाणं णाऊण विसयविरक्ता भावनासहिताः)

जे मानव पुनः ज्ञानास जाणून विसयापासून विरक्त होऊन ज्ञानाची भावना करतात. (तवगुणजुत्ता चादुरगदिं छिंदंति ण संदेहो) ते तपगुणाने युक्त होऊन चारगतीचा नाश करतात यात संदेह नाही.

भावार्थ - ज्ञान प्राप्त करून विषयकप्राप्त सोडतात व ज्ञान भावना करतात ते मूलगुण व उत्तरगुण ग्रहण करून तप करून संसाराचा नाश करतात व मोक्षाची विशुद्ध भूमिका प्राप्त करतात.

असा हा शीलसहित ज्ञानमार्ग आहे. ॥८॥

शीलसहित ज्ञानाने जीव शुद्ध होतो हे दृष्टान्ताने सांगतात -

जह कंचणं विसुद्धं धम्मइयं खडियलवणलेवेण ।

तह जीवो वि विसुद्धं णाणविसलिलेण विमलेण ॥९॥

यथा कांचनं विशुद्धं धम्मत् खटिकालवणलेपेन ।

तथा जीवोऽपि विशुद्धः ज्ञानविसलिलेन विमलेन ॥९॥

अन्वयार्थ - (जह कंचणं धम्मइयं खडियलवणलेवेण विसुद्धं) ज्याप्रमाणे सोने अग्रीमध्ये तापविले असता सुहागा आणि मीठाच्या लेपाने शुद्ध होते (तह जीवो विमलेण णाणविसलिलेण) जीवही निर्मल ज्ञानरूपी जलाने (विसुद्ध) निर्मल, कर्मरहित विशुद्ध होतो.

भावार्थ - ज्ञान आत्म्याचा असाधारण प्रधान गुण आहे. परंतु

मिथ्यात्व व विषयवासनेच्या कारणाने मलिन होत आहे. म्हणून मिथ्यात्व व विषयवासनेचा त्याग करून ज्ञानाची भावना केली, त्याचे एकाग्रतेने ध्यान केले तर कर्माचा क्षय होऊन अनंतचतुष्टयाची प्राप्ती होते व तो जीव मुक्त सर्वथा शुद्ध होतो. ॥९॥

ज्ञान मिळूनही जो विषयासक्त होतो तो ज्ञानाचा दोष नसून कुपुरुषाचा आहे -

णाणस्य णत्थि दोसो कुप्पुरिसाणं वि मंदबुद्धीणं ।

जे णाणगविदा होऊणं विषएसु रञ्जन्ति ॥१०॥

ज्ञानस्य नास्ति दोषः कापुरुषस्यापि मंदबुद्धीणं ।

जे ज्ञानगर्विता भूत्वा तिषयेसु रञ्जन्ति ॥१०॥

अन्वयार्थ - (णाणस णत्थि दोसो) विषयासक्त होतो यामध्ये ज्ञानाचा काही दोष नाही. (जे णाणगविद्व होऊणं विषएसु रञ्जन्ति) जे ज्ञानाच्या गर्वाने उत्फुल्ल होऊन विषयामध्ये प्रीति करतात (मंदबुद्धीणं कुप्पुरिसाणं) अशा मंदबुद्धी कापुरुषाचा दोष आहे. ज्ञानाचा नाही.

भावार्थ - जर कोणी असे म्हणेल की ज्ञानाने खूप पदार्थाना जाणूनही तो विषयामध्ये आसक्त होतो हा ज्ञानाचा दोष आहे. तर त्याचे हे म्हणणे खरे नाही, असे आचार्य सांगतात. ज्ञान प्राप्त करून विषयामध्ये प्रीती करतो हा ज्ञानाचा दोष नाही. जो पुरुष मंदबुद्धी हीन होतो त्याचा दोष आहे. त्या पुरुषाचे भवितव्य खोटे तेव्हा बुद्धी भ्रष्ट होते; तेव्हा पुनः ज्ञान प्राप्त करतो तो ज्ञानमदाने उन्मत्त होतो व विषयकषायामध्ये रममाण होतो. तो अपराध जीवाचा आहे. ज्ञानाचा नाही. ज्ञानाचे काम द्रव्यगुण पर्यायांचा यथार्थ निर्णय करणे हे आहे. जाणून प्रवृत्ती विपरीत करणे हा त्या जीवाचा अपराध आहे असे जाणावे. ॥१०॥

जीवास निर्वाण असे प्राप्त होते -

णाणेण दंसणेण य तवेण चरिण सम्मसहिण ।

होहदि परिणिवाणं जीवस्स चरित्तसुद्धाणं ॥११॥

ज्ञानेन दर्शनेन च तपसा चारित्रेन सम्यक्त्वसहितेन ।

भविष्यति परिनिर्वाणं जीवस्य चारित्रशुद्धानाम् ॥११॥

अन्वयार्थ - (सम्मसहिण णाणेण य दंसणेण तवेण चरिए) सम्यक्त्व सहित ज्ञानाने, दर्शनाने व तपाने चारित्राने (चरित्तसुद्धाणं जीवस्स परिणिवाणं होहदि) चारित्राने शुद्ध जीवास नजिकच्या भविष्यात निर्वाण प्राप्त होते.

भावार्थ - सम्यक्त्वसहित ज्ञान-दर्शन-तपाचे आचरण केले असताना चारित्राच्या पूर्ण शुद्धतेने लौकरच निर्वाण प्राप्त होते. कारण त्यामुळे रागद्वेषाचा अभाव होतो. ॥११॥

त्यालाच शीलाच्या मुख्यतेने नियमपूर्वक निर्वाण म्हणतात -

सीलं रक्खताणं दसणसुद्धाण दिढचरित्ताणं ।

अत्थि धुवं णिवाणं विसाएसु विरत्तचित्ताणं ॥१२॥

शीलं रक्षतां दर्शनशुद्धानां दृढचरित्रानाम् ।

अस्ति धुवं निर्वाणं विसयेसु विरक्तचित्तानाम् ॥१२॥

अन्वयार्थ - (विसयेसु विरत्तचित्ताणं, शीलं रक्षतां, दसणसुद्धाणं, दिढचरियाणं धुवं णिवाणं अत्थि)

अर्थ - ज्या पुरुषांचे चित्त विषयापासून विरक्त आहे, जे शीलाची रक्षा करतात, निर्मल सम्यक्त्वास धारण करतात, आणि दृढचारित्रधारी आहेत त्यास निश्चित निर्वाण प्राप्त होते. ॥१२॥

भावार्थ - विषयापासून विरक्ती हीच शीलाची रक्षा आहे. जे शीलाची रक्षा करतात त्यांचेच सम्यग्दर्शन निर्मल राहते; व त्यास अतिचारहित शुद्ध चारित्र असते. अशा पुरुषाला निर्वाण निश्चितच प्राप्त होते. जो विषयामध्ये आसक्त आहे, त्याचे शीलास दोष लागतो तेव्हा सम्यग्दर्शन नष्ट होते किंवा दोष लागतो, चारित्रातही शिथिलता

येते. तेव्हा निर्वाण होत नाही. याप्रमाणे मोक्षमार्गामध्ये शील प्रधान आहे. ॥१२॥

कदाचित् कोणी विषयापासून विरक्त नसेल आणि मोक्षमार्गामध्ये विषयापासून विरक्ती निश्चित असायलाच हवी, त्यास मार्ग प्राप्त होतोही. परंतु जो विषय सेवनास मार्ग म्हणतो त्याचे ज्ञानही निरर्थक आहे हे सांगतात -

विसएसु मोहिदाणं कहियं मगं पि इष्टदरिसीणं ।

उम्मगं दरिसीणं णाणं पि णिरत्थं तेसिं ॥१३॥

विषयेषु मोहितानां कथितो मार्गोऽपि इष्टदर्शिनां ।

उन्मार्ग दर्शिनां ज्ञानमपि निरर्थकं तेषाम् ॥१३॥

अन्वयार्थ - (इष्टदर्शिनां विसएसु मोहिदाणं मगं पि) जो पुरुष इष्ट मार्गास दाखविणारा ज्ञानी आहे परंतु विषयामध्ये मोह आहे तरी त्याने सांगितलेला मार्ग ठीक आहे; परंतु (उम्मगं दरिसीणं णाणं) जो उन्मार्ग-मिथ्यामार्ग-दाखवितो त्याचे (णाणं पि णिरत्थं) ज्ञानही निरर्थक अकार्यकारी आहे.

भावार्थ - प्रथमतः ज्ञान आणि शीलात विरोध नाही असे सांगितले होते. आणखी ही विशेषता आहे की; ज्ञान आहे; विषयासक्त होऊन उन्मार्गास मार्ग सांगून ज्ञानासही दोष लावतो तेव्हा त्यास शील नाही. आता येथे असे सांगितले की, ज्ञान प्राप्त करून कदाचित् चारित्रमोहाच्या उदयाने (उदयवश) विषय सोडू शकत नाही तोपावेतो तो विषयामध्ये मोहित आहे, परंतु मोक्षमार्गाची प्रस्तुपणा करताना विषयांचा त्यागस्तुपच मोक्षमार्ग सांगतो त्यास तर मोक्षाची प्राप्ती होते देखील. परंतु जो मार्गास कुमार्ग सांगतो अथवा विषयलालसेला मोक्षमार्ग सांगतो तर त्याचे ज्ञान निरर्थक अकार्यकारीच आहे. ज्ञान असून मिथ्या प्रस्तुपणा करील त्याचे ते ज्ञान कसे ? ते मिथ्याज्ञान आहे.

येथे असा आशय दिसतो की, सम्यक्त्वसहित अविरत सम्यगृष्टी तर ठीक आहे कारण तो सम्यगृष्टी कुमार्गाची प्रस्तुपणा करत नाही.

आपण प्रबल उदयवश विषय सोडू शकत नाही; तोपावेतो विषय सुटत नाही म्हणून तो अविरत आहे. परंतु जो सम्यगृष्टी नाही आणि ज्ञान जास्त आहे, कांहीसं आचरणही करतो, काही विषयही सोडतो परंतु कुमाराचे समर्थन अथवा सन्मार्गास दूषण लावत असेल तर तो चांगला नाही. त्याचे ज्ञान व काही विषयांचा त्याग सर्वस्वी निरर्थक आहे असे समजावे. ॥१३॥

जे उन्मार्गाचे प्रस्तुपण करतात, कुमत व कुशास्त्राची प्रशंसा करतात ते पुष्कळ शास्त्र जाणत असले तरीही ते शीलब्रतज्ञानाने रहित आहेत त्यांना आराधना नाही हे सांगतात -

कुमयकुसुदपसंसा जाणंता बहुविहाइं सत्थाइं ।

शीलवदणाणरहिया ण हु ते आराधया होंति ॥१४॥

कुमतकुश्रुतप्रशंसा जाणन्तो बहुविधानि शास्त्राणि ।

शीलब्रतज्ञानरहिता न खलु ते आराधका भवन्ति ॥१४॥

अन्वयार्थ - (बहुविहाइं सत्थाइं जाणंता कुमयकुसुदपसंसा) जे पुरुष अनेकविध शास्त्रे जाणतात आणि कुमत व कुशास्त्राची प्रशंसा करतात ते (शीलवदणाणरहिया) शील, ब्रत, ज्ञान यांनी रहित आहेत (ते हु आराधया ण होंति) ते खरोखर आराधकच नाहीत.

भावार्थ - जे बरीच शास्त्रे जाणतात आणि मिथ्यामत व मिथ्यामार्गाची प्रशंसा करतात तर समजावे की त्यांना मिथ्यामत व मिथ्याशास्त्रासंबंधी राग आहे, तेहाच तर ते प्रशंसा करतात. हे तर मिथ्यात्वाचे चिन्ह आहे. जेथे मिथ्यात्व आहे त्याचे ज्ञानही मिथ्या आहे. विषयकषायापासून विरक्तीला शील म्हणतात. तेही त्यास नाही. तो ब्रत ज्ञानाने रहित आहे. तो खरोखर रत्नव्रयाचा आराधकही नाही. मिथ्यादृष्टी आहे. ॥१४॥

सुंदर रूप वगैरे असूनही शील नसेल तर त्याचा मानवजन्म निरर्थक आहे -

रूपसिरिगविदाणं जुवणलावणकंतिकलिदाणं ।

सीलगुणवज्जिदाणं णिरत्थं माणुसं जन्म ॥१५॥

रूपश्रीगर्वितानां यौवनलावण्यकांतिकलितानाम् ।

शीलगुणवर्जितानां निरर्थकं मानुषं जन्म ॥१५॥

अन्वयार्थ - (रूपसिरिवज्जिदाणं, जुब्बणलावण्यकंतिकलिदाणं शीलगुणवज्जिदाणं) जे रूप, संपत्ती यांनी गर्विष्ट आहेत, यौवन-सौंदर्य, कांति यांनी संपन्न आहेत परंतु शील व गुणांनी रहित आहेत (णिरत्थं माणुसं जन्म) तर त्यांचा मानवजन्म निरर्थक आहे.

भावार्थ - मनुष्य जन्म प्राप्त करून शील नाही, विषयामध्ये आसक्त आहेत, सम्यग्दर्शनादि रत्नत्रय गुणांनी रहित आहेत आणि सुंदर रूप व धनसंपत्तीच्या गर्वात धुंद आहेत, यौवन, लावण्य-कांतिने संपन्न आहेत तरीही त्यांनी हा अमोल मानवजन्म व्यर्थ घालविला. मानवजन्मात रत्नत्रयाची आराधना करावयास पाहिजे होती, शील संयमाची पालना उचित होती. ते तर काहीच केले नाही. म्हणून त्यांचा मानवजन्म निरर्थक आहे.

यापूर्वीच्या गाथेत मिथ्यामत व मिथ्याशास्त्राची प्रशंसा करणाऱ्याचा जन्म निरर्थक सांगितला होता तसेच या गाथेत रूप व संपत्तीचा गर्व करतात, यौवन लावण्य कांति यांनी संपन्न असूनही रत्नत्रयादि गुण व शील नाहीत म्हणून त्यांचा मानव जन्म निष्फल वाया गेला असे सांगितले आहे. जो गर्व करतो तो मिथ्यादृष्टी असतो; तो शीलरहित व्यभिचारी असेल तर त्याची निंदाच होते. ॥१५॥

अनेक शास्त्राचे ज्ञान असेल तरी शील श्रेष्ठ आहे -

वायरणछंदवैसेसियववहारणायसत्येसु ।

वेदेऊण सुदेसु य तेसु सुयं उत्तमं शीलं ॥१६॥

व्याकरणछंदवैशेषिकव्यवहारन्यायशास्त्रेषु ।

विदित्वा श्रुतेषुच तेषु श्रुतं उत्तमं शीलम् ॥१६॥

अन्वयार्थ - (वायरणछंदवैसेसियव्यवहारन्यायशास्त्रेषु वेदऊण सुदेसु स) व्याकरण - छंद - वैशेषिक, व्यवहार शास्त्रे, न्यायशास्त्रे हे सर्व जाणतो आणि श्रुतासही जाणतो (तेसु सुयं उत्तमं सीलं) त्यामध्ये श्रुताचे पठनपाठनामध्येही शील उत्तम आहे.

भावार्थ - व्याकरणादि शास्त्रे जाणतो, जिनागमासही जाणतो तरी त्यातही शीलच उत्तम आहे. शास्त्रे जाणूनही विषयासक्त असेल तर त्या शास्त्राचे ज्ञान निष्कल आहे, उत्तम नाही. ॥ १६ ॥

जो शीलगुणांनी मंडित आहे तो देवांचाही वल्लभ आहे -

सीलगुणमंडिदाणं देवा भवियाण वल्हा होंति ।

सुदपारयपउराणं दुसीला अप्पिला लोए ॥ १७ ॥

शीलगुणमंडितानां देवा भव्यानां बलभा भवन्ति ।

श्रुतपारगप्रचुरा णं दुःशीला अल्पका लोके ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ - (देवा सीलगुणमंडिदाणं भवियाण वल्भा होंति) जो भव्य जीव शील व रत्नत्रय गुणांनी वा शीलगुणांनी सहित आहे देवही त्यांचे वल्लभ होतात. त्याची सेवा करतात, मदत करतात. (सुदपारगपउरा) श्रुताचे पारगामी आहेत अकरा अंगादिक शास्त्रे जाणणारे पुष्कळ आहेत. (णं दुसीला लोए अप्पिला) परंतु काही शीलगुणांनी रहित दुःशील आहेत, विषय कथायात आसक्त आहेत ते लोकामध्ये 'न्यून' हीन आहेत. ते मनुष्यांना प्रिय नाहीत तर देवांना कसे होतील ?

भावार्थ - शास्त्रे खूप जाणूनही जर तो विषयासक्त दुःशील असेल तर त्यास कोणी सहाय्यक होत नाही. ज्ञान थोडे असून शीलसंपन्न असेल तर देवही त्यास सहाय्यक होतात. शीलवान् सर्वाना आदरणीय असतो.

"शीलवान् महतां मान्यो" ॥ १७ ॥

जे सुशील शीलवान् आहेत त्यांचा मानवजन्म सफल आहे -

सबे वि य परिहीणा रुवविरुवा वि पडिदसुवया वि ।

सीलं जेसु सुसीलं सुजीविं माणुसं तेसि ॥१८॥

सर्वेऽपि च परिहीणा रूपविरूपा अपि पतितसुवयसोऽपि ।

शीलं येषु सुशीलं सुजीवितं माणुसं तेषाम् ॥१८॥

अन्वयार्थ - (सबे वि य परिहीणा) जे सर्व प्राण्यामध्ये हीन आहेत, (रूपविरूपा) रूपाने बेरूप आहेत (पडिदसुवया वि) जे पतित अथवा वृद्ध आहेत परंतु (जेसु शीलं सुशीलं) जे शीलवान् सुशील आहेत, स्वभाव उत्तम आहे, विषयकषायांची तीव्र आसक्ती नाही (तेसि मानुषं सुजीविं) त्याने आपला मानवजन्म सफल केला.

भावार्थ - लोकामध्ये जे अल्प सामग्रीसंपत्र आहेत परंतु स्वभाव उत्तम आहे, विषयसुखामध्ये आसक्त नाहीत तरीही ते उत्तम आहेत. त्यांचा मनुष्य जन्म सफल आहे. त्यांचे जीवन प्रशंसनीय आहे. ॥१८॥

जेवढे चांगले कार्य आहेत तो सर्व शीलाचा परिवार आहे -

जीवदया य दम सद्यं अचोरियं बंभचेरसंतोसे ।

समद्वंसणणाणं तओ य सीलस्स परिवारो ॥१९॥

जीवदया दमः सत्यं अचौर्यं ब्रह्मचर्यसंतोषौ ।

सम्यग्दर्शन - ज्ञानं तपश्च शीलस्य परिवारो ॥१९॥

अन्वयार्थ - (जीवदया दम सद्यं अचोरियं ब्रह्मचेरसंतोसे सम्यद्वंसणणाणं तओ य सीलस्स परिवारो) जीवदया, दया, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य संतोष, सम्यग्दर्शन-ज्ञान आणि तप हा सर्व शीलाचा परिवार आहे.

भावार्थ - स्वभाव अथवा प्रकृतीला शील म्हणतात हे सर्वाना ज्ञात आहेच. मिथ्यात्वयुक्त ज्ञानाची परिणती दुःशील आहे. ती संसाररूप आहे. ही प्रकृती पलटून समीचीन होईल तर तीच सुशील आहे. ती मोक्षाभिमुख प्रकृती आहे. अशा सुशीलाचे जीवदया, दम, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य, संतोष, सम्यग्दर्शनज्ञान तप हा सर्व परिवार आहे. जेव्हा सांसारिक वासना नाहीशी होते तेव्हा संसारदेहापासून वैराग्य होते,

मोक्षाची आस्था राहते, सम्यगदर्शनादि रलत्रय प्राप्त होते हे सुशील आहे. ज्याचा संसाराचा अंत समीप आहे. त्यासच हे शील असते. हे शील नसते तोपावेतो संसारपरिभ्रमण आहेच असे जाणावे. ॥ १९ ॥

शील म्हणजेच तप वगैरे अशी शीलाची महिमा आहे -

सीलं तवो विसुद्धं दंसणसुद्धी य णाणसुद्धी य ।

सीलं विसयाणं अरी सीलं मोक्षस्स सोवाणं ॥२०॥

शीलं तपो विशुद्धं दर्शनशुद्धिक्ष ज्ञानशुद्धिक्ष ।

शीलं विषयाणामरिः शीलं मोक्षस्य सोपानम् ॥२०॥

अन्यार्थ - (सीलं विसुद्धं तवो, दंसणसुद्धी य णाणसुद्धी य) शील म्हणजेच विशुद्ध तप आहे ! शील म्हणजेच दर्शनशुद्धी आहे ! व ज्ञानशुद्धी आहे ! (शीलं विसयाण अरी) शील म्हणजे विषयांचा शत्रु ! आणि शील म्हणजे मोक्षाचा सोपान म्हणजे जिना आहे !

भावार्थ - जीव-अजीव पदार्थाचे ज्ञान करून घेऊन मिथ्यात्व आणि कषायांचा त्याग हे सुशील आहे. तोच आत्माचा स्वभाव आहे. तो संसार वासनेचा नाश करून प्रगट होतो. मोक्षसन्मुख वृत्ती असते तेव्हा शीलालाच उत्तम तप म्हणतात; शीलास दर्शन विशुद्धी म्हणतात, ज्ञानविशुद्धता म्हणतात; शील हा विसयांचा शत्रू असून तोच मोक्षाचा जिना आहे. असे हे शीलाचे माहात्म्य आहे. हा केवळ महिमाच नाही तर शीलाचा या सर्वासह अविनाभाव संबंध आहे. ॥ २० ॥

विषयविष महा प्रबल आहे -

जह विसयलुद्ध विसदो तह बादरजंगमाण घोराणं ।

सबेसिं पि विणासदि विसयविसं दारुणं होई ॥२१॥

यथा विषयलुब्धः विषतः तथा स्थावर जंगमान् घोरान् ।

सर्वानपि विनाशयति विषयाविषं दारुणं होई ॥२१॥

अन्यार्थ - (जह विसयलुद्ध बादरजंगमाण विसदो) ज्याप्रमाणे

स्थावर किंवा जंगमविषामुळे विषलुब्ध (सब्बेसिं पि विणासदि) सर्वाचा नाश करतो तसे विषसमान विषयामुळे विषयासक्त सर्वाचाच नाश होतो. (विसयविसं दारुणं होई) विषयविष हे अति भयानक आहे.

भावार्थ - जसे हत्ती, मासा, भ्रमर, पतंग आदि जीव विषयामध्ये लुब्ध होऊन विषयाधीन होऊन नष्ट होतात तसेच स्थावराचे विष मोहरा सोमल आदि आणि जंगमाचे विष सर्पादिकांचे विष या विषानेही प्राणी मरतात; परंतु सर्व विषांत विषयांचे विष अति भयानक आहे.

॥ २९ ॥

विषयविषाची तीव्रता सांगतात - विषवेदनेने एकच वेळ मरण प्राप्त होते परंतु विषयविषामुळे संसारामध्ये वारंवार जन्ममरण करावे लागते -

वारि एकम्मि जम्मे मरिज्ज विसवेहणाहदो जीवो ।

विसयविसपरिहया णं भमंति संसारकंतारे ॥२२॥

वारे एकस्मिन् च जन्मनि मियेत विषवेदनाहता जीवाः ।

विषयविषपरिहता णं भ्रमन्ति संसारकंतारे ॥२२॥

अन्वयार्थ - (विसवेयणाहदो जीवो एकाम्मि जम्मे मरिज्ज) विषवेदनाहत जीव एकाच जन्मामध्ये एकवेळ मरेल परंतु (विसयविस-परिहया णं संसारकंतारे भमंति) विषयविषाने आहत प्राणी संसार अरण्यामध्ये वारंवार भ्रमण करतात.

भावार्थ - अन्य सर्पादिकांच्या विषापेक्षा विषयांचे विष भयंकर आहे. यांच्या आसक्तीने असा कर्मबंध होतो की त्यामुळे या संसारामध्ये अनेक जन्ममरण भोगावे लागते. ॥२२॥

विषयासक्तीमुळे चारही गतीत दुःख भोगावे लागते -

णरएसु वेयणाओ तिरिखाए माणवेसु दुक्खाइं ।

देवेसु वि दोहगं लहंति विसयासिया जीवा ॥२३॥

नरकेषु वेदनाः तिर्यक्षु मानुषेषु दुःखानि ।

देवेष्वपि दौर्भाग्यं लभन्ते विषयासक्ता जीवाः ॥२३॥

अन्वयार्थ - (विसयासिओ जीवाः णरयेसु वेयणाओ) विषयासक्त जीव नरकामध्ये अतितीव्र वेदना प्राप्त करतो; (तिरिक्खए माणवेसु दुःखाइं) तिर्यचगती आणि मनुष्यगतीचे दुःख प्राप्त करतो. (देवेष्वपि दौर्भाग्यं) देवगतीमध्येही दुर्भाग्य प्राप्त करतो, याप्रमाणे चारही गतीमध्ये दुःखी होतो.

भावार्थ - विषयासक्त जीवास संसारामध्ये सुख मिळतच नाही. परलोकात तर नरकादिकांचे दुःख मिळतेच परंतु या लोकातही विषयसेवनामुळे कष्ट आणि दुःखच आहे. हा जीव भ्रमाने सुख मानतो. सत्यार्थ ज्ञानी मात्र विरक्तच असतो. ॥२३॥

विषयांना सोडण्यात हानि काहीच नाही -

तुसधम्मंतबलेण य जह दब्वं ण हि णराण गच्छेदि ।

तवसीलमंत कुसली खवंती विसयं विस व खलं ॥२४॥

तुसधम्मदलेन च यथा णराणं दब्वं ण हि गच्छेदि ।

तपशीलमतः कुशलाः क्षिपन्ते विसयविसमिव खलम् ॥२४॥

अन्वयार्थ - (तुसधम्मंतबलेण च यथा द्रवं नहि गच्छेदि) भुसा उडविल्याने त्यात मनुष्याचे द्रव्य तर काही जात नाही (तस्मा शीलमंताः कुसली विसयविसमिव खलं खवंति) त्याचप्रमाणे कुशल शीलवंत आणि तपस्वी विषयांना खलप्रमाणे (उसाच्या चिवट्याप्रमाणे) सोडतात.

भावार्थ - जो ज्ञानी शीलसहित आहे तो इंद्रियांचे विषय खलप्रमाणे सोडतो. ज्याप्रमाणे उस खाल्यानंतर त्याच्या चिवट्या चोकल्या तर नीरस लागतात. विषय त्या चिवट्याप्रमाणे सोडण्यालायकच आहेत. रस होता तो ज्ञानीने जाणला. तेव्हा विषय राहिले ते खलप्रमाणे (चिवट्याप्रमाणे) नीरस आहेत. त्यांचा त्याग करण्यात हानी ती कोणती? अर्थात् काहीच नाही. जे विषयांना ज्ञेयमात्र जाणून आसक्त होत नाहीत ते ज्ञानी धन्य होत !

जे विषयामध्ये आसक्त आहेत ते तर अज्ञानी आहेतच. कारण विषय तर जड पदार्थ आहेत. अज्ञानी त्यामध्ये आसक्त होऊन सुख मानतो. कुत्रा वाळलेली हाडे घघळतो तेव्हा हाडाचे टोक तोंडातील तालुमध्ये टोचते, त्यामुळे ताळू फुटून त्यातून रक्त सवते व वेडा कुत्रा त्या रक्ताच्या स्वादास हाडाचा स्वाद मानतो व वारंवार हाड चर्वण करत राहतो तद्वत् अज्ञानी विषयामध्ये सुख मानून वारंवार भोगतो. परंतु ज्ञानीला तर आपल्या ज्ञानाचा स्वाद येतो. तसे विषय सोडण्यात दुःख नाही हे मानावे. ॥ २४ ॥

किंत्येक प्राणी सुंदर शरीराचे अवयव प्राप्त करतात तरी ते देहसौंदर्य शीलाने अधिकच खुलून दिसते.

वद्देसु य खांडेसु य भद्देसु य विसालेसु अंगेसु ।

अंगेसु य पप्पेसु य सब्बेसु य उत्तमं सीलं ॥ २५ ॥

वृत्तेषु च खंडेषु च भद्रेषु च विशालेषु अंगेषु ।

अंगेषु च प्राप्तेषु च सर्वेषु च उत्तमं सीलं ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ - (अंगेसु वद्देसु च, खंडेसु च, भद्देसु च विसालेसु अंगेसु) जसे देहामध्ये काही अवयव गोल असतात, तर काही अर्धगोल तुकड्यासारखे असतात, काही अवयव भद्र म्हणजे सरळ असतात, तर काही अंग विशाल असतात. अशी सर्वच अंगे (च अंगेसु सब्बेसु प्राप्तेषु) अशी सर्व अवयवे प्राप्त झाली असताना त्यामध्ये (उत्तमं शीलं) शील हे उत्तम अंग आहे.

भावार्थ - लोकामध्ये प्राणी सर्वांगसुंदर असेल परंतु तो जर वाईट शीलाचा असेल तर तो सर्व लोकास निंदास्पद वाटतो. लोकामध्ये तर शरीराच्या रेखीव सुंदर अवयवापेक्षा शीलाचे महत्त्व अधिक आहे. तद्वत् मोक्षमार्गामध्ये शीलच प्रधान आहे. जेवढी काही साधने आहेत तो सर्व शीलाचा परिवार आहे. ॥ २५ ॥

जे दुर्बुद्धीने ग्रस्त-मूढ आहेत ते विषयासक्त असल्याकारणाने कुशील आहेत व ते संसारात परिभ्रमण करतात -

पुरिसेण वि सहियाए कुसमयमूढेहिं विसयलोलेहिं ।

संसारे भमिदब्बं ^१अरयघरटुं व भूदेहिं ॥२६॥

पुरिषेणापि सहितेन कुसमयमूढैः विषयलोलैः ।

संसारे भ्रमितव्यं अरघटघरटुमिव भूतैः ॥२६॥

अन्यार्थ - (कुसमयमूढेहिं विसयलोलेहिं भूदेहिं) जे अज्ञ कुमताने मूढ आहेत तेच प्राणी विषयलालसेने संत्रस्त आहेत. (अरयघरटुव) ज्याप्रमाणे रहाटगाडगे सारखे फिरत असते तद्वत (पुरिसेण वि सहियाए संसारे भमिदब्बं) ते विसयासक्त अन्य पुरुषासह संसारात परिभ्रमण करतात.

भावार्थ - कुमती मिथ्याहृष्टी स्वयं तर विषयांना चांगले मानून विषयसेवन करतात. कित्येक कुबुद्धी जीव असेही आहेत की जे असे म्हणतात, “सुंदर विषयसेवनाने ब्रह्मा प्रसन्न होतो, त्यास ते ब्रह्मानंद म्हणतात. ही परमेश्वरी महान भक्ती आहे असे म्हणून अत्यासक्तीने सेवन करतात.” असाच उपदेश दुसऱ्यांना देतात व त्यांना विषयसेवनामध्ये प्रवृत्त करतात. ते स्वयं तर रहाटगाड्याप्रमाणे संसारात भ्रमण करत राहतातच, नानाप्रकारची दुःखेही भोगतात आणि अन्यपुरुषांनाही विषयसेवनामध्ये प्रवृत्त करून त्यांना भ्रमण करण्यास लावतात. हे विषयसेवन दुःखसपच आहे. दुःखाचे कारण आहे असे जाणून त्या दुर्बुद्धीसह संगती न करावी, विषयाधीनता सोडावी. त्यामुळे सुशील होतो. ॥२६॥

अज्ञ प्राण्याने विषयसेवनाने कर्माची गाठ पक्की बांधलेली आहे ती तपश्चरणादिकाने आपणच कापावी.

आदे हि कम्मगंठी जा बद्धा विसयरागरंगेहिं ।

सं छिंदंति कदत्था तवसंजमसीलगुणेन ॥२७॥

आत्मनि कर्मग्रंथिः या बद्धा विषयरागरंगैः ।

१. अरयघरटुं = रहाटगाडगे ।

तां छिन्दन्ति कृतार्थः तपःसंयमशीलगुणेन ॥२७॥

अन्वयार्थ - (विसयरागरंगेहिं जा आदे हि कम्मगंठी बद्धा) विषयामध्ये विषयसेवनाच्या रागरंगामुळे जी आत्म्यामध्ये कर्मची गाठ पक्की बांधल्या गेली आहे (तं कदत्था तवसंजमसीलगुणेन छिन्दन्ति) ती गाठ कृतार्थ जीव तपसंयम व शील गुणाने छेदतात.

भावार्थ - जो कोणी स्वयं गाठ मजबूत बांधतो ती सोडण्याची रीत तोच स्वयं जाणतो. ज्याप्रमाणे सोनार वगैरे कारागिर आभूषणादिकांच्या संधीच्या टाका असा घालतो की, तो जोड दिसू नये. तेव्हा सांध्याचा टाका उकलणे तोच गांठ बांधणारा जाणतो. तद्वत् आत्म्याने आपल्याच रागद्वेषादि भावाने कर्मची गाठ पक्की बांधली आहे. त्यास स्वयं सोडण्याची कला जाणून रागादिक व आत्मा यातील भेद विज्ञानाने ती संधी ओळखून तप, संयम, शील रलत्रयादि शस्त्रांनी त्या कर्मबंधास छेदतो. असे जाणून कृतार्थ आत्मा आपल्या प्रयोजनाची सफलता इच्छितात. तेच या शील व गुणांचा अंगीकार करून कर्मास आत्म्यापासून वेगळे करतात. हा पुरुषार्थ मुमुक्षु जीवच करू जाणे !

॥२७॥

दृष्टान्तद्वारा शीलाने आत्मा शोभिवंत होतो हे सांगतात -

उदधीव रदनभरिदो तवविणयसीलदाणरयणाणं ।

सोहेंतो य ससीलो णिव्वाणमणुत्तरं पत्तो ॥२८॥

उदधिरिव रलभृतः तपोविनयशीलदानरत्नानाम् ।

शोभते च ससीलः निर्वाणमनुत्तरं प्राप्तः ॥२८॥

अन्वयार्थ - (रदनभरिदो उदधीव) रत्नाने भरलेल्या सागराप्रमाणे जसा तो जलाने शोभिवंत असतो तद्वत् हा आत्मा (तवविणयसीलदानरयणाणं ससीलो सोहेंतो णिव्वाणं अणुत्तरं पत्तो) तप-विनय-शील-दान या रत्नानी शोभायमान होतो, कारण जो शीलसंपन्न होतो तो ज्यापुढे काहीही नाही अशा अनुत्तर मोक्षास प्राप्त होतो.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे समुद्रामध्ये रत्ने बहु आहेत तरी तो जलानेच

शेभिवंत आहे; तरच तो समुद्र आहे. तद्वत् आत्मा अन्य गुणसहित असेल तरीही तो शीलाने निर्वाण प्राप्त करतो. ॥२८॥

जे शीलवान आहेत तेच मोक्ष प्राप्त करतात -

सुणहाण गद्धाणं य गोपसुमहिलाणं दीसदे मोक्खो ।

जे सोधंति॑ चउत्थं पिच्छिजंता जणेहिं सब्बेहिं ॥२९॥

शुनां गर्दभानां च गोपसुमहिलानां दृश्यते मोक्षः ।

ये शोधयन्ति चतुर्थं दृश्यतां जनैः सर्वैः ॥२९॥

अन्वयार्थ - (सुणहाण गरहाणं य गोपसुमहिलाणं मोक्षः दृश्यते किं) कुत्रा, गाढव, गो आदि पशु, स्त्री यापैकी कोणास तरी मोक्ष जालेला दिसून येतो कां ? दिसत नाही. (जे चउत्थं सोधंति) जे चौथ्या मोक्ष पुरुषार्थास शोधतात. (सब्बेहिं जणेहिं पिच्छियंता) ते मोक्ष प्राप्त करु जाणतात.

भावार्थ - धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष हे चार जीवाचे अर्थ प्रयोजन आहेत. तेच चार पुरुषार्थ आहेत असे म्हटले आहे. त्यापैकी मोक्ष हा चौथा पुरुषार्थ आहे. पुरुषच त्यास हेरून त्याची सिद्धी करतात. अन्य कुत्रा, गर्दभ, गाय आदि पशु आणि स्त्री यांना मोक्ष दिसत नाही. जर असेल तर त्यास मोक्ष पुरुषार्थ नाव का दिले असते ? अभिप्राय हा की, मोक्ष शीलाने होतो. जे कुत्रा, गर्दभादिक आहेत ते अज्ञानी कुशील आहेत. त्यांचा स्वभावच असा आहे की, ते मोक्षास पात्र नाहीत. म्हणून मोक्षाचे साधन शील आहे असे जाणून शीलाचा अंगीकार करावा. जे सम्यग्दर्शनादिक आहेत तो सर्व शीलाचाच परिवार आहे. हे यापूर्वी सांगितलेलेच आहे. ॥२९॥

शीलाशिवाय ज्ञानानेही मोक्ष होत नाही -

जइ विसयलोलएहिं णाणीहि हविज्ञ साहिदो मोक्खो ।

तो सो सद्यईपुत्तो दसपुविओ वि किं गदो णरयं ॥३०॥

यदि विषयलोलेः ज्ञानिभिः भवेत् साधितो मोक्षः ।

तर्हि सो सात्यकिपुत्रः दशपूर्विकः किं गतः नरकम् ॥३०॥

अन्वयार्थ - (जइ विषयलोलएहिं णाणीहिं मोक्खो साहिदो हविज्ञ) जर विषयासक्त ज्ञानी सुद्धा मोक्ष साधक असेल तर (तो सच्चइपुत्रो सो दसपूर्विओवि किं नरयं गदो) तो दशपूर्वाचा ज्ञाता सात्यकी पुत्र रुद्र नरकाला का गेला ?

भावार्थ - जर शुष्क कोन्या (शीलाविना) ज्ञानानेच कोणी मोक्ष साधू शक्त असेल तर तो सात्यकि पुत्र नरकास का गेला ? यावरुन हे सिद्ध आहे की शीलाविना ज्ञानमात्राने मुक्ती होत नाही. रुद्र कुशील सेवन करणारा, मुनीपदापासून भ्रष्ट होऊन कुशील सेवन केले; म्हणून नरकाला गेला. ही कथा पुराणान्तरीं प्रसिद्ध आहे. ॥ ३० ॥

शीलाविना ज्ञानमात्राने परिणामशुद्धी होत नाही -

जइ णाणेण विसोही सीलेणविणा बुहेहिं णिदिद्वो ।

दसपूर्वियस्स भावो य ण किं पुणु णिम्मलो जादो ॥३१॥

यदि ज्ञानेन विशुद्धः शीलेन विना बुधैर्निर्दिष्टः ।

दर्शपूर्विकस्य भावश्च न किं पुनः निर्मलः जातः ॥३१॥

अन्वयार्थ - (जइ सीलेण विणा णाणेण विसोही बुधेहिं णिदिद्वो) जर शीलाशिवायही ज्ञानाने मात्र शुद्ध होतो असे ज्ञानीनी सांगितले आहे तर (च दसपूर्वियस्स भावो च) दहा पूर्वाचा ज्ञाता रुद्र त्याचा भाव (पुण किं णिम्मलं ण जादो) शुद्ध कां ज्ञाला नाही ? यावरुन हे सिद्ध होते की, शीलानेच परिणामांची विशुद्धि होते.

भावार्थ - कोन्या ज्ञानाने तर फक्त ज्ञेयाची प्रसिद्धी होते. म्हणून ते ज्ञान मिथ्यात्व कषायसहित असेल तर ते विपर्यस्त होते. म्हणून मिथ्यात्व व कषायांचा अभाव म्हणजेच शील आहे; याप्रकारे शीलाविन ज्ञानमात्राने मोक्ष होत नाही, शीलाविना मुनीही भ्रष्ट होतात. म्हणून शीलच प्रधान आहे असे जाणावे. ॥ ३१ ॥

नरकांतही शील असेल विषयापासून निवृत्ती असेल तर तेथून तीर्थकर पद मिळते -

जो य विसयविरक्तो सो गमयदि णरयवेयणा पउरा ।
 ता लहदि अरुहपयं भणियं जिणवडूढमाणेण ॥३२॥
 यः विसयविरक्तः स गमयति नरकवेदनाः प्रचुराः ।
 तल्लभते अर्हत्पदं भणितं जिनवर्धमानेन ॥३२॥

अन्वयार्थ - (जो विसयविरक्तो सो पउरा णरयवेयणा गमयदि) जो विषयापासून विरक्त आहे तो जीव नरकातील प्रचुर वेदना भोगतो तरी. (ता लहदि अरुहपयं जिणवडूढमाणेण भणियं) तो अरहंतपद प्राप्त करतो असे वर्धमान जिनेन्द्राने सांगितले आहे.

भावार्थ - जिनागमामध्ये असे सांगितले आहे की तिसऱ्या नरकातून निघून तीर्थकर होतो. हेही शीलाचेच माहात्म्य आहे. तेथे सम्यक्त्व प्राप्त करून विषयापासून विरक्त होऊन जर भावना भावतो तर नरकवेदनाही तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करतो आणि तेथून मानवजन्म धारण करून अर्हत् पद प्राप्त करून मोक्ष मिळवितो. हेच शीलाचे माहात्म्य आहे ! सिद्धांतामध्ये असे सांगितले आहे “सम्यग्पट्टीला ज्ञान वैराग्याची शक्ती नियमाने असते. वैराग्यभावना एकदेश शील आहे.” ॥३२॥

एवं बहुप्यारं जिणेहि पच्चक्खणाणदरिसीहिं ।

सीलेण य मोक्खपयं अक्खातीदं य लोयणाणेहिं ॥३३॥

एवं बहुप्रकार जिनैः प्रत्यक्षज्ञानदर्शिभिः ।

शीलेन च मोक्षपदं अक्खातीतं च लोकज्ञानैः ॥३३॥

अन्वयार्थ - (एवं बहुप्यारं) याप्रमाणे म्हणजेच पूर्वोक्त प्रकारे व अन्यप्रकारे (पच्चक्खणाणदरिसीहिं जिणेहिं), प्रत्यक्ष ज्ञान दर्शन ज्यांना आहे आणि (लोयणाणेहिं) ज्यांना लोक-अलोकाचे ज्ञान आहे अशा जिनेन्द्रांनी सांगितले आहे की, (सीलेण य अक्खातीदं मोक्खपयं) शीलाने अक्खातीत असे मोक्षपद प्राप्त होते. तेथे अतीन्द्रिय ज्ञान व सुख असते.

भावार्थ - सर्वज्ञ देवांनी सांगितले आहे की, शीलाने अतीन्द्रिय

ज्ञान व सुखाने पूर्ण असे मोक्षपद प्राप्त होते. म्हणून भव्य जीवांनो !
शीलाचा अंगीकार करा. फार काय सांगावे. हा भाव पक्का ग्रहण करा.

॥ ३३ ॥

शीलाने निर्वाण होते याचे बहुप्रकारे वर्णन कसे होते ?

समत्तणाणदंसणतववीरियपंचायारमण्णाण ।

जलण इव पवणसहिदो डहंति पोरायणं कर्म ॥ ३४ ॥

सम्यक्त्वज्ञानदर्शनतपवीर्यपंचाचाराः आत्मनाम् ।

ज्वलणमिव पवनसहितो दहन्ति पुरातनं कर्म ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ - (समत्तणाणदंसणतववीरियचयारमण्णाण) सम्यक्त्वाचार,
ज्ञानाचार, दर्शनाचार, तपाचार व वीर्याचार असे पाच आचार सांगितलेले
इव आहेत. तो पंचाचाररूप शीलपरिणाम (पवनसहिदो जलण इव)
वाच्याने प्रज्ञलित अग्नीप्रमाणे (पोरायणं कर्म डहंति) पुरातन कर्म सुख्ता
जाळून भस्मसात् करतो.

भावार्थ - येथे ज्ञानाचार, दर्शनाचार, चारित्राचार, तपाचार व
वीर्याचार या पाच आचारास अग्नीची उपमा दिली आहे. ज्याप्रमाणे
वाच्याने फोपावलेला अग्नी हा सर्व जाळतो त्याचप्रमाणे हा पंचाचाररूप
अग्नी सर्व पुरातन कर्म जाळून भस्मसात् करतो. शीलमुळे पंचाचारास
बळ लाभले आहे. त्यामुळे आत्मा शुद्ध होतो. याप्रकारे शीलाची मुख्यता
आहे.

पाच आचारामध्ये चारित्र आहे. येथे सम्यक्त्व हा चारित्रवाचक
समाजावा. त्यांत विरोध मानू नये. ॥ ३४ ॥

याप्रकारे ज्यांनी आठकर्म जाळून भस्म केले ते सिद्ध झाले आहेत -
णिदृढृअटुकम्मा विसयविरत्ता जिदिंदिया धीरा :

तवविणयसीलसहिदा सिद्धा सिद्धिं गदिं पत्ता ॥ ३५ ॥

निर्दग्धाष्टकर्माणो विषयविरक्ता जितेन्द्रिया धीरा ।

तपविनयशीलसहिताः सिद्धा सिद्धिं गतिं प्राप्ताः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ - (णिद्वृअद्वकम्मा विषयविरत्ता जिर्दिंदिया धीराः) याप्रमाणे ज्यानी आठ कर्माना ध्यानाग्रीने भस्मसात् केले आहे; जे विषयापासून विरक्त आहेत; ज्यानी इंद्रियांना जिंकले आहे व परीषह आणि उपर्सर्ग सहन करण्यात धीर आहेत असे (तवविणशीलसाहिदा) ते मुमुक्षु साधू तप-विनय-शीलाने संपन्न होतात व ते परिपूर्ण स्वभावाने सिद्धरूप (सिद्धा सिद्धिं गदिं पत्ता) साधू सिद्ध गतीस प्राप्त झाले आहेत. || ३५ ||

भावार्थ - जितेंद्रियत्व व धीर ही विशेषणे शीलाची विशेषता दर्शवितात -

जे मुनी लावण्य व शीलसंपन्न आहेत ते प्रशंसायोग्य आहेत -

लावण्यशीलकुसलो जम्महोरुहो जस्स सवणस्स ।

सो सीलो स महाप्पा भमिञ्ज गुणत्थिरं भविए ॥ ३६ ॥

लावण्यशीलकुशलः जन्ममहिरुहो यस्य श्रमणस्स ।

सः शीलः सो महात्मा भ्रमेत् गुणविस्तारः भव्य ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ - (जस्स सवणस्स जम्ममहीरुहो लावण्यशीलकुशलः)

ज्या मुनीचा जन्मरूपी वृक्ष लावण्यमय आहे, म्हणजेच जो दुसऱ्यांना प्रिय आहे असा सर्वांग सुंदर, तसेच मन-वचन-काय प्रवृत्तीही सुंदर आहे आणि शीलयुक्त अर्थात् अंतरंग मिथ्यात्व व विषयकषायांनी रहित होऊन परोपकार व स्वभावयुक्तता या दोहोतही प्रवीण आहे तो मुनी शीलवान् आहे, महात्मा आहे. त्याचा गुणविस्तार लोकामध्ये फैलला आहे.

भावार्थ - एवं गुणसहित मुनीचे गुण लोकामध्ये विख्यात होतात, सर्व लोकांच्या प्रशंसेला योग्य असतात. येथेही शीलाचीच महिमा जाणावी. आणि वृक्षाची उपमा दिली आहे. जसे वृक्षाच्या शाखा, पत्र, पुष्प, फल सुंदर असतील आणि छाया वगैरे देऊन सर्व जीवावर उपकार करत असतील, त्या वृक्षाची थोरवी सर्वच गातात. तद्वत् रागद्वेषरहित साधू सर्व जीवमात्रावर समान उपकार करतात. असे मुनी सर्व लोकाकरवी प्रशंसिल्या जातात. ॥ ३६ ॥

जो श्रमण एवं गुणसंपन्न आहे तोच जिनमार्गामध्ये रत्नत्रयाची प्राप्ती करतो. त्यासच बोधि म्हणतात -

णाणं ज्ञाणं जोगो दंसणसुद्धी य वीरियायतं ।

समत्तदंसणेण य लहंति जिणसासणे बोहिं ॥३७॥

ज्ञानं ध्यानं योगो दर्शनशुद्धिश्च वीर्यायतः ।

सम्यक्त्व - दर्शनेन च लभन्ते जिनशासने बोधिम् ॥३७॥

अन्वयार्थ - (णाणं ज्ञाणं जोगो दंसणसुद्धी य वीरियायतं) ज्ञान-ध्यान-योग-दर्शनशुद्धी या गोष्टी सामर्थ्यावर अवलंबून आहेत. त्यांना वीर्यायत म्हटले आहे. आणि (समत्तदंसणेण य जिणसासणे बोहिं लहंति) सम्यगदर्शनाने जिनशासनामध्ये बोधि प्राप्त करतात. रत्नत्रयाची प्राप्ती होते.

भावार्थ - ज्ञान म्हणजे पदार्थाच ज्ञेयकारस्त्रुप विशेष प्रतिभास. ध्यान म्हणजे आत्मस्वरूपामध्ये एकाग्र होणे. योग म्हणजे समाधि-सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राची एकाग्रता - सम्यगदर्शन निरतिचार शुद्ध करणे या सर्व बाबी आपल्या सामर्थ्यावर वीर्यशक्तीवर अवलंबून आहेत. जेवढे होईल तेवढे होईल. परंतु सम्यगदर्शनाने बोधीची म्हणजे रत्नत्रयाची प्राप्ती होते. हे असताना विशेष ध्यानादिक यथाशक्ती होतातच. आणि त्यामुळे शक्तीही वाढते. या प्रमाणे शीलाचे माहात्म्य स्पष्ट होते. रत्नत्रयच आत्म्याचा स्वभाव म्हणजे शील आहे. ॥३७॥

हे सर्व जिनवचनाने प्राप्त होते -

जिणवयणगहीदसारा विसयविरक्ता तवोधणा धीरा ।

सीलसलिलेण ष्हादा ते सिद्धालयसुहं जंति ॥३८॥

जिनवचनगृहीतसारा विपयविरक्ता तपोधना धीरा ।

शीलसलिलेन स्नाता ते सिद्धालयसुखं यान्ति ॥३८॥

अन्वयार्थ - ज्यांनी (जिणवयणगहीदसारा विसयविरक्ता तवोधणा

धीराः) ज्यांनी जिनवचनातून सार ग्रहण केलेला आहे, जे विषयापासून विरक्त झाले आहेत, तप हेच ज्यांचे धन आहे, जे धीर आहेत (सीलसलिलेण ष्हादा) असे ते मुनिवर शीलरूपी जलाने जणू न्हालेले आहेत (ते सिद्धालयसुहं जंति) तो सिद्धालयात अविनाशी सुख प्राप्त करतात.

भावार्थ - जो जिनवचनद्वारा वस्तूच्या स्वरूपाला यथार्थ जाणून जे आपल्या शुद्धस्वरूपाची आराधना करतात ते इंद्रियविषयापासून विरक्त होतात व तपाची साधना करतात, मुरी होतात, धीर-वीर होऊन परीषह व उपसर्ग आले असतानाही चलायमान होत नाहीत. तेव्हा शीलाची पूर्णता होते, चौच्यांशी लाख उत्तरगुणांची पूर्णता होते. जो शीलरूपी निर्मल जलाने स्नान करून सर्व कर्ममलास ध्वून शुद्ध होतो; तो मोक्षमंदीरात राहतो; तेथे परमानंद अविनाशी - अतीन्द्रिय निराबाध सुख भोगतो; हे सर्व शीलाचे माहात्म्य आहे. असे शील जिनवचनाच्या अध्ययनाने प्राप्त होते म्हणून जिनागमाचा निरंतर अभ्यास करणे उत्तम व कल्याणकारी आहे. ॥३८॥

अंतसमयी सल्लेखना सांगितलेली आहे. त्यावेळी ज्ञान-दर्शन-चारित्र-तप या चार आराधनेचा उपदेश आहे. त्याही शीलानेच होतात हे प्रगट करतात -

सब्बगुणखीणकम्मा सुहुदुक्खविवज्जिदा मणविसुद्धा ।

पफोडियकम्मरया हवंति आराहणा पयडा ॥३९॥

सर्वगुणक्षीणकर्माणः सुखदुक्खविवर्जिताः मनविशुद्धा ।

प्रस्फुटितकर्मरजसः भवन्ति आराधना प्रगटाः ॥३९॥

अन्वयार्थ - (सब्बगुणखीणकम्मा) सर्व मूलगुण आणि उत्तरगुणामुळे कर्ममल नष्ट झाल्याकारणाने (सुहुदुक्खविवज्जिया) सुख-दुःखाने रहित असल्यामुळे (मणविशुद्धा) मन विशुद्ध झाल्याकारणाने (पफोडियकम्मरया) कर्मरूपी धूल उडवून दिल्यामुळे (आराहणा - पयडा हवंति) आराधना

प्रगट होतात -

भावार्थ - प्रथमतः तर सम्यग्दर्शनसहित मूलगुण व उत्तरगुणांनी कर्माची निर्जरा होते; कर्माची स्थिति अनुभाग क्षीण होतो; नंतर विषयांच्या निमित्ताने काही मलिनता होत होती. त्याचा ही अभाव होतो; तदनंतर ध्यानस्थित होऊन श्रेणी चढतो तेव्हा उपयोग विशुद्ध होतो; तेव्हा सुखाची वेदना नाहीशी होते, त्याकारणाने मन विशुद्ध होते; तेव्हा क्षायोपशमिक ज्ञानद्वारा काहीसा झेयापासून अन्य झेयाचा विकल्प असतो तो नाहीसा होऊन अविचार एकत्र वितर्क बारावे गुणस्थान होते. तेव्हा मानसविकल्प नाहीसे होऊन मन शुद्ध होते.

पश्चात् घातिकर्माचा नाश होऊन अनंतचतुष्टय (अनंतज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्य) प्रगट होते. याक्रमाने आराधनेची पूर्णता होते. जो चरमशरीरी आहे त्यांची तर याप्रकारे आराधना प्रगट साधते; मुक्तीची प्राप्ती होते. दुसऱ्यांना आराधना काहीशी असते, पूर्ण नाही; त्यास आराधनेने स्वर्ग मिळतो; तेथे सागरोगणती सुख भोगतो, आयुष्य संपले म्हणजे च्युत होऊन मनुष्यभव प्राप्त करून संपूर्ण आराधनेची साधना करून मोक्ष प्राप्त होतो. असे जाणावे. जिनवाणी आणि शीलाचे हे सामर्थ्य आहे.
॥ ३९ ॥

ग्रंथ पूर्ण करतात. ज्ञानाने सर्वसिद्धी होते असे सांगून ते ज्ञान असे असावे हे सांगतात -

अरहंते सुहभत्ती सम्पत्तं दंसणेण सुविशुद्धं ।

सीलं विसयाविरायो णाणं पुण केरिसं भणियं ॥४०॥

अर्हति शुभभक्तिः सम्यक्त्वं दर्शनेन सुविशुद्धम् ।

शीलं विषयविरागः ज्ञानं पुनः कीटशं भणितम् ॥४०॥

अन्वयार्थ - (अरहंते सुहभत्ती सम्पत्तं) अरहंतामध्ये शुभ भक्ती असणे हे सम्यक्त्व आहे. ते सम्यक्त्व कसे आहे ? (दंसणेण सुविशुद्धं) सम्यग्दर्शनाने विशुद्ध आहे. तत्त्वार्थाचे निश्चय व्यवहाररूप श्रद्धान आणि

बाह्य जिनमुद्रा नग्र दिगंबर रूप धारण करणे, तसेच त्याचे श्रद्धान अशा दर्शनाने विशुद्ध निरतिचार निर्मल आहे. अशी अरहंतादिकांची भक्ती म्हणजे सम्यक्त्व आहे. (विसयविरायो सीलं) विषयापासून विरक्त होणे हे शील आहे आणि (णाणं) ज्ञानही तेच आहे. (पुण केरिसं भणियं) यापासून भिन्न ज्ञान कसे म्हटले जाईल ? सम्यक्त्व आणि शीलाशिवाय तर ज्ञान मिथ्याज्ञान आहे ! अज्ञान आहे !

भावार्थ - ही गोष्ट सर्वच मानतात की ज्ञानाने सर्वसिद्धी होत आणि ज्ञान जिनागमाच्या अध्ययनाने होते. आचार्य सांगतात “आम्ही तर ज्ञान त्याला म्हणतो - जे सम्यक्त्व आणि शीलाने सहित आहे. यापासून भिन्न ज्ञान कसे आहे ? यापासून भिन्न ज्ञानास तर ज्ञान म्हणता येत नाही. सम्यक्त्व आणि शीलाशिवाय ज्ञान म्हणजे अज्ञानच आहे. जर सम्यक्त्व आणि शील असेल तर ते ज्ञान जिनागमाचा अभ्यास व स्वाध्यायाने होते. ज्यांच्या वचनामुळे सम्यक्त्व आणि शील झाले त्या जिनदेवाची भक्ती असेल. ज्यांना त्यांची प्राप्ती झाली आहे, त्यांची भक्ती असेल तरच समजावे की त्यास श्रद्धान आहे. सम्यक्त्व असेल तर विषयापासून विरक्तता असतेच असते. जर विरक्त नसेल तर संसार आणि मोक्षाचे स्वरूप काय समजले ? याप्रकारे सम्यक्त्व आणि शील असताना ज्ञान सम्यग्ज्ञान म्हटल्या जाते. याप्रमाणे या सम्यक्त्व आणि शीलाच्या साहचर्याने ज्ञानाची आणि शास्त्राची महिमा आहे. असे हे जिनशास्त्र संसारापासून वैराग्य उत्पन्न करून मोक्ष प्राप्त करण्यास निमित्त व साधन आहे. ते जिनशासन जयवंत असो ! ही सम्यक्त्व सहित ज्ञानाची महिमा आहे. तेच अंतमंगल आहे. || ४० ||

याप्रमाणे आ. कुंदकुंदरचित शीलपाहुड शास्त्र समाप्त झाले.

या शास्त्राचे तात्पर्य - स्वभाव, प्रकृतीला शील म्हणतात. आत्म्याचा स्वभाव शुद्ध ज्ञानदर्शनमयी घेतना आहे. ती घेतना अनादि कर्मसंयोगाने (तो घेतन्य स्वभाव विभावरूप) परिणत होत आला आहे. त्या विभावपरिणतीचे विशेष मिथ्यात्व कषाय वगैरे अनेक आहेत. त्यासच राग-द्वेष-मोह म्हणतात. याचे भेद आचार्यांनी चौच्यांशी लाख सांगितले

आहे. विस्ताराने सांगायचे म्हणजे असंख्यात लोकप्रमाण आहेत. त्यास कुशील म्हणतात. त्यांच्या विपरीत असे चौच्यांशी लाख उत्तरगुण आहेत. त्यास शीलाचे उत्तरभेद म्हणतात. सामान्यतः परद्रव्याच्या संबंधाच्या अपेक्षेने शील-कुशीलचा अर्थ आहे. आणि प्रसिद्ध व्यवहाराच्या अपेक्षेने शील म्हणजे ब्रह्मचर्य पाळणे. स्त्रीसंगाच्या अपेक्षेने कुशीलाचे अठरा हजार भेद सांगितले आहेत त्यांचा अभाव म्हणजे शीलाचे अठरा हजार उत्तरगुण आहेत. जिनगमावरून ज्ञान करून घेऊन त्याची पालना करावी. लोकामध्ये शीलाचा महिमा जे पाळतात त्यांना स्वर्ग मोक्षाचे सुख प्राप्त होते. जे पाळतात ते स्वयं मोक्षसुख प्राप्त करतात. त्यांना आमचा नमस्कार असो ! आम्हास ही शीलाची प्राप्ती होवो ! ही प्रार्थना !!!

अकारादि-अनुक्रमाने गाथा सूची

१. द = दर्शनपाहुड २. सु = सूत्रपाहुड ३. चा = चारित्रपाहुड
 ४. बो = बोधपाहुड ५. भा = भावपाहुड ६. मो = मोक्षपाहुड
 ७. लिं = लिंगपाहुड ८. शी = शीवपाहुड.

त्यापुढे गाथा नंबर व नंतर पान क्रमांक दिला आहे.

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
अ		अवरो वि दव्वसवणो (भा ५०)	११४
अद्सोहणजोएण (मो २४)	२११	अवसेसा जे लिंगी (सू १३)	६०
अक्खाणिग बहिरपा (मो ५)	२८५	आसियसय किरयवाई (भा १३७)	२५९
अङ्गाइ दस य दुष्णि य		असुईवीहत्येहि य (भा १७)	१७०
अद्वेयणे पि चेदा (मो ५८)	३२६	अस्सजदं ण वंदे (द २६)	३९
अङ्ग वि तिरियणसुद्धा (मो ७७)	३३८	अह पुण अप्पा णिछ्दि (भा ८६)	२१९
अण्णाणं मिछत्तं (चा १५)	८४	अह पुण अप्पा णिछ्दि ध (सू १५)	६२
अण्णं च वसिदु मुणी (भा ४६)	११०	आ	
अण्णे कुमरणमरणं (भा ३२)	१७८	आगंतुक माणसियं (भा ११)	१६६
अपरिग्रह समणुण्णेसु (चा ३६)	११	आदसहावादणं (मो १७)	२१५
अप्पा अप्पम्मि रओ (भा ३१)	१७७	आदा खु मज्ज णाणे (भा ५८)	२०९
अप्पा अप्पम्मि रओ (भा ८५)	२१९	आदेहि कम्मगंठी (शी २७)	४०२
अप्पा चरित्तवंतो (मो ६४)	३३०	आयदणं चेदिहरं (बो ३)	१०७
अप्पा झायंताण (मो ७०)	३३३	आरुहवि अंतरपा (मो ७)	२८८
अप्पा णाऊण णरा (मो ६७)	३३१	आहारभयपरिग्रह (भा ११२)	२३६
अमणुण्णे य मणुण्णे (चा २९)	९४	आहारासणिण्डाजयं (मो ६३)	३२९
अमराण वंदियाण (द २५)	३१	आहारो य सरीरो (बो ३४)	१३२
अयसाण भायणेण य (भा ६९)	२०८	आसवहेदू य तहा (मो ५५)	३२३
अरसमस्वमगंध (भा ६४)	२०४	इ	
अरहंतभासियत्य (सू १)	४०	इच्छायार महत्यं (सू १४)	६१
अरहंतेण सुदिं (बो ४)	१०७	इड्हिमतुलं विउव्विय (भा १३०)	२५४
अरहंते सुहभती (शी ४०)	४९९	इय घाइकम्ममुक्को (भा १५२)	२७९
अरुहा सिद्धायरिया (मो १०४)	३५८		

गाथासूची

४९५

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
इय उवएसं सारं (मो ४०)	३१०	एरसगुणेहि सवं (बो ३१)	९३४
इय जाणिकृण जोई (मो ३२)	३०६	एवं आयत्तणगुण (बो ५९)	९५०
इय णाउ गुणदोसं (भा १४७)	२६५	एवं चिय णाऊण य (चा ६)	७५
इय णाऊण खमागुण (भा १०९)	१०९	एवं जिणपणतं (द २१)	२८
इय तिरिय मणुयजम्बे (भा २७)	१७४	एवं जिणपणतं (मो १०६)	३६९
इय भावपाहुडमिणं (भा १६५)	२८०	एवं जिणेहि कहियं (मो ८५)	३४४
इय मिच्छत्तावासे (भा १४९)	२६२	एवं बहुप्यारं (शी ३३)	४०६
इय लिंगपाहुडमिणं (लिं. २२)	३८२	एवं सहिओ मुणिवर (लिं १९)	३८०
इरियाभासाएसण (चा ३७)	१९	एवं सावयधम्मं (चा २७)	९३
उ		एवं संखेवेण य (चा ४४)	१०४
उक्रिट्टीहचरिय (सू ९)	५८	क	
उग्गतवेणण्णाणी (मो ५३)	३२१	कत्ता भोइ अमुतो (भा १४८)	२६६
उच्छाहभावणा संपं (चा १४)	८३	कलहं वादं जूआ (लिं ६)	३७३
उच्छाहभावणा (चा १३)	३२	कल्लाणपरम्पर्या (द ३३)	३६
उत्तमजिञ्जमगेहे (बो ४८)	१४३	काऊण णमुकारं (द २)	१
उत्थरइ जा ण जरओ (भा १३२)	२५५	काऊण णमोकारं (लिं १)	१८२
उद्धद्धमज्जलोए (मो ८१)	३४९	कालमण्टं जीवो (भा ३४)	३५५
उदधी व रदणभरिदो (शी २८)	४०३	किं काहिदि बहिकम्म (मो ११)	२७९
उप्पदिप डडिध धावदि (लिं १५)	३७८	किं जंपिण बहुणा (भा १६४)	२५५
उवसगणपरिसहस्रा (बो ५६)	१४८	किं पुण गच्छइ मोहं (भभा १३१)	३४६
उवसमखमदमजुत्ता (बो ५२)	१४५	किं बहुणा भणिवेण (मो ८८)	३४६
ए		कुच्छियदेवं धम्मं (मो १२)	३४९
एण्ण कारणेण य तं (सू १६)	६२	कुच्छियदम्ममि रओ (भा १४०)	२६२
एण्ण कारणेण य (भा ८७)	२२०	कुम्यकुसुदपसंसा (शी १४)	३१४
एए तिण्ण वि भावा ह (चा ११)	८७	केवलजिणपणातं (भा ५२)	११७
एए तिण्ण वि भावा (चा ४)	७३	कोहभयहासलोहा (चा ३३)	९६
एएहि लक्खणेहि य (चा १२)	८१	कंदप्पमाइयाओ (भा १३)	१६७
एक्केक्कंगुलिवाही (भा ३७)	१८४	कंदप्पाइय वट्ट (लिं १२)	३७६
एगो मे सस्त्वो अप्पा (भा ५९)	२०९	कंदं मूलं बीयं (भा १०३)	२३०
एं जिणसस्त्वं (द १८)	२६		

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
ख		ज	
खण्णुत्तावणवालण (भा १०)	१६५	जइ णाणेण विसोही (शी ३१)	४०५
खयरामरमण्युकरं (भा ७५)	२११	जइ दंसणेण सुख्ता (सू २५)	७०
ग		जइ विसयलोलएहि (शी ३०)	४०४
गइ इंदियं च काये (बो ३३)	१३१	जरवाहि जम्ममरणं (बो ३०)	१२७
गसियाइं पुगालाइं (भा २२)	१७२	जरवाहि दुम्खरहिय (बो ३७)	१३४
गहिउन्जियाइं मुणिवर (भा २४)	१७३	जलथलसिहिपवणंबर (भा २१)	१७२
गहिऊण य सम्मतं (मो ८६)	३४५	जस्सपरिग्गहगणं (सू ११)	६६
गाहेण अप्पगाहा (सू २७)	७९	जदि पढिदि बहु (मो १००)	३५५
गिणहिं अदत्तदाणं (लिं १४)	३७८	जह कंचयं विसुद्धं (शी १)	३१०
गिहगंथमोहमुक्का (बो ४५)	१४१	जहजायरूवरूवं (मो ११)	३४९
गुणगणमणिमालाए (भा १६०)	२७७	जहजायरूवसरिसा (बो ५१)	१४५
गुणगणविहुसियंगो (मो १०२)	३५६	जहजायरूवसरिसो (सू १८)	६३
गुणाठाणमणगोहिं य (बो ३१)	१२९	जह ण वि लहिं हु लक्खं (बो २१)	१११
च		जह तारयाण चंदो (भा १४४)	२६४
चउविहिविकहासत्तो (भा १६)	१६९	जह तारायणसहियं (भा १४६)	२६५
चउसठियमरसहिओ (द २९)	३४	जह दीवो गब्महरे (भा १२३)	२५०
चक्कहररामकेसव (भा १६१)	२७७	जहपत्थरो ण भिज्जइ (भा १५)	२२५
चरणं हवइ सधम्मो (मो ५०)	३१९	जह फणिराओ सोहइ (भा १४५)	२६४
चरियावरिया वदसमिदि (मो ७३)	३३५	जह फलिहमणि विसुद्धो (मो ५२)	३१९
चारित्समाख्तो (चा ४३)	१०३	जह फुलं गंधमयं (बो १५)	११५
चित्तासोहि ण तेसि (सू २६)	७०	जह मूलमि विणटे (द १०)	११
चेइय बधं मोक्ख (बो १)	१११	जह मूलाओ खंधो (द ११)	२०
चोराण लाउराण य (लिं १०)	३७५	जह रयणाणं पवरं (भा ८२)	२१६
छ		जह विसयलुद्ध विसदो (शी २१)	३१८
छञ्चीव छडायदं (भा १३३)	२५६	जह बीयम्मि य दहु (भा १२६)	२५२
छत्तीसं तिण्णि सया (भा २८)	१७५	जह सलिलेण ण लिप्पइ (भा १५४)	२७२
छह दब्ब णव पयत्था (द ११)	२६	जाए विसय विरत्तो (शी ३२)	४०६
छायालदोसदूसिय (भा १०९)	२२९	जाणहि भावं पढमं (भा ६)	१६३
		जाव ण भावइ तद्धं (भा ११५)	२४०

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
जिणणाणदिद्विसुद्धं (चा ५)	७४	जो कोडिए ण जिष्पइ (मो २२)	२९८
जिणविबं णाणमयं (बो १६)	११६	जो को वि धम्मसीलो (द ९)	१८
जिणमग्गे पव्वज्ञा (बो ४४)	१४७	जो जाइ जोयणसयं (मो २१)	२९८
जिणमुद्दं सिद्धिसुहं (मो ४७)	३१७	जो जीवो भावतो (भा ६९)	२०२
जिणवरयणमोसहमिणं (द १७)	२५	जो जोडेदि विवाहं (लिं ९)	३७५
जिणवरयणगहिदसारा (शी ३८)	४०९	जो देहे पिरवेम्भो (मो १२)	२९२
जिणवरचरणबुरुहं (भा १५३)	२७९	जो पावमोहिदमी (लिं ३)	२७९
जिणवरमणे जोई (मो २०)	२१७	जो पुण परदव्वरओ (मो १५)	२९४
जीवविमुक्तो सवओ (भा १४३)	२६३	जो रथणत्यजुत्तो (मो ४३)	३१४
जीवाजीवविभत्ती (चा ३९)	९०९	जो सुनो ववहारे (मो ३९)	३०५
जीवाजीवविहत्ती (मो ४१)	३११	जो संजमेसु सहिओ (सू ११)	५९
जीवाणमभयदाणं (भा १३६)	२५८	जं किंचि कयं दोसं (भा १०६)	२३२
जीवादीसद्धहणं (द २०)	२७	जं चरदि शुद्ध चरणं (बो ११)	११२
जीवो जिणपणात्तो (भा ६२)	२०३	जं जाणइ तं णाणं (मो ३७)	३०८
जीवदया दम सद्यं (शी ११)	३१७	जं जाणइ तं णाण (चा ३)	७३
जे के वि दव्वसवणा (भा १२२)	२४९	जं जाणिऊण जोई (मो ३)	२८४
जे झायंति सदव्वं (मो ११)	२९६	जं जाणिऊण जोई (मो ४२)	३१३
जेण रागो परे दव्वे (मो ७७)	३३४	जं णिम्मलं सुधम्मं (बो २७)	१२३
जे दंसणेसु भट्टा णाणे (द ८)	१७	जं मया दिस्सदे रुवं (मो २९)	३०४
जे दंसणेसु भट्टा पाए (द १२)	२१	जं सक्कइ तं कीरइ (द २२)	२९
जे पावमोहियमई (मो ७८)	३३१	ज सूतं जिणउतं (सू ६)	५९
जे वि पडंति य तेसि (द १३)	२२		झ
जे पुण विसयविरता अप्पा (मो ६८)	३३२	झायहि धम्मं सुकं (भा १२१)	२४८
जे पुण विसयविरता (शी ८)	३१०	झायहि पंच वि गुरवे (भा १२४)	२५१
जे पंचयेलसत्ता (मो ७९)	३३१		ण
जे रायसंगजुत्ता (भा ७२)	२१०	णगत्तणं अकञ्जं (भा ५५)	१९९
जे बावीसपरीष्व (सू १२)	६०	णगो पावइ दुम्खं (भा ६८)	२०७
जेसिं जीवसहायो (भा ६३)	२०३	णद्यादि गायदि तावं (लिं ४)	२७२
जो इच्छइ णिस्सरिहुं (मो २६)	३०९	णमिऊण जिणवरिंदे (भा ९)	१५८
जो कम्मजादमइओ (मो ५६)	३२४	णमिऊण य तं देवं (मो २)	२८३

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
ण मुयदि पयडि अभवो (भा १३८)	२६०	णिणेहा णिल्लोहा (बो ५०)	१४४
णरएसु वेयणाओ (शी २३)	३१९	णिंदाए य पसंसाए (मो ७२)	३३५
णवणोकसायवगं (भा ९९)	२२३	णियदेहसरिच्छं (मो ९)	२८९
णविवहबं पयडहि (भा ९८)	२२६	णियसत्तीए महाजस (भा १०५)	२३९
णविएहि जं णविज्ञइ (मो १०३)	३५७	णिरुवमचलमखोहा (बो १३)	११३
णवि देहो वंदिज्ञइ (द २७)	३२	णिसंकिय इंकंखिय (चा ७)	७८
ण वि सिज्ञादि वत्थधरो (सू २३)	६८	णिद्वङ्गुट्कम्मा (शी ३५)	४०७
णाणगुणेहि वत्थधरो		त	
णाणगुणेहि विहीणा (चा ४२)	१०३	तद्घरुई सम्तं (मो ३८)	३०९
णाणमयविमलसीयल (भा १२५)	२५२	तवरहियं जं णाणं (मो ५१०)	३२६
णाणमयं अप्पाणं (मो ९)	२८३	तववयगुणेहि सुद्धा (बो १८)	११७
णाणम्मि दंसणम्मि य त (दु ३२)	३५	तववयगुणेहि सुद्धा (बो ५८)	१४९
णाणस्स णत्यि दोसो (शी १०)	३१९	तविवरीओ बंधइ (भा ११८)	२४२
णाणावरणादीहि (भा १११)	२४३	तस्स य करह पणामं (बो १७)	११७
णाणी सिवपरमेष्ठी (भा १५१)	२७०	ताम ण णज्ञइ अप्पा (मो ६६)	३३९
णाणेण दंसणेण य तव (द ३०)	३५	ताव ण जाणदि णाणं (शी ४)	३८७
णाणेण दंसणेण य (शी ११)	३१९	तित्ययरणगहराइं (भा १२८)	२५३
णाणं चरित्तसुद्धं (शी ६)	३८९	तित्ययरभासियत्वं (भा १२)	२२३
णाणं चरित्तहीणं (शी ५)	३८८	तिप्पारो सो अप्पा (मो ४)	२८५
णाणं चरित्तहीणं दं (मो ५७)	३२५	तिलतुसमत्तणिमितं (बो ५५)	१४७
णाणं झाणं जोगो (शी ३७)	४०९	तिहितिणि धरवि णिद्व (मो ४४)	३१४
णाणं णरस्स सारो (द ३१)	३५	तिहुयणसलिलं सयलं (भा २३)	१७२
णाणं णाऊण णरा (शी ७)	३८९	तुसमासं घोसंतो (भा ५३)	११७
णाणं दंसण सम्मं (चा २)	७२	तुस धम्मंत बलेण य (शी २४)	४००
णाणं पुरिस्स हवदि (बो २२)	१२०	तुह मरणे दुखेण (भा ११)	१७९
णामे ठवणे हि य संदव्वे (बो २८)	१२४	ते धण्णा ताण णमो (भा १३०)	२५४
णिगंथमोहमुक्ता (मो ८०)	३४०	ते धण्णा सुक्यत्था (मो ८९)	३४७
णिगंथा णिसंगा (बो ४१)	१४३	ते धण्णा सुक्यत्था (भा १३०)	२५४
णिद्वेल पाणिपतं (सू १०)	५८	ते धीरवीरपुरिसा (भा १५६)	२७४
णिच्छयनयस्स एवं (मो ८३)	३४३	ते मे तिहुवणमहिया (भा १६३)	२७८

गाथासूची

४९९

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.		
तेयाला तिण्णि सया (भा ३६)	१८३	दंसणअणंतणाणे (बो २९)	१२६		
तेरहमे गुणठाणे (बो ३२)	१२९	दंसणणाणचरिते तव (द २३)	३०		
ते रोया वि य सयला (भा ३८)	१८५	दंसणणाणचरिते उव (लिं ८)	३७४		
ते च्छिय भण्णामि हं जे (भा १५५)	२७३	दंसणणाणचरिते तव (लिं ११)	३७६		
तं चेव गुण विशुद्धं (चा ८)	७९	दंसणणाणचरिते महि (लिं २०)	३८१		
थ					
थूले तसकायवहे (चा २४)	१०	दंसणणाणावरणं (भा १४९)	२६८		
द					
दढसंजममुद्दाए (बो ११)	११८	दंसणमूले धम्मो (द २)	२		
दवेण सयल णगा (भा ६७)	२०६	दंसणावयसामाइय (चा २२)	८९		
दस दस दोसुपरीसह (भा १४)	२२४	दंसणसुद्धो सुद्धो (मो ३९)	३१०		
दस पाणा पञ्चती (बो ३८)	१३४	दसेइ मोक्खमग्गं (बो १४)	११४		
दसविहपाणाहारो (भा १३४)	२५७	ध			
दिक्खाकालाईयं (भा ११०)	२३५	धणधण्णवत्थ्यं (बो ४६)	१४९		
दियसंगट्टियमसंगं (भा ४०)	१८६	धण्णा ते भयवंता (भा १५७)	२७४		
दिसिविदिसिमाणपढमं (चा २५)	११	धम्ममि णिष्पवासो (भा ७१)	२०९		
दुइयं च उत्त लिंगं (सू २१)	६७	धम्मेण होइ लिंगं (लिं २)	३७०		
दुक्खे णञ्जइ अप्पा (मो ६५)	३३०	धम्मो दयाविसुद्धो (बो २५)	१२२		
दुक्खेणञ्जदि णाणं (शी ३)	३८७	धावदि पिंड णिमित्तं (लिं १३)	३७७		
दुञ्जणवयण चउकं (भा १०७)	२३३	धुवसिद्धी तित्थयरो (मो ६०)	३२७		
दुङ्डुक्कमरहियं (मो १८)	२९६	प			
दुविहं पि गंथचायं (द १४)	२३	पडिदेसमयपुगल (भा ३५)	१८३		
दुविहं संजमचरणं (चा २१)	८८	पढिणवि किं कीरइ (भा ६६)	२०६		
देव गुरुमि य भत्तो (मो ५२)	३२०	पयडाहिं जिणवरलिंगं (भा ७०)	२०८		
देवगुरुणं भत्ता (मो ८२)	३४२	पयलियमाणकसाओ (भा ७८)	२९३		
देवाणुणविहूई (भा १५)	१६८	परदव्वरओ बज्जादि (मो १३)	२९३		
देहादिचत्तसंगो (भा ४४)	१८८	परदव्वादो दुग्गइ (मो १६)	२९४		
देहादिसंगरहिओ (भा ५६)	२००	परमप्पय ज्ञायंतो (मो ४८)	३१७		
दंडयणयरं सयल (भा ४१)	१९३	परमाणुपमाणं वा (मो ६१)	३३३		
दसणअणंतणाणं (बो १२)	१९२	परिणाममि असुद्धे (भा ५)	१६२		

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
पवज्ज संगचाए (चा १६)	८४	बहुसत्य अत्थजाणे (बो १)	१०६
पवज्जहीणगहियं (लिं १८)	३८०	बारसविहतवयरणं (भा ८०)	२९४
पसुमहिलसंदंसंगं (बो ५७)	१४८	बारस अङ्गवियाणं (बो ६२)	१५६
पारुण्णाण सलिलं (चा ४९)	१०२	बारसविहतवजुत्ता (द ३६)	३९
पीऊण णाणसलिलं (भा १३)	२२४	बालगकोडिमेतं (सु १७)	६३
पाओपहंदभावो (लिं ७)	३७३	बाहिरसंगद्धाओ (भा ८१)	२२२
पाणिवहेहि महाजस (भा १३५)	२५७	बाहिरलिंगेण जुदो (मो ६९)	३२८
पावं खेवइ असेसं (भा १०८)	२२३	बाहिरसयणत्तावण (भा ११३)	३३७
पावंति भावसवणा (भा १००)	२२८	बाहिरसंगविमुक्को (मो १७)	३५२
पावं हवइ असेसं (भा ११६)	२४९	बुद्धं जं बोहंतो (बो ८)	११०
पासत्थभावणाओ (भा १४)	१६७	बधो पिरओ संतो (लिं १६)	३७९
पासंडी तिणि सया (भा १४२)	२६३	भ	
पित्तं तमुतफेफस (भा ३१)	१८५	भरहे दुस्समकाळे (मो ७६)	३३७
पीओसि थण्ठीरं (भा १८)	१७०	भव्यजनबोहरणत्यं (चा ३८)	१००
पुंच्छलिघरि जो भुंजइ (लिं २९)	३८९	भवसायरे अणंते (भा २०)	१७९
पुरिसायारो अप्पा (मो ८४)	३४४	भावरहिएस सपुरिस (भा ७)	१६३
पुरिसेण वि सहियाए (शी २६)	४०२	भावरहिओ ण सिज्जइ (भा ४)	१६९
पुरिसेवि जो ससुत्तो (सु ४)	४९	भाविवमुत्तो मुत्तो (भा ४३)	१८७
पूयादिसु वयसहियं (भा ८३)	२१७	भाविवसुद्धिणिमितं (भा ३)	१६१
पंचमहव्ययजुत्ता (बो ४४)	१३९	भावसमणो य धीरो (भा ५१)	१९५
पंचमहव्यय जुत्तो (मो ३३)	३०६	भावसवणो वि पावइ (भा १२७)	२५३
पंचमहव्ययजुत्तो (सु २०)	६७	भावसहिदो य मुणिणो (भा ११)	२२७
पंचविहयेलचायं (भा ८१)	२१५	भावहि अणुवेक्खाओ (भा १६)	२२५
पंच वि इंदियपाणा (बो ३५)	१३२	भावहि पढमं तद्य (भा ११४)	२३८
पंचसु महव्यदेसु य (मो ७५)	३३७	भावहि पंचपयारं (भा ६५)	२०५
पचेन्द्रियसंवरणं (चा २८)	९४	भावेण होइ णग्गो (भा ७३)	२१०
पंचेव णुव्ययाइं (चा २३)	८९	भावेण होइ णग्गो (भा ५४)	१९८
ब		भावेण होइ लिंगी (भा ४८)	११२
बलसोक्खणाणदंसण (भा १५०)	२६९	भावेह भावसुद्धं (चा ४५)	१०४
बहिरत्थे फुरियमणो (मो ८)	२८८	भावेह भावसुद्धं (भा ६०)	२०२

गाथासूची

४२९

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
भावो वि दिव्यसिवसु (भा ७४)	२१९	रयणत्तयं पि जोई (मो ३६)	३०८
भावो हि पढमलिंगं (भा २)	१५९	रागं करेदि णिघ्यं (लिं १७)	३७९
भावं तिविहप्यारं (भा ७६)	२१२	रूपसिरिगविदाणं (शी १५)	३९६
भीसणाणरयगईए (भा ८)	१६४	रूवत्यं सुद्धत्य (बो ६०)	१५९
भंजसु इंदियसेणं (भा १०)	२२२		ल
	म	लद्दूण य मणुयत्तं (द ३४)	३७
मझधणुहं जस्स थिरं (बो २३)	१२०	लावण्यसीलकुसले (शी ३६)	४०८
मच्छो वि सालिसिथ्यो (भा ८८)	२२०	लिंगं इत्थीण हवदि (सू २२)	६८
मणवयणकायदव्या (बो ५)	१०८	लिंगामि य इत्थीणं (सू २४)	६९
मणुयभवेपंचिन्द्रिय (बो ३६)	१३३		व
ममत्तिं परिवज्ञामि (भा ५७)	२००	वच्छळं विणएण (चा ११)	८९
मयमायकोहरहियो (मो ४५)	३९५	वद्देसु य सडेसु य (शी २५)	४०९
मन राय दोस मोहो (बो ६)	१०८	वंदमितवसावणा (द २८)	३३
मयराय दोषरहियो (बो ४०)	१३५	वयगुत्ती मणगुत्ती (चा ३२)	९६
मलरहिओ कलचत्तो (मो ६)	२८७	वयसम्पत्तिविसुद्धे (बो २६)	१२३
महिललोयणपुव्वर (चा ३५)	१८	वर वयतवेहि सग्गो (मो २५)	३००
महुपिंगो णाम मुणी (भा ४५)	१८९	वायरणछंदवइसे (शी १६)	३१५
मायावेल्लि असेसा (भा १५८)	२७५	वारि एक्कमि य जम्मे (शी २२)	३११
मिच्छत्तछण्णादिट्टी (भा १३९)	२६९	विणयं पंचपयारं (भा १०४)	२३१
मिच्छत्त तह कसाया (भा ११७)	२४९	विसएसु मोहिदाणं (शी १३)	३९३
मिच्छत्त अण्णाणं (मो २८)	३०३	विहरदि जाव जिणिंदो (द ३५)	३७
मिच्छादिट्टी जो सो (मो १४)	३५९	विवरीयमूढभावा (बो ५३)	१४६
मिच्छाणाणेसु रओ (मो ११)	२१९	विसवेयणरत्तकख्य (भा २५)	१७३
मिच्छादंसणमग्गे (चा १७)	८५	वियर्लिंदए असीदी (भा २९)	१७६
मूलयुणं छित्तून य (मो १८)	३५३	विसयविरत्तो समणो (भा ७९)	२१४
मोहमयगारवेहं (भा १५९)	२७५	विसयकसाएहि जुदो (मो ४६)	३१६
मंसद्विसुककसोणिय (भा ४२)	१८७	वीरविशलणयणं (शी १)	३८४
	र	वेरग्गपरो साहू (मो १०९)	३५४
रयणत्तयेअलद्दे (भा ३०)	१७६		स
रयणत्तयमाराहं (मो ३४)	३०७	सद्वित्तभत्तपाणं (भा १०२)	२२९

अष्टपाहुड

गाथा

सत्तमु णरयावासे (भा ९)
 सत्तूमिते य समा (बो ४७)
 सद्बवरओ सवणो (मो १४)
 संद्विवारो हूओ (बो ६९)
 सद्वहिद य पत्तेदि य (भा ८४)
 सपरज्जेवसाएण (मो १०)
 सपरा जगम देहा (बो १०)
 सपरावेक्खं लिंगं (मो १३)
 सम्म गुण निछ दोसो (मो १६)
 सम्मत चरणभट्ठा (चा १०)
 सम्मतचरण सुद्धा (चा ९)
 सम्मतणाण दसण (द ६)
 सम्मतणाण दंसण (शी ३४)
 सम्मतणाणरहिओ (मो ७४)
 सम्मतरयण भट्ठा (द ४)
 सम्मतविरहिया णं (द ५)
 सम्मत सल्लिपवहो (द ७)
 सम्मतादो णाणं (द १५)
 सम्मतं जो झायइ (मो ८७)
 सम्मतं सण्णाणं (मो १०५)
 सम्मदंसण पसदि (चा १८)
 सम्मदसणि पसदि (बो ४९)
 सम्माइट्टी सावय (मो १४)
 सम्मूहिद रक्खेदि य (लिं ५)
 सयलजणबोहणत्थं (बो २)
 सव्वगुणखीणकमा (शी ३१)
 सव्वणहुसव्वदंसी (चा १)
 सव्वविरओवि भावहि (भा १७)
 सवसासत्तं तित्यं (बो ४३)
 सव्वासवणिरोहेण (मो ३०)

पृ. सं.

१६४
 १४२
 २९३
 १५६
 २१८
 २८९
 ११२
 ३५०
 ३५२
 ८०
 ७१
 १६
 ४०७
 ३३६
 १५
 १५
 १७
 २१
 ३४६
 ३६०
 ८५
 १२६
 ३५७
 ३७३
 १०६
 ४९०
 ७२
 २२६
 १३९
 ३०४

सब्बे कसाय मोत्तुं (मो २७) ३०२
 सब्बे वि य परिहीणा (शी १८) ३९६
 सहजुप्पणं रुवं (द २४) ३०
 सामाइयं च पठमं (चा २६) १२
 साहंति जं महल्ला (चा ३१) १५
 सिद्धो सुद्धो आदा (मो ३५) ३०७
 सिद्धं जस्स सदत्यं (बो ७) १०९
 सिवमजरामरलिंग (भा १६२) २७८
 सिसुकाले य अंयाणे (भा ४९) १८६
 सीलगुणमंडिदाणं (शी १७) ३९६
 सीलस्स य णाणस्य य (शी २) ३८५
 सीलसहस्रद्वारस (भा १२०) २४४
 सीलं तवो विसुद्ध (शी २०) ३९८
 सीलं रक्खताणं (शी १२) ३९२
 सुण्णहरे तरुहिट्टे (बो ४२) १३९
 सुद्धं सुद्धंसहावं (भा ७७) २१२
 सुण्णहण गद्धाण य (शी २९) ४०४
 सुण्णायार णिवासो (चा ३४) १७
 सुत्तं जाणमाणो हि (सू ३) ४९
 सुत्तमि जं सुदिंड (सू २) ४९
 सुरनिलयेसुसुरच्छर (भा १२) १६६
 सुहजोएण सुभावं (मो ५४) ३२२
 सुहेण भावियं णाणं (मो ६२) ३२८
 सूत्तत्यपयविणट्टो (सू ७) ५६
 सूत्तत्यं जिनभणिणय (सू ५) ५०
 सेयासेयविदण्ह (द १६) २४
 सेवहि चउविहलिंगं (भा ११) २३५
 सो णत्यि तप्पएसो (भा ४७) १९२
 सो एति दव्व सवणो (भा ३३) १८९
 से देवो जो अत्थं (बो २४) १२९

गाथा	पृ. सं.	गाथा	पृ. सं.
संखिज्ञमसंखिज्ञगुणं (चा २०)	८७	हिमजलणसलिलगुरुयर (भा २६)	१७४
सम्ग तवेण सब्वो (मो २३)	२९९	हिंसारहिए धम्मे (मो १०)	३४८
संजम संजुत्तस्य (बो २०)	११८	हिंसाविरइ अहिंसा (चा ३०)	९५
ह		होऊण दिढ्यारित्तो (मो ४९)	३९८
हरिहरतुलो वि णरो (सू ८)	५७		

दातारांची सूची

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिति, कारंजा	५००९
श्री कुंदकुंद कहान् तीर्थसुरक्षा ट्रस्ट, मुंबई	९००९
वीतराग पाठशाळा, अकलुज	९०००
सौ. रमाबाई चवरे करिता प्रमोद चवरे, कारंजा	२५०९
श्रीपासजी बिलाला, आकोला	२५००
सर्वमंगल प्रतिष्ठान, कारंजा	१५०९
विष्णुकुमार जंबुदास चवरे, कारंजा	९००९
अशोक विष्णुकुमार चवरे, कारंजा	९००९
उदयकुमार शांतिनाथ सोनाज, अकलुज	९००९
जवेरचंद माणकचंद देवडा, कारंजा	५०९
प्रमोद धरमचंद रुईवाले, कारंजा	५०९
विवेक नरेन्द्रकुमार चवरे, कारंजा	९००
रतनचंद माणिकचंद चॅरिटेबल ट्रस्ट, नाशिक	५००
शांतिलाल खुशालचंद गांधी	५००

